

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası

Doktora Tezi

Tungysh Abylov

Ankara - 2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası

Doktora Tezi

Tungysh Abylov

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hasan KURT

Ankara - 2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

Altın Orda'da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Pro. Dr. Hasan KURT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1. Prof. Dr. Hasan KURT**
- 2. Prof. Dr. Durmuş Arık**
- 3. Prof. Dr. Mustafa Özkan**
- 4. Doç. Dr. Cafer Acar**
- 5. Doç. Dr. Halide Aslan**

Tez Savunması Tarihi: 30.09.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. Hasan KURT'un danışmanlığında hazırladığım “Altın Orda’da Dini Hayat ve Hanların Din Politikası” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

30/09/2021

Tungysh Abylov

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VI
------------	----

KISALTMALAR	VI
-------------------	----

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ VE SINIRLARI	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	3
4. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHÇESİ, İDARİ YAPISI VE EKONOMİSİ.....	18

I. BÖLÜM:

ALTIN ORDA'DA DİNİ HAYAT.....	26
I- ALTIN ORDA'DA İSLAMİ HAYATIN BOYUTLARI	26
A-Amelî Boyut.....	29
1- Hanefilik.....	29
2- Şafilik.....	32
B- İtikadî Boyut.....	35
1- Ehl-i Sünnet (Eş'arilik-Maturidilik).....	35
2- Mu'tezile.	38
C- Tasavvufî Boyut	41
1- Orta Asya Kökenli Tasavvufî Zümreler.....	44
2- Anadolu Kökenli Tasavvufî Zümreler	52
D- Kültürel Boyut.....	60
1- Mimarî Yapılar.....	60
2- İlmi Hayat.....	62
3- İslam Edebiyatı.....	68
4- Gündelik Dini Hayat	72
II- MÜSLÜMAN OLMAYAN TOPLULUKLAR.....	75
A- Geleneksel Türk-Moğol Dini Mensupları.....	75
B- Budistler	81

C- Yahudiler.....	87
D- Hristiyanlar	94
1- Nesturiler.....	94
2- Ermeni Gregoryanlar.....	97
3- Katolikler.....	101
4- Ortodokslar.....	108

II. BÖLÜM:

ALTIN ORDA HANLARININ İÇ POLİTİKASINDA DİN	124
I- HANLARIN DİN POLİTİKALARININ TEMELLERİ.....	124
A- Geleneksek Türk-Moğol Dini	124
B- Cengiz Han Yasası	127
C- Din ve Yasanın Yönetime Yansıması	129
II- KURULUŞ SÜRECİNDE HANLARIN DİN POLİTİKASI	133
A- “Sayın Han” Batu (1241-1256)	133
1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı.....	133
2- Müsamahalı Din Politikası	135
B- Hristiyanların Umudu Sartak (1256-1257)	142
1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı.....	142
2- Hristiyan Yanlısı Tavrı.....	144
C-İlk Müslüman Hükümdar Nasıruddin Berke (1257-1267).....	147
1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı.....	147
1- İslamlaşma Sürecine Yönelik Politikası.....	156
D-İlk Altın Orda Hanı Mengü Timur (1267-1280).....	160
1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı.....	160
1- Cengiz Yasasını İhya Politikası.....	163
III- DEĞİŞİM SÜRECİNDE ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN İÇ POLİTİKASI ...	165
A- Beklerbek Nogay Dönemi’nin (1280-1291) Din Politikası	165
1- Müslümanların Siyasî Nüfuz Kazanması.....	165
2- Tuda Mengü Han (1281-1286) ve Dini İnancı	167

3- Töle Boğa Han (1286-1291) ve Din Politikası.....	168
B- Gıyaseddin Tokta Han (1291-1312).....	171
1- Siyasi Hayatı	171
2- Dini Şahsiyeti ve Din Politikası	174
IV-İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN DİN POLİTİKASI	177
A- Gıyaseddin Sultan Muhammed Özbek Han (1313-1341).....	177
1- Siyasi Hayatı ve İslamiyeti Kabul Etmesi.....	177
2- Toplumsal İslamlaşma Sürecinin Başlatılması	180
B- Ebü'l-Muzaffer Celalüddin Mahmud Canıbek Han (1342-1357).....	189
1- Siyasi Hayatı ve Dini Şahsiyeti.....	189
2- İslamiyet'in Yükselen Dini Değer Haline Gelmesi.....	190
C- Devlette Kargaşa ve Toparlanma Dönemi (1359-1395)	196
1- Dönemin Dini-Siyasi Durumu	196
2- Nasıruddin el-Gazi Toktamış Han'ın (1380-1395) Siyasi Hayatı ve Din Politikası.....	199
D- Emir Edige Dönemi (1396-1419) ve Devletin Çöküşü.....	203
1- Emir Edige'nin Siyasi Hayatı ve Devletin Çöküşünü Engelleme Çabaları	203
2- Emir Edige'nin Dini Şahsiyeti ve Din Politikası	206

III. BÖLÜM:

ALTIN ORDA HANLARININ DIŞ POLİTİKASINDA DİN	209
I- ALTIN ORDA'NIN DİĞER MOĞOL HANEDANLARIYLA MÜNASEBETLERİNDE DİN	209
A- Altın Orda-İlhanlı Münasebetlerinde Din	209
B- Altın Orda-Yuan Hanedanı Münasebetlerinde Din.....	219
C- Altın Orda-Çağataylı Münasebetlerinde Din	225
II- ALTIN ORDA'NIN İSLAM DÜNYASIYLA MÜNASEBETLERİNDE DİN	234
A- Altın Orda-Memlûk Münasebetlerinde Din	234
B- Altın Orda-Anadolu Selçukluları Münasebetlerinde Din.....	252
C- Altın Orda-Timurlu Münasebetlerinde Din.....	260

D- Altın Orda-Osmanlı Münasebetlerinde Din.....	265
III- ALTIN ORDA’NIN HIRİSTİYAN DÜNYASI İLE MÜNASEBETLERİNDE DİN	270
A- Katolik Avrupa ile Münasebetlerinde Din	270
B- Ortodoks Bizans ile Münasebetlerinde Din	282
SONUÇ.....	294
KAYNAKÇA	298
EKLER	322
ÖZET	326
ABSTRACT	328



ÖNSÖZ

Altın Orda Devleti'nin hâkimiyeti döneminde ilk defa Orta Asya ile Doğu Avrupa'da yaşayan farklı halklar ve dini topluluklar bir siyasi yapının altında birleşmiştir ve bütünleşmiştir. Çoğu imparatorluk gibi, Altın Orda da farklı kültürleri barındırmıştır. Altın Orda'da yaşayan farklı dini topluluklar sadece bir arada yaşamamışlar, aynı zamanda birbirleriyle kaynaşmışlar, ticaret yapmışlar ve bu da karşılıklı değişimlere yol açmıştır. Konar-göçer halkın, İslamiyet'i kabul etmesiyle Altın Orda, İslam dünyasının kuzey sınırlarındaki en önemli merkezine dönüşmüştür. Anadolu, Maveraünnehir, Mısır ve Şam gibi bölgelerden gezgin ilim adamları ve zanaatkârlar gelmişlerdir.

Altın Ordu'nun siyasi yapısı, çağdaş Avrasya'nın politik, ekonomik ve kültürel alanlarında derin etkiler bırakmıştır. Özellikle, İslamiyet'in kabulü, insanların bir araya gelip sosyal olarak bütünleşmelerini ve kolektif hafızalarının oluşmasını sağlamıştır. Nitekim bazı Türk halklarının tarihi kökeni, ülkede İslamlaştırmayı başlatan Berke ve Özbek Han dönemlerine kadar uzanmaktadır.

Altın Orda Devleti, insanlığın ortak mirasının bir parçasıdır. Göçebe ve yerleşik düzenin etkileşiminin bir sonucunda bu ülkede yeni bir Orta Çağ kültürünün gelişmesi için koşullar yaratılmıştır. Batı akademi dünyası bu olgunun önemini yeni tanımaya başlamıştır. Günümüzde Altın Orda Devleti'nin tarihi sadece tarihçilerin değil, arkeologların, sanat tarihçilerinin ve nümismatların ilgisini çekmektedir. Onların çalışmaları, gündeme getirdiği sorular ve araştırmalarının sonuçları sayesinde, Altın Orda araştırmaları tam bir bilimsel etkinlik alanı haline gelmiştir.

Bu girizgâhtan sonra, tez çalışmamda bana fikir ve düşünceleriyle yön veren ve destek olan değerli hocam Prof. Dr. Hasan KURT'a şükranlarımı arz ederim. Aynı şekilde bu çalışmanın hazırlanmasında bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, Tez

İzleme Komitesi üyeleri Prof. Dr. Durmuş ARIK ve Doç. Dr. Halide ASLAN hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca tezimin okunup düzeltilmesi noktasında desteklerini sunan Ar. Gör. Fatmanur İBRAHİMOĞLU hocam başta olmak üzere tüm katkı sağlayanlara saygılarımı sunarım. Son olarak Türkiye’de doktora yapma hayalimi gerçekleştirmeme vesile olan ve çalışma süresince destekleyen YTB’ye sonsuz teşekkürlerimi sunmayı kendime borç bilirim.

Tungysh Abylov



KISALTMALAR

C. : Cilt

ev. : Çeviren

der. : derleyen

ed. : edited

H. : Hicrî

haz. : hazırlayan

M. : Miladî

nşr. : neşreden

ö. : ölümü

PSRL : Polnoe Sobranie Russkih Letopisey/Rus Kronikleri Külliyyatı

RİB : Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka/Rus Tarihi Kütüphanesi

s. : sayfa

TDK : Türk Dil Kurumu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : tahkik

tsh. : tashih

TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ VE SINIRLARI

13. yüzyılın başında göçebe Türk ve Moğol boylarının Cengiz Han önderliğinde savaşıarak kısa süre içinde geniş topraklara sahip olmaları ve büyük bir imparatorluk kurmaları dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Altın Orda ise bu büyük imparatorluğun dağılmasından sonra ortaya çıkan bir Türk-Moğol devletidir.

Altın Orda döneminde yazılan tarihi eserlerden bu siyasi yapıyla ilgili her çeşit bilgi bulmak mümkündür. Daha sonraki dönemlerde kendilerini ön plana çıkararak Altın Orda ile ilgili olumsuz tavır sergileyen eserler çoğalmaya başlamıştır. İlk önce böyle bir tavır 15. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da görülmüştür. Nitekim bu dönemde Altın Orda’dan bağımsızlığını alan Ruslar, Ortodoks kilisesinin propagandasıyla geçmişi kötüleyen eserler üretmeye başlamışlardır. Sonraki yüzyıllarda milliyetçilik hareketleri baş gösterdikten sonra ise bu tavır daha fazla yaygınlaşmıştır. Gerek Çarlık gerekse Sovyet dönemi, Rusya’da Altın Orda hâkimiyetinin, ülkeyi ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gerilettiği görüşü hâkim olmuştur. Altın Orda’yı Ruslardan öğrenen Batı da aynı yaklaşımı sergilemiştir. Oysaki Moğolların imparatorluğun her tarafında aynı davranışta bulunduklarını söylemek zordur; zira aynı Moğolların İslam Dünyası içindeki tutumları farklı olmuştur. Kendilerine İslam Dünyası ile uyumlu bir yaşam kuran Moğollar (Altın Ordalılar, İlhanlılar, Çağataylılar) ise sonuçta Müslüman olmuşlardır.

Fakat yıkıcılığı vurgulayan görüşler Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra büyük bir değişime uğramıştır. Hem Batıda hem de Doğuda Altın Orda tarihi ile ilgili çalışmalarda yeni görüşler ileri sürülmeye başlamıştır.

Türkiye’de Altın Orda tarihi ile ilgili günümüze kadar ulaşan tarihi kaynakların sayıca sınırlı olması ve tarihçilerin Altın Orda coğrafyasında bulunan kaynaklara her

zaman ulaşma şansına sahip olmamaları gibi nedenler, konuyla ilgili bilimsel araştırmaların yapılmasını engellemiştir. Bundan dolayıdır ki yakın zamana kadar Altın Orda Devleti tarihi, bütün Türk devletleri arasında en az bilinen alanların başında gelmekteydi. Bu boşluğu gidermek amacıyla hazırladığımız bu tezin problemini şu şekilde tarif ve tasvir edebiliriz. Altın Orda'da kültürel etkileşim ne durumdaydı? Altın Orda'da İslamiyet'in devletin resmi dini oluşuna ve İslam kültürünün gelişmesine ne gibi tarihi olaylar neden oldu? Altın Orda hanlarının dinlere bakışları nasıldı? Altın Orda hanları dinlere yönelik nasıl bir politika yürüttü? Altın Orda'nın iç ve dış politikasında din faktörü ne kadar etkili oldu?

Çalışma, Altın Orda Devleti'nin kurulduğu 1241 yılından, çöktüğü 15. yüzyılın ortalarına kadar geçen yaklaşık iki yüzyıla yakın bir süreyi kapsamakta olup bu dönemin din-devlet ilişkisi ve din kültürünü konu edinmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Altın Orda Devleti, Türk ve Dünya tarihi ve medeniyetine yaptığı katkıyla, Orta Çağların en büyük Türk devletlerinin başında gelmektedir. Bu devlet geniş coğrafyada bulunan Deşt-i Kıpçak, Kırım, İdil-Bulgar ve Kuzey Kafkasya gibi kültürel, dini ve siyasi açıdan farklı bölgeleri birleştirmiştir. Bunun neticesinde dinler arası ve uluslararası kültür değişimi daha artmış ve benzersiz bir senkretik Altın Orda kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültürel özellik uzun zamandır tarihçiler, arkeologlar, dil bilimcileri gibi bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Altın Orda topraklarında Müslümanlar, Hristiyanlar, Budistler, Yahudiler gibi birçok dini gruplar yaşamış ve Orta Çağ dünyası için çok nadir rastlanan dini hoşgörü politikası yürütülmüştür. Bu yüzden Altın Orda'nın dini ve politik yapısını araştırmak bu dönemin tarihi şartlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Altın Orda Devleti Türk-İslam tarihinin bölünmez parçasıdır. Günümüzde Altın Orda Devleti, Kazak, Özbek, Başkurt, Kırım, Sibirya ve Kazan Tatarları gibi birçok

Müslüman Türk halklarının doğrudan ortak tarihi geçmişi sayılır. Altın Orda, Türkiye Cumhuriyeti'nde de bir Türk devleti olarak resmen kabul görmektedir. Bunun göstergelerinden biri de, Türkiye Cumhurbaşkanlığı forsunda bulunan 16 yıldızdan biri Altın Orda Devleti'ni simgelemesidir. Fakat bu önemi hak eden çalışmalar hâlâ yeterli değildir. Bugüne kadar Altın Orda ile ilgili birçok araştırma yapıp eserler yayınlanmasına rağmen bunların çoğu siyasi tarihle sınırlı kalmış, kapsamlı bir şekilde dini yapısı ve din politikası üzerinde durulmamıştır. Dolayısıyla çalışmamızın az da olsa bu alandaki boşluğu gidereceği kanaatindeyiz.

Çalışmada Altın Orda döneminin dini ve politik yapısını tespit edip iç ve dış politikada din etkisi üzerinde değerlendirmelerde bulunmak amaçlandı. Bununla birlikte tarihi kaynaklara paralel olarak dini kaynakların da incelenmesiyle Altın Orda'nın dini ve politik durumunu tespit etmeye ve o dönem olaylarına çok yönlü bir bakış açısı getirilmeye çalışıldı.

3. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Bir konuyu araştırırken doğru ilmi metotları takip etmek çok önemlidir. Araştırmada sonuca ulaşmak, yeterli ölçüde doğru kaynağa ulaşmak ve bu şekilde sahil bilgilere sahip olmakla mümkündür. Tarih metodolojisine göre, kaynak arama ve toplama tarihçiliğin en önemli kısımlarından biridir. Aksi takdirde yetersiz bilgilerle iş yapma ihtimali ortaya çıkacaktır. Bu ilkeye dayanarak çalışmamızda farklı konularla ilgili birçok kaynaktan önemli bilgiler toplamaya çalıştık. Önemli bilgilerin yanında önemsiz gibi görünen bilgileri de değerlendirdik. Elimizdeki kaynak eserleri kullanırken, onların özelliklerine, kaynak olma değerine, yazıldığı döneme önem vererek doğruluğundan emin olunmayanları kullanmamaya çalıştık. Kaynak eserlerde bulunan bilgileri başka kaynakların bilgileriyle karşılaştırarak mutabık kalanlarını kullandık. Bununla birlikte karşılaştırma yapacak kaynak bulamadığımızda söz konusu kaynakların bilgilerinden de istifade ettik.

Çalışmada kullanılan nitel araştırma yöntemiyle Altın Orda halklarının kendi toplumsal dünyalarını nasıl kurduklarını, oluşturdıklarını anlamak ve içinde yaşadıkları toplumsal dünyayı nasıl algıladıklarını yorumlamaya çalıştık. Altın Orda Hanlarının din politikalarını zaman-mekân, fikir-hadise bağlamında durum tespiti yaparak, önyargısız ve tarafsız bir şekilde analiz etmeye özen gösterdik. Kronolojik sıraya uygun bir şekilde eserleri okuyarak hanların dini anlayışlarının ve farklı din mensuplarına yönelik politikalarının zamanla ne tür evrelerden geçtiklerini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Altın Orda'da Türk dilinde tarihi eserler yazılmış fakat günümüze kadar ulaşmamıştır. Dolayısıyla Altın Orda Devleti'nin tarihini başta Rus, Arap, Fars, Latin, Ermeni dilleri olmak üzere 10'dan fazla yabancı dillerde yazılan eserlerden öğrenmekteyiz. Bu kadar farklı dillerde yazılan kaynakları kullanmak için çalışmada bazı eserlerin Rusça, İngilizce ve Türkçe çevirilerine başvurmak zorunda kaldık.

Kaynaklar

Çalışmamızda öncelikle Altın Orda'nın tarihi kaynaklarına ulaşarak onları kullanmaya gayret ettik. Altın Orda tarihinin başlıca kaynaklarından özellikle Altın Orda Hanlarının Rus din adamlarına verdikleri yarlıklarla yabancı ülkelerin hükümdarlarına gönderdikleri mektuplardan, dini ve edebi eserlerden, arkeolojik ve nüvizmatik bulgulardan yararlandık. Altın Orda topraklarında kaleme alınıp günümüze ulaşan Mahmud el-Bulgarî el-Kerderî'nin *Nehcü'l-Feradis*¹, Kalender Rumî'nin *Kalendername*² gibi İslami edebiyat eserleri ve Bezzazî'nin *el-Fetâva el-Bezzâziye*³ gibi

¹ Mahmud es-Sarayî el-Bulgarî el-Kerderî, *Nehcü'l-Feradis*: Tıpkıbasım. I, Önsözü yazar János Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi 35, Ankara, 1956.

² Ebu Bekir Kalender Rumî, *Kalender-name*, Rusçaya çev. İ.R. Gibadullina, M.R. Şamsimuhametova, İnstitut istorii im. Ş.Mardjani AN RT, Kazan, 2017.

kıtaplar, araştırdığımız dönemdeki Müslüman cemiyetinin durumunu anlamamız açısından önemli bilgiler içeren kaynaklarımız oldu.

Moğolca Kaynaklar

Altın Orda tarihini ilgilendiren Moğolca eserler sayıca azdır ve hep Altın Orda dışında kaleme alınmışlardır. Onlardan en önemlisi *Mongoliin Nuuts Tovçoo*⁴ adlı eserdir. Bu eserde Moğolların ortaya çıkışından Ögedey Han dönemine kadar olan olaylar ele alınmıştır. 1240 yılında tamamlandığı tahmin edilen eserin müellifi bilinmemektedir. Diğer bir Moğol kroniği olan *Altan Tobçi*'nin⁵ ise ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. *Mongoliin Nuuts Tovçoo* ile benzer bilgiler içeren bu eserin günümüze ulaşan en eski nüshası 1604 yılında kaleme alınmıştır. Bu kaynaklardan geleneksel Türk-Moğol dini ve sosyopolitik yapısı ile ilgili konularda istifade ettik. Çalışmamızda önemli kavramları daha doğru anlayabilmemiz için her iki eserin Moğolcasını Türkçe ve Rusça çevirileriyle karşılaştırarak kullandık.

Rusça Kaynaklar

Rus Knezlikleri, Altın Orda'ya bağlı olduğu için o dönemde gerçekleşen önemli vakalar, Ortodoks Kilisesi'nin rahipleri ve keşişleri tarafından kaydedilmiştir. Rus kronikleri, 11. yüzyıldan itibaren yazılsa da birçoğu muhafaza edilmemiş, sadece 13. yüzyıldan sonra yazılanlar günümüze kadar ulaşmıştır. Daha çok siyasi olayları konu

³ Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *el-Fetâva el-Bezzâziye*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. I, 1971.

⁴ *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 2006; *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara, 1986.

⁵ *Ertii Hasdiin Ündeslesen Tör Yosnii Zohioliig Tovçlon Huraasan Altan Tovç Hemeesh Orşvoy*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Ulaanbaatar, Soyombo Printing, 2006; Lubsan Danzan, *Altan tobçi*, Rusçaya çev. N.P. Şastina, Moskova, 1973.

edinen kroniklerin satır aralarından Altın Orda Hanlarının dini görüşleri, din politikaları ve özellikle Rus Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri hakkında önemli bilgiler çıkarmak mümkündür. Çalışmamızda 13.-14. yüzyıllarda yazılan *Lavrentyevskaya Letopis*⁶, *İpatyevskaya Letopis*⁷ gibi kroniklerle birlikte 15.-16. yüzyıllarda yazılıp Altın Orda dönemini daha ayrıntılı anlatan *Voskresenskaya Letopis*⁸, *Pskovskiya i sofiyskiya letopisi*⁹, *Rogojskaya Letopis*¹⁰, *Moskovskaya Letopis*¹¹, *Simeonovskaya Letopis*¹² ve *Nikonovskaya Letopis*¹³ gibi kronikler de kullanıldı. Ayrıca Altın Orda ile ilgili konular içeren dönemin Rus edebiyatından da yararlanmaya çalışıldı. Bu konuda Rus Dil

⁶ PSRL, *Lavrentevskaya letopis*, Akademii Nauk SSSR, Leningrad, C.I (2), 1927; PSRL, *Lavrentevskaya letopis*, Akademia Nauk SSSR, Leningrad, C.I (3), 1928.

⁷ PSRL, *İpatyevsaya letopis*, Tipografiya M. A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, C. II,1908.

⁸ PSRL, *Letopis po Voskresenskomu Spisku*, Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg, C.VII,1856; PSRL, *Prodoljeniye Letopisi Po Voskresenskomu Spisku*, Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg, C. VIII, 1859.

⁹ PSRL, *Pskovskiya i sofiyskiya letopisi*, Tipografiya Pratsa, Sankt-Peterburg, C. V,1851.

¹⁰ PSRL, *Rogojskiy Letopisets. Tverskoy Sbornik*, Yazıki Russkoy Kulturi, Moskova, C. XV, 2000.

¹¹ PSRL, *Moskovskiy letopisniy Svod Kontsa XV veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, C. XXV, 1949.

¹² PSRL, *Simeonovskaya Letopis*, Tipografiya M. A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, C. XVIII, 1913.

¹³ PSRL, *Letopisniy Spornik, imenuemy Patrairşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu*, Tipografiya MVD, Sankt-Peterburg, C. X, 1885.

bilimcileri L.A. Dmitriev, D.S. Lihaçev'in derledikleri *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi: XIII vek*¹⁴ adlı esere başvuruldu.

Arapça Kaynaklar

Arapça kaynakları dönemine, konusuna ve yazıldığı yerine göre sınıflandırmak mümkündür. Moğolların İslam Dünyasıyla ilk temasları döneminde yazılan Arapça kaynakların başında tarihçi İbnü'l-Esîr'in (ö.1233) *el-Kâmil fi't-Tarih*¹⁵ adlı eseri bulunmaktadır. Ondan sonra son Harezmsah Celâleddin'in kâtibi olan ve Moğol istilasını bizzat yaşayan Şihabüddin Muhammed b. Ahmed en-Nesevî'nin (ö.1249-50) *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Menkubertî*¹⁶ adlı eseri çok önemlidir. Bu eserler Moğol istilasının İslam Dünyası'ndaki etkilerini görmek ve onun Müslümanlar üzerindeki psikolojik tesirini göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla bu iki eserden, özellikle Moğol istilasını, Deşt-i Kıpçak ve Altın Orda ile ilgili genel konularda istifade etmek.

Altın Orda Hanlarının, Memlûk Sultanları ile İlhanlılara karşı bir ittifak kurmalarından dolayı, iki devlet arasındaki münasebetler siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda gelişmiştir. Dolayısıyla Memlûk tarihçilerinin eserlerinde Altın Orda Devleti ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Memlûk Sultanı Baybars'ın kâtibi olan İbn Abdizzâhir'in (ö. 1293) *er-Ravzü'z-Zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zahir*¹⁷, Memlûk devlet

¹⁴ *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi: XIII vek*, der. L.A. Dmitriev, D.S. Lihaçev, Hudojestvennaya literatura, Moskova, 1981.

¹⁵ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, tsh. Dr. Muahmmmed Yusuf ed-Dekkak, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C.X, 2003.

¹⁶ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Menkubertî*, thk. Hafiz Ahmed Hamdi, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1953.

¹⁷ Abdullah ibn Abdizzâhir, *Er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, thk. Abdülaziz el-Hüveytr, Riyad, 1986.

adamı ve tarihçisi Emîr Rükneddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr'ın (ö. 1325) *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre*¹⁸, Memlûk Devleti'nde çeşitli vazifelerde bulunan tarihçi Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî'nin (ö. 1332) *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-Edeb*¹⁹ adlı eserleriyle birlikte son dönem Memluk tarihçilerinden Mufaddal b. Ebü'l-Fezail'in (ö. 1358) *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürrü'l-ferîd fîmâ ba'de târîhi İbni'l-Amîd*²⁰, İbn Haldun'nun (ö. 1406) *Divanü'l-mübtede ve'l-haber fî tarihi'l-Arab ve'l-Berber men asarahum min zevi's-şeni'l-ekber*²¹, Ahmed b. Âli el-Makrîzî'nin (ö. 1442) *es-Sülûk li-marîfeti düveli'l-mülûk*²² ve *Dürerü'l-'ukûdi'l-Ferîde fî terâcimi'l-a'yâni'l-müfîde*²³, Şihabüddin Ahmed b. Âli el-Kalkaşendî'nin *Kitabu subhü'l-a'sâ*²⁴, Bedreddin el-

¹⁸ Rükneddin Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre*, thk. Donald S. Richards, Beyrut, 1998.

¹⁹ Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-Edeb*, thk. Dr. Necib Mustafa Fevvaz, Dr. Hikmet Keşli Fevvaz, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. XXVII, 2004

²⁰ Mufaddal b. Ebü'l-Fezâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürrü'l-ferîd fîmâ ba'de târîhi İbni'l-Amîd*, thk. Dr. Muhammed Kemalüddin İzzeddin Ali es-Seyyid, Darü Sa'düddin, Dimaşk, 2017.

²¹ Abdürrahman İbn Haldun, *Divanü'l-mübtede ve'l-haber fî tarihi'l-Arab ve'l-Berber men asarahum min zevi's-şeni'l-ekber*, Darü'l-Kutübü'l-İlmiye, Beyrut, C. V, 2000

²² Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *es-Sülûk li-marîfeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Âta, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C.I-III,1997.

²³ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Dürerü'l-'ukûdi'l-Ferîde fî terâcimi'l-a'yâni'l-müfîde*, thk. Mahmud el-Celili, Darü'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut, C. I-III, 2002.

²⁴ Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Kitabu subhu'l-a'sâ*, el-Emiriyye, Kahire, C. IV, 1914.

Aynî'nin (ö. 1451) *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*²⁵ adlı eserleri kullanıldı. Bu eserlerin müellifleri ya bizzat görgü tanığı olanlar, ya onların ifadelerine başvuranlar, ya da kendilerinden önceki müelliflerin eserlerindeki bilgilere dayananlardır. Mısırlı müelliflerin eserleri, Altın Orda-Memlûk ilişkileri, Altın Orda hanlarının sosyo-kültürel kişilikleri hakkında önemli ve ayrıntılı bilgiler içerdikleri için en çok kullandığımız kaynaklardandır.

Bu arada Memlûk dönemi Şamlı tarihçilerin de eserleri, çalışmamızda başvurduğumuz önemli kaynaklardandır. Onlardan el-Birzalî'nin (ö. 1339) *el-Muktefî ala kitabi'l-Ravzateyn*²⁶, ez-Zehebî (ö. 1348) *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*²⁷, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*²⁸, *el-İber fî haberi men gaber*²⁹ ve *Düvelü'l-İslam*³⁰,

²⁵ Bedrüddin Mahmud el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Mahmud Rizk Mahmud, Daru'l-Kütüp ve Vesaîku'l-Kavmiye, Kahire, C.I-IV, 2010.

²⁶ El-Kasım b. Muhammed b. Yusuf el-Birzalî, *el-Muktefa ala kitabi'r-Ravzateyn*, thk. Prof. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, el-Metebetü'l-Asriye, Beyrut, C. II, IV, 2002, 2006.

²⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, C. XLIX, 1999.

²⁸ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut, C. XV, 1971.

²⁹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, nşr. Ebu Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zeğlûl, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

³⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, thk. Hasan İsmail Merva, Mahmud el-Arnayut, Daru's-Sadr, Beyrut, C. III, 1999.

İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 1349) *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-emsâr*³¹, es-Safedî (ö. 1363) *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*³², İbn Kesîr'in (ö. 1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*³³, İbn Hacer el-Askalanî'nin (ö. 1449) *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-Umr*³⁴ ve *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*³⁵, Şihâbüddin ibn Arabşah (ö. 1450) *Acaibü'l-Makdur fî Ahbari Timur*³⁶ gibi eserleri kullanıldı.

Bahsettiğimiz genel tarih ve biyografi kitaplarının yanında çalışmamızda kullanılan önemli kaynaklardan biri, dönemin en büyük Müslüman seyyahı İbn Battuta'nın (ö. 1377) *Tuhfatü'n-Nüzzar fî Gara'ibi'l-Emsar ve'l-Aca'ibi'l-Esfar*³⁷ adlı seyahatnamesidir. İbn Battuta, 1332 yılında Anadolu üzerinden Altın Orda topraklarına gelmiş, Özbek Han ve bütün hanedan mensuplarını, ulema ve umerayı tanımış, bozkır ve şehirleri gezerek ülkedeki sosyal, ekonomik, kültürel ve dini durumu çok güzel tasvir

³¹ Ahmed b. Yahya el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-emsâr*, thk. Kamil Selman el-Caburî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. III, 1971.

³² Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, Daru'l-Fikr, Dımaşk, C. II, 1998.

³³ Ebü'l-Fida ibn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebtü'l-Maarif, Beyrut, C. XIII-XIV, 1988.

³⁴ İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-Umr*, thk. Hasan Habeşi, Kahire, C.I, 1969

³⁵ İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Dairetu'l-Maarifi'l-Osmaniye, Haydarabad, C.IV, H.1349.

³⁶ Şihâbüddin ibn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur Fi Ahbari Timur*, Vâdiü'n-Nil, Kahire, H. 1285.

³⁷ İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta (Tuhfatü'n-Nüzzar fî Gara'ibi'l-Emsar ve'l-'Aca'ibi'l-Esfar)*, thk. Muhammed Abdülmünim el-Uryan, Daru'l-İhiya el-Ulum, Beyrut, 1987.

etmiştir. Dolayısıyla seyyahın, gördükleriyle ilgili rivayetleri tezimiz için çok önemli olduğundan bu rivayetlere sıklıkla başvurulmuştur.

Farsça Kaynaklar

Çalışmamızın konusuyla ilgili önemli bilgiler veren Farsça kaynakların başında Moğolların ve sonrasında İlhanlıların hizmetinde bulunan devlet adamları ve tarihçiler Alâüddin Atâ Melik el-Cüveynî (ö. 1283) ile Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin (ö. 1318) Moğol tarihi hakkında kaleme aldıkları eserleri gelmektedir. Cüveynî'nin üç ciltten oluşan *Tarih-i Cihangüşay*³⁸ adlı eserinin birinci cildi Cengiz Han'ın zuhuru ve Moğol istilası, ikinci cildi Harezmsahlar Hanedanı'ndan bahsederken, üçüncü cilt Mengü Han, İsmaililer ve Hülâgû dönemine ayrılmıştır. Bu eser, çalışmamız açısından Moğolların dini inançları ve hayat tarzları yanında Altın Orda'daki siyasi gelişmeler hakkında özgün bilgiler vermektedir.

Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin *Câmiü't-tevârih*³⁹ adlı eseri ise Moğol ve Altın Orda tarihi hakkında en ayrıntılı malumat veren son derece değerli kaynaklardan biridir. 1305 yılında tamamlandığı tahmin edilen eserde Moğolların ortaya çıkışından İlhanlı hükümdarı Gazan'a kadarki tarihi olaylar beyan edilmektedir. Reşîdüddin, Abaka Han zamanından itibaren İlhanlı sarayında olduğu için birçok olaya bizzat şahit olmuş veya şahit olanlardan rivayet etmiştir. Bu yönüyle çalışmamız açısından büyük önem arz eden bu eser dönemin dini ve siyasi durumu, Altın Orda-İlhanlı ilişkileri gibi konularda malumat veren değerli bir kaynaktır.

³⁸ Alâüddin Atâ Melik el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşay*, nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb-i Kazvîni, Brill, Leiden, C. I, III, 1911, 1937.

³⁹ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiü't-tevârih*, nşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahran, C. I-II, H. 1373.

Araştırmamızla ilgili en önemli Farsça kaynaklardan birisi Cüzcanî'nin (ö. 1266) *Tabakat-ı Nasırı*⁴⁰ adlı eseridir. Aslında Cüzcanî, yukarıda bahsettiğimiz tarihçilerden farklı olarak, çalışmalarını Moğol hükümdarlarının değil, onların muhalifleri Delhi sultanlarının sarayında yazdığı için özel bir ilgiyi hak etmektedir. Ayrıca, Cüzcanî de Moğol istilasından zarar gören birisidir. Nitekim devlet adamı görevi ile tüm malını ve mülkünü bırakıp Harezm'den kaçmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden onun eserinde tezahür eden Moğollara karşı olumsuz tavır fark etmek zor değildir. Bununla birlikte Altın Orda hükümdarı Batu hakkında olumlu fikir bildirmesi dikkate değer bir husustur. Ayrıca Cengiz ailesinden İslamiyet'i ilk kabul eden Berke'nin dini yönüyle ilgili kıymetli bilgilerini rivayet etmiştir.

Araştırmamızda istifade ettiğimiz Farsça kaynaklar arasında Abdullah b. Âli Kaşanî'nin *Tarih-i Olcaytu*⁴¹ ve Muinüddin-i Netanzî'nin *Müntehabü't-Tevârih-i Muini*⁴² adlı eserleri bulunmaktadır. Altın Orda Hanları ve Altın Orda-İlhanlı ilişkileri hakkında özgün bilgiler veren bu eserler araştırmamıza bu yönüyle ışık tutmuştur. Toktamış-Timur savaşları hakkında önemli bilgiler veren Şerefeddin Ali Yezdî (ö. 1454) *Zafernâme*⁴³ adlı eseri de istifade ettiğimiz kaynaklardan birisidir.

Latince Kaynaklar

⁴⁰ Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırı*, thk. W. Nassau Lees, Hadim Hüseyin, Abdülhay Sahban, College Press, Calcutta, C.I-II, 1864.

⁴¹ Cemalüddin Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebi Tahir Kâşânî, *Tarih-i Olcâyâtü: İnceleme ve Çeviri*, çev. Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi) Ankara, 1992.

⁴² Muinüddin-i Netanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Muini*, nşr. J. Aubin, Heydarî, Tahran, H. 1336.

⁴³ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafer-nâme*, Rusçaya çev. A. Ahmedov, San'at, Taşkent, 2008.

Latince yazılı kaynaklarda Altın Orda'nın sosyo-politik hayatı, ekonomisi, dış ilişkileri ve dini durumu hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Altın Orda hakkında yazan Latince eserlerin müellifleri genellikle ya misyoner ya da seyyah idi. Nitekim Katolik Dünyası, Moğollar hakkında onların aracılığıyla malumat sahibi olmuştur. Onların, eserlerinde “Tartar” olarak adlandırdığı Türk-Moğol halkı ve Altın Orda Devleti ile ilgili kaydettikleri bilgiler, çalışmamız için büyük önem arz etmektedir. Latince kaynaklar arasında İngiliz tarihçisi ve Benediktin tarikatının rahibi Matthew Paris'in (ö. 1259) yazdığı *Historia Anglorum*⁴⁴, Dominikan tarikatının rahibi ve seyyah Guillelmus Ade'nin (ö. 1341) *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*⁴⁵ gibi genel tarih ve dini risale tarzı kitapları, başvurduğumuz kaynaklardır. Çalışmamızda bu eserlerin İngilizce çevirilerini kullandık.

13. yüzyılın ortasında Katolik Kilisesinin başı sıfatıyla Papa'nın Moğol Hanı'na gönderdiği elçisi, rahip Johann Plano Carpini (ö.1252) ile Fransa Kralı IX. Luis'in elçisi rahip Ruysbroeckli Willem'in (ö. 1293) raporları⁴⁶ da başvurduğumuz kaynaklar

⁴⁴ Matthew Paris, *English History, From the year 1235 to 1273*, İngilizceye çev. J. A. Giles, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London, C. I-II, 1853.

⁴⁵ Guillelmus Ade (William of Adam), *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* (*How to Defeat the Saracens*), ed. ve İngilizceye çev. Giles Constable, Ranabir Chakravarti, Olivia Remie Constable, Tia Kolbaba, Janet M. Martin. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2012.

⁴⁶ Johann Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon, 2000; *Historia Mongalorum - viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari 1245-1247*, haz. Giorgio Pullè, Tipografia G. Carnesecchi e figli, Firenze, 1913; Willem Ruysbroeckli, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, çev. Z. Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

arasındadır. Her ikisi de elçilik görevleriyle birlikte misyonerlik hizmetini yapmak üzere gönderilmiş ve raporlarında Altın Orda'daki Han ailesini, askeri gücünü, Türk-Moğol halklarının örf ve adetlerini, dini inanç ve ibadetlerini, onların Hristiyanlara karşı davranışlarını mufassal bir şekilde anlatmıştır. Çalışmamızda bu raporların Türkçe çevirilerini kullandık.

Ermenice Kaynaklar

Ermeni tarih literatüründe Altın Orda ile ilgili özgün ve önemli bilgiler mevcuttur. Ermeni tarihçilerinin ana konusu Ermeni halkının tarihi ve kilise hayatı olsa da olayları anlatırken ana konuyla ilişkili olarak komşu halkların tarihine ve önemli siyasi olaylara da değinmişlerdir. 13. yüzyıldan itibaren Ermeni tarihçilerinin tamamına yakını, belli bir derecede Moğolların Ön Asya ve Güney Kafkasya seferleri, Altın Orda-İlhanlı mücadeleleri hakkında bahsetmişlerdir. Ermeni kaynaklarında geçen Moğollarla ilgili kısımlarını ilk defa Rusçaya 1873 yılında K.P. Patkanov çevirip yayınlamıştır.⁴⁷ Onun külliyyatında Vardan, Stepanos Obelyan ve Sembat'ın kroniklerinden metinler yer almaktadır. Çalışmamızda bu külliyyatı kullandık. Bunların dışında Kirakos Gandzaketsi⁴⁸, Aknerli Grigor⁴⁹ gibi Ermeni tarihçilerinin eserleri de Moğolların dini inançları ve istila ettikleri bölgelerdeki din politikası hakkında verdikleri bilgiler yönüyle önemlidir.

Araştırmalar

⁴⁷ *İstoriya mongolov inoka Magakii XIII veka*, Rusçaya çev. K. P. Patkanov, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1871.

⁴⁸ Kirakos Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Rusçaya çev. L. Hanlaryan, "Nauka", Moskova, 1976.

⁴⁹ Grigor Aknerli, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.

Altın Orda'daki dini hayat ve hanların politikasında din faktörü hakkında Altın Orda dönemiyle ilgili çalışmalara kısmen temas edilse de müstakil bir çalışma bugüne kadar mevcut değildir. Dolayısıyla çalışmamızda istifade ettiğimiz veya konumuz hakkında fikir edinmemize yardımcı olan araştırmalara kısaca değinmek istiyoruz.

Öncelikle Moğol istilas ve Altın Orda Devleti'nin siyasi tarihi ile ilgili ilk araştırmalarıyla tanınan Rus tarihçilerinden İlya Berezin'in *Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Cuçieva*⁵⁰, Grigory Vernadskiy'nin, *Mongolı i Rus*⁵¹, Boris Vladimirtsov'un *Raboti po istorii i etnografii mongolskih narodov*⁵², Arseniy Nasonov'un *Mongolı i Rus: İstoriya tatarskoy politiki na Rusi*⁵³ isimli eserleri yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

19. yüzyılın Tatar ulemasından büyük âlim Şihabüddin Mecranî'nin (1818-1889) *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*⁵⁴ adlı eseri Altın Orda'daki İslamiyet hakkında bilgi edinmemizde faydalı olan önemli bir çalışmadır. Kitabın birinci cildi, Bulgarların tarihi üzerinde yoğunlaşmakla birlikte Hazar, Burtas, Başkırt, Kıpçak ve Rus kavimlerinden bahsedilmekte, Altın Orda Devleti, Kazan, Astarhan, Kırım, Sibir hanlıkları ile Nogay Ordası ve Kazak hanlarının tarihleri ele alınmaktadır.

⁵⁰ İlya Berezin, *Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Cuçieva*, Tipografya Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1863.

⁵¹ Grigory Vernadskiy, *Mongolı i Rus*, "Lomonosov", Moskova, 2013.

⁵² Boris Vladimirtsov, *Raboti po istorii i etnografii mongolskih narodov*, Vostochnaya literatura, Moskova, 2002.

⁵³ Arseniy Nasonov, *Mongolı i Rus (İstoriya tatarskoy politiki na Rusi)*, Akademia Nauk SSSR, Moskova, 1940.

⁵⁴ Şihabüddin Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan, C.I, 1897.

İkinci ciltte Tatar toplumsal kurumlarının 18. ve 19. yüzyıllardaki durumundan ve o dönemde görev yapan kimselerin hayat hikâyelerinden söz edilmektedir. Fakat bizim konumuz açısından önemli olanı eserin birinci cildidir.

Diğer bir önemli çalışma, din âlimi ve tarihçi Murad Remzî'nin (1855-1934) *Telfiku'l-Ahbar ve telkihu'l-Asar fî veka'i'i Kazan ve Bulgar ve müluki't-Tatar*⁵⁵ adlı eseridir. İki ciltli eserin önsözünde müellif, Kazan ve Bulgar muhitiyle ilgili bazı tarihçilerin verdiği sınırlı malumat dışında derli toplu bilgi bulunmadığını, bu sebeple hem bölge Müslümanlarının durumu hakkında bilgi vermek, hem de Rus hâkimiyeti altındaki bölge halkını uyandırmak amacıyla bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Eserin ikinci bölümünde Moğollar'ın Deşt-i Kıpçak bölgesine gelişi, orada bir devlet kurmaları, İslâmiyet'i benimsemeleri gibi konular anlatılmıştır.

Rus ve Sovyet tarihçisi Vasiliy Bartold'un Moğol istilas ve Altın Orda tarihi ile ilgili araştırmaları da başvurup değerlendirdiğimiz çalışmalar arasında olmuşlardır. Bartold'un 1963-1974 yılları arasında yayınlanan 9 ciltli külliyyatının Altın Orda ile ilgili konuları içeren II. ve V. ciltlerindeki bilgileri çalışmamızda kullandık.⁵⁶ Altın Orda nümizmatik ve arkeolojisi alanında çalışmalar yapan diğer bir Sovyet ve Rus tarihçisi German Fedorov-Davıdov'un *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod vlastiyu zolotoordınskih*

⁵⁵ Murad Remzî, *Telfiku'l-Ahbar ve telkihu'l-Asar fî veka'i'i Kazan ve Bulgar ve müluki't-Tatar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. I, 2002.

⁵⁶ Vasiliy Bartold, *Soçineniya, Obçie Rabotı Po İstorii Srednye Azii. Rabotı Po İstorii Kavkaza i Vostaçnoy Evropı*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, C. II (1), 1963; *Soçineniya, Rabotı po otdelnım problemam istorii Sredney Azii*, Nauka, Moskova, C.II (2), 1964; *Soçineniya, Rabotı Po İstorii i Flologii Turkskih i Mongolskih Narodov*, Nauka, Moskova, C. V, 1968.

hanov⁵⁷, *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordı*⁵⁸ ve *Denejnoe delo Zolotoy Ordı*⁵⁹ adlı eserleri ile Altın Orda-Memlûk münasebetleri hakkında bilgi veren Salih Zakirov'un *Diplomatiçeskie otnoşenia Zolotoy Ordı s Egiptom*⁶⁰ adlı çalışması önemli ikincil kaynaklar olmuştur.

Günümüz Rusya Federasyonu'nda son zamanlarda yapılan önemli çalışmalar arasında Altın Orda Hanlarının biyografisi ve uyguladıkları politikaları hakkında yazılan Aleksandr Yurçenko'nun, *Han Uzbek: mecdu imperii i islamom (strukturi povsednevnosti)*⁶¹, Roman Poçekaev'ın, *Tsari Ordinskiye. Biografya hanov i praviteley Zolotoy Ordı*⁶² ve *Zolotaya Orda. İstoria v imperskom kontekste*⁶³ isimli eserleri ile Altın Orda'daki Hristiyanlık tarihi hakkında bizi aydınlatan Aleksey Malışev'in *Hristianstvo v Zolotoy Orde*⁶⁴ adlı doktora tezi, çalışmamız için faydalı olmuştur.

⁵⁷ German Fedorov-Davıdov, *Koşevniki Vostoçnoy Evropy pod vlastyu zolotoordinskih hanov*, Moskova, 1966.

⁵⁸ German Fedorov-Davıdov, *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskova, 1973.

⁵⁹ German Fedorov-Davıdov, *Denejnoe delo Zolotoy Ordı*, Paleograf, Moskova, 2003.

⁶⁰ Salih Zakirov, *Diplomatiçeskie otnoşenia Zolotoy Ordı s Egiptom*, Nauka, Moskova, 1966.

⁶¹ Aleksandr Yurçenko, *Han Uzbek: mecdu imperii i islamom (strukturi povsednevnosti)*, Evraziya, Sankt-Peterburg, 2012.

⁶² Roman Poçekaev, *Tsari Ordinskiye. Biografya hanov i praviteley Zolotoy Ordı*, Evraziya, Sankt-Peterburg, 2012.

⁶³ Roman Poçekaev, *Zolotaya Orda. İstoria v imperskom kontekste*, Nauka, Sankt-Peterburg, 2017.

⁶⁴ Aleksey Malışev, *Hristianstvo v Zolotoy Orde*, Yayınlanmamış doktora tezi, N. G. Çernışevskiy Saratov Devlet Üniversitesi, Saratov, 2000.

Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin Moğol ve özellikle Altın Orda tarihi ile ilgili araştırmaları da başvurduğumuz çalışmalar arasındadır. Onlardan *Bertold Spuler'in Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rusland 1223–1502*⁶⁵, Jean-Paul Roux'un *La Religion des Turcs et des Mongols*⁶⁶, Peter Jackson'un *The Mongols and the West, 1221-1410*⁶⁷ ve Devin DeWeese'in *Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*⁶⁸ adlı eserleri istifade ettiğimiz çalışmalardır. Ortaçağ Katolik hiyerarşisi hakkında yazılan Conrad Eubel'in *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series (1198 -1431)*⁶⁹ adlı eserinin de Altın Orda'daki Katoliklerle ilgili malumat vermesiyle yaptığımız değerlendirmelere katkısı oldu.

4. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHÇESİ, İDARİ YAPISI VE EKONOMİSİ.

⁶⁵ Bertold Spuler, *Zolotaya Orda. Mongoli v Rossii. 1223–1502 gg.*, Rusçaya çev., M. Gatin, Kazan, 2016.

⁶⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994.

⁶⁷ Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge, London-New York, 2005.

⁶⁸ Devin DeWeese, *Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1994.

⁶⁹ Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series (1198 -1431)*, Sumptibus et Typis Librariae Regensbergianae, Monasterii, Regensburg, 1913.

1206 yılında Cengiz Han, Onon Nehri'nin kıyısında olan kurultayda Moğolların Hanı ilan edildi. Bir yıl sonra Cengiz Han, istila hareketini başlattı ve bu hareket Avrasya kıtasının farklı bölgelerinde neredeyse 13. yüzyılın sonuna kadar devam etti [Ek 1, Harita 1]. Sonra savaşla alınan topraklar Cengiz Han'ın oğulları ve yakın akrabaları arasında paylaşıldı. 1225 yılında Cengiz Han, büyük oğlu Cuçi'ye Doğu Deşt-i Kıpçak'ın yönetimini verdi ve onun yurdu, İrtiş Nehri'nin boyundaydı.⁷⁰ Dolayısıyla Moğolların *Altan Tobçi* adlı tarihi eserinde Cuçi “Kıpçakların baş hükümdarı” olarak adlandırılmaktadır.⁷¹

1225 (veya 1227) yılında Cuçi şüpheli bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Farklı Orta Çağ kaynaklarında onun çocuklarının sayısı hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Reşidüddin Fazlullah, Cuçi'nin on dört oğlu olduğunu kaydetmiştir. Onların arasında Cuçi'nin ikinci oğlu Batu, ulusun yönetimini üstlenmiştir.⁷²

Cuçi'nin ölümünden kısa bir süre sonra Moğolların Doğu Avrupa'ya istila hareketleri başladı. 1228-1229 yıllarında Sübedey'nin komutasındaki otuz bin süvari, Batı Deşt-i Kıpçak göçebelerine saldırdı ve onları mağlup etti. Dolayısıyla Kıpçaklar, Rusya, Macaristan, Bulgaristan'a göç etmeye başladı. Kitleli göç, 1236 yılında Batu'nun birleşik büyük ordusu, doğudan hareket ettiğinde gerçekleşti. Onun emrinde 120-150 bin atlı asker vardı. 1236-1237 yılları arasında Moğollar İdil-Volga bölgesi ile Deşt-i Kıpçak'ın istilasını tamamladılar. 1237 yılının kış aylarının başlangıcında, Moğolların ana güçleri Rusların Ryazan knezliği'nin sınırlarında birleşti. Ryazan, altı günlük bir kuşatma ve sürekli saldırılardan sonra 21 Aralık 1237'de düştü. 1238 yılın

⁷⁰ Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiü't-tevârih*, nşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahran, H. 1373, C. I, s. 731.

⁷¹ Luban Danzan, *Altan Tobçi*, trc. N.P. Şastina, Nauka, Moskova, , 1973, s. 229, 230.

⁷² Reşidüddîn, I, s. 734; Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, Haz. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), TTK, Ankara, 2014, s. 3.

sadece Şubat ayında Vladimir, Suzdal gibi büyük şehirler dâhil olmak üzere on dört şehir tahrip edildi. 1240'da Rusların eski başkenti Kiev alındı.

1241 yılının baharında batıya hareket eden Moğol ordusu, Polonya ve Macaristan topraklarına girdi. 9 Nisan'da Legnica şehri yakınlarında Polonya Knezi II. Henryk'in ordusu ile Fransız Tapınak şövalyeleri Moğollara karşı savaşı kaybetti. İki gün sonra Macar Kralı IV. Bela'nın ordusu Şayo Nehri'nin kıyısında mağlup oldu. Macar Krallığı'nın başkenti Estergom, Batu Ordusu'nun kuşatmasına dayanamadı. Orta Avrupa'da Batu, güçlü direnişle karşılaşmadı. Günümüz Hırvatistan topraklarında bulunduğu sırada elçiler, ona Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'dan kurultay haberini getirdiler. Bunun nedeni Ögedey Han'ın ölümü ve halefini seçme ihtiyacıydı. Bu nedenle 1243 yılında tüm Moğol orduları, Karpatlardan ayrıldı ve geri çekildi.

1236-1242 yıllarında gerçekleşen istila hareketlerinin bir sonucu olarak, Cuçi Ulusu'na İdil Bulgaryası, Batı Deşt-i Kıpçak, Kırım ve kısmen Kuzey Kafkasya toprakları dâhil edildi ve Rus knezlikleri vassal haline getirildi. Avrupa'dan dönen Batu, İrtiş Nehri kıyısında bulunan baba yurduna değil, İdil (Volga) bölgesine yerleşti. Böylece burada Altın Orda Devleti'nin temelleri atıldı. Bu dönemde Cuçi Ulusu'nun merkezi Bulgar şehriydi, fakat daha sonra Batu, İdil'in aşağı kısımlarında Saray şehrini kurdu. O zamandan sonra Altın Orda Devleti'nin sınırları büyük ölçüde değişmedi [Ek 1, Harita 3].

Altın Orda'nın geniş topraklarında çoğunlukla Türkçe konuşan birçok halk yaşıyordu. Moğollar, bu topraklara çok fazla göç etmediler. İstila edilen ülkelere (İran, Orta Asya, Çin, Doğu Avrupa bozkırları) göç eden Moğolların sayısı yerel nüfusa kıyasla çok azdı. İlk yıllarda gelenler, kendilerinin Moğol halkına ait olduklarının farkındaydılar. Ama çevresi çoğunlukla Türkler olduğu için Moğollar yaklaşık yüzyıl

sonra hızlı bir şekilde onlara tamamen karıştılar. Altın Orda'da Kıpçaklaşarak kültürlerini yavaş yavaş kaybettiler.⁷³

Türklerin sayısal üstünlüğü, kaçınılmaz olarak Moğol dilinin kademeli olarak yok olmasına neden oldu. Nitekim tarihi kaynaklarda Altın Orda, Türkçe konuşan bir devlet olarak nitelendirilmektedir. Bu, İbn Battuta'nın (1304-1377) seyahatnamesinde en belirgin şekilde yansıtılmıştır. Özbek Han döneminde Altın Orda'da uzun süre yaşayan seyyah, halkın yaşamını ve ahlakını anlatmakla kalmayıp çok sayıda Türkçe kelime de aktarmaktadır. 15. yüzyılın başında ise İbn Arabşah (1388-1450) Altın Orda'da yaşayan halkın en fasih Türkçe konuştuğunu kaydetmektedir.⁷⁴

Altın Orda, tarihinin ilk yıllarında Moğol İmparatorluğu'nun yönetim sistemine dâhil edildi. Resmi olarak, imparatorluğun hükümdarı, Han (veya Kaan) olarak adlandırılırdı. Altın Orda, Mengü Timur Han döneminde (1267-1280) Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılmıştır. Mengü Timur paralara Moğol Hanı'nın adı yerine kendi adını ve han tamgasını bastırmayı emretmiştir. Bu Moğol İmparatorluğu'ndan gerçek ayrılığı gösterir ve sadece o zamandan itibaren Altın Orda'yı bağımsız bir devlet olarak saymak mümkündür [Ek 1, Harita 2]. Nitekim para basımı, Orta Çağlarda devlet bağımsızlığının ana göstergelerinden biri olarak bilinirdi.

Genellikle Altın Orda Devleti'nin "altın çağı", Özbek Han dönemi (1313-1341) sayılır. Gerçekten de Özbek Han, devlet tarihinin en parlak yöneticilerinden biriydi ve Altın Orda yönetim sisteminde radikal reformları gerçekleştirdi. Özbek Han, Orta Çağ Arap, Fars ve Türk müellifleri tarafından övgüyle bahsedilen hükümdarlardan biridir. Şüphesiz bunun nedenlerinden biri, dini reformudur. Özbek Han'ın döneminde İslam,

⁷³ Ahmed b. Yahya el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-emsâr*, thk. Kamil Selman el-Caburî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, C. III, s. 150.

⁷⁴ Şehâbeddin ibn Arabşah, *Acaibü'l-Makdur Fi Ahbari Timur*, Vâdiü'n-Nil, Kahire, H. 1285, s. 59.

resmi din olarak kabul edildi. Özbek'in idari reformu, iktidarın merkezileşmesini sağladı. Devlet topraklarında 70 tümen kuruldu, onlarca ulus birleştirildi ve onları hanın valileri olarak ulusbekleri yönetti.⁷⁵

Altın Orda'nın "altın çağı" Özbek'in oğlu Canıbek Han'ın ölümünden sonra (1357 yılında) sona erdi. Nitekim Altın Orda tahtına çıkan Berdibek Han, iktidarına ortak olacaklarından korktuğu için kardeşlerini öldürttü.⁷⁶ Üç yıldan sonra Berdibek Han hastalanarak vefat etti ve ülkede taht için şiddetli bir mücadele başladı. Ülke neredeyse yirmi yıl kaos dönemine girdi. Birçok han tahta çıktı ama onların günümüzde sadece isimleri bilinmektedir.

Altın Orda'nın kaotik ve karmaşık ortamı, Çağatay Ulusu'nun Hükümdarı Emir Timur'un ülke işlerine müdahale etmesine müsaade etti. Timur, himaye ettiği Toktamış'ı Altın Orda'nın başına geçirmek istedi. Sonra Altın Orda'nın merkez bölgelerindeki soylular savaştan yorgun olduklarından Toktamış'ı han olarak kabul ettiler. 1380'de Toktamış, Beklerbek Mamay'a karşı zafer kazandı ve yavaş yavaş devleti tek çatı altında toplamayı başardı.

Toktamış iktidarının güçlenmesi, Emir Timur ile olan ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Toktamış, bağımsız olabilmek için topraklarını genişletmeye çalıştı. Toktamış Azerbaycan ve Harezm için Timur ile mücadele etti. Neticede iki taraf arasındaki savaşlar 1385 yılında başladı. Emir Timur, Altın Orda üzerine birkaç sefer düzenledi ve 1396'da Toktamış'ı mağlup etti. Ondan sonra Altın Orda parçalanma çağına girdi.

15. yüzyılın başında, bir süreliğine de olsa, Altın Orda'yı tek çatı altında birleştirme girişimleri oldu. Bu işi piyon hanlar namına ülkeyi yöneten Emir Edige gerçekleştirdi. Devleti birleştirmek amacını güden Edige, siyasi ve ekonomik reformlar

⁷⁵ German Fedorov-Davıdov, *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordi*, İzdatelstvo MGU, Moskova, 1973, s. 89-103.

⁷⁶ Ötemiş Hacı, s. 17.

yaptı. Fakat bu önlemler geçici oldu ve devletin parçalanmasını önleyemedi. 15. yüzyılın ortalarına kadar ülke, Sibir (1420 y.), Kırım (1428 y.), Kazan (1438 y.) ve Büyük Orda (veya Uluğ Ulus) gibi yeni hanlıklara bölünmüştür.

İdari Yapısı

Altın Orda Devleti karmaşık ve dallı bir idari sisteme sahipti. Nitekim devletin tarihi neredeyse iki yüzyıl boyunca oluşmuş ve değişmiştir. Tüm Moğol İmparatorluğu'nda kabul edilen geleneksel kurumlarla birlikte, istila edilen ülkelerle komşu ülkelerin idari gelenekleri de kullanıldı.

Altın Orda Devleti'nin tüm yönetim sisteminin başında Han vardı. İdari görevlere atamalar yapmak, para bastırmak, yabancı yöneticilerle görüşmek, büyük askeri hareketler sırasında orduya liderlik etmek gibi yetkiler hanın elindeydi.

13. yüzyılda Altın Orda Devleti halkı, tümenlere (on bin muharebe kabiliyetine sahip asker çıkarabilen ilçeler) bölündü ve göçebelere ait asırlık sosyal kurumlar muhafaza edildi. Tümenlerden genellikle büyük uluslar oluşturuldu. Bu birimlerin yöneticiler arasında sıkı bir askeri ve idari hiyerarşi kuruldu. Ayrıca, Altın Orda, Yayık Nehri ile sınırlandırılarak iki kanat: sağ (Batı, Ak Orda) ve sol (Doğu, Gök (Mavi) Orda) olarak ayrılırdı.⁷⁷

Ulus yönetimi ve askeri işler Beklerbek'e verilirdi; askeri olmayan işler (öncelikle maliye) vezir ve onun tarafından kontrol edilen divan tarafından yönetilirdi. Başka bir deyişle, Altın Orda'nın göçebe halkı çoğunlukla Beklerbek'in, şehir ve kent sakinleri ise vezirin gözetimi altındaydı, Her iki yapı, askeri ve sivil, farklı işlevleri yerine getirerek paralel olarak hareket ederdi.

Altın Orda idaresi de çok aşamalı hiyerarşik bir yapıya sahipti. Vezirden sonra en yüksek resmi mevkide daruga (baskak) bulunurdu. Daruga, belirli bir bölgeden vergi

⁷⁷ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 19.

toplamakla sorumlu kişidir. Darugalar hem şehirlere ve köylere, hem de tüm ulusa atanırdı. İkinci durumda, yönetim yetkilerini yerel ulus yöneticisi beklerbekle paylaşırlar ve onlarla birlikte vergi toplama işlerini düzenlerlerdi. Daruga, merkezi otoritenin temsilcileri olarak görev yapardı.⁷⁸

14. yüzyılda ekonominin gelişimi ve istikrarın sağlanmasıyla Altın Orda'da idari ve bölgesel bölünmede değişiklikler gerçekleşmiştir. Ülkede göçebe alanların yapısı korunarak Saray, Harezm, Kırım ve Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan dört ulus kurulmuştur.

Ekonomisi

Genelde Altın Orda, tarihçiler tarafından tarımı zayıf, gelişmiş, göçebe bir devlet olarak değerlendirildi. Yeni arkeolojik kanıtlar, bu görüşün yanlış olduğunu göstermektedir. Göçebe bozkırlarla birlikte Altın Orda'nın Bulgar, Harezm, Kırım ve Kuzey Kafkasya gibi bölgeleri eskiden tarıma elverişli yerlerdi.⁷⁹

Altın Orda'da hayvancılık ve tarımın yanında ticaret de gelişti. Nitekim Kuzey İpek Yolu'nun kontrolü Altın Orda'nın elindeydi. Tacirlere verilen imtiyazlar ile ticaret kervanlarının devlet düzeyinde korunması Altın Orda'da ticareti oldukça geliştirdi. Ticaret merkezleri şehirlere dönüştü.

Altın Orda şehirleri, idari merkezler, kıtalararası ticaret yollarındaki önemli noktalar ve askerî üsler olarak büyük gelişme kaydetti. Şehir merkezlerinin istikrarı ve sayısının çokluğu, dâhili ekonominin ve şehirler ile göçebeler arasındaki ilişkilerin oldukça geliştiğinin kanıtlarıdır. Altın Orda tarihini çalışan önemli Rus bilim adamlarından biri olan Vadim Egorov, Altın Orda şehirlerinden 110 tanesini arkeolojik olarak ortaya çıkarmıştır. Onlardan on yedi tanesi, sikke darp etme hakkına sahip ve

⁷⁸ Fedorov-Davıdov, *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordı*, s. 30-31.

⁷⁹ Bertold Spuler, *Zolotaya Orda. Mongolı v Rossii.1223–1502 gg.*, Rusçaya çev., M. Gatin, Kazan, 2016, s. 416.

ekonomiye etkin katkı sağlayan büyük şehirlerdi. Yerleşim birimlerinin sayısı daha çoktur. Orta Çağ haritalarında gösterilen 30 kadar şehrin mevkii hâlâ bilinmemektedir.⁸⁰

Altın Orda'da bakır paralar “pul”, gümüş paralar “dirhem” ve altın paralar “dinar” olarak adlandırılır ve hepsi de kullanılırdı. Yabancı ülkelerle ilişkilerde dinarlar daha yaygın kullanılırdı [Ek 2, Resim 2]. Sikkelerde han ailesinin tamgası, hanın ismi, unvanı, sıfatları ile dualar bulunur, kesildiği yıl ve yer gösterilirdi.⁸¹



⁸⁰ Vadim Egorov, *İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XVI v.v.*, KRASAND, Moskova, 2010, s. 139.

⁸¹ German Fedorov-Davıdov, *Denejnoe delo Zolotoy Ordı*, Paleograf, Moskova, 2003, s. 30.

I. BÖLÜM:

ALTIN ORDA'DA DİNİ HAYAT

Altın Orda'daki dini hayatı iyi kavrayabilmek için öncelikle o dönemin Türk-Moğol boylarının hangi dinlere inandıklarını ortaya koymak gerekir. Altın Orda Devleti kurulduğunda ülkenin Harezm, İdil-Volga ve Kırım gibi bölgelerinde İslamiyet öncü konumdaydı. Deşt-i Kıpçak'ta ise daha çok geleneksel Türk dinine mensup halk yaşıyordu. Onların arasına Moğol istilasından sonra aynı dine mensup insanlar katılmıştır. Moğollarla birlikte gelen Nesturi Hristiyanlığı ve Uygurların mensup olduğu Budizm'de Altın Orda'da az da olsa taraftarlarını bulabilmiştir. Kırım ve çevresinde Yahidiler ve Ermeni Grigoryanlar da sadece bir milletin dini olmaksızın yerli halkın bir kısmını dinlerine inandırmayı başarmışlardır. Altın Orda'nın Batı sınırlarında Hristiyanlığın Ortodoks ve Katolik mezheplerine mensup misyonerler dinlerini yaymışlardır. Bu yönüyle Altın Orda toprakları neredeyse tüm dinlerin hiçbir engel olmadan yayıldığı ve yaşandığı bir alan olmuştur. Bu şartlar sayesinde daha sonra Altın Orda halkı İslamiyet'i seçerek tarihin akışını değiştiren bir tercih yapmıştır. Dolayısıyla bu bölümün amacı, ilk olarak Altın Orda'daki İslami hayatın boyutlarını ve sonra diğer dinlerin durumunu değerlendirmektir.

I- ALTIN ORDA'DA İSLAMİ HAYATIN BOYUTLARI

Altın Orda'daki İslamiyet'in durumuyla ilgili tarih biliminde farklı dönemlerde çeşitli fikirler olmuştur. Altın Orda Devleti'nde İslamiyet'i ilk olarak araştıranlar Rus şarkiyatçılarıdır. Onlardan biri olan İlya N. Berezin (1818-1896), Altın Orda toplumunu kendine özgü kültürü olmayan ve devlet sistemi ile yerleşik medeniyeti gelişmeyen göçebe unsur olarak gördüğünden İslamiyet'in göçebe halk için çok yabancı bir olgu

(fenomen) olduğunu düşünmüştür.⁸² Berezin'in fikirlerini devam ettiren diğer bir şarkiyatçı Gordiy S. Sablukov (1803-1880) idi. Sablukov, araştırmalarında Altın Orda'daki İslam'ın yayılış tarihine özellikle önem vermiş ve ilk kez bu konuda yazılı kaynaklarla birlikte arkeolojik veriler kullanmıştır. Bu dönemde Altın Orda şehirlerinden Ükek yakınlarındaki bir mezarlıkta Müslüman mezarların yanı sıra putperestlerin de mezarları bulunmuştur. Bundan hareketle Sablukov, Altın Orda göçebeleri arasında İslamiyet'in hızlı yayılmadığı sonucuna varmıştır.⁸³

Sovyet döneminde de Altın Orda'nın göçebe nüfusunun, Müslümanlığı benimsemediği görüşü savunulmuştur. Dönem tarihçilerinden Aleksandr Yakubovsky (1886-1953) çalışmalarında, Altın Orda topraklarında İslam'ın yayılmasının nedenlerine özel bir yer ayırmıştır. O, Türk-Moğol boylarının çeşitli inançlarıyla ilgili kaynaklardaki bilgileri inceleyerek İslamlaşmanın nedenlerini araştırmıştır. Onlardan en önemlileri olarak, Altın Orda'da kentsel yaşamın gelişimi ve Müslüman ülkelerle, özellikle Mısır'la ticari ve politik bağları olması gibi nedenleri zikretmiştir. Bununla birlikte Yakubovsky, Marx'ın tarihsel materyalizm yöntemine dayanarak *“kalabalık göçebe-emekçiler arasında İslam başarısızdı”* ve Özbek Han döneminde İslamiyet *“bozkırın feodal tabakasıyla sınırlı kaldı ve şehir hayatının dışına çıkamadı”* demiştir.⁸⁴

Oysa daha sonra Altın Orda dönemini araştıran arkeolog ve tarihçi German Fedorov-Davıdov (1931-2000), bozkırın göçebe nüfusu arasında İslam'ın yayılışı

⁸² İlya Berezin, *Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Cuçieva*, Tipografya İAN, Sankt Peterburg, 1863, s. 22.

⁸³ Gordiy Sablukov, “Ostatki drevnosti v s. Ust-Naberejnom Uveke Saratovskoy gubernii”, *İzvestiya Obşestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete*, Kazan, 1884, C. III, s.s. 298-322.

⁸⁴ Boris Grekov, Aleksandr Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i ee padenie*, Moskova-Leningrad, 1950, s. 165-168.

konusuna açıklık getirmiştir. Deşt-i Kıpçak'ın göçebe halkı, dini geleneklerine göre ölen kişiler için anıt taş (balbal taş) dikerdi ve onun yanında kurbanlarını sunardı. Fedorov-Davıdov, arkeolojik araştırmalarında bu anıt taşların 13. yüzyıldan sonra yapılmadığını tespit etmiştir. O, bunun nedenini Moğol istilasıyla Kıpçakların kabile sisteminde olan değişikliklere bağlamaktadır.⁸⁵ Bunun dışında Fedorov-Davıdov, geleneksel Türk-Moğol mezarlıklarının 14. yüzyılda azaldığını ve 15. yüzyılda hiç kalmadığını belirtmektedir. Fakat bunu Altın Orda toplumunun İslamlaşmasıyla ilişkilendirmese de 14. yüzyılda şehirlerin gelişmesiyle beraber İslamiyet'in güçlendiğini kabul etmektedir.⁸⁶

1989-1995 yılları arasında Astrahan bölgesindeki Altın Orda dönemine ait şehir mezarlığında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde 14. yüzyılın ortasında Müslüman mezarlarını çoğaldığı bir kez daha tespit edilmiştir.⁸⁷ Ayrıca o dönem kaynaklarında Altın Orda bir Müslüman devleti olarak görülmektedir.⁸⁸ Buna rağmen göçebe unsur arasında İslamiyet bu dönemde çoğalsa da eski inançlarını koruyanlar az da olsa kalmıştır. Nitekim 15. yüzyılın başında Altın Orda'da bulunan İbn Arabşah, Kıpçaklar arasında henüz Müslüman olmayanların da bulunduklarını belirtmiştir.⁸⁹ Ancak bu,

⁸⁵ German Fedorov-Davıdov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod vlastyu zolotoordınskih hanov*, Moskova, 1966, s. 247.

⁸⁶ Fedorov-Davıdov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı*, s. 248.

⁸⁷ Dmitriy Vasilev, *İslam v Zolotoy Orde: İstorikoarheologičeskoe issledovanie*, Astrahanskiy universitet, Astrahan, 2007, s. 43.

⁸⁸ Guillelmus Ade (William of Adam), *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* (*How to Defeat the Saracens*), ed. ve çev. Giles Constable with Ranabir Chakravarti, Olivia Remie Constable, Tia Kolbaba, and Janet M. Martin. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2012, s. 46-49.

⁸⁹ İbn Arabşah, s. 57.

göçebe Türk-Moğol boylarının toplu olarak İslamiyet'i benimsemediği anlamına gelmemektedir.

Buna rağmen bazı araştırmacılar eski Altın Orda topraklarında İslam'ın 18. yüzyılda yani Rus istilası döneminde yerleştiği görüşünü savunmaktadırlar.⁹⁰ Görüşlerini, Müslüman halkın hayatındaki eski geleneksel inancın kalıntılarıyla temellendirmeye çalışmaktadırlar. Oysa 15. yüzyılda geniş halk kitleleri arasında İslamlaşmanın yaygın hale gelmesiyle Şamanizm kalıntılarının bile İslamlaştığını görmek mümkündür. Bu durumu Vladimir Basilov “İslamlaşmış Şamanizm” kavramıyla tanımlamaktadır.⁹¹ Böylece bu bölümde Altın Orda'daki İslami hayatı birkaç boyutta ele alarak İslamiyet'in ne denli derin köklere sahip ve yaygın bir din olduğunu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

A- Amelî Boyut

1- Hanefilik

Hanefilik, Altın Orda Müslümanlarının çoğunluğunun kabul ettiği yaygın bir mezheptir. Harezm'in Altın Orda'ya dâhil edilmesi, ülkede Hanefi fıkhnının gelişmesi ve geleneklerinin oluşumu açısından güçlü bir faktör olmuştur. Muhtemelen Altın Orda'da Hanefi hukukunun başarılı bir şekilde yayılmasına Türk bozkır geleneklerine hoşgörümlü yaklaşımı neden olmuştur. Hanefilerin bu tutumu Altın Orda toplumunun farklı etnik ve mezhepsel durumu açısından önemliydi. 14. yüzyılda İbn Battuta, Altın Orda'da diğer mezheplerde caiz olmayan boza gibi nebizlerin içildiğini kaydetmiştir. Altın Orda'daki

⁹⁰ Sergey Klyastorniy, Tursun Sultanov, *Gosudarstva i narodi evraziyskih stepey. Drevnost i srednevekove*, Peterburgskoe Vostokovedenie, Sankt-Petersburg, 2004, s. 239-240.

⁹¹ Bkz. Vladimir Basilov, *Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Nauka, Moskova, 1992.

bu serbestlik havasının Hanefilikten kaynaklandığını da yer yer belirtmiştir. İbn Battuta, Hanefiliğin Altın Orda'da yaygın olduğunu vurgular şekilde seyahatnamesinde bir kaç kere “*onlar Hanefi mezhebindedir*”⁹² demektedir.

Araştırmacı Aşirbek Muminov, el-Kefevî'ye dayanarak, Altın Orda dönemi Hanefilerini ikiye ayırmıştır: 1) Eski Harezmi ekolü ve onu kadı Muhammed b. Mahmud et-Tercumanî (ö. H. 645/M. 1247) ile onun oğlu ve halefi Ahmed b. Muhammed et-Tercumanî (ö. H. 661/M. 1262), büyük âlim Necmeddin Ebu'r-Reca Muhtar b. Mahmud b. Muhammed ez-Zâhidî (ö. H. 658/ M. 1260) gibi şahsiyetler temsil eder; 2) Yeni nesil Hanefiler: Celaleddin b. Şemseddin el-Kurlanî (14. yüzyıl) ve öğrencileri. el-Kurlani, Buhara Hanefi geleneğini Abdülaziz b. Ahmed el-Buharî ve Husamuddin es-Sığnakî gibi alimlerden devralmış ve devam ettirmiştir.⁹³

Semerkant'tan Abdülevvel b. Ali el-Ferganî (ö. H. 813/ M. 1410-1411'den sonra) ve akrabası 'İsam b. Abdülmelik el-Marginanî (ö. H. 814/ M. 1411-1412'den sonra) gibi âlimler Saray'a yaşamak ve çalışmak için taşınmışlardır. Böylece, Burhaneddin el-Marginanî ailesinden olan Semerkantlı fakihler yeni Altın Ordalı Hanefi fakihler zincirinin temsilcileri haline gelmiştir. Saray'da Abdülevvel b. Ali el-Ferganî'den tahsil gören Muhammed b. Ahmed el-Kırımî bu Hanefi geleneğini Anadolu'ya yaymıştır.⁹⁴

Kurlanî'nin yetiştirdiği talebelerinden birisi Muhammed b. Şihab el-Kerderî (14. yüzyıl) idi.⁹⁵ Ondan oğlu Hafizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab el-Kerderî el-Harezmî (ö. H. Ramazan 827/ M. Temmuz-Ağustos 1424) ilim tahsil etmiştir.⁹⁶

⁹² İbn Battuta, s.s. 332, 348.

⁹³ Muminov, s. 229.

⁹⁴ Muminov, s. 230.

⁹⁵ Enu'l-Hasanat Muhammed Abdülhay Leknevî, *Fevâidü'l behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. M. Bedreddin Ebû Firâs, es-Sa'adet, Kahire, h. 1324, s. 172.

⁹⁶ Leknevî, s. 187-188.

Celâlüddin b. Şemsüddin el-Kurlanî'nin diğer bir talebesi Suğud (Said) Nemedpuş lakabıyla meşhur ve *Cevahiru'l-Fıkhî fi'l-İbadat*'ın müellifi Tahir b. İslam b. Kasım b. Ahmed el-Ensarî el-Harezmi'dir (ö. H. 771/ M. 1370 yıldan sonra.)⁹⁷

Muhammed b. Muhammed el-Kerderî ibnü'l-Bezzâzî, Saray ve Hacı Tarhan'da yaşamış ve sonra Kırım'a giderek bir süre orada kalmış ve medreselerinde ders vermiştir. Kırım'dan Anadolu'ya gittikten sonra ülkesine geri dönmüştür. Anadolu'ya ikinci gedişinde Molla Şemseddin Fenârî ile ilmi tartışmaları olmuş ve onu fûrûda yenmiştir. Hanefî dünyasında *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adlı eseriyle meşhur olmuştur. Bezzazî'nin *Fetava*'sından o dönem Hanefî ulemasının mezhep taassubuna yer verildiği de görülmektedir. Nitekim bu eserde imanda istisna gibi Hanefilerden farklı görüşte olan Şafiilere kız vermenin caiz olmadığı belirtilmektedir.⁹⁸ Bezzazî, eserinde Sefkerderî'den şöyle bir alıntıya yer verir: “*Hanefî mezhebinden olan birinin bir Şafî'ye kız vermesi uygun olmaz, fakat ondan kız alınabilir.*” Ayrıca Bezzâzî, bu arada İbn Ömer'in “inşallah müminim” diyen kişiye koyununu kestirmediği hakkındaki rivayete atıfta bulunmaktadır.⁹⁹ Bezzazî'nin öğrencileri arasında Şerefüddin b. Kemalüddin el-Kırımî (15. yüzyıl), Siracüddin el-Kırımî el-Hactarhanî (15. yüzyıl), Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (ö. H. 862/ M. 1457-1458), Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci (ö. 879/1474) gibi Hanefî âlimleri vardır.¹⁰⁰

Hanefilerin Altın Orda'daki faaliyetleri, Hanefiliğin daha geniş coğrafyalara yayılmasında belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Örneğin, Abdülevvel b. Ali el-

⁹⁷ Katip Çelebî, *Keşfü'z-Zunun An Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Trc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2016, II, s. 517; Leknevî, a.g.e., s. 84-85;

⁹⁸ Bezzâzî, I, s. 101-102.

⁹⁹ Bezzâzî, I, s. 439.

¹⁰⁰ Muminov, s. 230.

Ferganî, Hafızüddin el-Kerderî, Şerefüddin b. Kemalüddin el-Kırımî gibi âlimlerin öğrencisi olan Ahmed b. Abdullah el-Kırımî, daha sonra Ahi Çelebi adıyla bilinen Osmanlı âlimi Yusuf b. Cüneyd et-Tokadî'nin hocası olmuştur.¹⁰¹ Böylece Saray'da bir dönem canlanan Harezmi'nin Hanefî fikhî, Kırım üzerinden Anadolu'ya kadar ulaşmıştır.

2- Şafîilik

Altın Orda topraklarında sayıları çok olmasa da Şafîi mezhebine mensup Müslümanlar da yaşardı. Tarihçi Makrizî'nin eserinde kaydedilen bilgiye göre, Hicri 20 Ramazan 725 yılında (M. 1325) Saray'dan Mısır'a dönen elçiler Altın Orda'dan hediyelerle birlikte bir mektup getirmiştir. Mektupta Özbek Hanı, ülkesine *Kitabu şerhu's-Sünne*,¹⁰² *Cami'u'l-Usul fi Ehadisu'r-Resûl*¹⁰³ ve er-Raviyanî'nin¹⁰⁴ *el-Bahr* gibi dini kitapları göndermelerini istemiştir.¹⁰⁵ Bahsi geçen kitaplar dönemin Şafîi mezhebine ait en meşhur eserlerinden sayılır. Muhtemelen, yerli Şafîilerin hukuki ihtiyaçlarını karşılamak üzere dışarıdan bu tür kitapların getirilmesine gerek duyulmuştur.

Altın Orda'daki Şafîiler hakkında İbn Battuta'nın kayıtlarında bazı bilgiler mevcuttur. Seyyah, 1333 yılının ilkbaharında Altın Orda'nın Eski Kırım (Solhat) şehrinde bulunduğunda Memlûk Sultanı el-Melik en-Nasır'ın yaptırdığı camide

¹⁰¹ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 89.

¹⁰² Muhaddis, müfessir ve Şafîi fakihi Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) eseridir.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr Mübârek b. Muhammed'in (ö. 606/1210) eseridir.

¹⁰⁴ Şafîi fakihi Ebû'l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmail er-Raviyânî'nin (ö. 502/1108) eseridir.

¹⁰⁵ Ahmed b. Ali el-Makrizî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Âta, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, C.III, s. 82.

Şafiilerden Ebu Bekir adlı birisi imamlık yapardı. Ayrıca şehrin saygın insanları arasında baş kadı Hanefî Şemsüddin es-Saylî ile birlikte Şafîî kadı Hıdır'ın ismini de zikretmektedir.¹⁰⁶

İbn Battuta, Altın Orda başkenti Saray'daki 13 camiden birinin Şafiilere ait olduğunu kaydetmektedir. İbn Battuta şöyle demektedir: “*Bu şehrin ... en iyi Şafîî hocalarından imam fakih Sadreddin Süleyman el-Lekzî'dir.*”¹⁰⁷

Altın Orda'da dönemin bazı meşhur Şafîî fakihleri yaşamış ve burada eserlerini yazmışlardır. Onların arasında en ünlüleri Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Razî eş-Şafîî et-Tahtanî (ö.766/1365) ve öğrencisi Sa'duddin Mes'ud b. Ömer et-Teftazanî'dir (ö. 792/1390). Teftazanî, 1322 yılında Nisa (Horasan) yakınlarındaki Teftazan köyünde doğmuştur. Hocalarının arasında büyük Şafîî âlimi Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) ismi zikredilir. Teftazanî yaklaşık otuz yıl boyunca Maveranünnehir'in çeşitli medreselerinde ders vermiştir. Herat ve Gicduvan'da yaşamıştır. Daha sonra Altın Orda Hanı Canıbek'in davetiyle Saray'a gelmiş ve orada çalışmıştır. Teftazani, Hicri 753/Miladi 1352-1353'te Gulistan'da *et-Telviḥ ala-t-tevdiḥ* adlı eserini yazmıştır. *Muhtasarü'l-me'ânî* adlı eserini Canıbek Han'a hediye etmiştir.¹⁰⁸ Şâfiî fıkḥına dair *Miftâhu'l-fikh* gibi eserler yazmıştır.

Bu arada Teftâzânî'nin mezhebi konusunda farklı görüşlerin olduğunu da ifade etmek gerekir. Nitekim Teftazanî eserlerinde mezhebini açık biçimde beyan etmemiş ve hem Şafîî hem de Hanefî eserleri üzerine şerh ve hâşiyeler yazmıştır. Leknevî, Hanefî âlimlerinin biyografisine dair eserinde Teftâzânî'ye müstakil şekilde yer vermeyip Cürcânî'yi anlattığı bölümde ona da değinmiş, önce onu Hanefî, ardından Şâfiî

¹⁰⁶ İbn Battuta, s. 330.

¹⁰⁷ İbn Battuta, s. 363-364.

¹⁰⁸ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 86-87.

sayanların sözlerini kaydetmiştir.¹⁰⁹ Şehâbeddin Mercânî, et-Telvîh için kaleme aldığı hâşiyenin mukaddimesinde Teftâzânî'nin Eş'arî ve Şâfiîler'in görüşlerini savunduğunu, aşırı bir mezhep taassubu içinde bulunduğu halde durumunu gizleyip Hanefî usulünü onların diliyle açıklamaya çalıştığını, fakat asıl amacının Hanefîler'in delillerini çürütmek olduğunu ve bu yöntemi *Şerhü'l-Akaid*'de de izlediğini ifade etmektedir.¹¹⁰

Bu arada Altın Orda topraklarında yetişen, ama daha sonra başka ülkelerde tanınan bazı Şafii ulemasından bahsetmek gerekir. Onlardan birisi, Husamuddin Ebu Muhammed el-Hasan b. Ramazan b. el-Hasan el-Kırımî eş-Şafii'dir. Babası Muinuddin Ebu'l-Hasan el-Kırımî imam ve hatip biriydi. Kırım'dan Safed'e taşınmış ve şehrin baş kadısı olmuştur. Orada binalar yaptırmıştır. Zilkade ayı 716 yılında Trablusşam şehrinin baş kadısı olmuş ve orada da imar faaliyetlerinde bulunmuştur. 721 yılında Mısır'a Memlûk sultanının daveti ile gelmiştir. Bir süre Mısır'da kaldıktan sonra Dimaşk'a gitmiştir. Orada müderrislik yapmıştır. 746 yılında Rebiülevvel ayında Trablusşam'da vefat etmiştir.¹¹¹

İbn Hacer el-Askalanî eserinde diğer bir Harezmi Şafii fakihi hakkında kısaca bahsetmiştir. İsmi Muhammed el-Harezmi olan âlim, Kahire'deki Tolun Camii'nde ders vermiştir. Âlimin H. 12 Receb 773 yılında (M. 19 Ocak 1372) vefat ettiğini kaydetmiştir.¹¹²

Tabakat kitaplarında rastlanan diğer bir Altın Ordalı Şafii âlimi, müfessir Hammam b. Ahmed el-Harezmi'dir. Ülkesinden Halep'e gitmiş ve oradan Kahire'ye

¹⁰⁹ Leknevî, s. 134-136

¹¹⁰ Şihabüddin Mercani, *Kitabu hazemeti'l-avaşi li izahati'l-gavaşi*, Çirkov, Kazan, 1889, s. 3.

¹¹¹ Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *Ayânü'l-asr ve avânü'n-nasr*, Daru'l-Fikr, Dimaşk, 1998, C. II, s. 194-195.

¹¹² İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, s. 318-319.

taşınmıştır. Medresede müderris olarak *el-Hâvî* ve *el-Keşşâf* kitaplarını okutmuştur. *Keşşâf* dersini Sebe' suresi'nin 14. ayetine kadar öğrettikten birkaç gün sonra hastalanarak H. 819/ M. 1416-1417 yılında 70 yaşını geçte vefat etmiştir.¹¹³

B- İtikadi Boyut

1- Ehl-i Sünnet (Maturidilik-Eş'arilik)

Altın Orda döneminde Ehl-i sünnet mezhebi, Mâtürîdilik ve Eş'arilik olarak iki ana kola ayrılırdı. Horasan, Irak, Şam vb. yerlerin büyük çoğunluğunda Eş'arilik, Mâverâünnehir'de ise Mâtürîdilik anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Bu iki grup arasında Allah'ın kudret ve iradesinin kapsayıcılığıyla, imanın artıp eksilmesi ve istisnası gibi konularda bazı görüş ayrılıkları vardı. Bu dönemde Maturidiler genelde amelde Hanefî, Eş'ariler ise Şafii mezhebindeydi.

Altın Orda coğrafyasında Ehl-i Sünnet akaidi hakkında yazılan önemli eserlerden biri Teftâzanî'nin *Şerhü'l-Akâid*'idir. Teftâzanî eserini 768/1367'de Harezm'de ikmal etmiştir. Sa'düddin Teftazânî'nin şerh ettiği Maturidî âlimi Ömer Nesefî'nin *Metnü'l-Akâid* adlı eseridir. Teftâzanî'nin *Şerhü'l-Akâid*'de hangi ölçüde Eş'arî, hangi nisbette Maturidî akaidini savunduğunu tespit etmek oldukça zordur. Zira *Şerhü'l-Akâid*'in Eş'ari ve Maturidî akâidlerini birleştiren bir akâid kitabıdır. Nitekim daha sonra Maturidîler ve Hanefîler büyük ölçüde Şerhu'l-Akâid'in muhtevasına göre düşünmüş ve inanmışlardır. Maturidî'nin esas akidelerinden, kısmen de olsa farklı düşünen ve inanan bir Maturidî cemaatini meydana getirmek, *Şerhü'l-Akâid* sayesinde mümkün olmuştur. Dolayısıyla Teftâzanî'nin bu eseri yazma amacının Eş'arî ve Maturidi ekollerini uzlaştırma olduğunu söyleyebiliriz.

¹¹³ Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakatü'l-Müfessirin*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C.II, 1983, s. 354.

Teftâzânî *et-Telvîh fî Keşfi Hakâiki't-Tenkîh* adıyla diğer bir Matüridi âlimi Sadruşşerîa (ö.747/1347)'nın *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* adlı fıkıh usulüne dair eserine şerh yazmıştır. Teftâzânî orada Sadruşşeria'nın hüsün-kubuh konusundaki görüşlerini eleştirmiştir.¹¹⁴ Sadruşşeria ve Teftâzânî arasındaki tartışmalar, daha sonraki dönemlerde bir gelenek oluşturmuş ve bunlardan birini destekleyen diğerini eleştiren türden eserler yazılmıştır. Seyit Bey (1873-1925), Sadruşşeria Hanefî-Maturidî çizgiyi Teftâzânî ise, Şafiî-Eş'arî çizgiyi temsil ettiğini belirtir:

“Sadruşşerî'a Hanefî-Maturidî olduğu cihetle tedkikatını ulema-i Şafiye ve Eş'ariye aleyhine yürütür ve daima onların efkar-u nazariyetini cerh ve ibtal eder. Ulema-i Teftâzânî de Eş'arî olduğundan onları müdafaa ve Sadruşşerî'a ya mukabele eyler. İkisi de büyük müdakkik ve pek muktedir oldukları için müşarûn-ileyhimadan sonra gelen ulema bu iki kitabı büyük bir merakla mütalaa ve tedkike koyulmuşlar ve üzerlerine müteddid haşiyeler yazarak tarafının müddaiyet ve müdafaatını muhakemeye kıyam etmişler.”¹¹⁵

Altın Orda'da da Tevdîh ve Telvîh üzerine eserler de yazılmıştır. Örneğin, Şerefüddin b. Kemâlüddin el-Kırımî (ö. 1440) ve Şihâbuddîn b. 'Ataullah el-Kırımî (ö. 849/1445) bu konuyu kaleme almıştır.¹¹⁶

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, din âlimleri, kendilerinin ait oldukları mezhebi çoğu zaman vurguladıkları halde, sadece bir ideolojinin dar çerçevesinde kalamazlardı. Âlimlerin çoğu, küçük farklılıklara fazla dikkat çekmenin dini genel olarak kötü etkileyeceğini anlıyorlardı. Bu yüzden dinin birleştirici yönlerine önem

¹¹⁴ Şükrü Özen, “Sadruşşerîa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul, TDV Yay., 2008, S. 429, s.s. 427-431.

¹¹⁵ Mehmed Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh, Cüz-ü Evvel: Medhal*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1333, s. 57.

¹¹⁶ Muminov, s. 228.

veriyorlardı. Muhtemelen Teftazanî'nin yetiştiği ortamın, eğitim aldığı hocaların bu açıdan ona büyük tesirleri olmuştur. Nitekim Teftazanî'nin hocalarından biri Ziya b. Said b. Muhammed b. Osman el-Kırımî (ö.h.870/1379) böyle birisiydi. Ziya el-Kırımî Tefsir, Arap Dili, Fıkıh alanlarında ilim sahibi bir âlimdi. Babası döneminin Kırım kadısı olmuştur. İlk eğitimini babasından almış ve daha sonra el-Bedr et-Tustarî, el-Halhalî gibi dönemin ulemasından ilim tahsil etmiştir. Kırım'dan Kahire'ye göç eden Ziya el-Kırımî, orada Baybarsiye ve Şeyhuniye medreselerinde hocalık yapmıştır. Ziya el-Kırımî, Hanefî ve Şafii fikhını iyi bilirdi ve “Usulde Hanefiyim, fûrûde Şafii'yim” derdi.¹¹⁷ Muhtemelen Canıbek Han, Eş'ari ve Maturidi eköllerini bir Ehl-i Sünnet ve Cemaat çerçevesinde değerlendiren Teftazanî'yi Altın Orda'ya bu nedenle davet etmiştir. Nitekim 14. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Mahmud es-Sarayî el-Bulgarî el-Kerderî de mezhebi taassuba düşmeden görüşünü eserinde şu şekilde belirtmiştir:

*“Bilin ve olun ki, herhangi bir mümin ve müvehhid Yüce Tanrı'nın bir ve Tanrı'nın Elçisi Muhammed'i gerçek bir peygamber olarak kabul ederek, Reşid Halifeleri ve Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) Ehl-i Beyti'ni severek ve dört İmamdan birinin mezhebini takip ederek ölürse, onun yeri cennet olur.”*¹¹⁸

Altın Orda döneminde Mâtürîdî geleneğinin Arap ülkelerindeki önemli temsilcilerinden birisi Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Sıġnâkî'dir (ö. 714/1314). Altın Orda'nın Sıġnak şehrinde doğmuş ve Harezmi'nin ilim merkezlerinde yetişmiş, Bağdat, Halep ve Kahire gibi şehirlerde hocalık yapmıştır. Kelâm, fıkıh, sarf ve nahv ilimlerinde şerh ve telif şeklinde eserler kaleme almış ve birçok talebe yetiştirmiştir. Kelâm'da Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö.508/1115) *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd* adlı eserine yazdığı *et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd* adlı şerhi Mâtürîdî kelâm

¹¹⁷ Dâvûdî, I, s. 222-225.

¹¹⁸ Mahmud es-Sarayî el-Bulgarî el-Kerderî, *Nehcü'l-Feradis*: Tıpkıbasım, Önsözü yazan János Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi: 35, Ankara, 1956, s. 228.

geleneğin sonraki nesillere aktarılması açısından çok önemli olmuştur. *Dâmiğatü'l-mübtediîn ve nâsiratü'l-mühtedîn, Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* adlı eserler de yazmıştır.¹¹⁹

Takıyyüddin et-Temîmî'nin tabakat kitabında rastlanan diğer bir isim İshak b. İsmail b. İbrahim b. Şuayb b. Muhammed b. İdris el-Kırîmî (ö. H. 808), Harezmi Hafizuddin el-Bezzazî'nin talebelerindendir. Mısır'da Kaytbay medresesinde hocalık yapan İshak el-Kırîmî kendini Ebu Mansur el-Maturidî ekolünden sayardı.¹²⁰

2- Mu'tezile

Altın Orda'da Mâtürîdî-Eş'arî kelam mezheplerinin dışında Mu'tezile de az da olsa varlığını korumuştur. Onlar genel olarak Harezm bölgesinde yaşıyorlardı. Mu'tezilîlerin Irak'tan Horasan ve Hârizm bölgelerine 12. yüzyılda göç ettikleri düşünülmektedir. Bartold, Harezm'e Mutezili fikirleri İsfahan'dan ilk getiren Ebu Mudar Mahmud ed-Dabbî el-Harezmî (ö. 507/1113) adlı birisi olduğunu yazmaktadır.¹²¹ Bu dönemde Harezm nüfusunun büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptu. Sadece Hive halkı Şafîi mezhebindeydi. Fakat Şafiiler devletin himayesindeydi.

12. yüzyılda burada itikatta Mutezili, amelde Hanefi olan yerli ekol ortaya çıkmıştır. *Fahr-i Harezm* olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) onların arasında en meşhurdur. Zemahşerî, *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle Mu'tezilîler kadar Sünnîler tarafından da takdir gören bir âlimdir.

¹¹⁹ Temîmî, III, s.150-151; Leknevî, s. 62.

¹²⁰ Temîmî, II, s. 151-152.

¹²¹ Vasiliy Bartold, *Soçinenya, Obçie Raboti Po İstorii Srednye Azii. Raboti Po İstorii Kavkaza i Vostaçnoy Evropi*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskova, 1963, C. II (1), s. 237.

Mu'tezilî-Hanefî geleneği daha sonra Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Bakkalî (ö.576/1180-1181), Nasır b. Ebi Saîd el-Mutarriẓî (ö.619/1219-1220) ve Sedid b. Muhammed el-Hayyatî (7/13. yüzyıl) gibi âlimler tarafından devam ettirilmiştir. Bunların arasında Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârezmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ismi ayrıca yer alır. Yusuf es-Sekkakî, kelâm, felsefe, dil felsefesi, mantık, fıkıh ve usulü, Arap dili, belâgat, edebiyat ve şiir alanlarında uzman olan âlimdi. Onun bunlarla birlikte astroloji, tılsım, yıldıznâme, cin teshiri, simya gibi esrarlı ilimlerde (ilm-i ledün) şöhret sahibi olduğu kaydedilir. Sekkâkî'nin bu alandaki şöhretini duyan Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han, onu sarayına nedim ve danışman olarak almıştır. Fakat Sekkâkî, Çağatay Han katındaki itibarını kıskanan saray ve devlet erkânının entrikaları yüzünden hapse atılmış ve orada üç yıl kaldıktan sonra vefat etmiştir.¹²²

Yusuf es-Sekkakî'nin talebelerinden olan ve Altın Orda dönemi Mu'tezile mezhebi'nin temsilcilerinden birisi Necmeddin Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidî'dir (ö. 658/1260). İbnü'l-Vezîr, Zâhidî'nin Mu'tezile âlimlerinden Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin mezhebini destekleyenlerden biri ve onun takipçilerinin imamı olduğunu belirtmektedir.¹²³ Nitekim kelâma dair eserlerinde bunu görmek mümkündür. Zâhidî eserlerinde Ehl-i Sünnet'in bazı görüşlerini açık biçimde eleştirip Ehlü'l-'Adl ve't-Tevhîd diye andığı Mu'tezile'nin fikirlerini savunmuştur. Büyük günah işleyen müminlerin cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkacaklarını, rû'yetullahın keyfiyetsiz gerçekleşeceğini ve kudretin fiille birlikte varlığını savunan Ehl-i Sünnet'in görüşlerini tekfir etmese de hevâ ve bid'at ehlinen sayılacağını ileri sürerek açıkça

¹²² Leknevî, s. 231-232.

¹²³ Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr, *Tercîhu esâlibi'l-Kur'ân'alâ esâlibi'l-Yûnân*, Daru'l-Kütüb.'l-İlmiye, Beyrut, 1984, s. 94.

eleştirmiştir.¹²⁴ İtikadta Mu‘tezile’yi benimseyen Zâhidî, amelde katı bir Hanefidir. Hatta eserinde Hz. İsa nuzûlünden sonra Hanefî imama uyacağını söylemektedir.¹²⁵

Moğol istilası sırasında Harezmli birçok fakih şehit olmuştur. Nasır b. Ebi Saîd el-Mutarriżî’nin talebelerin el-Kasım b. Hasan el-Harezmî 617/1220 yılında Cürcaniye Şehrinin kuşatılması sırasında Moğollar tarafından şehit edilmiştir. Zahidî, hocalarından Bedî’ b. Ebi Mansur ve Yusuf b. Muhammed el-Hafsî’yi “Şehitlerin üstadı” olarak zikretmektedir. Savaş bittikten sonra el-Hafsî’nin talebesi Muhammed b. Mahmud el-Harezmî (ö. 655/1257) Moğollar döneminde kadı ve hatip olmuştur.¹²⁶

Zahidî hayatının son dönemlerinde *er-Risâletü’n-Nâsiriyye* adlı eserini Altın Orda hükümdarı Berke Han’ın adına ithaf etmiştir. O, Berke Han’ın, ülkesinde İslâmiyet’i yaymak için harcadığı çabaları büyük bir takdir ve coşkuyla karşılamış, büyük bir kurtarıcı olarak gördüğü bu hükümdara eserinde methiyeler yazmıştır.¹²⁷

12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başında Harezm’de büyük güç elde etmiş olan Mu‘tezilîler ile Maturidiler arasındaki ilişkiler, Altın Orda’nın ilk dönemlerinde gergin geçmiştir. Buharalı fakih Ömer b. Ahmed el-Kaştuvanî (ö. 673/1274 Cürcaniye’de) Mu‘tezilîlerle bir arada gömülmemek için ölmeden önce Harezm’i terketmek istemiştir.¹²⁸ Bezzâzî eserinde, bu dönemde Harezm imamlarından birinden yaptığı

¹²⁴ Muhtar b. Mahmud ez-Zahidî, *Kunyetü’l-Münye li-tetmimi’l-Gunye*, Mehanand, Kalküta, 1830, s. 148

¹²⁵ Muhtar b. Mahmud ez-Zahidî, *Risaletü’n-Nasiriyye*, thk. Muhammed el-Mırsî, Merkezü’l-Mahtutat ve’t-Turasi ve’l-Vesaik, el-Küveyt, 1994, s. 69.

¹²⁶ Muminov, s. 206.

¹²⁷ Zahidî, *Risaletü’n-Nasiriyye*, s. 27.

¹²⁸ Muminov, s. 205.

alıntıda da “Mutezile’den kız alınabileceği ama onlara kız verilemeyeceğini” ve bu noktada Mutezile’ye Ehl-i Kitap gibi muamele ettiklerini anlatmaktadır.¹²⁹

Altın Ordalı son dönem Mu‘tezile âlimlerinden birisi Nu‘manuddin Abdulcebbar b. Abdullah el-Mu‘tezîlî el-Hanefî el-Harezmî’dir (770-805/1368-1402). Nu‘manuddin el-Harezmî, Emir Timur’un yanına gitmiş ve onun çok saydığı âlimi olmuştur. Fıkıh, Fıkıh Usulü, Meânî, Beyan Arap Dili gibi ilimleri çok iyi bilen biri olduğu bilinmektedir. Timur’un görevlileri arasında liderliğe ulaşmıştı. Gücü ve yetkisi çok büyüktü. Timur, Halep ve Şam’a geldiğinde onu beraberinde getirmiştir. Oradaki bilginlerle tartışmalara katılmıştır. O, Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok fasih konuşuyormuş. Oldukça zengin bir servete, itibara sahipmiş ve büyük saygı görüyormuş. Timur’un yanında, Müslümanlara çoğu kere faydası dokunmuştur. Çünkü Müslümanlar, Timur’un sohbetinde zor durumda kalıyorlardı ve onun görüşüne muvafakat etmekten başka çareleri yoktu.¹³⁰

Kaynaklarda Nu‘manuddîn Harezmî’nin adına Timur’un huzurunda Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Cürçânî (740-816/1340-1413) ile Teftâzânî arasında Şiraz’da yapılan bir tartışmanın hakemi olarak da rastlamaktayız. Tartışmanın konusu Bakara suresi 5. ayette geçen “Ülaike ‘ala hüden min Rabbihim” ifadesindeki istiarenin tebeiyye mi temsiliyye mi yoksa her ikisi birden mi olduğudur. Bu tartışmada Numanuddîn Harezmî Cürcanî’yi haklı bulmuştur.¹³¹

C- Tasavvufi Boyut

¹²⁹ Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, , *el-Fetâva el-Bezzâziye*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1971, C. I, s. 102.

¹³⁰ Ebü’l-Felâh İbnü’l-İmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaûti, Dârü’l-Kesîr, Beyrut, 1992, C.IX, s. 79. Leknevî, s. 129-130.

¹³¹ Leknevî, s. 128-129.

Tasavvuf, Arapça “suf” yani “yün” kelimesinden türemiştir. Nitekim ilk mutasavvıflar kaba yünlü giysiler giyerlerdi. Bu geleneğin Altın Orda döneminde de unutulmadığını görürüz. Örneğin İbn Battuta, Rifaî tarikatının şeyhi Muhammed el-Batâihî’nin yola çıkan fakihlerden birine yünden yapılmış hırka giydirdiğini yazmaktadır.¹³²

Altın Orda’nın kuruluşundan önce de derin köklere sahip olan Tasavvufi geleneğin mensupları, 14. yüzyılın ortasına gelindiğinde Altın Orda Müslümanlarının oldukça büyük bir kısmını oluşturmuşlardır. İbn Battuta, Kırım Müslümanları arasında Horasan’dan gelen bir şeyhin halk arasında ne kadar büyük bir otoriteye sahip olduğunu görmüş ve onu ziyaret etmek için birçok insan geldiği, hatta huzurunda kadı, hatip ve fakihlerin el pençe durduklarını kaydetmiştir.¹³³

Bu dönemde hankahlar, zaviyeler gibi mutasavvıfların ve dervişlerin toplandıkları evleri Altın Orda’nın birçok şehrinde bulmak mümkündü. Sadece mutasavvıflar, dervişler ve fakirler değil, aynı zamanda manevi ya da maddi bir kriz yaşayan tüm Müslümanlar da bu tarz evlere geliyorlardı. Yiyeceği, kıyafeti ve gidecek yeri olmayan herkes oralarda bir yer bulurdu. Onlara halk tarafından maddi destek sağlanırdı. İbn Battuta, yerli halkın atlarını, ineklerini, koyunları sadaka olarak verdiklerini kaydetmiştir.¹³⁴ Böylece tasavvufi öğretiler geniş halk kitlesini kendine çekebiliyordu.

Sufi şeyhleri tarafından yönetilen zaviye veya hankahlar başkent Saray’da da vardı. Orada İbn Battuta, Sufi şeyhleri Hacı Nizameddin’in ve Numanuddin el-

¹³² İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta (Tuhfatü’n-Nüzzar fî Garaibi’l-Emsar ve’l-Acaibi’l-Esfar)*, thk. Muhammed Abdülmünim el-Uryan, Daru’l-İhiya el-Ulum, Beyrut, 1987, s. 336.

¹³³ İbn Battuta, s. 329.

¹³⁴ İbn Battuta, s. 335.

Harezmi'nin zaviyelerini ziyaret etmiştir. Nu'man el-Harezmi'nin kendisi, eğitimli, alçakgönüllü, güzel bir karaktere sahip, insanlara fayda sağlayan bir adam olarak tanımlanmıştır.¹³⁵

İbn Battuta, Altın Orda'nın Kırım, Azak, Macar, Saray, Sarayçık ve Harezmi gibi bölgelerinde bulunan 8 tane zaviyeden bahsetmektedir. Gamirzan Davletşin, Bulgar'daki Kara Pulat yapısının Sufilerin yaşadığı evlerden biri olabileceğini öne sürmektedir.¹³⁶ Sayısal veriler az olsa da (bu çoğu zaman kaynakların eksikliğinden kaynaklanmaktadır), halkın tasavvufa olan ilgisi ve tasavvuf şeyhlerinin aktif faaliyetleri, zaviye ve hankah sayısının daha çok olduğunu düşündürmektedir.

Meşhur sufiler, dervişler, özellikle de tarikat liderleri ölümden sonra büyük cenaze törenleriyle defnedilirdi. Ölümünden sonra çoğu evliyadan sayılırdı. Tarikat liderleri genellikle önde gelen şeyhlerdi. Ayrıca, Altın Orda'daki onlara ait yapılardan belli oluyor ki bu insanlara genellikle “şeyh-i kebir”, “şeyh ve imam” diye hitap edildiği bilinmektedir.¹³⁷

Meşhur Sufi şeyhleri vefat ettikten sonra mezarlarının üzerine türbeler inşa edilir ve mezar taşlarında onları öven yazılar yazılırdı. 14.-15. yüzyıllara ait bu tarz 4 türbe Karadeniz kıyısındaki Eski Yurt şehri kazılarında bulunmuştur.¹³⁸ Aynı yapılar Altın

¹³⁵ İbn Battuta, s. 363.

¹³⁶ Gamirzan Davletşin, *Oçerki po istorii duhovnoy kul'turı predkov tatarskogo naroda: istoki, stanovlenie i razvitie*, Tatarskoe knijnoe izdatelstvo, Kazan, 2004, s. 42.

¹³⁷ Camil Muhametşin, Farid Hakimzyanov, *Yepigrafiçeskie pamyatniki goroda Bolgara*, Tatknigoizdat, Kazan, 1987, s. 108.

¹³⁸ A. İvanov, “Nadpisi iz Yeski-yurta”, *Severnoe Priçernomorie i Povolje vo vzaimootnoşeniyah Vostoka i Zapada v XII-XIV vekah*, Ed. German Fedorov-Davidov, Rostov-na-Donu, 1989, s.s. 24-31, s. 30,.

Orda'nın eski merkez şehirlerinde (Saray Cedid, Saray Batu, Beljamen, vs.) yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur.

Tasavvufun, Altın Orda toplumunu ne kadar etkilediğini tarihi şahsiyetlerden birçoğunun doğrudan tasavvuf geleneğiyle alakalı isimleri olmasından görmek mümkündür. İşte alfabetik sırasıyla en önemli tarihi isimler şunlardır: Aziz Baba, Ak Sufi, Ali Derviş, Bek Sufi, Berat Sufi, Derviş Han, Muhammed Sufi, Pir Budag, Pir Mahmud, Pir Mahmudşah, Rustem Sufi, Suleyman Sufi, Sufi, Sufiçuk, Şeyh Sufi.¹³⁹ Bu Tasavvufun Altın Orda toplumunda derin kökleri olduğunun ve yaygın bir öğreti olduğunun bir göstergesidir.

Altın Orda topraklarında hem Orta Asya hem de Anadolu kökenli Tasavvufi zümreler İslamiyet'i yaymışlardır. Şimdi onların tarihi kaynaklarda geçen bazılarından bahsedeceğiz.

1- Orta Asya Kökenli Tasavvufi Zümreler

Kübrevilik

Kübrevilik, İslam tarihindeki büyük mutasavvıflardan birisi olarak bilinen şeyh Ebu'l-Cennab Ahmed b. Ömer Necmeddin Kübra'nın (ö. 618/1221) kurduğu tarikattır. Tarikat kurucusu Şâfi mezhebine mensup Sünnî bir mutasavvıftır. Necmeddin Kübra'nın kendisi Moğol istilas (1145-1221) sırasında şehit edilmiş, ama fikirleri sadık ve yetenekli talebeleri tarafından Altın Orda dâhil büyük coğrafyalara yayılmıştır. Altın

¹³⁹ Yuri Seleznev, *Elita Zolotoy Ordı: naučno-spravoçnoe izdanie*, Fen, Kazan, 2009, s.

Orda Devleti'nin ilk Müslüman Hanı Berke, Necmeddin Kübra'nın öğrencisi Seyfeddin el-Baherzî'nin elinden İslam'ı kabul etmiştir.¹⁴⁰

Harezm'de dünyaya gelen Necmeddin Kübra önce memleketinde sonra Tebriz, Nişabur, Hemedan, İsfahan, Mekke ve Mısır'da birçok ünlü âlimden eğitim görmüştür. Efsaneye göre, Dizful Şehrindeyken hastalanmış ve sufilerin zikir halkasına katılarak iyileştikten sonra tasavvufa intisap etmiştir. 1184 yılında Harezm'e döndükten sonra hayatını müritlerin terbiyesine adanmıştır.¹⁴¹

Aslında Kübrevilik, Sühreverdiyye tarikatı'nın bir koludur. Zira Necmeddin Kübra, tarikatın kurucusu Ebu'n-Necib es-Sühreverdi'nin (ö. H.563/ M.1168) yetiştirdiği Ruzbihan'dan tarikat ilmini, Ammar'dan halvet ve uzlet ilmini ve İsmail el-Kasrî'den hırkayı almıştır. Harezm'de coğrafyanın etkisi ve tasavvuftaki özgün tercihleriyle ortaya koyduğu Kübrevilik yeni bir kimlik kazanmıştır.¹⁴²

Şeyh Necmeddin Kübra, 1221 yılına Moğolların Urgenç'e saldırısı sırasında öldürülmesinden önce şeyhin bazı öğrencileri onun emriyle Harezm'i terk ederler. Müritlerinden biri olan Baba Kemal (veya Kemaluddin Sıgnakî) Harezm'de kalır.¹⁴³ Bu

¹⁴⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1999, C. XLIX, s. 191; Ömerî, III, s. 102-103; Abdürrahman ibn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, Darü'l-Kutübü'l-İlmiye, Beyrut, 2000, C. V, s. 603.

¹⁴¹ Hamid Algar, "Kübreviyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. XXXII, S. 500, s.s. 500-506.

¹⁴² Süleyman Gökbulut, *Necmeddin-i Kübrâ*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 184, 203.

¹⁴³ Devin DeWeese, "Baba Kamal Jandi and the Kubravi Tradition among the Turks of Central Asia", *Der Islam*, 71 (1), 1994, s.s. 58-94, S. 71.

yüzden daha sonraki dönemlerde Altın Orda'nın İslamlaşmasıyla ilgili efsanelerde Kübrevî şeylerinden Seyfeddin el-Baherzî ile birlikte Baba Kemal isimleri de zikredilir.

Bu konuda ayrıntılı bir veri olmamasına rağmen, Devin DeWeese, Necmeddin Kübra'nın bazı öğrencilerinin, özellikle de Baba Kemal'in, Harezmi tam olarak istila edilmeden önce Moğollarla temas kurabileceğini ileri sürmektedir.¹⁴⁴ Bu bağlamda, Moğollar Harezmi'e saldırdığında, Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden sadece Baba Kemal'in onlarla karşılaşmaya gittiğini belirtmek gerekir.¹⁴⁵ Nitekim Baba Kemal, Moğolların bulunduğu Türkistan'ın Cend kentinde bulunan sufilerden birine şeyhinin hırkasını giydirmek için yoka çıkar.¹⁴⁶ Tasavvufta şeyhin müridine hırka giydirmesi, müridi görevlendirmesi anlamına gelir. Baba Kemal'in şeyhinin emriyle Cend'e gittiği, Arap tarihçisi el-Aynî'nin (ö. 1451), Necmeddin Kübra'nın ölümünden önce öğrencilerinden “Horasan'a Sa'düddin el-Hamevî'yi, Türkistan'a Kemalüddin es-Siraki'yi (veya Sıgnakî), Kıpçak'a Nizameddin el-Cendî'yi, Buhara'ya Seyfeddin el-Baharzi'yi”¹⁴⁷ gönderdiğini belirten rivayettin de bilinmektedir. Bunların arasında Seyfeddin el-Baharzî, Altın Orda hükümdarı Berke'nin İslamiyet'i kabulünde büyük rolü olan isimdir.

Baba Kemal hakkında ise 14. yüzyılın başlarında kaleme alınan *Mülhakatu's-Surâh* isimli eserde bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu eserin müellifi Cemal el-Karşî, Baba Kemal'i “Şeyhü'l-Meşayih Hüccetü'l-Hak 'ala'l-Hak Kemalü'l-Hak ve'd-Din el-Harezmî Sıgnakî” diye kaydetmekte ve onun halk arasında “Şeyh Baba” olarak

¹⁴⁴ DeWeese, “Baba Kamal Jandi”, s. 79.

¹⁴⁵ DeWeese, “Baba Kamal Jandi”, s. 74-75.

¹⁴⁶ DeWeese, “Baba Kamal Jandi”, s. 71.

¹⁴⁷ Bedreddin el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân ('Asru Selatini'l-Memalik)*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Daru'l-Kütüp ve Vesaîku'l-Kavmiye, Kahire, 2010, C.I, s. 91; DeWeese, “Baba Kamal Jandi”, s. 68.

tanındığını belirtmektedir. Cemal el-Karşî, onun, Necmeddin Kübra'nın müridi olduğunu, kendisiyle görüştüğünü ve 672/1273 yılında vefat ettiğinde Cend'deki Hayrabad denilen yere defnedildiğini söylemektedir.¹⁴⁸

Kırım'daki Türk-Tatar nüfusunun İslamlaşmasıyla ilgili efsanelerde, Baba Kemal hakkındaki efsanelerin bir yansıması olarak “Kemal Ata” ismi geçmektedir.¹⁴⁹ Kırım coğrafyasında meşhur efsanevi Kemal Ata ise Eski Kırım (Solhat) şehrinde ölmüş ve onun anısına daha sonra bir türbe inşa edilmiştir. Nitekim 17. yüzyılın ortasında Evliya Çelebi, Eski Kırım'ın Kefe kapısı yakınlarında Kemal Ata mezarını ziyaret ettiğini söylemektedir.¹⁵⁰ Orada 1994 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında 15.-16. yüzyıllara ait mezarlık kalıntıları ortaya çıkmıştır.¹⁵¹ Fakat mezarlıktaki kabirlerin birisinin Kemal Ata'ya ait olabileceğine dair şimdilik bir kanıt bulunmamaktadır. Çünkü Kırım'daki Kemal Ata hakkındaki bilgiler daha çok bir menkıbe niteliğindedir.¹⁵² Nitekim 734/1333 yılında şehri ziyaret eden ve onun manevi liderleriyle görüşmelere yapan İbn Battuta, Kemal Ata hakkında hiçbir şeyden

¹⁴⁸ Cemal Karşî, *el-Mülkahat bi's-Surah (İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah)*, trc. Vohidova, Aminova, Dayk-press, Almatı, 2005, C. I, s. 156-157.

¹⁴⁹ DeWeese, “Baba Kamal Jandi”, s. 71-72.

¹⁵⁰ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova*, 7. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, C. II, s. 566.

¹⁵¹ Mark Kramarovskiy, “Pogrebenie beklyaribeka Mamaya (?): arheologičeskie nablyudeniya i istoričeskiy kontekst”, *Ermitajnie čteniya pamyati B.B. Piotrovskogo*, Sankt-Petersburg, 1996, s.s. 38–41, S. 40.

¹⁵² Efsanevi Kemal Ata hakkında bkz. Ebu'l-Hayr Rûmî, *Saltık-nâme*, Haz. Necati Demir, Dursun Erdem, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 123-133, 332.

bahsetmemektedir. Dolayısıyla Cend'te defnedilen Baba Kemal'in Kırım coğrafyasında tanınan Kemal Ata ile isim benzerliği dışında herhangi bir alakası bulunmamakta ve ayrı şahsiyetler olduğu düşünülebilir.

Necmeddin Kübra'nın Horasan'a gönderdiği diğer bir müridi Sa'deddin el-Hamevî (Hammûye) de gittiği bölgede tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş ve öğrenciler yetiştirmiştir. Onlardan birisi Altın Orda coğrafyasında tanınan Hasan el-Bulgarî'dir. Hasan el-Bulgarî, Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuştur. Birçok şehirde eğitim alan Bulgarî daha sonra dokuz yıl Bulgar şehrinde yaşamış ve ondan sonra "Bulgarî" nisbesiyle tanınmıştır. Bulgarî, tasavvuf öğretilerini göçebe Türkler arasında yaymak için çok çaba sarf etmiştir. Şihabuddin Mercanî, Buhara şehrinde Hoca Bulgarî adıyla bilinen âlimin kabrinin varlığından ve halk tarafından ziyaret edilen yer olduğundan bahsetmektedir. Aynı zamanda el-Bulgarî'nin 699/1299 yılında Tebriz şehrinde öldüğüne dair bilgilerin de olduğunu belirtmektedir.¹⁵³

İbn Battuta, Harezm'e seyahati sırasında şehir çevresindeki Sufî şeyhlerinin türbelerinden bahsetmiştir. Onların arasında özellikle Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zamahşeri'nin ve Kübreviye tarikatının kurucusu Necmeddin Kübra'nın türbeleri vardır. İbn Battuta, türbelerin yanında kurulan zaviyelerde ziyaretçilere yiyecek-içecek verildiğini ve Kübreviye zaviyesinde Şeyh Seyfeddin b. 'Adaba adlı müderrisin yaşadığını ve Harezm'in en saygın insanlarından biri olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴

Böylece Kübrevi şeyhleri, İslam'ın Moğollar arasında güçlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Tarikat şeyhinin Moğollarla savaşta şehit olması, ondan sonraki müritlerin mücadelenin başka türünü tercih etmelerine ve planlı olarak hareket

¹⁵³ Şihabuddin Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan, 1897, C.I, s. 83.

¹⁵⁴ İbn Battuta, s. 366.

etmelerine neden olmuştur. Türkistan'da Kübrevilik, 15. yüzyılın ortasına kadar, yani Nakşibendilik güçlenene kadar varlığını korumuştur.

Yesevîlik

Yesevîlik, 12. yüzyılda yaşayan Hoca Ahmed Yesevî'ye (ö. 562/1166) nispet edilen tarikattır. Özbek Han döneminde Altın Orda'nın İslamlaşması büyük ölçüde Yesevîlik tarikatının faaliyetleriyle de ilişkilidir. Bu süreçteki ana figürlerden sayılan efsanevi Seyyid Ata ve Baba Tükles, Hoca Ahmed Yesevi tarikatına mensup isimlerdir. Öte yandan Altın Orda'nın İslamlaşmasıyla ilgili kaynaklarda çokça zikredilen bu efsanevi isimlerin tarihi kimlikleri henüz açıklığa kavuşmuş değildir.

Altın Orda'daki Yesevi şeyhleri hakkında oldukça ilginç bilgiler *Şeceretü'l-Etrak* adlı (1457 yılında yazılan) eserde yer almaktadır. Esere göre, Özbek Han, İslam'ı, Seyyid Ata elinden Hicri 720 yılında kabul etmiştir.¹⁵⁵ Muhtemelen, Seyyid Ata'nın Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesindeki rolüyle ilgili bu bilgi, Uluğbek'in tarihi eserine dayanmaktadır. Nitekim orada da bununla aynı içerikli bir bilgi bulunmaktadır.¹⁵⁶

Amerikalı araştırmacı Devin DeWeese, Altın Orda'nın İslamlaşmasında Yeseviliğin rolünü, aynı zamanda Seyyid Ata'nın Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesindeki etkisini incelemek ve bu gizemli şahsın kimliğini açıklığa kavuşturmak için çok önemli çalışmalar yapmıştır. Araştırmacıya göre, Seyyid Ata adı altında, İbn Battuta'nın seyahatnamesinde ismi geçen Seyyid b. Abdülhamid kastedilmekte ve asıl

¹⁵⁵ *The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars*, İngilizceye çev. Col Miles, Londra, 1838, s. 231.

¹⁵⁶ Mirzo Uluğbek, *Tûrt Ulus Tarihi*, çev. B. Ahmedov, N. Norkulov, M. Hasanî, Çulpon Neşriyati, Taşkent, 1994, s. 138.

ismi Ahmed'tir.¹⁵⁷ İbn Battuta, onu "es-Seyyid eş-Şerif" veya "nakibu's-Şurafa" olarak tanıtmaktadır.¹⁵⁸

Vasiliy Bartold, İbn Battuta'nın verdiği bilgilere dayanarak, Özbek Han'ın "Ata" diye hitap ettiği hocasının isminin Abdülhamid olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁹ Daha sonra, *Şeceretü'l-etrak*'a dayanarak Hicri 720 yılında Özbek Han'a "İslam'ı kabul ettiren ve ona Sultan Muhammed Özbek Han adını veren Taşkent yakınında gömülü Zengi Ata halifelerinden Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata (asıl adı Ahmed idi)" demektedir.¹⁶⁰

Yeseviye şeyhleri daha sonra da Altın Orda hanlarına maneviyat hususunda tesirli olmaya devam etmiştir. Nitekim Netanzî'nin tarihi eserinde diğer bir Seyyid Ata hakkında rivayet bulunmaktadır: "Ariflerin sultanın evladından Seyyid Ata lakaplı Seyyid Muhammed el-Yesevî, onun (Aziz Han) zamanına kadar yaşadı ve onu kötü amellerden alıkoydu. Aziz Han kabul etti ve bu Seyyid Ata'nın elinden tövbe etti ve ona kızını verdi."¹⁶¹ Burada ismi zikredilen Aziz Han, 1364-1365/66'te hüküm süren Altın Orda hanıdır. Sikkelerde Aziz Şeyh olarak geçer. Seyyid Ata Muhammed el-Yesevî ise Bartold'e göre, Ahmed Yesevi'nin torunlarından birisidir.¹⁶²

Efsanelerde ve 16. yüzyıl tarihçisi Ötemiş Hacı'nın *Çengiz-nâme*'sinde Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesine tesir eden kişinin Baba Tükles adlı bir şeyh olduğu

¹⁵⁷ Devin DeWeese, *Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1994, s. 359

¹⁵⁸ İbn Battuta, s. 339, 344.

¹⁵⁹ Bartold, V, s. 142.

¹⁶⁰ Bartold, V, s. 142.

¹⁶¹ Muinüddin-i Netanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Muinî*, nşr. J. Aubin, Heydarî, Tahran, H. 1336, s. 76.

¹⁶² Bartold, V. s. 142. İsmi "Mahmud" olarak verilmiştir.

belirtilmektedir.¹⁶³ Baba Tükles, Mangıt boyundan olan Altın Ordalı ünlü devlet adamı Emir Edige'nin efsanevi atasıdır.¹⁶⁴ DeWeese göre, halk hafızasında Altın Orda'nın İslamlaşmasındaki Özbek Han'ın rolü Baba Tükles'in torunu sayılan Edige'nin İslamlaştırma faaliyetleri ile özdeşleşmiştir.¹⁶⁵ Devin DeWeese, bahsi geçen Seyyid Ata'nın efsanevi Baba Tükles'le alakasını araştırarak bu iki şahsın aynı kişi olduğuna dair bir delil olmadığı sonucuna varmaktadır.¹⁶⁶ Hatta başka bir yerde nesebnâmelere dayanarak Baba Tükles'i Seyyid Ata'nın süt kardeşi olduğunu düşünmektedir.¹⁶⁷ Fakat DeWeese, Altın Orda'daki İslam'ın yayılmasına neden olan bu iki şahsın kimliğiyle ilgili kaynaklarda bulunan zorlukların üstesinden gelememektedir. Devin DeWeese, sonunda Seyyid Ata isminin Altın Orda'daki güçlü boylardan Kungratlarla, Baba Tükles isminin ise Mangıt boyu ile ilişkili olabileceği düşünmektedir.¹⁶⁸

Sibiryâ Tatarları arasında tasavvufun rolünü araştıran Rus tarihçisi İgor Beliç, bölgedeki Hakim Ata ve eşi Ambar Ana, Hubbi Hoca ve Celaleddin Hoca gibi isimler ilgili efsanelere önem vermiştir. Beliç, Hakim Ata'nın aslında Süleyman Bakırganî olduğunu söylemektedir. Süleyman Bakırganî ise Hoca Ahmet Yesevi'nin müritlerindendir. Beliç, Hakim Ata, Seyyid Ata ve Hubbi Hoca mezarlarının Harezmi (Urgenç) yakınlarında olduğunu ve Hubbi Hoca'yı Hakim Ata'nın “en küçük oğlu” diye

¹⁶³ Ötemiş Hacı, s. 16.

¹⁶⁴ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 340.

¹⁶⁵ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 336-352.

¹⁶⁶ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 129.

¹⁶⁷ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 372.

¹⁶⁸ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 487-488.

yazmaktadır. Ayıca bu isimlerin Yesevilik Tarikatı'na müntesip şahıslar olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹

Molla Abdülgaffar el-Kırımî *Ümdetü't-Tevarih* adlı eserinde Altın Orda'nın İslamlaşmasında rolü olan diğer şeyhlerin isimlerini vermektedir. Molla Abdülgaffar el-Kırımî, “ulus-ı Cuçi olan Deşt-i Kıpçak ahalisine din-i Muhammedi'yi” yayan Altın Orda döneminin en ünlü dört evliyasından bahsetmektedir: “Onlar Hz. Ali soyundan Şeyh Mecdüddin Şirvanî, Hz. Ebu Bekir Sıddık soyundan Baba Tökles Şeyh Necibuddin, Peygamber soyundan daha iki seyyid – Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürganî”dir.¹⁷⁰ Devin Deweese'e göre, yukarıda belirttiğimiz gibi Seyyid Ahmed, Özbek Han'ın hocası olan bir Yesevi şeyhidir. Şeyh Mecdüddin Şirvanî ismi ise 17. yüzyılda Anadolu'da ve Kırım'da faaliyet gösteren Halvetiyye tarikatının kurucularından Seyyid Yahya Şirvanî'nin (ö. 1463 veya 1465) ceddi olarak belirtilmektedir.¹⁷¹

2- Anadolu Kökenli Tasavvufi Zümreler

Kalenderilik

13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlıların Anadolu'daki baskıcı siyaseti nedeniyle Altın Orda topraklarına doğru göç hareketleri olmuştur. Büyük kitleler halinde Altın Orda'nın Balkanlara ve Kırım'a göç eden Müslüman halk kitlesi aynı zamanda bölgenin İslamlaşmasını sağlıyordu. Göç edenler arasında esnaf, tüccar, zanaatkârlarla birlikte önde gelen mutasavvıf şahıslar da bulunmaktaydı. 1263-1264'te Anadolu'da tahtını

¹⁶⁹ Igor Beliç, “Vsemirnaya skazka” v folklöre sibirskih tatar (opıt istoriko-etnografičeskogo analiza)”, *Etnografo-arheologičeskie kompleksı. Problemy kultury i sotsiuma*, Ed. M.A. Korusenko, Nauka, Omsk, 2004, C. VIII, S. 80, s.s. 63–96.

¹⁷⁰ Abdülgaffar Kırımî, *Ümdetü't-Tevarih*, Matba'a-i 'amire, İstanbul, H. 1343, s. 35-36.

¹⁷¹ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 358.

kaybedip taraftarlarıyla önce Bizans'a ve sonra Altın Orda'ya gitmek zorunda kalan Sultan II. İzzeddin Keykavus'a on iki bin kişilik aşiretiyle katılan Sarı Saltık da onlardan birisidir.¹⁷²

Saltıknâme'de Sarı Saltık'ın soyu hakkında, onun ana tarafından şerif, baba tarafından ise seyyid olduğu ve soyunun Seyyid Battal Gâzi'ye ulaştığı dile getirilmektedir.¹⁷³ Sarı Saltık Saltıknâme'de şu isim ve lakaplarla anılmaktadır: Seyyid Hızır, Seyyid Şerif, Şerif Gâzi, Seyyid Sultan, Sultan Baba, Sultan-ı Gâziyân, Sultanu'l-Evliyâ, Saltık Baba, Saltık-ı Rûmî. Hacı Bektaş-ı Velî Vilâyetnâmesi'nde Saltık'ın yalnızca bir çoban olduğu, tahsil görmediği ve Hacı Bektaş'ın himmeti sayesinde velâyet mertebesine ulaştığı belirtilmektedir.¹⁷⁴ Evliya Çelebi ise, Sarı Saltık'ın Ahmed Yesevî tarafından Anadolu'da bulunan Hacı Bektaş-ı Velî'ye gönderilen yedi yüz dervişe önderlik eden kişi olduğunu ve gerçek isminin Mehmed Buharî olduğunu söylemektedir.¹⁷⁵

Fakat tarihçi Ahmet Yaşar Ocak'a göre, Sarı Saltık'ın Anadolu Kalenderîliğinin Hayderî koluna mensup bir şeyhtir. Ayrıca Saltıknâme'de, Kırım'da Sarı Saltık'ın üç yüz abdalla birlikte Kalenderîler gibi dilendikleri zikredilmektedir.¹⁷⁶ Ahmet Yaşar Ocak'a göre, menkıbevî Sarı Saltık karakterinde Kalenderîlere özgü bir nitelik olan

¹⁷² Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, TTK Basımevi, Ankara, 2002, s. 67.

¹⁷³ Ebu'l-Hayr Rûmî, *Saltık-nâme*, Haz. Necati Demir, Dursun Erdem, İstanbul, Alioğlu Yayınevi, 2013, s. 37.

¹⁷⁴ Sedat Kardaş, *Ali Nihanî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Velî Velayetnamesi* (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Dizin), Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, s. 389-390.

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. kitap, haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, C. I, s. 657.

¹⁷⁶ Ebu'l-Hayr Rûmî, s. 123.

“cemalperestlik” ve “mahbubperestlik” olgularının olması, def ve kudüm çalarak seyahat etmesi, bekâr (mücerred) kalması onun bir Kalenderî şeyhi olduğunun kanıtıdır.¹⁷⁷ Öte yandan, tarihçi bu konuda yazdığı kitabında “Kalenderîlik” terimiyle ilk önce İran’da Kalenderiyye adıyla ortaya çıkan bir tarikat değil, Yesevîlik, Hayderîlik, Vefâîlik gibi tasavvufî zümreleri de kucaklayan bir büyük mektebi kastettiğini belirtmektedir.¹⁷⁸

Sarı Saltuk’un biyografisi olarak kabul edilen Saltukname’de, onun yaptığı gaza faaliyetlerinden de bahsedilmektedir. Onun Anadolu’da II. Gıyaseddin Keyhusrev ve II. İzzeddin Keykavus döneminden beri savaflara katıldığı anlatılır. Evliya Çelebi’ye göre, Sarı Saltık, Karadeniz kıyılarında Moskova’ya kadar uzanan topraklarda gazalara katılmıştır.¹⁷⁹ Saltukname’de Sarı Saltık’ın Tatar hanı (Han-ı Tatar) ile savaflara katıldığından bahsedilmektedir.¹⁸⁰ Muhtemelen bahsi geçen Tatar hanı, yani Altın Orda Hanı Berke’dir. Nitekim Sarı Saltık’ın Altın Orda’da yaşadığı dönemde (663/1264-1265 yılında) Berke Han ve Nogay liderliğindeki Altın Orda birlikleri Kafkasya’daki Terek nehri boyunca İlhanlı ordusunu mağlup etmişlerdi.¹⁸¹ İbn Battuta Kırım halkının Baba Saltık’ı keramet sahibi mükaşif olarak gördüğünü ve Sudak kenti yakınlarında Baba Saltık adlı kasaba olduğunu belirtmektedir.¹⁸² Muhtemelen Sarı Saltık gazalarında,

¹⁷⁷ Ocak, *Sarı Saltık*, s. 76-77.

¹⁷⁸ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

¹⁷⁹ Evliya Çelebi, 2. kitap, I, s. 657.

¹⁸⁰ Ebu’l-Hayr Rûmî, s. 123, 135, 139.

¹⁸¹ Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb fî fununi’l-Edeb*, thk. Dr. Necib Mustafa Fevvaz, Dr. Hikmet Keşli Fevvaz, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2004, C. XXVII, s. 245.

¹⁸² İbn Battuta, s. 351.

orasını bir askeri üs olarak kullanmıştır. Böylece Anadolu tasavvufu Altın Orda topraklarına yayılmaya başlamıştır.

Altın Orda döneminde Anadolu Kalenderi geleneğinden gelen diğer bir isim Ebu Bekir Kalender'dir. O, Kalenderiliğin Altın Orda'da yayılan Uşşâkîlik (Arapça "uşşâk" – "aşıklar") kolunun kurucusudur. Uşşâkîlik, ilahi aşka önem veriyordu. *Kalender-nâme*'ye göre, Uşşâkîlik yolu, Hicri 720 yılında (1320/1321) Kırım'da Ebu Bekir Kalender'e Allah tarafından gösterilmiştir.¹⁸³ Uşşâkî olmak için beş temel kurala uymak gerekiyordu: 1. Başkalarının kusurlarını gizlemek; 2. Nefsi kötülüklerden uzak tutmak; 3. Düşmanlara karşı iyi davranmak; 4. Şeriata bağlılık; 5. Sosyal statülerine bakmadan tüm insanlara samimi hizmet etmek.¹⁸⁴

Uşşâkîlerin ayırt edici kıyafetleri vardı ve onlar müzik aletleri eşliğinde şarkı söyler ve raks ederlerdi. Ebu Bekir Kalender eserinde, tarikatın Kırım'da çok sayıda takipçisi bulunduğunu yazıyor.¹⁸⁵ Ebu Bekir Kalender'in en yakın müritlerinden biri, halifesi Hacı Muhammed el-Kırımî adlı bir kişi olduğu bilinmektedir.¹⁸⁶

Ebu Bekir Kalender eserinde nisbesini Aksarayî Rumî olarak belirtir. Dünyada Aksaray adıyla bilinen birkaç yer vardır. Rumî nisbesinden Ebu Bekir'in Anadolu'daki Aksaray şehrinde doğduğu anlaşılmaktadır. O dönemde Aksaray şehrinde birçok evliya yaşadığı için onu salihler şehri olarak adlandırırlardı. Ebu Bekir Kalender eserinde evliyadan birçok ismi zikretmektedir. Buradan, Ebu Bekir'in tasavvufta çok geniş bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Eserinde manevi eğitim aşamalarından nasıl

¹⁸³ Ebu Bekir Kalender Rumî, *Kalender-name*, Rusçaya trc. İ.R. Gibadullina, M.R. Şamsimuhametova, Institut istorii im. Ş.Mardjani AN RT, Kazan, 2017, s. 556.

¹⁸⁴ Kalender Rumî, s. 557.

¹⁸⁵ Kalender Rumî, s. 557.

¹⁸⁶ Kalender Rumî, s. 544.

geçtiğini anlatır. Aynı zamanda kendini Feriduddin Attar'ın müridi olarak görür¹⁸⁷ ve Mevlana'nın *Mesnevi*'sine derin saygı gösterir.¹⁸⁸ Nitekim *Kalender-nâme* ile *Mesnevi*'nin içeriği ve konuları çok yakındır.

Anadolu'da yetişen Ebu Bekir Kalender ve müritleriyle daha sonra Eski Kırım şehrine taşınmışlardır. Ebu Bekir orada irşat faaliyetlerine çok önem vermiştir. Eserinde “Muhammed İlle nasıl Cengiz Han'a nasihatte bulunmak için gitti” başlıklı bir bölüm mevcuttur. Görevinden bahsederken, önceden okuma yazma bilmeyen birisi olduğunu ve Allah tarafından bilgi sahibi olunduğunu ve tebliğ ile uğraştığını anlatmaktadır.¹⁸⁹

Kalender-nâme, Ebu Bekir Kalender'in günümüze ulaşan tek eseridir ve onu yazmak için yirmi yılını adanmıştır (1320/1321 ve 1340/1341 yıllar arası). *Kalender-name* beş defterden ve 16121 beyitten oluşan ve tasavvuf öğretilerinin çeşitli konularını içeren bir eserdir. Net bir kompozisyon yapısına ve tek bir hikâye çerçevesine sahip değildir ve çeşitli kıssalar anlatılmaktadır. Kalender eserinde genellikle alegori (temsil), gizli ipucu (remz), gösterge (işaret), destan ve karakterler arasında münazara gibi yöntemlere başvurur. Birçok bölüm, Kuran'ın bazı konularını, peygamberlerin ve velilerin hayat hikâyelerini anlatmaktadır. Bazı konular “tenbih” (uyarı), “mevıza” (öğüt), “nasihat”, “tavsiye” (pend) gibi başlıklar altında ele alınmıştır.

Ebu Bekir eserinin birçok bölümünde farklı dönemlerin ünlü sufilerini (örneğin, Bayezid-i Bistami, İbrahim Ethem, Mevlana, Şeyh Saltık vs.) anlatmaktadır. 14. yüzyıl tarihçisi Ahmed Eflakî, Kalenderi tekkesinin şeyhi Ebu Bekir Cevlakî-i Niksârî adlı birisinden bahseder. Celaleddin Rumî'nin cenazesinden sonra birkaç kurbanlık mal toplanmıştır. Onlardan biri Kalenderi tekkesine kurban edilmesi için gönderilmiştir. Şeyh Ebu Bekir kurbanlığın derhal kesilip yoksullara dağıtılmasını emretmiştir. O

¹⁸⁷ Kalender Rumî, s. 491.

¹⁸⁸ Kalender Rumî, s. 684.

¹⁸⁹ Kalender Rumî, s. 556.

sırada şeyhin yakın dostu olan Ömer-i Girihi, dağıtılan kurbanlık hayvanların bir kısmının kendine verilip verilmeyeceğini sorar. Ebu Bekir ona fakirlerin yemeğine ortak olmaması gerektiğini söyler. Ömer de onun tavsiyesine uyar ve katırını satın kendisi de yoksulları doyurur.¹⁹⁰ Eğer bu Ebu Bekir Cevlakî, *Kalender-nâme*'nin müellifi ise, o zaman Kırım'a taşınmadan önce de onun Anadolu'da saygın bir adam olduğu düşünülebilir. Nitekim Altın Orda hanlarının, dünyanın her yerinden ilim ve irfan erlerini davet ettikleri biliniyor. Özbek Han'ın İslamlaştırma politikası göz önüne alındığında, Altın Orda'ya böyle birisinin gelmesi oldukça mantıklıdır.

Özbek Han (1313-1342) ve oğlu Canıbek Han (1342-1357) dönemlerinde kaleme alınan eserinde Ebu Bekir Kalender hanların adaletini övmektedir.¹⁹¹ Aynı zamanda Moğol istilası ve Cengizlilerin saltanatıyla ilgili çok ilginç bir gerekçe sunmaktadır. Müellif, Allah, Moğolları gazabını göstermek suretiyle dünyayı zalimlerden arındırmak için gönderdiğini savunmaktadır.¹⁹²

Tarihi kaynaklarda Uşşâkîler hakkında bilgi azlığı bu zümrenin uzun zaman geçmeden kaybolduğu ihtimalini düşündürmektedir. Buna, Altın Orda'da son dönemlerde meydana gelen siyasi krizler, iç savaşlar, veba salgını vs. gibi durumlar sebep olabilir.

Rifâîlik

İbn Battuta seyahatnamesinde Altın Orda'da coğrafyasında yaşayan Rifâî tarikatı mensupları ile onların zaviyelerinden bahsetmektedir. Bu tarikatın Seyyid Ahmed Rifâî (ö. 578/1183) tarafından Güney Irak'ta kurulduğu bilinmektedir. Tarikat kurucusunun ismi tam olarak Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî'dir. Doğduğu

¹⁹⁰ Şemseddin Ahmed el-Eflakî, *Menakibü'l-Arifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, TTK Basımevi, Ankara, 1980, C. II, s. 596.

¹⁹¹ Kalender Rumî, s. 582.

¹⁹² Kalender Rumî, s. 539.

Basra'da Şafii mezhebi üzere fıkıh tahsil ettikten sonra tasavvuf yoluna sülûk ederek, dünya ziynetleriyle ilgilenmeden, nefsi ile mücadele içinde bir hayat sürdürürdü. Seyyid Rifâî az konuşmayı ve meclislerde fazla öne çıkmamayı tercih eden birisiydi.¹⁹³

Rifâîlik (Ahmedîlik) tarikatı 12. asrın sonlarından itibaren teşkilatlı bir şekilde ortaya çıkan ve devamlılık niteliğini kazanan ender tarikatlardan birisidir. Tarikat, 13. asrın başlarından itibaren Ortadoğu başta olmak üzere Anadolu ve Balkanlar'da yaygınlık kazanmıştır. Anadolu'daki en etkili tarikatlardan birisi olan Rifâîlik, Altın Orda'ya da bu coğrafya üzerinden gelmiş olmalıdır.

13. yüzyılda salikleri, daha ziyade şehirlerin fakir sınıfından olan Rifâîlik, Irak, Azerbaycan, Anadolu ve Altın Orda'nın bazı şehirlerinde yayılmış, genel yapısı itibarıyla Sünnî kimliğini muhafaza etmiştir.¹⁹⁴

1332 yılında İbn Battuta'nın Altın Orda'nın Macar şehrinde Rifâî şeyhi Muhammed el-Batâihî'nin zaviyesini ziyaret etmiştir. Bu zaviyede her türlü ırktan yetmiş fakir yaşıyordu. Şeyh Muhammed el-Batâihî'nin zaviyesinden dört günlük uzak mesafede Beşdağ Vadisi'nde oturan Özbek Han eşleriyle beraber şeyhi ziyaret etmek için Macar'a giderdi ve zaviyeye birçok bağışta bulunarak şeyhin duasını alırdı.¹⁹⁵ İbn Battuta'nın Anadolu ile Altın Orda'daki Rifâî tekkeleri ve zaviyelerinde misafir kalması ve onların üstünlükleri ile faziletleri hakkında haber vermesi 14. yüzyılda onun tanınan bir tarikat olduğunu göstermektedir.

Ahilik

¹⁹³ Şemseddin Muhammed ib. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber Fî Haber-i Men Gaber*, nşr. Ebu Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zeğlûl, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s.75.

¹⁹⁴ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 96.

¹⁹⁵ İbn Battuta, s. 335-336.

Ahiyân-ı Rûm yani Anadolu Ahileri bir kısım araştırmacılara göre bir fütüvvet tarikatı ise de, bazılarına göre esnaf teşkilatıdır.¹⁹⁶ Aslında Ahilik, tasavvufî yönü ve tasavvufî ahlâk temelleri olan bir sivil toplum kuruluşudur. Nitekim Ahilik, işverenle işçi arasındaki ilişkiyi âdeta şeyh ile mürit arasındaki duruma benzer hâle koyarak manevî bir sistem kurma amacını gütmekteydi.¹⁹⁷

Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'un (ö. 616/1220) eliyle Anadolu'ya sokulan Ahilik, 13. yüzyılın ilk yarısından başlayarak 20. yüzyılın başlarına dek Anadolu'nun şehir, kasaba hatta köylerindeki esnaf ve sanatkâr kuruluşlarının, eleman yetiştirme, işleyiş ve kontrollerini düzenleme fonksiyonunu üstlenen bir kurum olmuştur. Nitekim 14. yüzyılda İbn Battuta'nın Ahiler hakkında söylediği sözleri de bu tanımlamayı doğrulamaktadır:

*“Şehirlerine gelen yabancıları misafir etme, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini ve konaklayacakları yeri sağlama, onları eşkıyanın ve vurguncuların ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple haydutlara katılanları temizleme gibi konularda dünyada bunların eşi ve benzeri yoktur”*¹⁹⁸

Ahiler o dönemde Anadolu'da Türkmenlerin yaşadıkları her vilâyet, her şehir ve her köyde bulunurdu. 13. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yeni yeni belirmekte olan ahiler, Köseadağ yenilgisinden (1243) sonra merkezi yönetimin zayıflamasına paralel olarak güçlerini artırmışlar, yönetimin bazen yanında bazen karşısında durmuşlardır. II. İzzeddin Keykavus, iktidarı kaybedince (1260) Ahilerin bir kısmı onunla Kırım'a göç etmiş olmalıdır. Nitekim Kırım'ın Solhat ve Azak bölgelerinde Ahiler 14. yüzyılda vardı. Azak şehrinde bulunan İbn Battuta: *“Ahilerden Bıçakçı Ahi, şehrin nüfuz sahibi*

¹⁹⁶ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 92.

¹⁹⁷ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 63.

¹⁹⁸ İbn Battuta, s. 292.

kişilerindendir. O, gelen giden yolcuya zaviyesinde yemek ikram eder”¹⁹⁹ demiştir. İlginçtir ki, İbn Battuta Anadolu’da da (Sivas’ta) diğer bir Bıçakçı Ahi ile karşılaşmıştır.²⁰⁰ Her ikisinin asıl isimleriyle değil, mesleklerine göre adlandırıldığı dikkat çekicidir. Muhtemelen Ahilerin çevresinde bu, tevazu alâmeti sayılmıştır. Belki de bıçak imalatı yapan Ahiler, aralarından bir kişiyi Azak’a göndermiş ve o kişi orada halka Ahilik değerlerini öğretmiştir.

Solhat’ta yapılan kazılarda bulunan 14. yüzyılın 70’li yıllarına ait bir Türk mezar taşında “Alemdar Ahi” adlı birinden bahsedilmiştir.²⁰¹ Gene Solhat’ta üzerinde insan figürleri tasvir edilen bir seramik kâse bulunmuştur. Orada tasvir edilenler İbn Battuta’nın bahsettiği, bellerine iki arşın uzunluğunda bıçak asan, başlarını yün bir takke giyen Anadolu Ahilerine benziyordu, fakat bir tek farkı Kırım Ahileri silahsızdı.²⁰² Buna benzer kıyafetlerde tasvir edilen insan figürleri olan eşyalar Herson’da da bulunmuştur.²⁰³ Böylece, Ahilik hareketinin Altın Orda’da özellikle Kırım bölgesinde yayıldığı tespit edilmektedir.

D- Kültürel Boyut

1- Mimarî Yapılar

¹⁹⁹ İbn Battuta, s. 333.

²⁰⁰ İbn Battuta, s. 303.

²⁰¹ Dmitriy Mikulskiy, *Arabo-musulmanskaya kultura v soçinenii al-Masudi “Zolotie kopi i rossipi samotsvetov” (“Murudj az-zahab va ma'adin al-jauhar”): X vek, Vostočnaya literatura, Moskova, 2006, s. 160.*

²⁰² Mark Kramarovskiy, *Çelovek srednevekovoy ulitsı. Zolotaya Orda. Vizantiya. İtaliya*, Sankt-Peterburg, 2012, s. 188.

²⁰³ Mark Kramarovskiy, “İbn Battuta o Tyurkskom İslame”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı 1(3), 2014, S. 66-67, s.s. 64-74.

Altın Orda'da cami ve medreselerin yapımı, İslamiyet'i ilk kabul eden Altın Orda hükümdarı Berke döneminden beri devlet tarafından desteklenmiştir. İbn Haldun, Berke'nin ülkesinde camiler yaptırarak oralara din bilginlerini davet ettiğini belirtmiştir.²⁰⁴ Evliya Çelebi günümüze ulaşmayan *Tarih-i Tohta Bay* adlı esere dayanarak Berke Han'ın 1800 kadar Tatar âlimini Kırım'a getirdiğini, gaza mallarıyla bütün âlimlere haneler, cami ve medreseler yaptığını nakletmiştir.²⁰⁵

Altın Orda döneminin İslami ilim ve kültür merkezlerinden biri Solhat (Eski Kırım) şehriydi. 13. yüzyılda Solhat'ta birkaç cami vardı. Onlardan birisini, Makrizî'ye göre, Hicri 686/Miladi 1287-1288 yılında Mısır Memlûk Sultanı Kalavun (ö. 1290) yaptırmıştır. Cami inşaatı için 2000 dinar ve kendi taş ustasını göndermiştir.²⁰⁶ 1333 yılında Kırım'a gelen İbn Battuta, Memlûk Sultanı'nın yaptırdığı camide imamlık yapan kişiyle görüşüğünü kaydetmiştir.²⁰⁷ İbn Battuta, camii yaptıranın Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nasır (ö.1341) olduğunu belirtmektedir. Demek ki Sultan Kalavun döneminde inşa edilmeye başlayan camii, Sultan el-Melikü'n-Nasır döneminde tamamlanmış veya tadilatı yapılmıştır.

Camilerin ve medreselerin inşaatı, hükümdarı yücelten hayırlı bir iş sayılırdı. O dönemlerde tüm eğitim kurumları camilerin nezdinde olmuştur. Devletin başkentinde ve diğer büyük şehirlerde medreseler dışında büyük eğitim yerleri de vardı. Onlar genelde devlet yöneticilerinin himayesindeydi. Ömerî, Özbek Han'ın Saray'da yaptırdığı medreselerden birinin bu nitelikte olduğunu kaydetmiştir.²⁰⁸ Özbek Han'ın Solhat'ta inşa ettirdiği ulucami, o dönem, insanları hayrete düşüren muhteşem yapılardan biridir

²⁰⁴ İbn Haldun, V, s. 603.

²⁰⁵ Evliyâ Çelebi, , 8. kitap, I, s. 42.

²⁰⁶ Makrizî, *es-Sülûk*, II, s. 200.

²⁰⁷ İbn Battuta, s. 330.

²⁰⁸ Ömerî, III, s. 144.

[Ek 2, Resim 1]. Bu ulucami, 17. yüzyılda Evliya Çelebi Solhat'a gittiğinde hâlâ ayakta idi. Evliya Çelebi, ulucami kapısının üzerindeki yazıdan Özbek Han'ın ismini okumuştur. Hicri 733 / Miladi 1333 yıllarında Solhat Emiri'nin Hanımı İnci Beğ Hatun bu caminin yanına medrese kurmuştur. Tabi ki, bu gibi eğitim yerleri ilmin önemli ocaklarıydı ve o dönem için bir nevi "üniversite" veya "ilim akademisi" sayılırdı. Yine Evliya Çelebi'nin kaydına göre, 1396 yılında Kırım'ın emiri Kutluğ Timur'un torunu Bay Bû Ali Hatun'un emriyle Tahir Bey tekkesi inşa edilmiş ve 25 Cemaziyelahir 800 / 15 Mart 1398'de mahalle camisine çevrilmiştir. Evliya Çelebi, onu "kırmızı kiremit örtülü bir kârgir büyük kubbeli, büyük mescit" olarak tasvir etmiş ve o dönemde bile büyük cami olmaya elverişli olduğunu belirtmiştir.²⁰⁹

Tabakat kitaplarında geçen âlimlerin ilim aldıkları şehirlere bakıldığında en meşhur medreselerin Saray, Bulgar, Kırım, Hacitarhan ve Harezm şehirlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat Altın Orda camileri ile medreselerinin çoğunluğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşanlarından Çufut Kale'deki 1346 inşa edilen Camibek Han camii ile Şeyhköy'deki 1358 yılında yapılan Berdibek Han Camii'nin sadece temelleri mevcuttur. İbn Battuta, payitaht Saray şehrinde Özbek Han döneminde (1313-1340) 13 cami ve birçok mescidin varlığından söz etse de günümüze hiçbirini ulaşmamıştır.²¹⁰ Buna bu bölgelerin savaşlar, kıtlıklar ve hastalıklar sonrası halk tarafından terk edilmiş olması sebep olmuştur.

2- İlmî Hayat

Altın Orda kurulmadan önce Harezm, İdil-Volga ve Kırım gibi bölgelerde yerleşmiş olan İslam kültürü, Berke döneminde (1257-1267) ivme kazanmış ve İslam Dünyası'nın muhtelif bölgelerinden gelen âlimlerle ilmi ortamın temelleri atılmıştır. 14.

²⁰⁹ Evliyâ Çelebi, 7. Kitap, II, s. 563-564.

²¹⁰ İbn Battuta, s. 364

yüzyılın 30'lu yıllarında ise İpek Yolu'nun İlhanlılar yönetimindeki şimdiki İran ve Irak toprakları üzerinden geçen ticaret rotası, bölgedeki kaos nedeniyle kapandığında ticaret kervanları Altın Orda coğrafyasından geçmeye başlamıştır. Bu Altın Orda'da ekonomik durumun ve devletin yeniden canlanmasına, kültürün ve ilimin gelişmesine yol açmıştır. Altın Orda başkenti Saray'a özellikle Özbek ve Canıbek gibi hanların davetiyle büyük âlimler gelmişler ve orada yaşamışlardır. İbn Arabşah onların içinde Kutbeddin er-Razî, Sa'duddin et-Teftazanî, *el-Hacibiye*'yi şerh eden Seyyid Celalüddin, Hafizuddin el-Bezzazî, Ahmed el-Hocendî gibi isimleri zikretmiş ve bu bilginler sayesinde Saray şehrinin ülkenin manevi ve kültürel merkezi olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Saray şehri ilim ve fennin merkezi, baht-ı saadetin menbaı haline geldi. Bu alimler, faziletli kişiler, edipler ve kabiliyetli insanlardan kısa zamanda güzel hasletli pek çok kişi burada toplandı ki, Mısır'ın camisi ve köylerinde dahi bu kadar insan bir araya gelmemiştir”.²¹¹

Altın Orda dönemi dini ve felsefî ilimlerinin özelliklerinden birisi de şerhcilik ve hâşiyecilik geleneğidir. Nitekim bu dönemde fıkıh ilmi sahasında yazılan çalışmalar, daha çok eserler üzerine şerh ve hâşiyeler yapmak, notlar eklemek, özetler meydana getirmek veya bir eseri yeniden düzenleyerek yazmak şeklinde olmuştur. Hicri 676/ Miladi 1273-1274 yılında Altın Orda'nın Barçkend şehrinde bulunan Cemal el-Karşî, orada din âlimi Ebu Mahamid Hamid b. 'Asim el-'Asimî el-Barçinliğî ile görüşmüştür. Cemal el-Karşî, onu “fıkıh, tefsir, inşa” gibi ilimlerde bilgin ve aynı zamanda Arapça, Farsça ve Türkçe şiir yazabilen büyük şair olarak tanıtmaktadır. Cemal el-Karşî'ye göre, el-Barçinliğî, Carullah'a ait *Mufassal*'ın (ez-Zemahşerî'nin Arap gramerine dair yazdığı *el-Mufassal fî sinâ'ati'l-i'râb* adlı eseridir) özeti şeklinde bir kitap yazarak onu *Mücmel* olarak adlandırmıştır. Fıkıh alanında ise meşhur Hanefî âlimi Burhaneddin el-

²¹¹ İbn Arabşah, s. 60.

Marginanî'nin *el-Hidaye fî'l-Fıkıh* adlı eserini, okuyucunun kolay ezberleyebileceği şekilde özetleyerek ona *Hidayetü'l-Mehdi min hidayeti'l-Mühtedi* adını vermiştir.²¹²

Aynı bölgede Muhammed b. Eyyub b. Yusuf b. Hasan b. Nasr el-Cendî 704/1304 yılının başında es-Sadrü's-Şehid'in *Umdetü'l-fetava* ve Ebu Hafs en-Neseî'nin *Muhtarü'l-Fetava* adlı eserlerini yeniden yazmıştır.²¹³ 732/1332 yılında Özgend şehrinde Bedrüddin b. Zirak es-Sulhanî tarafından Nasıruddin es-Semerkindî'nin *El-Fıkıh en-Nefî*' adlı eserine,²¹⁴ Seyyid Celal el-İtkanî el-Otrarî tarafından Saray şehrinde el-Efşencî'nin *Hakaiku'l-Manzuma*²¹⁵ adlı eserine tahkik yapılmıştır.²¹⁶ 751/1350-1351 yılında Ahmed b. Mahmud el-Cendî, el-Mutarrizî'nin *el-Misbah*'ını şerh etmiştir.²¹⁷ Reşidüddin İsmail b. Mahmud b. Muhammed el-Kerderî, 771/1369-1370 yılında *Mefâtihu'l-Akfal fî şerhi'l-faraidi'l-Osmaniye* adlı eserini kaleme almıştır.²¹⁸

Felsefe ve fen bilimlerinde de Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında son derece önemli eserler telif edilmiştir. Onlardan biri Altın Orda'daki ilk matematik kitabı sayılan *et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb* adlı eser son zamanlarda Türkiye kütüphanelerinden

²¹² el-Karşî, s. 155-156.

²¹³ Aşirbek Muminov, *Hanafitskiy mazhab v istorii Tsenralnoy Azii*, Almatı, Kazak Entsiklopediyası, 2015, s. 228.

²¹⁴ Muminov, s. 232.

²¹⁵ Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî'nin (ö. 537) "Manzûmetü'n-Neseîyyi fî'l-Hilaf" adlı eserinin şerhidir. Bkz. Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun An Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Trc. Rüştü Balcı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2016, C.IV, s. 1493.

²¹⁶ Muminov, s. 233.

²¹⁷ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 85-86.

²¹⁸ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 86.

bulunmuştur. Müellifi belli olmayan bu eser Özbek Han zamanında Kırım bölgesi valisi Ebu'l-Muzaffer Gıyasuddin Tuluktemur'a sunulmuştur.²¹⁹

Birzalî, eserinde Altın Ordalı Alaaddin en-Numan b. Devletşah el-Harezmî adlı bir bilgini zikretmiştir. 21 yıl boyunca kendi bölgesinden ayrılıp farklı ülkeleri dolaşan el-Harezmî dönemin büyük âlimlerinden mantık, diyalektik (cedel) ve tıp öğrenmiş ve 701 yılında ülkesine dönmüştür. Harezm'de bölge valisinin hizmetinde tabiplerin büyüğü olarak çalışmış, daha sonra vali, onu Tokta Han'a göndermiş ve han ölene kadar yanında bulunmuştur. Özbek Han tahta çıktığında el-Harezmî, büyük itibar kazanmış ve han ona Kûdüs'te hankah yaptırması ve Mekke ve Medine halkına dağıtması için büyük servet vererek göndermiştir.²²⁰

Astronomi alanında ünlü âlim olan Şerefeddin Ebu Ali Mahmud b. Muhammed b. Ömer el-Çağminî el-Harezmî'nin (ö. yaklaşık 619/1221) *el-Mulahhas fî ilmi'l-heyeti'l-basita* adlı eserine Mubarek b. Yusuf el-Alanî isimli Altın Orda'lı bilgin *Turerü'l-Mulahhas* adıyla 19 Ramazan 735/1334- 1335 yılında bir şerh yazmış ve Canibek Han'a takdim etmiştir. Bu eserin diğer bir şerhini aynı tarihlerde Kemaluddin Muhammed et-Türkmanî el-Mardinî (755/1354'de hayatta) 755 Ramazan/1354 Eylül'ünde Saray şehrinde kaleme almıştır. Canibek Han'ın Harezm'den Saray'a davet ettiği âlim Alaaddin Muhammed el-Ebiverdî, ünlü tabib-filozof Ebu'l-Berekat el-Bağdadî'nin mantık, fizik ve metafizik konularını içeren *Kitabu'l-muteber* adlı tanınmış eserini 9 Nisan 1343-16 Ekim 1344 tarihleri arasında istinsah ve mukabele etmiştir.²²¹

²¹⁹ İhsan Fazlıoğlu, "Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb]", *Teoman Duralı'ya Armağan [Bir Felsefe-Bilim Çağrısı]*, Ed. C. Çakmak, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008, S. 224, ss.224-259.

²²⁰ El-Kasım b. Muhammed b. Yusuf el-Birzalî, *el-Muktefa âla kitabi'r-Ravzateyn*, el-Metebetü'l-Asriye, Beyrut, 2002, C. IV, s. 332.

²²¹ İhsan Fazlıoğlu, "Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı", S. 230-231.

Bu dönemde bütün İslam âleminde “hoca-öğrenci” ilişkisi yaygındı. O zamanın ilimlerini iyi bir şekilde öğrenmek hocanın kim olduğuna bağlıydı. Ünlü bir bilge ya da hoca bulmak için insanlar birçok yeri dolaşmak zorunda kalırlardı. Genelde hocanın ismi ve onun ilmi derecesi büyük gururla söylenirdi. Aynı zamanda hocalar da yetenekli öğrencileriyle övünürlerdi. Örneğin, Hoca Hasan b. Ömer el-Bulgarî, birçok hocadan eğitim almış olsa da Kübrevî şeyhi Saduddin el-Hamevî’nin öğrencisi sayılırdı.²²² Büyük âlim Kutbüddin er-Razî, Saduddin et-Teftazanî ve Seyyid Şerif Cürcanî gibi meşhur âlimlerin hocasıdır.²²³

Altın Orda kentlerinde ilmi hayatın oluşmasında, Müslüman ve gayrimüslim olan, uzak ülkelerden gelen bilginlerin ve eğitilmiş insanların yararlı rolüne dikkat çekerken, yerel halkın da büyük katkıları olduğunu belirtmek gerekir. Buna Sarayî, Harezmi, Bulgarî gibi nisbeli Altın Orda’lı ilim insanlarının tabakat kitaplarında çokça rastlanması delil olur. İlâveten Altın Orda’lı Müslümanlar sadece ülkelerinde değil İslam dünyasının diğer beldelerinde de eğitim görmüş, hatta ilim seviyelerini yükseltmiş ve hocalık ta yapmışlardır. Onlardan birisi Mahmud b. Kutluşah es-Sarayî, (ö. 775/1373-1374) ülkesinden Şam’a gitmiş ve orada bir müddet yaşamıştır. Şam’ın ilmiyle ün kazanan bu âlimini, Memlûk emirlerinden Sargatmuş, (ö. 1358) Kahire’deki medresesinde müderrislik yapmaya çağırmıştır. Mahmud es-Sarayî fıkıh dışında Arap dili, usul, mantık, felsefe ve tıp alanlarında da çalışmıştır.²²⁴

²²² Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 83.

²²³ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 86.

²²⁴ Makrizî, *Dürerü'l-‘ukûdi'l-Ferîde fî terâcimi'l-a'yâni'l-müfîde*, thk. Mahmud el-Celili, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut, 2002, C. III, s. 466; İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Dairetu'l-Maarifi'l-Osmaniye, Haydarabad, H.1349, C.IV, s. 332; Murad Remzî, *Telfiku'l-Ahbar ve telkihu'l-Asar fî veka'i'i Kazan ve Bulgar ve müluki't-Tatar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, C. I, s. 711.

Murte'îş (Titrek) lakaplı Rükneddin Ahmed b. Muhammed el-Kırımî, (ö. 783/1381-1382) Mısır'a gitmeden önce memleketi Kırım'da otuz yıl kadılık yapmıştır. Kahire'de yaşadığı dönemde de aynı görevde bulunmuştur. Ezher Camii'nde ders vermiştir. Kırım'da Buharî'nin *Sahih*'ini şerh etmiştir. Şerhinde yer alan farklı görüşlerinden dolayı bazı çağdaşları tarafından eleştirilmiştir. Başlıca eserleri: *Şerhu'l-Cami'is-Sahih lil-Buharî, Mecma'ul-Ahlak ve'n-Nesaih*''dir.²²⁵

Diğer bir Hanefî âlimi, Mevlana Zade lakabıyla meşhur Ahmed b. Ebi Yezid b. Muhammed es-Sarayî (754/1353-791/1389) Altın Orda'nın başkentinde doğmuştur. Babası saygın, muttaki ve cömert bir âlim ve devlet adamıydı. Babası Saray'da vakıflar nazırı olmuştur. Mevlana Zade dokuz yaşındayken babası vefat etmiştir. Temel eğitimi memleketinde alan Mevlana Zade, ilmi seyahat amacıyla yirmi yaşında yola çıkmış ve birçok ülkeyi gezmiştir. Daha sonra Kahire'ye yerleşerek orada Zahiriye ve Sarğatmuşiye medreselerinde hadis ilminden ders vermiştir. Mevlana Zade, şöhretini kıskanan birileri tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Erken yaşta (36 yaş) vefat etmesine rağmen, ilimde derin izler bırakmıştır. Oğlu Muhibuddin (791/1389-859/1455) de büyük âlimdi ve dönemin Memlûk sultanı el-Eşref Barsbay'ın imamı olmuştur.²²⁶

Şam ve Mısır'da yaşayan diğer bir Altın Ordalı âlim Bedrüddin Mahmud b. Abdullah el-Gülistanî es-Sarayî el-Hanefî'dir (ö. 801/1399). Bir müddet ülkesinde kadı olarak çalıştıktan sonra Bağdat, sonra Dimaşk şehirlerine gitmiştir. Orada Zahiriye, Esadiye gibi medreselerde ders vermiştir. Sultan Berkuk döneminde Mısır'a gitmiş ve orada Şeyhuniye ve Sarğatmuşiye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Arap, Fars ve

²²⁵ Takıyyüddin et-Temîmî, *Tabakatü's-Seniyye fî Teracimi'l-Hanefiyye*, thk., Abdülfettah Muhammed Hulv, Dârü'r-Rifaî, Riyad, C.II, 1983, s. 65-66; Remzî, I, s. 706-708.

²²⁶ İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-Umr*, thk. Hasan Habeşi, Kahire, 1969, C.I, s.383-384; Temîmî, II, s. 316-317; Remzî, M., *a.g.e.*, s. 704.

Türk dillerini iyi bilen Bedrüddin Gülistanî bir dönem Memlûk sultanının sır kâtibi (katibu's-sir) olmuştur. Fıkıh alanında Siracüddin es-Secavendî'nin (ö. 596/1200'den sonra) *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* adlı eserini şerh etmiştir. İnşa' (Yazma) ilminde *Enisü'l-Vahdet ve celisü'l-Halve fî'l-Muhadarat* adlı eseri yazmıştır.²²⁷

3- İslam Edebiyatı

Orta Çağlarda edebi eserler dini yaymak için kullanılan araçlardan biri olmuştur. Arap dilinde edebiyatçıya edib denir ve onun aynı zamanda eğitimi, görgülü gibi anlamları da vardır. Orta Çağlarda edebiyatçılar genellikle çok bilgili ve bilge insanlardan çıkardı. Çünkü birisi edib olamadan önce çok geniş eğitim almalıydı ve o dönemin tüm ilimlerini ve edebiyatını ayrıntılı olarak okumalıydı. Onlardan biri Altın Ordalı mutasavvıf-şair Ebû Abdillâh Müeyyidüddîn b. Mahmûd b. Sâid el-Cendî'dir (ö. 691/1292). Tasavvufa yönelen âlim ilim tahsili için Cend'ten ayrılmış ve birçok ülkeyi gezmiştir. Anadolu'da ünlü mutasavvıf Muhyiddin b. Arabî'nin (1165-1240) halifesi Sadreddin Konevî'nin sohbetlerine katılmış ve müridi olmuştur. Orada Cendî, ibn Arabî'nin *Fususü'l-hikem* ve *Mevâkı'u'n-nücûm* adlı eserlerine şerh yapmıştır. Ayrıca Cendî'nin *Nefhatü'r-rûh ve tuhfetü'l-fütûh* adlı eseri de mevcuttur.²²⁸ İbn Arabî eserleri Altın Orda'da çok popüler olmuştur ki, *Fusus'ul-Hikem'in* diğer bir Farsça şerhi de Altın Orda başkenti Saray'da Rükneddin el-Kırımî (ö. 783/1381-1382) isimli âlim tarafından yapılmıştır.²²⁹

Nasrettin b. Burhaneddin Rabguzî'nin (Harezmi Bölgesi'ndeki Rabat Oğuz kasabasının kadısı) Peygamberler tarihi ile ilgili ele aldığı *Kısasü'l-Enbiya* adlı kitabı

²²⁷ Makrizî, *Dürer*, III, s. 450-451; Katip Çelebi, C. III, s. 997, C.I, s.203.

²²⁸ Süleyman Uludağ, "Cendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, C. VII, s. 361-362.

²²⁹ Remzî, I, s. 708; Rizaeddin b. Fahreddin, *İbn Arabi*, Vakıf, Orenburg, 1912, s. 127.

İslami edebiyat eserlerinden biridir. 1311 yılında yazılan eser 53 kısımdan oluşur, bazı yerlerinde şiirler de vardır. Altın Orda coğrafyasında yazılan ilk Türkçe dini edebi eser olarak bilinmektedir.

Kıyasü'l-Enbiyâ'nın müellifi hakkında eserin giriş kısmında “Ribât Oğuzlu, Burhan oğlu Kadı Nâsır”²³⁰ şeklinde kaydettiği adı ve nisbesinin dışında başka malumat bulunmamaktadır. Müellifin memleketi olarak kaydettiği Ribât Oğuz’un yeri de tespit edilememiştir.

Müellif, *Kıyas-ı Rabguzî* adını verdiği eserini 709 (1309-10) yılında yazmaya başladığını, gece gündüz yoğun bir şekilde çalışarak 710’da (1310-11) tamamladığını²³¹ ve Emir Nâsirüddin Tok Buga’ya sunduğunu belirtir.²³² Tok Buga’ya dair bilgiler sınırlıdır. Rabguzî, genç yaşta emir olan Tok Buga’nın Moğol asıllı olup sonradan İslâmiyet’i kabul ettiğini, Müslümanların güvendiği, iyi bir kişi olduğunu bildirir.²³³ Fuat Köprülü, onun Çağatay hanlarından Tarmaşirin’in emirlerinden biri olabileceğini belirtmektedir.²³⁴ Bu mümkün değildir. Zira Tarmaşirin Han, Çağatay Ulusu’nu 1326-1333/4 arasında yönetmiştir. Bu durumda eserin, yazıldığı tarihten yaklaşık 15 yıl sonra tahta çıkan bir hanın emirlerinden birine sunulması mümkün görünmemektedir.

Kıyasü'l-Enbiyâ’da kâinatın yaratılışına temas edildikten sonra Hz. Âdem’den itibaren bütün peygamberlerin kıssaları ile Hâbil ve Kâbil, Hârût ve Mârût, Avac b. Annâk, Karûn, Sâmirî, Ashâb-ı Kehf ve Fil Vak‘ası gibi çeşitli kıssalara yer verilmiş, Hz. Peygamber’in siyeri geniş biçimde anlatılmış, dört halifenin faziletleri zikredilmiştir. Hz. Hüseyin’in şehadetiyle sona eren *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da yer yer Arapça

²³⁰ Rabguzî, *Kıyasü'l-enbiyâ*, nşr. Aysu Ata, TDK Yayınları, Ankara, 1997, C. I, s. 3-4.

²³¹ Rabguzî, s. 5.

²³² Rabguzî, s. 364.

²³³ Rabguzî, s. 4.

²³⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 1980, s. 287.

ve Türkçe manzumelere rastlanmaktadır. Eserde toplam 484 mısra tutan 43 Türkçe şiir mevcuttur.

Altın Orda döneminde ortaya çıkan edebiyat eserlerin biri *Muinu'l-mürîd*'tir. İslamiyet'in temelleri ve tasavvufun öğretileri şiirlerle anlatılan bu eser, 14. yüzyılın başında Harezm bölgesinde kaleme alınmıştır. Eserde belirtilen tarihe (Hicri 713 yılının Ramazan ayı) göre, onun 1313-1314 yıllında yazıldığı düşünülmektedir. *Mu'inü'l-Mürîd*'in dili Türkçe'dir. Fakat eserin kime ait olduğu tartışmalıdır. İlk defa *Mu'inü'l-Mürîd* hakkında Ebu'l-Gazi Bahadır Han *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde bahsetmiştir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han eserin Şeyh Şeref adında bir âlim tarafından yazıldığını söyler.²³⁵ Diğer taraftan Fuad Köprülü bu malumatın doğru olduğundan şüphe etmiştir.²³⁶ Nitekim müellif, ismini Şeyh İslâm olarak eserinde zikretmiştir.²³⁷ Bu eserin Rabguzî'nin *Kısasü'l-Enbiyâ*'sıyla aynı dönemde yazıldığını dikkate alırsak, muhtemelen 14. yüzyılın ilk çeyreğinde İslami edebiyata talep yüksek olmuştur.

Eser 407 dörtlükten veya 1628 yoldan oluşmuştur. Esas dört bölüm olarak ele alınabilir. İlk bölümde Allah ve Elçisine hamt ve övgülerden (1-48 arası), ikinci bölümde şariat şartlarından bahsedilmiş (49-1064 arası), üçüncü bölümde tasavvufi öğretiler, şiirlerle verilmiş (1065-1508 arası), son bölümde Allah'a şükür edildikten sonra kitabın yazılış nedeni ve tarihi açıkça anlatılmıştır (1509-1628 arası).

Muinu'l-mürîd genellikle şariat ve tarikat öğretilerini konu edinmiştir. Şiirlerle baştan sona iman esasları, namaz, oruç ve zekât kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır.

²³⁵ Ebü'l-Gazi Bahadır Han, (*Şecere-i Terakime*) *Türklerin Soy Kütüğü*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, (Yayın yeri ve yılı belirtilmemiş.), s.92.

²³⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 289.

²³⁷ Şeyh İslâm, *Mu'inü'l-Mürîd*, haz. Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 151.

İlaveten avcılık, ticaret, edep, ahlak gibi konulardan ayrıca bahsedilmiştir. Tasavvufi bir eser olduğundan “tarikat, hakikat, tezkiye-i nefis ve kalp” konuları anlatılmıştır.

Altın Orda döneminde orta çıkan tasavvuf edebiyatının diğer bir örneği Harezmî'nin *Muhabbat-namesi*'dir. Edebi eser, Hicri 754, miladi 1353 yılında Sırderya havzasında kaleme alınmıştır. Müellif hakkında ayrıntılı malumat bulunmamaktadır. *Muhabbat-name*'de Harezmî, Farsça birkaç eser telif ettiğini, Altın Orda emirlerinden Muhammed Hocabek'in talebi üzerine bu eseri yazdığını belirtmektedir.²³⁸ Böylece şair İslam edebiyatının “name” geleneğiyle eserini yazmıştır.

Eser 11 nameden (mektuptan) ve her name arasında gazel, mesnevi ferd, kıt'alar yer almaktadır. *Muhabbet-name* 'nin hacmi 473 beyitten, yani 946 yoldan oluşmuştur. Onun 156 beyti (312 тармак) Farsça yazılmıştır. Yani eser Fars ve Türk dillerinde yazılan mülemma şiirlerden oluşur ve Harezmî zü'l-lisaneyn (iki dilde şiir yazabilen) şairlerinden sayılır.

Harezmî'nin *Muhabbet-name*'sinde halis tasavvufi eserlerde olduğu gibi tarikat ve hakikat konularından açıkça bahsedilmese de, bu eserin tasavvufi yönü bilinmektedir. Şairin, güzelliği anlatmasının arkasında Hakkın cemali gizlenmiştir. Bu gibi eserlere tasavvuf edebiyatında mazhar denir. Burada şairin düşüncesi açık belirtilmeden dolayı anlatılır.

Döneminin dini edebiyatı arasında Mahmud b. Ali es-Sarayî el-Kerderî'nin (ö. 1360) 1358 yılında tamamladığı *Nehcü'l-Ferâdis* (Cennetlerin Açık Yolu) adlı eseri bu yönden bakıldığında çok önemlidir. Eserin temel amacı, İslam dininin emir ve yasaklarının öğretilmesi, dinî duyguların güçlendirilmesi olmuştur. Müellif hakkında ayrıntılı bilgiler olmasa da eserinden İslami ilimlere vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu eser, her biri 10 fasıla ayrılan 4 baptan (bölüm) oluşmaktadır. Her fasıl birer

²³⁸ Horezmî, *Muhabbet-name*, haz. ve çev. E, N. Necib, Vosyoçnaya Literatura, Moskova, 1961, s. 28.

hadisin sunumuyla başlar. İlk bölümde Hz. Muhammed'in faziletlerinden bahsedilmektedir. İkinci bölüm, Reşid halifeler, Ehl-i Beyt ve Dört İmam faziletleri hakkındadır. Üçüncü bölümde, ahlaki değerler ve iyi ameller, dördüncü yani son bölümde kötü ameller ele alınmaktadır.²³⁹

Altın Orda'da kaleme alınan edebi eserlerinden o devrin yazılı kültürünün yüksek seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserlerde büyük şehirlerden, faziletli ilim adamlarından, adaletli hanlardan ve dini değerlerden sık sık bahsedilmektedir. Ayrıca bu devirde genellikle Türkçe'nin edebiyat dili olarak kullanıldığını görmekteyiz.

4- Gündelik Dini Hayat

Altın Orda'daki Müslümanların gündelik dini hayatı hakkında önemli bilgileri, meşhur seyyah İbn Battuta vermektedir. Bilindiği gibi, her Müslüman günde 5 kez olmak üzere değişik vakitlerde namaz kılmakla mükelleftir. Üstelik farz namazlarını cemaatle camilerde kılması erkeklere sünnettir. Bu açıdan İbn Battuta, Altın Orda şehirleri arasında sadece Harezm'de gördüğü bir âdet hakkında dikkat çekici bir bilgi vermiştir:

*“Müezzinler mescit çevresinde bulunan evleri dolaşıp namaz vaktinin geldiğini bildiriyorlar. Cemaatle birlikte namaz kılmayanı toplumun ortasında imam cezalandırır. Bu iş için her camide duvara asılı bir kamçı vardır. Ayrıca namaz kılmayan adam cami hayrına veya fakirleri doyurmak için beş dinar ceza öder.”*²⁴⁰.

Namaz ibadeti ile ilgili diğer bir husus ise, namaz vakitleridir. Nitekim Avrasya Kıtası'nın kuzeyinde yaşayan insanlar namazları tam olarak yerine getirmekte bazı

²³⁹ Bkz. Mahmud b. Ali es-Sarayî el-Kerderî, *Nehcü'l-Feradis*: Tıpkıbasım. I, Önsözü yazan János Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi 35, Ankara, 1956.

²⁴⁰ İbn Battuta, s. 366.

zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Bunun nedeni de gündüz süresinin uzunluğudur. Altın Orda şehirleri içinde Bulgar, bu durumun yaşandığı en meşhur şehirlerden biridir. 14. yüzyılda Ömerî, Bulgar’da gecenin 4,5 saat olduğunu kaydetmiştir.²⁴¹ Daha sonra Kalkaşendî (1355-1418) de eserinde Bulgar’dan bahsederken Ebu’l-Fida’dan (1273-1331) şu ifadeleri nakletmiştir: “*Hama’nın hükümdarı Sultan İmadüddin diyor ki: “(Bulgar’ın –T. A.) sakinlerinden bazıları bana, yaz başında şafağın oradan ayrılmadığını ve gecenin çok kısa olduğunu söyledi”.*²⁴² Dolayısıyla İbn Battuta 14. yüzyılda Bulgar’a gittiğinde orada gecenin çok kısa olduğunu şu sözlerle anlatmıştır: “*Ramazanda oraya vardım. Akşamı kıldıktan sonra iftar ettik. Yemek esnasında yatsı ezanı okundu; yatsıyı kıldık, ardından teravih ve vitir derken şafak söküverdi.*”²⁴³

Şerefüddin Yezdî’nin (ö. 858/1454) *Zafername* adlı H. 828/ M. 1424-1425 yılında tamamladığı eserinde, Timur’un askerlerinin Altın Orda’nın kuzey bölgelerine seferlerinden bahsederken yatsı namazının vakti girmeden şafak söküp güneşin çıktığı yere kadar ulaştıklarını ve orada şeriatın yatsı namazının kılınmamasına izin verdiğini kaydetmiştir.²⁴⁴ Böylece İbn Battuta başta olmak üzere diğer kaynaklara dayanarak 14-15. yüzyıllarda Altın Orda’nın kuzey bölgelerinde yatsı ezanının okunmadığını söyleyebiliriz.

Kuzey bölgelerdeki gündüzün uzunluğu diğer bir dini ibadet, Ramazan ayı orucunu tutmayı da büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Nitekim buna İbn Battuta’nın Ramazan bayramını kıldığı gün ile ilgili haberi işaret etmektedir. İbn Battuta, Bulgar’a yolculuğundan H. 28 Ramadan 734 / M. 2 Haziran 1334 yılında Özbek Han’ın

²⁴¹ Ömerî, III, s. 152.

²⁴² Ebu’l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Kitabu subhu’l-a şâ*, el-Emiriyye, Kahire, 1914, C. IV, s. 462.

²⁴³ İbn Battuta, s. 345.

²⁴⁴ Yezdî, s. 146.

karargâhı Kuzey Kafkasya'daki Beşdağ adlı yerdeyken dönmüş ve bir gün sonra orada hanla birlikte Bayram namazını kılmıştır.²⁴⁵ Fakat orucun bitmesine 2 gün daha vardı ve Ramazan Bayramı 1 Şevval'deydi, yani bayramın 5 Haziran 1334'de kutlanması gerekirdi. Ayrıca, İbn Battuta, Altın Orda'da bayramın nasıl kutlandığını da ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Özbek Han, bayram sabahı olunca camiye doğru aile üyeleri ile maiyetinin bulunduğu kalabalık bir toplulukla, davul zurna eşliğinde, atlar ve arabalarla çıkmış, kadı, üstat ve fıkıhçılar da at sırtında camiye gelmişler ve beraber namaz kılmışlardır. Namazdan sonra Han köşküne girip, aile fertleriyle bayramlaşmış ve daha sonra askerlerinin yeteneklerini gösteren töreni, kumandanlarıyla birlikte seyretmiş, onlara birer hil'at giydirmiş ve yemek sofrasına oturmuşlardır. Boza ve kımız gibi içecekler arabalarla getirilip orada bulunanlara dağıtılmıştır.²⁴⁶

İbn Battuta, Altın Orda camilerinde yapılan ibadetlerden bahsederken imamların vaaz sonrası duayı, önce Arapça okuduklarını, arkasından Türkçe anlamını açıkladıklarını, hafızların Kur'an ayetlerini güzel bir nağme ile okuduklarını, ilâhî söylediklerini ve ona Arapça "kavâl" dediklerini, Farsça ve Türkçe ilahilere ise "mülemma" adını verdiklerini kaydetmiştir.²⁴⁷

İbn Battuta, Altın Orda halkının dervişlere çok yakınlık gösterdiğini belirtmiştir. Onların yaşadıkları zaviyelerine at, öküz, koyun ne bulursa gönderdiklerini, hanın ve hatunlarının da ahaliden geri kalmayarak büyük ihsanlarda bulunduklarını anlatmıştır.²⁴⁸ Neticede Altın Orda Müslümanlarının gündelik hayatında bazı özellikler olsa da genel olarak İslamiyet'in kurallarına göre yaşamaya çalıştıklarını söyleyebiliriz.

²⁴⁵ İbn Battuta, s. 346.

²⁴⁶ İbn Battuta, s. 346-349.

²⁴⁷ İbn Battuta, s. 334.

²⁴⁸ İbn Battuta, s. 335.

II- MÜSLÜMAN OLMAYAN TOPLULUKLAR

A- Geleneksel Türk-Moğol Dini Mensupları

13. yüzyıl başında Moğol orduları Orta Asya ve Kafkasya'yı istila ettiğinde ve bir kısmı Doğu Avrupa'ya yöneldiğinde, Moğolların sadece iki inancı vardı: babalardan miras kalan geleneksel dinleri ve Nesturi Hristiyanlığıydı. İstila ettikleri Avrasya bozkırlarında yaşayan Kıpçakların bir kısmı, Hristiyan veya Müslüman olsalar da çoğu geleneksel dinlerinde kalmışlardı. Nitekim Plano Carpini, Altın Orda'da karşılaştığı Kıpçak Türkleri büyük ölçüde geleneksel Türk-Moğol dinine mensup olduklarını açıkça belirtir. Onlardan “pagan” olarak bahsederken Moğollar “*pagan Türklerin topraklarına girdi*” (intraverunt terram turcorum qui sunt pagani) şeklinde zikretmektedir. Başka bir yerde Kıpçaklara akraba bir topluluk olan Kanglılardan (Kangice) bahsederken Plano Carpini, “*onlar pagan insanlar*” (isti homines erant pagani)²⁴⁹ demektedir.

Altay dil ailesine mensup halkların (Türk, Moğol ve Tunguz vs.) en eski düşünce sistemlerinde, birçok inanç ve ritüellerinde ortak özellikler mevcuttur. Dolayısıyla günümüz ilim camiasında bu geleneksel dinin basit Şamanizm'den ibaret olmadığı kabul edilmektedir. Hatta 13. yüzyılın ortalarında İngiliz filozofu Roger Bacon'un (1214-1292) yaptığı dinlerin tasnifinde Tartarlar, (yani Moğollar) paganistler (pagans) veya putperestler (idolaters) olarak kabul edilmemiştir. Moğollar ve dinleri hakkında Bacon, Fransisken misyonerleri Ruysbroeckli Willem ve Plano Carpini'nin raporlarından biliyordu. Fakat Bacon, elde ettiği verilerden Moğolların dinini, politeizm

²⁴⁹ Johann Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon, 2000, 72, 114, *Historia Mongalorum - viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari 1245-1247*, haz. Giorgio Pullè, Tipografia G. Carnesecchi e figli, Firenze, 1913, s. 82, 111.

veya monoteizm olarak net bir şekilde tanımlayamamış ve iki inanç türü arasında bulunan geçici bir din olduğunu düşünmüştür.²⁵⁰

Gök Türklerde olduğu gibi Moğollarda da Gök Tanrı (Moğolca Tengri, Tenger) inancı vardı. Moğollar Tanrının birliğine, ebedi ve kudret sahibi olduğuna inanıyorlardı. Moğollarda “Tengri” kelimesinin “Gök” ve “Tanrı” gibi iki anlamı vardır. Moğollara göre Tanrı ebedidir (Möngke) ve dolayısıyla Moğol Hanlarının tüm resmi belgeleri “Ebedi Tanrı’nın gücüyle” (Möngke Tengri-yin kücündür) ifadesiyle başlar.

Moğolca kaynaklarda Tanrı, iradesiyle belirli olayları meydana getiren ve yaratan bir güç olarak tanımlanır. *Moğolların Gizli Tarihi*’ne göre Cengiz Han’ın atası Börte-Çino (Boz Kurt), Tanrı’nın takdiriyle yaratılmıştır.²⁵¹ Tanrı’nın yardımıyla Cengiz Han düşmanlarına karşı zafer kazanır.²⁵² Savaştan sonra komutan Bo’orçu, Cengiz Han’ın oğlu Ögeday ile birlikte kaybolduğunda, Cengiz, oğlunun hayatı için endişelenir. Bulunduklarında göğsünü vurarak: “Ölmez Tanrı her şeye kadirdir”²⁵³ demiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*’ne göre kötü niyetli insanlara Tanrı yardımcı olmaz.²⁵⁴ Moğol tarihinin önemli eserlerinden *Altan Tobçi*’de da olaylar aynı şekilde aktarılmaktadır. Söz konusu eserde Cengiz Han’ın “Yüce Tengri’nin emriyle” doğduğu

²⁵⁰ Roger Bacon, *Opus Majus*, İngilizceye çev. By Robert Belle Burke, II. Russell & Russell Inc, New York, 1962, C. II, s. 788, 806-807.

²⁵¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara 1986, s.3; *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 2006, s. 13.

²⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 109-110, 136, 139, 149, 161; *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, s. 127, 155, 159,172, 184.

²⁵³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 96, *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, s.112.

²⁵⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.90; *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, s. 104.

belirtilmektedir.²⁵⁵

13. yüzyılda Batı Avrupalı Fransisken keşişi Plano Carpini, Tatarlar hakkında şöyle yazmaktadır: “Onlar, görünür ve görünmez her şeyin yaratıcısı olarak tanınan tek bir Tanrıya inanırlar.”²⁵⁶ Carpini’nin çağdaşı ve Moğollara Fransa Kralı IX. Louis’in elçisi olarak gönderilen Ruysbroeckli Willem, Mengü Han’ın ona şu sözleri söylediğini yazmıştır: “Biz Moğollar tek bir Tanrı olduğuna, onun aracılığıyla hayata kavuşup, onun aracılığıyla öldüğümüze inanırız ve kalplerimizi ona yöneltiriz.”²⁵⁷ 1245 yılında olan Lyon Konsili’nde Rus Başpiskoposu (archbishop of Russia) Peter, Moğolların tek Tanrı’ya inandıklarından bahsetmiştir.²⁵⁸

Ermeni tarihçisi Kirakos Gandzaketsi Moğollarda ibadetin olmadığını söylemiş ama aynı zamanda onların Tanrı ismini sık sık dillendirerek dua ettiklerini kaydetmiştir.²⁵⁹ Carpini, Moğolların tek bir Tanrı’ya olan inancından bahsetmesiyle birlikte, Tanrı’ya tapınma hususunda belirli kuralların olmadığını söylemektedir.²⁶⁰ Fakat bu Hıristiyan müellifleri tarafından yapılmış olan bir değerlendirmedir. Oysa onların Tanrı’ya dua ettikleri, kurbanları sundukları, tarihi kaynaklarda kaydedilmiştir.

²⁵⁵ Lubсан Danzan, *Altan tobçi*, Rusçaya çev. N.P. Şastina, Moskova, 1973, S. 67; *Ertii Hasdiin Ündeslesen Tör Yosnii Zohioliig Tovçlon Huraasan Altan Tovç Hemeeh Orşvoy*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Ulaanbaatar, Soyombo Printing, 2006, s. 46.

²⁵⁶ Plano Carpini, s. 35.

²⁵⁷ Willem Ruysbroeckli, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, çev. Z. Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 246.

²⁵⁸ Matthew Paris, *English History, from the year 1235 to 1273*, İngilizceye çev. J. A. Giles, c. II, London, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, 1853, s. 29.

²⁵⁹ Kirakos Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Rusçaya çev. L. Hanlaryan, “Nauka”, Moskova, 1976, s. 172.

²⁶⁰ Plano Carpini, s. 38

Carpini, Moğolların Ahiret inancıyla ilgili: “(Moğollar) ölümden sonra başka bir dünyada yaşayacaklarına, sürülerini çoğaltacaklarına, yemek, içmek vs. gibi bu dünyada yaşayan insanların yaptığı diğer şeyleri yapacaklarına inanıyorlar”²⁶¹ demiştir.

Moğollar tabiat güçlerini (yer-su kültü) kutsarlar ve sabah ellerini göğe kaldırarak Yararıcıya kulluk ederlerdi. Akarsuyun dışkı ile kirletilmesi ve çamaşırların yıkanması yasaktı.²⁶² Yemeklerinin ilk parçasını havaya atarlar ve içmeye başlamadan önce sıvının bir kısmını yere dökerek Yararıcıya ibadet ederlerdi.²⁶³ Eğer Moğollar at üstünde bir şey içerlerse, onu içmeden önce atın boynuna ya da yelesine dökerlerdi.²⁶⁴ Moğollarda Gök Tanrı’nın resimleri veya heykelleri olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat evlerinde Moğolların saygı gösterdiği ve içeceklerle nemlendirilen keçeden yapılmış küçük heykeller bulunurdu.²⁶⁵ Moğolların önünde eğilerek tazim ettikleri Cengiz Han’ın tasvirlerinden Carpini’nin kayıtlarının yanı sıra Rus kroniklerinde de bahsedilir.²⁶⁶

Yabancı bir elçi, Moğol Hanı’na giderken arınma amacıyla iki büyük ateşin arasından geçmek zorunda kalırdı.²⁶⁷ Yabancı elçiler dâhil kimse evin eşğine basmamalı ve basarlarsa ölüm cezasına çarptırılırdı.²⁶⁸ Altın Orda’daki kötülüklerden

²⁶¹ Plano Carpini, s. 40

²⁶² Roux, s. 114.

²⁶³ Matthew Paris, II, s. 30.

²⁶⁴ Ruysbroeckli, s. 90-91.

²⁶⁵ Ruysbroeckli, s. 89-90.

²⁶⁶ Plano Carpini, s. 37; PSRL, *İpatyevskaya letopis*, Tipografya M. A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, 1908, C.II, s. 34

²⁶⁷ Plano Carpini, s. 37, 40-41, 111.

²⁶⁸ Plano Carpini, s. 40, 109, 111, 125.

“arındırıcı” ateşler hakkında Rus kaynaklarında da bahsedilmektedir.²⁶⁹ Ateşin arındırıcı gücüne olan inanç hakkında Latince ve Rusça kaynaklar dışında Memlûk tarihçisi İbn Abdüzzahir’in (ö. 692/1293) eserinde de bahsedilmektedir. Ona göre, Moğol hanlarına gelen ülkelerin temsilcileri ve elçileri, hediyeler ile birlikte, iki ateş arasından geçmek zorunda kalırlardı. Bunu büyüden ve sihirden korunmak için yaparlardı.²⁷⁰

Moğollardan biri ölümcül bir hastalığa tutulmuşsa, çadırına kara keçeyle sarılı bir mızrak saplarırdı. Bunu gören herkes böyle bir hastanın çadırına girmemeye çalışırdı. Çünkü böyle bir hastanın ölümünde yanında kalan ve yasını tutan kişi veya kişiler, ölen kişi yetişkin ise 1 yıl, çocuksa 1 aya kadar hükümdarın otağına giremezdi.²⁷¹ Dolayısıyla (herhangi bir nedenden ötürü) kendinde olumsuz duyguları yaşatan insanlar Moğollarda hoş karşılanmazdı.

Moğolların “beki”²⁷² olarak adlandırdıkları şamanların 13. yüzyılda Moğolların dini hayatında büyük bir önemi vardı. 13.-14. yüzyıl kaynakları tarafından sağlanan malzemenin nispeten zenginliğini göz önünde bulundurarak 13. yüzyılın Moğol şamanlarının malum görevlerini sistematize etmek, onların dini hayattaki önemini daha detaylı bir şekilde tanımamıza yardımcı olacaktır. Aynı zamanda, olası bozulmaları karıştırmamak için 19-20. yüzyılların Şamanizmiyle en minimal düzeyde bağlantı kurmak lazım. Olağanüstü yeteneklere sahip bireyler kaynaklarda farklı şekillerde

²⁶⁹ PSRL, *Lavrentevskaya letopis*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1927, C.I (2), st. 471; Nikolay Serebryanskiy, *Drevne-russkiye knyajeskie jitiya*, Moskova, 1915, s. 50-52.

²⁷⁰ Abdullah ibn Abdizzâhir, *Er-Ravzü ’z-zâhir fî sîreti ’l-Meliki ’z-Zâhir*, thk. Abdülaziz el-Hüveytr, Riyad, 1986, s. 399.

²⁷¹ Ruysbroeckli, s. 107; “9. aya kadar” Plano Carpini, 2000, s. 41.

²⁷² Roux, s. 58.

adlandırılabilir ve bu durumda onları, şamanlar kategorisi içinde ele almanın kabul edilebilir olduğunu düşünüyoruz. Şimdi, 13. yüzyılın Moğol şamanlarının görevlerini dönemin kaynaklarına göre sıralarsak:

- 1) Hastaları tedavi etmek²⁷³.
- 2) Astrolojik tahminler, mutlu ve mutsuz günlerin belirlenmesi, işlerin başarısını veya başarısızlığını tahmin etmek, yeni doğan çocuğun kaderini tahmin etmek.²⁷⁴
- 3) Cin-şeytanlarla veya ruhlarla iletişim kurmak, herhangi bir soruyla ilgili onların cevaplarını dillendirmek.²⁷⁵
- 4) Havayı değiştirmek, kar veya yağmur yağdırmak.²⁷⁶
- 5) Ateşle arınma ayinini yürütmek.²⁷⁷
- 6) Büyü ile etki altına almak.²⁷⁸
- 7) Yeni kımız sezonunun açılışında beyaz kısrakları kutsama işini yapmak (takdis etmek).²⁷⁹

²⁷³ Cüveyni, I, s. 44; Hastalığından şamanların yardımıyla kurtulan Ugeday Han'ın hikayesi: *Moğolların Gizli Tarihi*, s.193; Reşîdüddîn, I, s. 644; Lubsan Danzan, s. 224.

²⁷⁴ Gandzaketsi, s. 173; Cüveyni, I, s. 44; Ruysbroeckli, s. 250.

²⁷⁵ Ruysbroeckli, s. 254-255.

²⁷⁶ Ruysbroeckli, s. 254; Reşîdüddîn, I, s. 641; Yağmur yağdıran sihirli taş “Cada” hakkında bkz. Lubsan Danzan, s. 253, 262.

²⁷⁷ Plano Carpini, s. 37,39; Ruysbroeckli, s. 251.

²⁷⁸ Ruysbroeckli, s. 254; Mufaddal b. Ebü'l-Fezâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürri'l-ferîd fîmâ ba'de târîhi İbni'l-Amîd*, thk. Dr. Muhammed Kemalüddin İzzeddin Ali es-Seyyid, Darü Sa'düddin, Dımaşk, 2017, s. 113-114.

²⁷⁹ Ruysbroeckli, s.251.

Dolayısıyla Moğol şamanlarının faaliyetleri oldukça çok yönlüydü. Onların sadece özel hayatta değil, aynı zamanda devlette de yerleri ayrıydı. Moğollar, istila ettikleri yerlerdeki farklı milletlerin din adamlarını, şamanlarıyla aynı derecede ve aynı özelliklere sahip bireyler olarak görmüştür.

14. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda'da İslamiyet güçlenmeye başlayınca geleneksel Türk-Moğol dini, önemini kaybetti. Dolayısıyla sonraki dönemlerde bu dinin halk arasında sadece bazı izleri kaldı.

B- Budistler

Altın Orda dönemi kaynaklarında Budizm'le ilgili konularda “bakşı”, “tuin” veya “Uygur” kavramları sıkça zikredilir. Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi, ilk dönemlerde Altın Orda'da da Uygur yazısının kullanılıp, devletin resmi evraklarını yazan kâtipler Uygurlar olmuşlardır. Uygurlar, tarihte birçok dini kabul etmişlerdir. Fakat araştırmacılar 13. yüzyılın başında Uygurların çoğunun Budizm dinine mensup olduğunu söylemektedirler.²⁸⁰ Cüveyni eserinde Uygurlara Budizm'in İdikut Uygur Devleti'nin hükümdarı Buku Han döneminde (866-871) Hıtay'dan geldiğini belirtmiştir. Uygur kamlarıyla (şamanlar) Hıtaylı tuinler (Budist rahipler, Çince t'ao-yen “doğru yol adamı” anlamındadır) arasında münazara olmuş ve kamlar yenilmiştir. Ondan sonra Uygurların çoğu Budizm'i kabul etmiştir.²⁸¹ Kaşgarlı Mahmud Budizm'i kabul eden

²⁸⁰ İgor de Rachewiltz, “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Century”, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th - 14th centuries*, Ed. M. Rossabi, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; London 1983, s. 283, s.s. 281-310; Aleksandr Kadirbaev, *Oçerki istorii uygurov, djalairov, naymanov i kireitov*, Almatı, 1993, s. 35-38.

²⁸¹ Cüveyni “putperestlik” olarak adlandırmaktadır. Cüveyni, I, s. 44.

Uygurların Müslüman Türkler tarafından “Tat” olarak adlandırıldığını belirtmiştir.²⁸² İdikut Uygur devletinde 10. yüzyılda *Altun Yaruk* ve *Hsüan-Tsang Biyografisi* adlarıyla Budizm’in kadim eserleri Beşbalıklı Uygur bilgini Şıngku Seli Tutung tarafından Çince’den Uygurcaya tercüme edilmiştir. Dolayısıyla “Uygur” ismi 13.-14. yüzyıllarda Altın Orda’da “Budist”in eş anlamlısı gibi olmuştur. Tarihçi Birzali, (ö. 739/1339), Uygurları, putlara tapan bakşiler ve sihirbazlar olarak tanımlamaktadır.²⁸³

“Bakşi” kelimesi ise, hem Budist rahipleri hem de Uygur kâtipleri için kullanılmıştır. Uygurlar Altın Orda’da uzun yıllar han sarayında resmi görevlerde çalışmışlardır. Altın Orda’da özellikle Tokta Han döneminde güçlenen Budistler, Özbek Han’ın tahta çıkışıyla siyasi ağırlıklarını kaybetmişlerdir. Bu arada, “bakşi” kelimesi uzun zamandır Altın Orda sonrası kurulan devletlerde de kullanılmıştır. Fakat bazı yerlerde eski anlamını kaybetmiştir. Kazan Hanlığında kâtiplere “*bakşi*” denirdi.²⁸⁴ Kazak Türkleri bugün bile büyücü ve duahanlara “*baksı*” diyorlar.

Rus şarkiyatçısı Gordiy Sablukov (1804-1880), Moğolların geleneksel dininin Budizm olduğunu savunmuştur. Şamanizm’i ise ayrı değil, Budizm’in bir akımı olarak görmüştür. Örneğin, iki ateş arasında geçiş, eşiğe dokunmanın yasaklanması, çalılarının

²⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara, 1986, III, s. 280-281.

²⁸³ Alemüddîn Ebi Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî, *el-Muktefî ‘ala kitabi’l-Ravzateyn*, thk. Prof. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, el-Mektebetü’l-Asrıyye, Beyrut, II, 2006, s. 93.

²⁸⁴ Mihail Hudyakov, *Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva*, “İnsan”, Moskova, 1991, s. 209.

etrafında dolaşma, putlara ibadet etme gibi ayinler, Sablukov'a göre, Moğollar tarafından Budizm'e sonradan katılmış hurafelerin tezahürüdür.²⁸⁵

Sablukov'a göre, Moğolların “*dini anlayışının kaynağı, başkenti Lhasa olan Tibet'tir. Budizm Moğolistan'a 4. yüzyılda gelmiş ve 9. yüzyılda bile Çin'de Budizm'in ayinleri değişikliğe uğramıştır. Bu inanç, Deşt-i Kıpçak Moğollarının da inancıydı. Tarihçilerin anlattıkları Tatar dininin Budizm inancıyla benzerliği bunu doğrulamaktadır.*”²⁸⁶ Sablukov'un 13. yüzyıldaki Moğol diniyle ilgili görüşleri, tarihi gerçeklere uymadığı için son dönem araştırmacıları tarafından haklı olarak eleştirilmiştir.²⁸⁷

Mengü Timur Han'ın Rus Ortodoks Kilisesi'ne verdiği yarlığı: “*Ebedi Tanrı'nın gücüyle, Yüce Üçlüğün iradesiyle Mengü Timur'un sözü*” ifadeleriyle başlamıştır. Orada geçen “Yüce Üçlük” ifadesini Arkadiy Grigoriev, Budizm'in iman şiarları (sembolleri) veya üç değeri – Buda, Dharma, Sangha bağlamında yorumlamaya çalışmıştır.²⁸⁸ Mengü Timur Han'ın yarlığında Budist inanç sembolünün kullanılması, Altın Orda'daki Budizm'in yüksek statüsüne ve önemine delil olabilirdi ama bu, diğer yazılı kaynaklarla doğrulanmamaktadır. Bundan dolayı Grigoriev daha sonra böyle bir yorumdan

²⁸⁵ Gordiy Sablukov, *Oçerk vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskogo tsarstva*, Universitetskaya tipografiya, Kazan, 1895, s. 45-46.

²⁸⁶ Sablukov, *Oçerk*, s. 42.

²⁸⁷ Gamirzan Davletşin, “Voprosı duhovnoy kultury Zolotoy Ordı v trudah G.S. Sablukova”, *İzvestiya Samarskogo nauçnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, Sayı 2, 2009, s. 211-214.

²⁸⁸ Arkadiy Grigoryev, “Yevolyutsiya formı adresanta v zolotoordinskih yarlıkah XIII-XV vv.”, *Vostokovedenie*, Sayı 3, 1977. s.s.132-156, S. 138.

vazgeçmiştir.²⁸⁹ “Yüce Üçlüğün iradesiyle” sözü yarlığın istinsahını yapan Rus kâtip tarafından eklenmiş olabileceği düşünülmektedir.

Orta Çağ Müslüman müellifleri gibi, Altın Orda’daki dinler hakkında yazan Hristiyan müellifler de Budistleri “putperestler” olarak görmektedirler. Ruysbroeckli Willem, Budistlerin giyim kuşamı, ayinleri, gelenekleri hakkında çok doğru bilgiler vererek onları putperestler olarak görmüştür.²⁹⁰ Genellikle bu Avrupalı seyyahlar da Budistleri bu şekilde tanımlamışlardır. Nitekim Marco Polo da Budistleri putperestler olarak nitelendirmektedir.²⁹¹

Altın Orda’daki Budizm izlerini bazı arkeologlar dönemin mezarlıklarını araştırarak bulmaya çalışmışlardır. Altın Orda dönemine ait mezarları araştıran arkeologlar cenaze törenlerinde Budizm’in etkisini gösteren birkaç özelliği tespit etmişlerdir: Ölünün güneye bakması, ellerinde, kafasında veya ağzında sikkelerin veya kıymetli eşyaların olması, mumyalama, kafasının veya tüm vücudunun bezle sarılı olması vs. Tabii ki, bunlar, Altın Orda’daki Budizm’in izlerinden haber verebilir. Ancak çoğu arkeolog bunları tartışmalı olarak kabul etmektedir. Çünkü Budistler zaman zaman cenazeleri için farklı yöntemler de uygulamışlardır. Avrupalı seyyahlar, 13. yüzyılda Budistlerin ölülerini yaktıklarını belirtmektedirler.²⁹²

Budizm’in Altın Orda sahasında nüfuz etmesinin diğer örneği olarak 1459 yılında yapılan Fra Mauro haritasında, Saray şehrinin hemen yakınında bulunan bir yapının

²⁸⁹ Arkadiy Grigoryev, *Sbornik hanskikh yarlıkov russkim mitropolitam: Istočnikovedčeskij analiz zolotoordinskih dokumentov*, İzdatelstvo Sankt-Peteburgskogo universiteta, Sankt-Peterburg, 2004. s. 16

²⁹⁰ Ruysbroeckli, s.160.

²⁹¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikaya Edilişi/Harikalar Kitabı*, çev. I. Ergüden, Z. İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 128.

²⁹² Ruysbroeckli, s. 166; Marco Polo, s. 128.

Suburgam olarak adlandırıldığı gösterilir.²⁹³ Suburgam veya Suburgan, Budizm mimarisinde anıt yapı, kutsal emanetlerin korunduğu yerdir. Muhtemelen Saray yakınlarında o dönemde bir Budist topluluğu yaşamıştır.

15. yüzyılda Bavyeralı Johannes Schiltberger, Altın Orda'nın İbissur (Sibirya) bölgesinde yaşayan bir dini topluluk hakkında hem dikkat çekici hem de müphem bilgiler bırakmıştır. Ona göre, bu topluluk “*Ugrier*” veya “*Ugine*” olarak adlandırılmış ve onlar Hz. İsa'ya inanırlarmış. Onlar Hz. İsa'yı bir samanlıkta tasvir ederlermiş. Mabetlerinde, resimlerin önünde dualarını okurlarmış.²⁹⁴ İlk defa eseri, Rusçaya çeviren Filipp Brun, 1867 yılında bu anlatılanların Budizm'in bir mezhebi olan Lamaizmle alakalı olduğu görüşünü ortaya koymuştur.²⁹⁵ Günümüz bilim adamlarından, bu görüşü destekleyenler de mevcuttur.²⁹⁶

Johannes Schiltberger göre, söz konusu topluluk, cenaze törenlerini müzisyenler ve okuyucular (hanende) eşliğinde yaparlarmış.²⁹⁷ Nitekim günümüze kadar Uygur

²⁹³ Vladimir Kostyukov, “Buddizm v kulture Zolotoy Ordı”, *Tyurkologičeskiy sbornik. 2007-2008. İstoriya i kultura tyurkskih narodov Rossii i sopredelnih stran*, Vostoçnaya literatura, Moskova, 2009, S. 202, s.s. 189–236.

²⁹⁴ Johannes Schiltberger, *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa Asia und Afrika von 1394 bis 1427*, nşr. Karl Friedrich Neumann, Auf Kosten des herausgebers, München, 1859, s. 89.

²⁹⁵ Filipp Brun, “Puteşestvie İoganna Şiltbergera po Evrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 g.”, *Zapiski imp. Novorossiyskogo universiteta*, Odessa, 1867, C. I, s.s. 1–156, S. 35.

²⁹⁶ Kostyukov, “Buddizm v kulture Zolotoy Ordı”, s. 189–236

²⁹⁷ Schiltberger, s. 89-90.

Budistleri ayinleri bu şekilde icra ederler.²⁹⁸ Tabi ki bunlara rağmen “Ugine” topluluğunun Uygurlar olduklarını kesin bir şekilde söyleyemeyiz. Bu arada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da şudur: Dinler tarihi literatüründe Schiltberger’in hikâyesi, Altın Orda’daki Hristiyanlığın yayılışıyla ilgili kanıtlarından biri olarak sayılırdı. Fakat Schiltberger’in anlattıklarının Hristiyanlıkla pek alakalı olmadığını görmek mümkündür. Kendisi bir Hristiyan olan Schiltberger, Altın Orda’nın doğusunda Hristiyanlığa rastlasaydı, Hristiyanlığın inanç ve ritüellerinin daha da belirgin özelliklerini görecekti. Hâlbuki Schiltberger, Ugineleri Hristiyanlarla özdeşleştirmeye pek eğilimli değildir. Sadece tapınaklarında Üç Kutsal Kralla (Üç Münecim) ilgili İncil’deki hikâyeyi hatırlatan bir bebeğin görüntüleri olduğunu zikretmektedir. Sıradan bir Bavyeralı asker olmasına rağmen Schiltberger, Budist tapınakları ile geleneklerini tam manasıyla Hristiyanlık olarak kabul etmeyerek dönemin ondan çok daha eğitilmiş gezginlerinin yaptığı hatalardan kaçınmıştır. Dolayısıyla “Ugrine” bir etnik isimden daha ziyade dini kimlik ismi olmalıdır. Nitekim Schiltberger, onların Tatarlar arasında çok olduğunu zikrederek bu halkın hem milli hem de mezhepsel aidiyetini açık göstermiştir. Dolayısıyla Schiltberger’in bahsettiği Uginelerin Uygurlar olduğu ve dinlerinin de Budizm’in Lamaizm mezhebi olduğunu söyleyebiliriz.

Schiltberger, eserinde olan bu tarz anlaşmazlıkları Müslüman literatüründe de görmek mümkündür. Örneğin 18. yüzyılın tarihçisi Abdülgaflar Kırımî’ye göre Altın Orda hükümdarı Özbek Han döneminde Müslüman ve ateşe tapan din adamları arasında tartışmalar olmuştur. Burada Kırımî’nin, Budistleri “ateşe tapanlar” olarak tanımlaması dikkat çekicidir. Oysa “*Moğol kavmi... ateşi ma’bud bulurlar ve ismine “Dalay Laba”*

²⁹⁸ Liudmila Çvır, *Obryad i verovaniya uygurov v XIX–XX vv.: Očerki narodnogo islama v Turkestane*, Vostochnaya literatura RAN, Moskova, 2006, s. 286.

ta'bir ederlermiş”²⁹⁹ dediğinden Budistleri kastettiği anlaşılmaktadır. Belki de Budistlerin ateşperestler olarak tanımlanması bir tesadüf değildir. Çünkü Budizm hakkında bölgedeki Müslüman ulemanın bilgisi azdı. Aksine, ateşe tapanlar, Hz. Muhammed'in hadislerinde, birçok yerde anlatılmaktadır. Dolayısıyla Abdülaffar Kırımî'nin, eserinde Budistleri ateşe tapanlar olarak tanımlaması anlaşılabilir.

C- Yahudiler

Doğu Avrupa'daki Yahudi nüfusunun varlığı, Moğol istilasından önce biliniyordu, fakat Yahudiler daha çok Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya gibi İpek yolunun güzergâhlarında bulunan bölgelerde yoğun olarak yaşıyorlardı. Bu, o dönemde Yahudi topluluklarının uluslararası ticarete en aktif rol oynadığını göstermektedir. Yazılı veya epigrafik kaynaklara göre, Fanagoria'da ve genel olarak Kerç Boğazı'nda Yahudi topluluklarının olduğu, en azından 3. yüzyıldan beri bilinmektedir.³⁰⁰

1239 yılında Kiev şehri Moğol birlikleri tarafından saldırıya uğradığında Yahudiler, şehrin tüm sakinleri gibi, Moğolların yıkımından zarar gördü. O dönemde Batıya, özellikle Polonya ve Macaristan'a kaçmaya mecbur kaldılar.

Moğol istilası, büyük insan gruplarının Doğudan Batıya veya Batıdan Doğuya göç etmelerine neden olmuştur. Tabi ki Yahudi toplulukları da bu göç dalgasından uzak kalamazdı. Asya ile Avrupa'yı birleştiren Moğol İmparatorluğunun oluşumuyla daha sonra canlanan uluslararası ticaret, Yahudi topluluklarının İpek yolu boyundaki büyük şehirlere ve ticaret merkezlerine yerleşmelerini belli bir derecede etkilemiştir. Ayrıca Yahudilere sömürücüler, büyücüler, fitneciler olarak bakan Avrupa'daki Hristiyan

²⁹⁹ Kırımî, *Ümdetü't-Tevarih*, s. 36.

³⁰⁰ Ella Solomonik, “Drevneyšie evreyskie poseleniya i obşini v Krımu”, *Evrei Krıma: istoričeskie očerki*, Simferopol-Kudüs, 1997, S. 18, s.s. 9-22.

ülkelerinin aksine, Moğol şehirlerinde Cengiz Han Yasası gereği farklı inanç mensuplarına hoşgörüyle bakılıyordu ve Yahudiler oralarda özgürce yaşıyorlardı.

Tarihçi ve Benediktin keşişi Parisli Matthew'nin ifadelerine göre, 1241 yılında Almanya'daki Yahudilerin büyük topluluklarından biri, Moğolların, Hazar Dağları'nda bir zamanlar Büyük İskender tarafından hapsedilen ve dünyayı fethetmek için oradan kaçan bir "İsrail boyu" olduğuna inanıyordu. Dolayısıyla bazı Yahudiler Moğollara yardım etmek istemişlerdir.³⁰¹

Altın Orda'nın çeşitli şehirlerinde yaşayan Yahudi toplulukları hakkındaki malumat, Avrupalı gezginlerin seyahatnamelerinde kaydedilmiştir. Örneğin, Ruysbroeckli Willem, 1253 yılında Kafkasya'daki Derbent ve Şemaha arasında bulunan Samaron kenti'nde "*birçok Yahudi yaşıyor*" demiştir.³⁰²

13. yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz kıyısı dünyanın ekonomisi açısından en önemli ve müreffeh bölgelerinden biri haline gelmiştir. Altın Orda Devleti ilk kez, siyasi ve ticari açıdan, Avrasya bozkırlarında düzen kurmuş ve güvenliği sağlamıştır. Bu durumda Kırım Yarımadası ticaret yolunun ana noktalarından biri haline gelmiştir. Aynı süreç Cenevizli ve Venedikli tüccarları Kırım'a çekmiştir. Yahudiler de bu ticaret işlerine dâhil olmuştur. Nitekim Karaim efsanelerine göre, onların ataları 13. yüzyıl sonunda Kırım'a Moğollarla beraber gelmiştir.³⁰³

Yahudiler ve Ermeniler Kırım ve Doğu Avrupa'da neredeyse aynı zamanda ve aynı bölgelere göç ederek yerleşmişler. Onlar, Kuzey Anadolu (Tokat, Amasya, Sivas), Azerbaycan (Tebriz ve çevresi) ve Volga havzasındaki (Saray Berke) şehirlerinden Kırım ve Doğu Avrupa'ya birlikte veya paralel olarak göç etmişlerdir. Bunun nedeni de

³⁰¹ Matthew Paris, I, 357-358.

³⁰² Ruysbroeckli, s. 270.

³⁰³ Mihail Kizilov, *Krımskaya Yudeya: Oçerki istorii evreev, karaimov i krimçakov v Krımu s antiçnih vremen do naşih dnei*, Dolya, Simferopol, 2011, s. 107.

o dönem dünya ticaretinde gerçekleşen yeni gelişmeler ve bu iki milletin de çoğunluğunun ticaretle uğraşır olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ermeniler, Çufut Kale’de ve daha önceki bir dönemde Mangup’ta Yahudi Rabbaniler ve Karaimlerle birlikte yaşadılar. Onlar, Yahudilerin aksine, Ermeniler Litvanya’ya kadar kuzeye doğru ilerlememişlerdir.

Altın Orda döneminde Kırım’daki Yahudi tarihinin ayırt edici özelliği, onların Rabbani ve Karaim topluluklarının birbirine yakın ve bir arada bulunmasıdır. Rabbani (19. yüzyılın yarısından itibaren “Kırımçak” ismiyle bellidir) ve Karaim toplulukları, birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde gelişmiştir. 1294 yılında Solhatlı Karaim din adamı Aaron ben Yosef (1250-1320) *Sefer Ha-Mivhar* adlı tefsir kitabını yazmıştır. 14. yüzyılda Abraham Kırımî, öğrencisi ve Karaim cemaatinin lideri Hezekiah b. Elchanan için *Sefat Emet* (Hakikat Dili) adlı Tevrat tefsirini yazmıştır.

Çufut Kale, 14.-15. yüzyıllarda Kırım bölgesindeki Altın Orda’nın önemli şehirlerinden biriydi. Yahudiler, buraya Altın Orda Hanı Toktamış’ın 1371 yılında Çufut Kale’ye gelmesinden sonra yerleşmeye başlamışlar. Hanın adı o dönemde Kırım Yahudileri arasında çok yaygın hale gelmiş ve hatta 19. yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar böyle kalmıştır. 1385/6 kışında, Toktamış Han Tebriz’i ele geçirmiş ve aralarında sanatçı ve çok sayıda tüccar bulunan yaklaşık iki yüz bin kişiyi ülkesine götürmüştür. O göçmenler arasında hem Rabbani hem de Karaim Yahudileri de vardı. Farsça ve Türkçe konuşabilen bu Yahudiler Kırım’a beraberinde el yazmalarını da getirmişlerdir. Onların bir kısmı şimdi Firkoviç’in koleksiyonunda muhafaza edilmektedir.³⁰⁴

Yahudi topluluklarının genel olarak Kuzey Karadeniz ve Kuzeybatı Kafkasya’da yoğun bir şekilde yaşadığına dair kanıtlar vardır. Yahudilerin Azak’ta Venedik tarzı Judecca olarak adlandırılan bir Yahudi Mahallesi vardı. En büyük Yahudi kolonisi

³⁰⁴ Vsevolod Vihnoviç, *Karaim Avraam Firkoviç: Evreiskiye Rukopisi. İstoriya. Puteşestviye*, Akademia İssledovaniya Kulturi, Sankt-Peterburg, 2012, s. 368.

Sohum (Sivastopolis) şehrindeydi.³⁰⁵ 1449 yılında Kefe'nin topraklarında önemli sayıda Yahudi nüfusu yaşamaktaydı.³⁰⁶ Hatta Yahudilik, Kırım'daki Venedikli ve Cenevizli tüccarlar arasında da yayılmıştır.³⁰⁷

Ülkenin doğu bölgelerindeki Yahudiler hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren haberler bulunmamaktadır. İbn Battuta seyahatnamesinde, Macar'da bulunduğu zaman onunla Arapça konuşan bir Yahudiyle karşılaştığından bahsetmiştir. İbn Battuta, ona nereden geldiğini sorduğunda: “*Endülüs'ten geliyorum ama denizyolu yerine karayolunu kullandım. İstanbul üzerinden Rum ülkesini bir baştan bir başa geçtim, Çerkes ülkesine uğrayarak buraya ulaştım. Endülüs'ten çıkalı dört ay oluyor*”³⁰⁸ diyerek cevap vermiştir. Rus yıllıklarında 1346 yılında Altın Orda'nın Saray, Ürgenç ve Bezdec (Belcamen) şehirlerinde çıkan veba hastalığından zarar gören halklar arasında Yahudiler de zikredilmektedir. Veba hastalığı çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur. Nitekim “ölenleri defnedecek kişi bile bulunamamıştır.”³⁰⁹

Ömerî'nin coğrafi eserinde, Harezm Şehrinde Yahudilerin 100 evi olduğu ve daha fazlasına sahip olmalarına izin verilmediği kaydedilmiştir.³¹⁰ Fakat bu kısıtlamanın nedenleri tam olarak bilinmemektedir. Hâlbuki Altın Orda'da dini topluluklar, onların içinde Yahudiler, inançlarını hiçbir engel olmaksızın yaşama ve ifade etme özgürlüğüne

³⁰⁵ Sergey Karpov, *İtalyanskije morskije respubliki i Yujnoe Priçernomorie v XIII–XV vv.: problemı trgovli*, İzdatelstvo MGU, Moskova, 1990, s. 298-299.

³⁰⁶ Solomonik, s. 9-22.

³⁰⁷ Karpov, s. 298-299.

³⁰⁸ İbn Battuta, s. 336.

³⁰⁹ PSRL, *Rogojskiy Letopisets. Tverskoy Sbornik*, Yazıkı Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, C. XV, st. 57.

³¹⁰ Ömeri, III, s. 157.

sahiplerdi. Aynı zamanda onlar için geleneksel olan ekonomik faaliyetlerde bulunma hakkı da verildiği bellidir.

Yahudiler, bir dönem Altın Orda'nın Rus knezlikleriyle ilgili politikasında önemli rol oynamışlardır. Altın Orda'da dini farkı gözetmeksizin her insan devlet memuru olabilirdi. Nitekim Rus şehirlerinden Altın Orda hanlarının adına vergi toplayan memurlar arasında Yahudiler de vardı. Rus kaynaklarında 15. yüzyılda Kiev'de vergi toplayan zengin ve varlıklı Yahudilerin olduğundan bahsedilmektedir. Moskovalı Ortodoks papazı, Yosif Volotsky *Prosvetitel* (Aydınlatıcı) adlı kitabında Altın Orda'ya bağlı topraklara 1471 yılında Litvanya'dan Knez Mikhail Olelkoviç ile birlikte Sharia adlı bir Yahudinin geldiğinden bahsetmektedir. Volotsky'e göre, o Yahudi “*sihirbazlık, büyücülük, falcılık ve müneccimlik gibi her türlü günah işleri bilen*” birisiydi.³¹¹ Ortodoks din adamları, onu, Yahudilikle ilgili vaaz ederek birkaç Ortodoks rahibini etkilemekle suçlamışlardı.

Böylece, Yahudilik, Altın Orda tarihinde de belli bir derecede rol oynamıştır. Yahudiler, Altın Orda hanlarının yakın çevresinde belirgin olmasa da, bağlı Rus knezliklerinden Ordalılar adına vergi toplayan devlet temsilcileri olarak bir ara güç elde etmişlerdir. Aynı zamanda, Yahudiler sadece devlet memurları olarak değil, tüccarlar, doktorlar, müneccimler, hatta başkaları, kendi inançlarına inandırma yeteneğine sahip etkili kişiler olarak Altın Orda kültürüne, hayatına ve medeniyetine damgasını vurmuştur. Altın Orda'nın dağılmasından sonra Yahudi nüfusu, daha müreffeh Kırım ve Birleşik Lehistan-Litvanya Devleti'nin güney sınır bölgelerindeki şehir ve kasabalara göç etmeye başlamıştır.

13. yüzyılda Kırım'da Rabbani Yahudilerin yanında Karâîlerin sayısı da artmaya başlamıştır. Karâîlik, 8. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkan ve Tanah'ı dini hükümlerin tek

³¹¹ Yosif Volotsky, *Prosvetitel, ili obliçenie eresi jidovstvuyuşih*, Tipo-litografiya Imperatorskago Universiteta, Kazan, 1896, s. 31.

kaynağı olarak kabul eden Yahudi mezhebidir. 9. yüzyıla kadar kurucusunun ismiyle “Ananiye” olarak bu dini hareket, Anan ben David’ın ölümünden sonra, özellikle 9. yüzyılda yetişen hareketin önemli şahsiyetleri tarafından geliştirilmiş ve asıl Karâîlik kurulmuştur.³¹² Karâîlik, XI. yüzyıla kadar Kudüs, Filistin ve Suriye bölgelerinde yayılmıştır. 10. yüzyıldan itibaren Karâîler’in bir kısmı Bizans topraklarına göç etmiştir.³¹³

Kırım’daki Karâîlerin (daha sonra onların Ukrayna, Polonya ve Litvanya diasporalarının) Kumanlarla (Batı Kıpçaklarıyla) tarihi bağlarının olduğu bellidir. Doğu Avrupa Karâîlerini inceleyen bilim adamları, onların Türk dilli olduklarına dayanarak, kökenlerinin Kıpçaklara, hatta Hazarlara kadar uzandığını söylemektedirler.³¹⁴ Yahudiliğin, Hazar Hakanı Bulan tarafından kabulünde ve Hazarlar arasında yayılmasında Anadolu’dan Sakaryalı Karaî bilgini İshak Sangari’nin önemli rolü olmuştur.³¹⁵ Fakat diğer bir varsayıma göre, Karaîlerin kökenleri Hazarlardan gelmemiştir. Çünkü Hazar Yahudiliği Karâîlikten farklı olup bir nevi Rabbanilikti. Araştırmacı Zvi Ankori, böyle bir sonuca, Rabbanî ve Karaî kaynaklarını kapsamlı bir şekilde incelendikten sonra varmıştır.³¹⁶ Muhtemelen Hazarlar önce Karâîliği, sonra da Rabbinist Yahudiliği kabul etmişlerdir.

³¹² Durmuş Arık, “Türk Yahudiler: Kırım Karâîleri”, *Dini Araştırmalar*, Sayı 21, Ankara, 2005, C. VII, S. 28. s. 27-49.

³¹³ Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium*, AMS Press, New York, 1959, s. 84-85.

³¹⁴ Ananiasz Zajaczkowski, *Karaims in Poland*. Warsaw; Le Haye; Paris, 1961, s.12-13; Aleksander Dubiński, *Batı Karaim dilinde bazı leksik farkları*, TTK basımevi, Ankara, 1968, s. 209-216.

³¹⁵ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Alış Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 151-152.

³¹⁶ Ankori, s. 64-79.

Kıpçak bozkırındaki Yahudilerle ya da Yahudileşmiş diğer dini topluluklarla ilgili Plano Carpini'nin seyahatnamesinde çok kısa bir malumat vardır. 13. yüzyılda Plano Carpini, Moğollara bağlı halkların isimlerini sıralayarak aslen Yahudi olan “*Brutachiler*”(Brutharchi, qui sunt iudei)³¹⁷ hakkında bahsederken onların saçlarını tamamen tıraş ettiklerini belirtmiştir.³¹⁸ Muhtemelen Carpini'nin zikrettiği Brutachi halkı, 10. yüzyılda Hazarlara bağlı Volga havzasında yaşayan ve el-Me'sûdî'nin bahsettiği bir Türk kabilesi olan Burtaslardır.³¹⁹ Fakat onların Kırım'daki Kıpçak dilinde konuşan Karaîlerle her hangi bir alakasının olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Muhtemelen Bizans'tan gelen Karaîler, (Kırım Karaîlerinin muhtemel kökeni), Kırım'da Kıpçakları veya farklı inançlara sahip diğer Kıpçakça konuşan etnik grupları kendi dinlerine davet etmişlerdir. Tevrat eğitimi dolayısıyla Karaîlerin dilinde bir takım İbranice kelimeler bulunsa da din ve ibadet dilleri, her zaman Kıpçak diline çok benzeyen Karaî Türkçesi olmuştur.

15. yüzyılın başında Kırım'ı ziyaret eden Johannes Schiltberger, Kefe Şehrinde kendi sinagogları olan iki ayrı Yahudi topluluğu olduğunu ve toplam dört bin hane Yahudi yaşadığını kaydetmiştir.³²⁰ O dönemde Karaîler sadece Kefe'de değil, aynı zamanda Solhat, Çufut-Kale, Mangup'ta da yaşıyorlardı. Ortodoks Yahudiler gibi Karaîler Kırım'da ağırlıklı olarak el sanatlarıyla uğraşıyorlar ve ticaret yapıyorlardı.

³¹⁷ Plano Carpini, s. 89; *Historia Mongalorum - viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari 1245-1247*, haz. G. Pulle, Firenze, Tipografia G. Carnesecchi e figli, 1913, s. 95.

³¹⁸ Plano Carpini, s. 113; *Historia Mongalorum*, s. 111.

³¹⁹ Ali b. el-Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Ma'dinü'l-Cevher*, Es-Sa'adat, Kahire, 1964, C.I, s. 181.

³²⁰ Schiltberger, s. 118-119.

D- Hristiyanlar

1- Nesturiler

Nesturilik, Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren mevcut olan İsa Mesih'in tabiatıyla ilgili tartışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Doğu Roma'nın Germanikeia (Maraş) şehrinde doğmuş ve Antakya'da dini eğitim almış olan Nestorius (382-451), Meryem Ana'nın Tanrı'nın anası (Theotokos) değil, Mesih'in anası (Christokos) olduğu fikrini savunmuştur. Fakat 431 yılında Efes Konsili'nde aforize edilip dışlandıktan sonra bu fikir Doğu'da yayılmaya başlamıştır. Orta Çağlarda Nesturiler, kiliselerini bazen "Doğu Kilisesi" olarak da adlandırırlardı. "Doğu kilisesi", Çin'de *Daqin jingjiao* veya Yuan Hanedanlığı döneminde *Yelikewen* olarak adlandırılmıştır.³²¹ Fakat Altın Orda topraklarında bu dini geleneğin nasıl adlandırıldığı henüz bilinmemektedir.

Moğol Devletinin ilk yıllarında Cengiz Han'a boyun eğmiş olan Kereit, Nayman, Merkit gibi Türk boyları, Nesturilik mezhebindeydi. Bu boylar 13. yüzyılda Altın Orda'da devlet aristokrasisinin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Altın Orda Hanı'nın hizmetinde Nesturi kâtipler çalışırlardı.³²² Batu Han'ın 1242'te Polonya'ya yaptığı seferinde üzerinde eğik bir haç ya da Latince "X" harfine benzeyen sembol tasvir edilen bayraklar vardı.³²³ Dolayısıyla sefere katılanların arasında Nesturilerin olduğu kuvvetle muhtemeldir.

13.-14. yüzyıllarda Altın Orda'da Nesturiliğin rahatlıkla yayıldığını Batı Avrupalı gezginler de belirtmişlerdir. 13. yüzyılda Altın Orda'ya yaşayan Nesturiler

³²¹ Tjalling Halbertsma, *Early Christian remains of Inner Mongolia: discovery, reconstruction and appropriation*, Brill, Leiden, Boston, 2008, s. 7.

³²² Ruysbroeckli, s. 126.

³²³ Matvey Mehovski, *Traktat o dvuh Sarmatiyah*, AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1936, s. 53.

Semerkant'taki Nesturi patrikliğine bağlıydı. Daha sonra, 1271-1299 yıllarında Orta Asya'ya yaptığı yolculuk sırasında Marco Polo, Semerkant'ta çok sayıda Nesturi Hristiyan ve Vaftizci Yahya'nın (Saint Jean-Baptiste) adına Cengiz Han'ın oğlu Çağatay tarafından inşa edilen bir kiliseyi görmüştür. Ayna zamanda ona göre Çağatay, (1185-1242) Nesturileri destekleyen bir Hristiyan'dı.³²⁴

Altın Orda'da yaşayan Nesturiler o dönemlerde dini merkezlerinden tavsiye ve hatta talimatlar içeren mektuplar alırlardı. Örneğin, oruç sırasında, Merkitlerin et ve bazı süt ürünlerinden kaçınmaları şiddetle tavsiye edilirdi.³²⁵ Türk-Moğol boylarının geleneksel süt ürünlerinden *kımızın* (kısarak sütü, Moğolca *ayrag*) kullanılması Nesturi dini adamları tarafından hoş karşılanmazdı. Ruysbroeckli Willem'in kayıtlarında Altın Orda halklarından Rusların, Rumların ve Alanların kımız içmeyle ilgili dini yasaklara açıkça uyduklarından bahsedilmektedir. Hatta rahipleri, kımız içerlerse dinden çıkacaklarına inandırmışlardır.³²⁶

Moğol Hanı'na elçi olarak gönderilen Ruysbroeckli Willem gördüğü Nesturi geleneklerine genellikle olumsuz bakmıştır. Nesturilerin ellerine mürekkeple bir haç çizdiklerini, Mesih'i tasvir etmenin geleneklerinde olmadığını, sunak yerine bir sandık kullandıklarını anlatmıştır. İlaveten dua etmek için ellerini birleştirmezler, onun yerine göğsünün önüne el uzatarak yaparlar; kiliselerinde çanları yoktur; Süryanice ibadet ederler; Rahipleri rüşvetçi, tefeci, ayyaş ve çok eşliymiş; Müslümanlar gibi tapınağa girerken ayaklarını yıkarlar, Cuma günü et yerlermiş. Rahipler arasında simunculuk (simony- kilise görevlerinin alınıp satılması) gelişmiş ve tüm erkekler papaz sayılmıştır.³²⁷ Bu, olumsuz değerlendirme olsa da göçebe hayat koşullarında Nesturi

³²⁴ Marco Polo, s. 118.

³²⁵ Ruysbroeckli, s. 214; Halbertsma, s. 31.

³²⁶ Ruysbroeckli, s. 114.

³²⁷ Ruysbroeckli, *a.g.e.*, s.s. 161-163, 174.

Kilisesi'nin nasıl var olduğuna dair bir fikir vermektedir (sunak yerine sandığın olması, çanın olmaması, tapınağa girerken ayakların yıkanması vs.). Göçebelerde her erkeğin papaz sayılmasının nedeni de dini merkezlerden uzaklarda yaşamalarından dolayı o koşullarda papaz görevinin aile veya kabile reisi tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

14. yüzyılın ortasında el-Ömeri, Altın Orda'nın Harezm şehrinde Hristiyanların 100 evi olduğunu kaydetmiştir.³²⁸ Muhtemelen onlar, Nesturi Hristiyanlarıydı. Bu dönemde Altın Orda Nesturileri, dini merkezleri Semerkant'ta önemli ölçüde siyasi nüfuzunu kaybetmiş ama varlıklarını koruyorlardı. Hatta Timur döneminde (14. yüzyılın sonu) Nesturiler, iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Nesturi efsanesine göre, Timur'un güvenini kazanmayı düşünen Nesturiler onun sevgili karısını dinlerine inandırmışlar. Timur buna çok kızmış, karısını idam ettirmiş ve tüm Nesturileri ortadan kaldırmıştır.³²⁹ Fakat 1404 yılında Kastilya Kralı 3. Enrique'nin elçisi olarak gönderilen Ruy González de Clavijo, Timur'un başkenti Semerkant'ta başka ülkelerden (belki Altın Orda'dan) göç eden birçok Hristiyan (Ermenileri, Grekleri ve Nesturileri) görmüştür.³³⁰ Dolayısıyla Emir Timur'un Orta Asya'daki Hristiyanlığın kalıntılarını şiddetli bir şekilde yok ettiği konusuna şüpheyile yaklaşmak gerekir. 14. yüzyılda Altın Orda'da İslam'ın başarılı bir şekilde yayılması hem Nesturi hem de diğer Hristiyan mezheplerinin faaliyetlerini durdurmuştur. Nesturilik, Uygurlardan Naymanlara ve Moğollara geçen Suriye kökenli alfabe ve bazı kavramlar dışında bir iz bırakmamıştır.

³²⁸ Ömeri, III, s. 157.

³²⁹ Anatoliy Spasskiy, "Siro-haldeyskie nestoriane i prisoedinenie ih k pravoslavnoy tserkvi", *Bogoslovskiy Vestnik*, Sergiev Posad, 1898, C.II, Sayı 5, S. 230-231, s.s. 202-243.

³³⁰ Ruy Gonzales de Clavijo, *Narrative of the Embassy of Ruy González de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand, A.D. 1403-6*, İngilizceye çev. Clements R. Markham, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 171. 177

Hristiyan ülkeleriyle olan bağların kesilmesi nedeniyle de yavaş yavaş ortadan kaybolmuştur.

2- Ermeni Grigoryanlar

Ermeniler, Doğu Avrupa'ya 10.-12. yüzyıllarda ve Altın Orda coğrafyasına özellikle Volga havzası ile Kırım'a 13. yüzyılda gelmişlerdir. O zamandan itibaren Ermeniler, Kırım'ın kentsel ve kırsal nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmaya başlamışlar.³³¹ Kırım'da Ermenilerin sayısı o kadar çoktu ki, dönemin bazı Ermeni yazarları Kırım'ı "Sahil Ermenistanı" (Armenia Maritima) ve hatta "Büyük Ermenistan" (Armenia Majoris) olarak adlandırmaya başlamışlar.³³² Böylece Kırım'daki Ermeni nüfusu 13.-14. yüzyıllarda büyük ölçüde artmıştır.

Ermeni efsanelerinde anlatılanlara göre, 13. yüzyılın ortalarında Altın Orda Hanı, Ermenilerin doğu bölgelerde bulunan Aksaray'a yerleşmelerine izin vermiş ve onlar orada yaklaşık 60 yıl yaşamışlar. Fakat 14. yüzyılın 30'lu yıllarında Ermenilerle Altın Ordalı askerler arasında çatışmalar olmuş ve onlar Kefe'ye (Theodosia) taşınmaya başlamışlar. Efsanelerde, o dönemde Saray'dan Kırım'a on binlerce Ermeninin taşındığı belirtiliyor.³³³

Altın Orda'nın kuzey kesimindeki Bulgar şehrinde, 14. yüzyılda bir Ermeni mahallesi vardı. Şehrin yerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda Ermeni Gregoryanlara

³³¹ Bkz. Emma Korhmazyan, *Armyanskaya miniatyura Krıma (XIV–XVII vv.)*, Erevan, 1978.

³³² *Svod armyanskih pamyatnih zapisey, otnosyashisya k Krımu i sopredel'nım territoriyam (XIV–XV vv.)*, Haz. ve Rusçaya çev. Tatevik Sargsyan, Simferopol, 2010, S. 8, 16.

³³³ *Svod armyanskih pamyatnih zapisey*, s. 47.

ait kilisenin kalıntıları ve ona yanında mezarlık bulunmuştur.³³⁴ Mezarlıkta Arapça yazılı mezar taşlarına rastlanmıştır. Efsaneler böylece Ermenilerin Kırım toprakları da dâhil olmak üzere Altın Orda'nın farklı bölgelerine göçünü doğrulamaktadır. Bununla birlikte, Ermenilerin Altın Ordalı askerlerle çatışmalara girmeleri haberi şüphe uyandırmaktadır. Çünkü bu olay diğer kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır. İlaveten, efsanelerde bahsi geçen Aksaray şehrinden ne kastedildiği de bilinmemektedir. Şehrin, Altın Orda'nın başkenti Saray mı veya Volga havzasında olan başka bir yerleşim yeri mi belli değildir.

Aksaray'ın başkent Saray olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Saray'da Ermeni topluluğunun ve piskoposluğunun bulunduğu Katolik kaynakları tarafından kanıtlanmaktadır. Onlardan biri, 1321 yılında, Papa XXII. Joannes'in "Saray piskoposu Stefano'ya" (Stephano, episcopo Saraicensi) yazdığı mektubudur.³³⁵ Papa aynı yılda "Saray şehrinde piskoposluğu bulunan Ermeni halkının sevgili evlatlarına" (Dilectis filiis populo Armenorum per Saraicensem civitatem et dioecesim constitutis) şeklinde ifadeler yer alan başka bir mektup göndermiştir. 1329 tarihli üçüncü mektubunda Papa XXII. Joannes Ermeni piskoposuna "Özbek'in Tatar İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Piskoposu, Mesih'in sevgili kardeşi Paulo'ya" (Dilecto in Christo fratris Paulo Episcopo Armenorum in imperio Tartarorum Iusbech)³³⁶ diyerek hitap etmiştir.

Ermeni topluluklarının Altın Orda'nın Volga ve Orta Asya'daki şehirlerinde yaşadıklarına dair bazı bilgiler de mevcuttur. 1335-1337 yıllarında Fransisken

³³⁴ Aleksey Smirnov, "Armyanskaya koloniya goroda Bolgara", *Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, Sayı 61, Izdatel'stvo AN SSSR, Moskova, 1958, s. 343-344.

³³⁵ Tatevik Sargryan, Merucan Petrosyan, *Kırım. Monastır Surb Haç*, Simferopol, GAUK RK "Mediatsentr im. I. Gasprinskogo", 2017, s.44.

³³⁶ Sargsyan, Petrosyan, s. 45.

misyoneri Paskalya, Ermeni tüccarlarla birlikte Saray'dan gemiyle Volga nehri üzerinden Hazar Denizi kıyılarına ve oradan Sarayçık'a gitmiş ve 15 gün içinde develerle Ürgenç'e ulaşmıştır.³³⁷ 1346 yılında Ermeniler Altın Orda kentlerinde (Saray, Ürgenç, Beljamen) çıkan veba salgınından zarar gören halklar arasında bahsedilmektedir.³³⁸

1319 yılında Haçatur adlı Ermeni hattatı Altın Orda başkenti Saray'da katolikos Konstantin döneminde (III. Konstantin, 1307-1322) İncil'in bir nüshasını yazmıştır. İlaveten hattat Haçatur Saray Başpiskoposu Ter Pogos'tan övgüyle bahsetmiştir.³³⁹ Böylece Saray'da Ermeni topluluğunun yaşadığı ve 14. yüzyılın başında kurulmuş ayrı bir Ermeni başpiskoposluğunun olduğu bilinmektedir. Saray'da oturan başpiskopos, o dönemde "tüm kuzey bölgelerin başpiskoposu" unvanını taşıyordu.

13.-14. yüzyıllarda Altın Orda'nın Kırım bölgesinde Ermeni Grigoryanlar faaliyetlerini geliştirmiştir. Kefe ve etrafında birçok Ermeni kilisesi ve manastırı inşa edilmiş ve bazıları günümüze kadar korunmuştur.³⁴⁰ Cenevizlilerin kayıtlarında 1316-1449 yıllar arasında Kefe'de 3 Ermeni kilisesinin olduğu hakkında bilgiler vardır. Günümüze 14.-15. yüzyıllarda inşa edilen 5 Ermeni kilisesi ve şehir çevresinde birkaç Ermeni kilisesinin kalıntıları ulaşmıştır.³⁴¹ Diğer bir malumata göre, 13.-15. yüzyıllar

³³⁷ Sergey Karpov, "Ot Tanı v Ürgenç: eti trudnie dorogi srednevekov`ya", *Srednie veka*, Moskova, 2000, Sayı 61, S. 221-222., s.s. 217-224.

³³⁸ PSRL, XV, st. 57.

³³⁹ *Svod armyanskikh pamyatnih zapisey*, s. 61; Kramarovskiy, *Çelovek srednevekovoy ulitsı*, s. 75.

³⁴⁰ Anatoliy Yakobson, *Srednevekoviy Kırım: Oçerki istorii i istorii material`noy kul`tury*, Moskova-Leningrad, 1964, s. 113-116.

³⁴¹ Anatoliy Yakobson, "Armyanskaya srednevekovaya arhitektura v Kırımı", *Vizantiyskiy Vremennik*, 1956, C. VIII, S. 169-171, s.s. 166-191.

arsında Kefe’de Ermenilere, Rumlara ve diğer Hristiyanlara şehir surlarının dışındaki yerleşim yerleri tahsis edilmiştir. Ermenilerin yaşadığı yer şehir kalesinin güneydoğusundaydı. 14. yüzyılda kalenin güneybatısında başka bir Ermeni mahallesi vardı. Aziz Sergius (Sargis) Kilisesi o dönemde inşa edilmiştir. 15. yüzyılda ise Aziz George Manastırı yapılmıştır.³⁴² Bununla birlikte Ermeni mezarlıklarından 1356-1496 yılları arasında yapılan mezar taşları bulunmuştur.³⁴³

13.-14. yüzyıllarda Kırım’daki Altın Orda’nın merkezi olan Solhat’ta (Eski Kırım’da) 11.-12. yüzyıllardan beri orada yaşayan çok sayıda Ermeni vardı. 14. yüzyılın ortasında Solhat yakınlarında Ermeni manastırlarından “Surb-Haç” (Kutsal Haç) inşa edilmiştir.³⁴⁴ Araştırmacı Yakobson’a göre, Solhat veya Surkat şehrinin ismi Ermeni dilinde Surb-Haç yani Kutsal Haç anlamına gelen kelimenin değişik telaffuz edilişidir.³⁴⁵ O dönemde Solhat Ermenleri arasında kuyumcular, demirciler, marangozlar, dokumacılar, boyacılar, kürkçüler, ayakkabıcılar, terziler, bahçıvanlar, şarap üreticileri gibi her türlü meslek sahiplerinin yaşadığı bilinmektedir.³⁴⁶

14.-15. yüzyıllarda kâtiplerin ve sanatçıların çalıştığı Kırım’daki Ermeni manastırları ve kiliselerinde eğitim ve kültürü düzeyi çok yüksekti. 14.-15. yüzyıllarında Kırım’ın farklı şehirlerinde yazılan Ermenice 145 el yazma bugüne kadar ulaşmıştır.³⁴⁷,

13. yüzyılın ortalarından 14.-15. yüzyıllarının başlangıcına kadar Ermeni

³⁴² Elena Aybabina, Sergey Boçarov, “Novie materialı po istorii srednevekovoy armyanskoy kolonii Kaffi”, *Vizantiyskiy vremennik*, 1997, C. LVII, S.213, s.s. 211-233.

³⁴³ Kramarovskiy, *Çelovek srednevekovoy ulitsı*, s. 69.

³⁴⁴ Sargsyan, Petrosyan, s. 35.

³⁴⁵ Anatoliy Yakobson, *Kırım v Srednie veka*, Nauka, Moskova, 1973, s. 105.

³⁴⁶ Kramarovskiy, *Çelovek srednevekovoy ulitsı*, s. 67-69.

³⁴⁷ *Svod armyanskih pamyatnih zapissey*, s. 18.

Gregoryan Kilisesi'nin lideri Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkenti Sis'de (Kozan'da), 15. yüzyılın başından itibaren Eçmiyazin'de otururdu. Altın Orda coğrafyasında başpiskoposluk, başkent Saray'da olup, Kefe'de, Solhat'ta ve Sudak'ta merkeze bağlı piskoposluklar vardı.

Altın Orda'daki Ermeni topluluklarının yazılı mirası, tarihi ve kültürüne baktığımız zaman onların Kıpçak Türkçesi'ni kullandıklarını görürüz. Ermeni harfleriyle yazılan Kıpçakça birçok eser günümüze kadar ulaşmıştır. Bu Altın Orda Ermenilerin Kıpçaklarla çok sıkı temasta olduğu Kırım bölgesinde gerçekleşen bir kültürel etkileşimin neticesi olduğu bellidir. Kırım'daki Ermeni mezar taşlarında birçok Türk ismini görmek mümkündür. Türk isimleri ve Türk sözlerine, Ermeni kayıtlarında sıklıkla rastlanır.³⁴⁸ Bizanslı tarihçi Pahimeris (1242-1310), 13. yüzyılın ikinci yarısında Nogay'ın egemenliğinde olan Kuzey Karadeniz ve Kırım gibi bölgelerde gerçekleşen etnik etkileşimlerden bahsetmiştir. Pahimeris'e göre, Nogay, Kırım ve Kuzey Karadeniz Bölgesi'ndeki devletleri ve halkları boyun eğdirmiştir. O toprakların zenginliğini ve sakinlerini yönetmenin kolay olduğunu anlayan Nogay, sonra merkezden ayrılarak fethedilen toprakları kendi başına yönetmeye başlamıştır. Zamanla orada yaşayan Alanlar, Zigler, Gotlar, Ruslar ve diğer halklar Tatarların dilini öğrenmişler ve ahlaklarını, kıyafetlerini kabul etmişlerdir.³⁴⁹ Dolayısıyla bu olayın Kırım'da ve Kuzey Karadeniz'de yaşayan Ermeniler için de geçerli olduğu görülmektedir.

3- Katolikler

Orta Çağlarda Katolik misyonerleri, amaçlarının tüm insanlığın kurtuluşu için onlara

³⁴⁸ *Svod armyanskikh pamyatnih zapisey*, s. 61.

³⁴⁹ Georyos Pahimeris, *İstoriya o Mihaile i Andronike Paleologah*, Rusçaya trc. V. N. Karpov, Tipografiya Departamenta udelov, Sankt-Peterburg, 1862, I, s. 98

İncil'i öğretmek ve Mesih'in emirlerini yerine getirmek olduğuna inanırlardı. Bu nedenle, misyonerler kendilerini bu yola adanmak zorundaydılar. Misyonerler, inançları zayıf Hristiyanları güçlendirmek, yanlış öğretilere ve dalaletle karşı durmak, dinsizlere kilisenin hâkimiyetini kabul ettirmek için çabalamaları lazımdı.³⁵⁰ Bu görevlerin önemi İncil'e dayandırılarak eskatolojik yönleri sürekli vurgulanırdı. Katolik misyonerleri, kendilerine Mesih'in ve havarisi Pavlus'un, Deccal'in (Antichrist) çıkışından önce, tüm "imansızları" dine davet etmelerini buyurduğuna inanırlardı. Böylece, misyonerlere göre, Hristiyanların gelecekteki kurtuluşu, sadece onların hayat tarzlarının ahlaki açıdan değişiminde değil, aynı zamanda Avrupa dışındaki proselitik faaliyetlerine de bağlıydı.

Dolayısıyla Katolik Kilisesi, hedeflerine ulaşmak için 13. yüzyılın başlarında kurulan Fransiskan ve Dominikan tarikatlarını misyonerlikle görevlendirdi. 1235 yılında Papa IX. Gregorius "Cum hora undecima" adlı bullasında (kurşun (özel durumlarda - altın) mührü olan Papa vesikası) misyonerlere "çok sayıda millete ve kabileye, farklı dillere ve krallara" gitmelerini teşvik ederek Havari Pavlus'un, dini, "putperestlerin tamamı kabul etmeden İsrail kurtulamaz" dediğini hatırlatmıştır.³⁵¹ 13.-15. yüzyıllar arasında bulla hiçbir değişiklik yapılmadan diğer papalar tarafından da ilan edilmiştir. Misyonerlerin İncil hakkında vaaz etmek için yola çıkmaları gereken ulusların arasında "Tartarorum" olarak adlandırdıkları Moğollar da vardı.

Altın Orda'da ilk olarak Fransiskanlar, örgütlenmeye başladılar. Kuzey Tartar Vikaryası (Vicaria Tartariae Aquilonaris) 1286-1287 yıllarında kuruldu. Vikarya³⁵² iki

³⁵⁰ James Muldoon, *Popes, Lawyers, and Infidels*, Liverpool University Press, Liverpool, 1979. s. 37.

³⁵¹ Muldoon, s. 36-37.

³⁵² Vicaria- Katolik Kilisesi'nin bölge temsilciliği.

kustodya'ya³⁵³ ayrılırdı: 1. Hazarya kustodyası (Custodia Gazariae) - Kırım, Tuna ve Özi (Dinyeper) havzalarında bulunan yerleşim yerleri; 2. Saray kustodyası (Custodia Sarayae) Altın Orda'nın doğusu ve Kavkas bölgesi. Fransiskanlar, en aktif şekilde misyonerlik faaliyetlerini vikarya merkezi Kefe'de gerçekleştiriyordu.³⁵⁴

Bu dönemde Fransiskan tarikatı tüm Doğu'da misyonerlik faaliyetlerini arttırmaya başlamıştır. 1279-1283 yıllarında İlhanlılar Devleti'nde Doğu Tatar Vikaryası (Vicaria Tartaria Orientalis) ve 1291 yılında Moğol Yuan İmparatorluğu'nda Çin Vikaryası (Vicaria Cathay) kurulmuştur.³⁵⁵

14. yüzyılın ilk çeyreğinde Altın Orda topraklarında bir Katolik Kilisesi örgütlenmeye başladı. 1300 yılında Tana'da (Azak) ve 1303-1304 yıllarında Herson ve Vospro'da (Kerç)'te piskoposluklar açıldı.³⁵⁶ 1315 yılında Altın Orda Başkenti Saray'da piskoposluk kurulmuş ve ilk Piskoposu Fransiskan tarikatından Stephanus olmuştur.³⁵⁷ 1320 yılında Papa XXII. Joannes (1316-1334) Kefe'de piskoposluk kurmuş ve sınırları batıda Varna'dan, doğuda Saray'a kadar, kuzeyde Rusya'dan, güneyde Karadeniz'e

³⁵³ Custodia (Latince, güvenlik, gözetim, barınak anlamında) - Fransiskan tarikatının bölgesel idari birimi (ilçe).

³⁵⁴ Aleksey Malışev, "Soobşenie anonimnogo minorita o missionerskih punktah frantsiskantsev v Zolotoy Orde v XIV v", *Arheologiya Vostočno-Evropeyskoy Stepi*, Sayı 4, Nauçnaya kniga, Saratov, 2006, s. 183.

³⁵⁵ Malışev, s. 184.

³⁵⁶ Malışev, s. 184.

³⁵⁷ Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, (1198 -1431)* Sumptibus et Typis Librariae Regensbergianae, Monasterii, Regensburg, 1913, s. 434; Evgeniy Zevakin, Nina Pençko, "Oçerki po istorii genuevskih koloniy na Zapadnom Kavkaze v XIII - XV vv." *İstoriçerkiye Zapiski*, Moskova, 1938, C.3 (Sayı 1), s.119, s.72-129.

kadarki bölge olarak belirlendi. Kefe piskoposu olarak Fransiskan tarikatından Hieronimus'u tayin edildi.³⁵⁸ Resmi olarak, piskoposluk 1360'lara kadar Çin'deki Hanbalık Mitropolisi'ne bağlıydı. Fakat, Kefe'nin mitropolis merkezinden çok uzakta olması yönetimi zorlaştırırdı. Dolayısıyla Kefe piskoposlarını Papa tayin ederdi.

Katolik misyonerlerin dinlerini yayma yöntemlerini bazı örnekler üzerinde görebiliriz. Misyonerlerin vaazları, genellikle İncil'den ayetler okumaktan ibaretti. Fakat bunlar, Thomas Aquinas'ın dediği gibi, "kâfirleri" değil sadece Katolik olanları etkileyebilirdi.³⁵⁹ Ruysbroeckli Willem, Batu Han'a putperestler için ilahi cezanın kaçınılmaz olduğunu söyleyerek onu Hıristiyan olmaya davet etmiştir. Fakat Batu ve yanında bulunanları Hıristiyanlığa inandıramamıştır. Ruysbroeckli Willem'in katılımıyla Mengü Han'ın huzurunda gerçekleşen dini tartışmalar, Katolik misyonerlerin göçebeler arasında İncil hakkında vaaz etmekten ziyade diğer rakip dinlerle çatışmaya hazırlandıkları izlenimi vermektedir.³⁶⁰

1320 yılında Fransiskan keşişi Macar İohanca (İohanca Hungari) tarikat lideri Michael'e yazdığı mektubunda kendisinin ve diğer misyonerlerin Altın Orda'daki göçebeler arasında vaaz verdiğini bildirmiştir. Misyonerler, göçebeleri vaftiz etmişler ve bazı bölgelerde nüfusun yarısı Hıristiyan olmuştur. Müslümanlar, İohanca'nın ifadesine göre, onların misyonerlik faaliyetlerine müdahale etmemiştir. Misyonerler ayrıca esirleri (muhtemelen dindaşlarını) satın alarak kurtarmaya çalışmışlar. İohanca, tarikat liderine İngiliz, Macar ve Almanlardan mümkün olduğunca çok sayıda misyoner göndermesini istemiştir. Çünkü onların yerli dili daha kolay öğreneceklerini belirtmiştir. Ayrıca İohanca, iki Macar ve İngiliz Willem (William) ile Altın Orda'ya bağlı Baschardia'ya gitmişlerdir.

³⁵⁸ Eubel, s. 154 ; Zevakin, Pençko, s. 119; Bertold Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 258.

³⁵⁹ Emmett Randolph Daniel, *The Franciscan Concept of Mission in the High Middle Ages*, University Press of Kentucky, Lexington, 1975, s. 10.

³⁶⁰ Ruysbroeckli, s. 145; 236-245.

Orada vaizler iki gruba ayrılmıştır. Macarlar bir mahalleye, İohanca ise Willem ile başka bir yere gitmiştir. Altı yıl boyunca, Baschardia ve Sibur'da (Sibirya), Nesturilik'ten haberdar halk arasında inançlarını yaymaya çalışmışlardır. Ayrıca, Nesturi mezhebinde olan bazı Altın Ordalı yöneticilerini Katolikliğe inandırmışlardır. İohanca ve Willem Müslümanlarla teolojik tartışmalar yaptıkları için hapse de atılmışlar, ama hapis cezası uzun sürmemiştir, çünkü Altın Orda'da dini hoşgörü politikası uygulanırdı. İohanca, mektubunda sonuç olarak Katolikliği kabul etmek isteyen insan sayısının Altın Orda'da çok yüksek olduğunu belirtmiştir. Genellikle Altın Orda'daki misyonerlerin başarıları hakkındaki bilgiler diğer kaynaklar tarafından onaylanmadığı için büyük ölçüde abartılmış gibi görünmektedir. Macar İohanca, Katolik misyonerlerine şehirlerde oturmayıp, mümkün olduğunca çok sayıda göçebeyi Hristiyanlığa davet etmek için onların arasında yaşamaya çağırırdı. İohanca, Altın Orda'nın geleceğinin göçebe aristokrasiye bağlı olduğuna inanırdı.³⁶¹

Fakat İohanca'nın Hristiyanlaştırma konusundaki deneyimine önem verilmemiştir. O dönemde Katolik kilisesi, Kıpçakların yerleşik hayata geçmesi gerektiği konusunda ısrarlıydı. Göçebeler için bu, kabul edilemezdi. Bu, milli özelliklerini kaybetmek ve asimile olmak anlamına geliyordu. Zaten Macaristan Kıpçakları bir dönem sonra Katolik Macarlar arasında eriyip gitmiştir. Katoliklerin şehir halkı arasında dini yayma politikası da başarılı olmamıştır. Çünkü bu dönemde sadece göçebe aristokrasinin desteğini alarak daha iyi sonuçlar elde edilebilirdi.

14. yüzyılın 30'lu yıllarında Altın Orda topraklarında Fransiskanlar tarafından derlenen Codex Cumanicus'ta "Misyoner Kitabı" adlı kısım bulunmaktadır. Orada misyonerlerin yerel koşullara uyma çabaları hakkında değerli bilgiler mevcuttur. Altın

³⁶¹ Sergey Anninskiy, "İzvestiya vengerskih missionerov XIII–XIV vv. o tatarah i vostochnoy Evrope", *İstoričeskiy arhiv*, AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1940, Sayı 3, S. 90-94, s.s. 71-112.

Orda'da Fransiskanlar hem Katolik inancının kavramlarını daha iyi anlatmak hem de “batıl” inançların kusurlarını göstermek için Kıpçak dili ve folklorunu kullanmışlardır.

Aynı dönemde Altın Orda'daki Katoliklerin kilise örgütlenmesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. 1333'te, Kerç (Vospro) piskoposluğu metropolis olmuş ve onu Dominikan Tarikatı'ndan Franciscus de Camerino yönetmiştir.³⁶² Metropolis'e Sudak (Soldaia), Herson, Trabzon ve Çembalo piskoposlukları bağlandı. Hanbalık metropolisi'ne Zaiton (Çin'deki Quanzhou), Kefe, Saray, Almalık ve Tana'daki (Azak) piskoposlukları tabi tutuldu. Aslında, bu dönemde Tana ve Almalık piskoposlukları Saray tarafından yönetilirdi.³⁶³

1333 yılında Papa XXII. Joannes Kefe'de misyonerlere Doğu dillerini öğretecek manastır okulunu kurdu.³⁶⁴ Bu dönemde Dominikan tarikatından olan Kefe Piskoposu Thaddaeus (1334-1357) Altın Orda'da, özellikle Batı Kafkasya'da Katolikliği yaymaya gayret ederdi.³⁶⁵

Saray piskoposluğu, kuruluşundan itibaren sadece resmi olarak Hanbalık metropolisine bağlıydı. Fransiskan Tarikatı'ndan olan Hanbalık Mitropoliti Nicolaus'un ölümünden sonra (1333 -?) Saray piskoposları Thomas (1351 -?) ve Albertus Bludonis (1357-?) doğrudan Papa'ya bağlı oldular. 1362 yılında Papa V. Urbanus, daha önce Trabzon Piskoposu olan Fransiskan tarikatından Cosmos'u Saray Piskoposluğuna atadı.³⁶⁶ 1369 yılında V. Urban, Cosmos'u Hanbalık Mitropoliti tayin etti ama 1362'den beri Hanbalık metropolisi zaten mevcut olmadığı için o Saray'da kaldı.³⁶⁷ Bu dönemde Saray

³⁶² Eubel, s. 535.

³⁶³ Eubel, s. 544.

³⁶⁴ Zevakin, Pençko, s.124.

³⁶⁵ Zevakin, Pençko, s. 120 ; Eubel, s. 154.

³⁶⁶ Eubel, s. 434.

³⁶⁷ Eubel, s. 160.

Piskoposluğu'nu (yani Hanbalık Metropolisi'ni) genişletme çabaları olmuştur.

14. yüzyılın sonunda Altın Orda'nın Kafkasya bölgesinde Montium Caspiorum³⁶⁸ veya Cumuch Piskoposluğu kurulmuştur. İlk piskoposu, Fransiskan tarikatından Laurentius idi. 1389 yılından 1421 yılına kadar orada 5 piskopos değişmiş ve hepsi Fransiskan tarikatındandı.³⁶⁹

1340 yılında yazılan *La pratica della mercatura* (Ticaret işi) adlı kitabın müellifi Francesco Pegolotti, Azak'tan (Tana'dan) Çin'e giderken Altın Orda üzerinden geçen ticaret yolundan ayrıntılı olarak bahsetmiştir.³⁷⁰ Karadeniz'in kuzeyindeki şehir kültürü, önemli derecede Latin (Katolik) unsurunu içeren kozmopolit bir karaktere sahipti. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, piskoposluk merkezleri, manastırlar ve kiliseler öncelikle büyük yerleşim yerlerinde, en önemli ticaret yollarındaki yerleşim yerlerinde (Büyük İpek Yolu dahil) ve büyük Hristiyan topluluklarının (Ortodoks, Nesturi, Gregoryen Ermeniler) yaşadığı yerleşim yerlerinde bulunurdu. Dolayısıyla Katoliklerin Altın Orda'daki ticari ve misyonerlik faaliyetlerinin kapsamını, dönemin haritalarından görebiliriz. 14.-15. yüzyıllarının başında Konstantinopolis'in doğusundaki toprakları (Altın Orda dahil) tasvir eden Avrupalıların coğrafi haritaları korunmuştur. Bunların en ünlüleri Cenevizli Peter Vesconte (1327), Pizzigani kardeşler (1367) ve Katalan Atlası (1375) gibi haritalardır. Bu haritalarda sadece yerleşim yerleri, ticaret yolları ve coğrafi alanlar değil, aynı zamanda Katolik kiliseleri ve manastırlar da belirtilmiştir.³⁷¹

Bazı araştırmacılara göre, Timur seferleri Altın Orda'da Katolik Hristiyanlığına büyük darbe vurmuştur. Timur seferlerinde Altın Orda'daki Katolik propagandasının

³⁶⁸ Kafkas Dağları.

³⁶⁹ Eubel, s. 350.

³⁷⁰ Bkz. Francesco Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans, Mediaeval Academy of America, Cambridge, 1936.

³⁷¹ Egorov, s.10-11, 16.

neredeyse tüm izleri kaybolmuş ve 15. yüzyılda Papa, misyonerleri göndermiş olsa da bunların sayıları azdı ve faaliyetleri hakkında da hiçbir şey bilinmemektedir.³⁷² 1475 yılında Osmanlılar, Kırım'ın güney sahillerini fethettikten sonra Cenevizliler oradan çıkarılmış ve Kırım'da uzun süre yaşayan Katolik nüfusu neredeyse kalmamıştır.

4- Ortodokslar

Altın Orda Devleti'nin Doğu Avrupa, Kuzey Kafkasya ve Kırım gibi bölgelerinde yaşayan birçok etnik grup eskiden Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensuptu. Onların arasında 10. yüzyılda Ortodoks Hristiyanlığını kabul eden Ruslar, en kalabalık etnik gruplardan biriydi. 1223 yılında Kalka Muharebesi'nde bozguna uğratılan Ruslar, Moğol istilâsını kıyamet alameti olarak nitelendirmişlerdi. Mağlubiyet sebeplerini Rus halkının günahları ve Tanrı'nın cezası olarak gördüler. Ortodoks inancına göre Tanrı, korku ve cezaları insanları kötülükten arındırmak için ve dine daha fazla önem vermeleri için gönderir. Bu konuda en açıklayıcı bilgileri dönemin edebî kaynakları vermektedir. Örneğin 13. Yüzyılın başlarında kaleme alınan *Slovo o Pogibeli Russkoy Zemli* (Rus Topraklarının Tahribatı Hakkında) adlı eserde Moğol istilâsı öncesi Rusların büyük topraklara yayıldıkları belirtilmekte ve askerî başarılar kazanmanın sebebi olarak Tanrı'nın yardımını gösterilmektedir. Zira Rus knezleri, seferlerinde sadece askerî üstünlüklerini sağlamakla kalmamış, Hristiyanlık dinini de yaymışlardır. Daha sonraları Rus knezleri bu yoldan saptıkları için Tanrı, onları cezalandırmak istemiş ve Rus topraklarına Moğolları göndermiştir.³⁷³

13. yüzyılın 40'lı yıllarında itibaren Rus knezlikleri Altın Orda'ya bağlı oldu. Bu dönemde Rus knezleri sık sık Altın Orda hanlarının ziyaretine giderdi. Yeni hanın tahta

³⁷² Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 265 ; Zevakin, Pençko, s.119.

³⁷³ *Pamyatniki literaturı Drevney Rusi: XIII v. der.* L. Dmitrieva, D. Lihaçeva, Moskova, Hudojestvennaya literatura, 1981, s.139.

çıkması durumunda knezlerin Moğol Hanı'na biat etmeleri gerekirdi. Han, onlara knezliğin yönetim haklarını verirdi. Ayrıca, ölen knezlerin mirasçıları da hanlara gelmek zorundaydı. Bazı krenzler, çeşitli nedenlerle Altın Orda'da bu dönemde öldü ya da öldürüldü. Genellikle knezler bir ya da iki yıl boyunca Altın Orda'da kalırlardı. Bazen hanlar knez oğullarını rehin olarak tutuyorlardı.³⁷⁴

13.-14. yüzyıllarda Altın Orda'da çok sayıda Rus yaşardı. Nitekim Moğol istilası ve Altın Ordalıların saldırıları sırasında Rus bölgelerinden çok sayıda esir alındığı kilise yazarları tarafından da belirtilmektedir.³⁷⁵ Plano Carpini ve Ruysbroekli Willem gibi dönemin şahitleri Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda'da çok sayıda Rus esiri olduğunu kaydetmişlerdir.³⁷⁶ Ruysbroekli Willem, bozkırlarda kölelikten kaçan Ruslardan, Macarlardan ve Alanlardan 20 veya 30 kişi toplanıp soygun ve at hırsızlığı yaptıklarını ifade etmektedir.³⁷⁷ Bu aynı zamanda Müslüman kaynakları tarafından da onaylanmaktadır.³⁷⁸ Bu dönemde Altın Orda ordusuna diğer halklar gibi Ruslardan da asker alınırды.³⁷⁹ Volga nehri üzerinden gemilerle Rusların yaşadığı bölgelere tüccarlar gelip giderdi.³⁸⁰ Ruysbroeckli Willem, Altın Orda ve Kırım'daki Rus tüccarları'dan

³⁷⁴ Marina Poluboyarinova, *Russkie lyudi v Zolotoy Orde*, Nauka, Moskova, 1978, s. 8-16.

³⁷⁵ *Pamyatniki literaturı Drevney Rusi*, s. 444-449.

³⁷⁶ Plano Carpini, s. 105; Ruysbroeckli, s.142.

³⁷⁷ Ruysbroeckli, s. 139.

³⁷⁸ Ömeri, III, s. 149; Bedrüddin Mahmud el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân* (*'Asru Selatini'l-Memalik*), thk. Mahmud Rizk Mahmud, Daru'l-Kütüp ve Vesaîku'l-Kavmiye, Kahire, 2010, IV, s. 65.

³⁷⁹ Nüveyrî, XXVII, s. 251; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafer-nâme*, Çev. A. Ahmedov, San'at, Taşkent, 2008, s. 130.

³⁸⁰ İbn Abdüzzâhir, s. 215; Mufaddal, s. 125; Ömeri, III, s. 156.

bahsetmektedir.³⁸¹ 1466 yılında Afanasiy Nikitin'in yolculuğundan, Volga nehriyle Altın Orda ve Hazar Denizi üzerinden İran'a giden yolun Rus tüccarlar tarafından iyi bilindiği görülmektedir.³⁸²

Rus rahiplerinin Büyük Moğol hanlarının Güyük ve Mengü dönemlerinde (13. yüzyılın 50'li yılları) Karakurum'a gittikleri ve Moğollar arasında vaaz verdikleri bilinmektedir.³⁸³ Bu dönemde Ortodoks geleneğine göre vaftiz edilenleri arasında Altın Orda aristokrasisinden bazı şahıslar vardı. Rostov Piskoposu Kiril, *Povest o Petre, Tsareviçe Ordinskom* (Ordalı Prens Peter'in Hikayesi) adlı eserde beyan ettiği gibi, Altın Orda'daki han ailesiyle iyi ilişkileri olmuş ve onlardan birine Ortodoksluğu kabul ettirmeyi başarmıştır. 15. yüzyıla ait eser olmasına rağmen 13.-14. yüzyılların Rostov, Piskoposluğu hakkında oldukça güvenilir bilgiler vermektedir. Muhtemelen hikâyenin yazarı Rostov'daki Petrovsky Manastırı'nda yazılan kronikleri kullanmıştır. Hikâyede Piskopos Kiril'in Altın Orda hanının sarayına yaptığı iki yolculuğundan bahsedilmektedir. Piskoposun, ikinci yolculuğunda han tarafından oğlunu tedavi ettirmek için çağrıldığı anlatılmaktadır. Piskopos Kiril, hanzadeyi iyileştirmiş ve han Rostov kilisesine yıllık verginin verilmesini emretmiştir. Hikâyeden piskoposun han sarayında aktif bir vaaz faaliyeti yürüttüğü görülmektedir. Piskoposun vaazlarının etkisi altında kalan Altın Orda Hanı'nın yeğeni onunla birlikte Rostov'a gitmiş ve orada Peter adı altında vaftiz edilmiştir.³⁸⁴ Bu bilgiler, Rostov Piskoposunun, hanın yanında özel konumu olduğunu göstermektedir. Daha sonra

³⁸¹ Ruysbroeckli, s. 121.

³⁸² Afansiy Nikitin, *Hojdenie za tri morya*, Tverskaya oblastnaya tipografiya (TOT), Tver, 2003, s. 99-100.

³⁸³ Plano Carpini, s. 74; Reşîdüddîn, II, s. 808.

³⁸⁴ "Povest o Petre. Tsareviçe Ordinskom", *Russkie povesti XV-XVI vekov*, der. M.O. Skripil, Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojstvennoy literaturı, Moskova, 1958, S. 99, s.s. 98-105.

Hanzade, Rostov’da yaşayan bir Ordalı asilzadesinin kızı ile evlenmiştir.³⁸⁵ Rus kaynaklarına göre, 13.-14. yüzyılların başında Rostov’da Ortodoksluğu benimsemiş Moğollar yaşardı.³⁸⁶

Tarihçi V. O. Klyuçevskiy, Peter’in Rostov’a gidiş tarihinin 1253 olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, hikâyenin yazarı Altın Orda yöneticilerinin isimlerini karıştırmıştır. Hâlbuki Piskopos Kiril’i çağıran Berke değil, Batu olmalıdır. Oysa hikâyede hükümdarın ismi Berke olarak zikredilmektedir. Klyuçevskiy bu durumda ortaya çıkan anakronizme dikkat çekmiştir.³⁸⁷ Hikâyede Berke Han’ın Peter’in gidişinden kısa bir süre sonra öldüğü ve sonra Piskopos Kiril tarafından vaftiz edildiği söylenmektedir. Ancak Berke, 1266 yılında vefat etmiş, Piskopos Kiril ise ondan 4 yıl önce 1262’de ölmüştür.³⁸⁸ Dolayısıyla hikâyedeki verilere Batu Han’ın ölüm tarihi (1256) daha çok uymaktadır. Ayrıca Berke Han’ın erkek çocuğu yoktu.

1261 yılında Saray’da Rus Ortodoks piskoposluğu kuruldu.³⁸⁹ Piskoposluk Rus knezlikleri ile Altın Orda arasındaki ilişkilerde önemli rol oynadı. İlk Saray Piskoposu, Mitropolit Kiril tarafından görevlendirilen Mitrofan (1261-1269) idi. Onun hakkında, kaynaklardan bilinen tek şey, 1269 yılında manastırda inzivaya çekilerek piskoposluktan ayrılmasıdır.³⁹⁰ Onun yerine Grek kökenli Theognostos (1269 -1291), Saray ve Pereyaslavl

³⁸⁵ “Povest o Petre. Tsareviçe Ordınskom”, s.102.

³⁸⁶ PSRL, *Moskovskiy letopisnyy Svod Kontsa XV veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1949, C. XXV, s. 157, 166.

³⁸⁷ Vasiliy Klyuçevskiy, *Drevnerusskie jitiya svyatih kak istoričeskiy istočnik*, Moskova, Nauka, 1988, s. 40.

³⁸⁸ PSRL, *Lavrentevskaya letopis*, Akademia Nauk SSSR, Leningrad, 1928, C.I (3), st. 524.

³⁸⁹ PSRL,I (2), st. 476.

³⁹⁰ PSRL, XXV, s. 144, 148.

(yani Güney Rusya) Piskoposu unvanıyla atandı.³⁹¹ Bu dönemde Altın Orda'daki göçebe halk arasında Hristiyanlığı yaymak Saray Piskoposluğu'nun göreviydi. 1320 yılında Rus rahipleri, Altın Orda'nın Sibiry ve Başkurdistan (Baschardia) bölgelerinde Nesturi inançlarının kalıntılarını koruyan putperest etnik gruplar arasında vaaz verirdi.³⁹²

12 Ağustos 1276 yılında Konstantinopolis seyahati sırasında Theognostos, patrikhaneye, Altın Orda'da Nesturi ve diğer Hristiyan fırkalarına müntesip insanların nasıl vaftiz edileceği, göçebe koşullarda nasıl vaftiz ve ibadet edileceği konusunda bazı sorular sormuştur.³⁹³ Theognostos döneminde Saray Piskoposluğuna Alanya ve Zigya'dan Hristiyanlar gelirlerdi. Böylece bu dönemde Rus Ortodoks Kilisesi hem diğer Hristiyan fırkaların müntesipleri arasında hem de göçebe halk arasında Ortodoksluğu aktif bir şekilde vaaz etmeyi sürdürmüştür.

Saray'daki piskoposluk, Rus Ortodoks Kilisesi'nin en önemli kurumlarından biridir. Çünkü Orta Çağlarda Rus knezliklerinin sınırları dışında bulunan ve Rus mitropolitlerinin yetkisi altında olan ilk ve tek piskoposluktur. Fakat 15. yüzyılın ortalarından itibaren Altın Orda'nın çökmeye başlamasıyla Rusya'da Altın Orda hanlarının etkisinin zayıflaması ve Konstantinopolis Patriği tarafından Rus Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığını kazanması gibi nedenlerle Saray piskoposları Saray'ı ziyaret etmeyi tamamen bırakmış ve Saray piskoposluğu önemini yitirmiştir. Saray Piskoposu Vassian, ikametgahını Moskova'da Krutitsk adlı yere taşımıştır. Bu dönemden sonra Krutitsk piskoposları, geleneksel olarak Sarayskiy veya Sarskiy unvanını korumuşlardır. Saray piskoposları unvanı pratik önemini kaybetse de piskoposlar, onunla "Tatar boyunduruğu" döneminde aldıkları özel konumunu

³⁹¹ PSRL, XXV, s.148; PSRL, Tipografiya M.A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg,1913, C. XVIII, s. 73.

³⁹² Anninskiy, "İzvestiya vengerskih missionerov", s. 93-94.

³⁹³ Bkz. RİB, *Pamyatniki Drevnerusskogo kanoniçeskogo prava (Pamyatniki XI-XV v.)*, Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1880, C. VI, s.s. 130-140.

vurgulardı. Georgy Vernadskiy'e göre, eğer Altın Orda Hanları Ortodoks inancını benimsemiş olsaydı Rusya'nın manevi ve kültürel merkezi Moskova değil, Altın Orda'nın başkenti Saray olurdu.³⁹⁴ Altın Orda egemenliğinden sonra, Rusya'da Krutitsk veya Saray piskoposları, Rus Ortodoks Kilisesinde Moskova Mitropoliti'nin ve sonra Patriği'nin temsilcileri olarak önemli bir rol oynamaya devam etmişler.

Bazı Rus knezleri, hanların desteğini ve yardımını almak için soylu Moğol kadınlarıyla evlenirlerdi. 1257 yılında Rostov knezi Gleb Vasilkoviç, Altın Orda Hanı Sartak'ın kızıyla evlenmiştir.³⁹⁵ 1302 yılında Rostov knezi Konstantin Borisoviç ve Belozersk knezi Fedor Mihailoviç, Altın Orda'da soylu ailelerin kızlarıyla evlenmişlerdir.³⁹⁶ Rus kaynaklarına göre, Yaroslavl ve Smolensk knezi Fedor Rostislaviç Altın Orda hükümdarının kızıyla evlenmiştir.³⁹⁷ O, eğer bir han kızı değilse de akrabalarından biri olmalıdır. Vaftiz edilmesinden sonra Anna adını almıştır. 1317 yılında Moskova knezi Yuri Daniloviç vaftiz sonrası Agafya adını alan Özbek Han'ın kız kardeşi

³⁹⁴ Grigory Vernadskiy, "Mongolskoe igo v russkoy istorii", *Evrasiyskiy Vremennik*, 5. kit., Paris, 1927, S. 161, s. 153-164.

³⁹⁵ PSRL, *Letopis po Voskresenskomu Spisku*, Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg, 1856, C.VII, s. 161; Vladimir Kogan, *İstoriya doma Ryurikoviçey*, Sankt-Peterburg, Belveder, 1993, s. 161.

³⁹⁶ Kogan, s. 204, 252.

³⁹⁷ PSRL, *Kniga Steppennaya Tsarskogo Rodoslovia*, Tipografiya M.A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, 1908, C. XXI (1), s. 309; Nosanov'a göre hükümdar Altın Orda Hanı Mengü Temir'dir (Arseniy Nasonov, *Mongoli i Rus. İstoriya tatarskoy politiki na Rusi*, AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1940, s. 60); V. Kogan'a göre hükümdar Altın Orda'nın batı ulusunun beklerbeği Nogay'dır (Kogan, s. 253).

Konçak ile evlenmiştir.³⁹⁸ Genellikle, bu dönemlerde gelinler başta olmak üzere onlarla birlikte gelen bir takım kişiler Hristiyan isimlerini alarak Ortodoksluğu kabul etmişler ve oraya yerleşmişler.

13.-14. yüzyıllarda Rus knezliklerine taşınan veya knezlere hizmet eden Altın Ordalı soylu ailelerden bazı kişiler, Ortodoksluğu kabul etmişlerdir. Nitekim 1327 yılında Tver şehrinde meydana gelen isyanı bastırmak için İvan Kalita ile birlikte Altın Orda birliklerini yöneten komutan, Fedorçuk adını taşıyordu.³⁹⁹

Muhtemelen bu dönemde karışık Tatar-Rus evliliklerinden dünyaya gelen çocuklar da vaftiz edilmiştir. 1359 yılında Altın Orda'daki fetret döneminde Kulpa Han, (1359 yılında 5 ay yönetmiştir) oğulları Mihail ve İoann ile birlikte öldürülmüştür. Rus tarihçisi Gregory Vernadskiy'ye (1887-1973) göre, onların vaftiz olmaları çoğunluğu Müslüman Altın Orda soylularının itirazlarına sebep olmuş ve Canıbek'in küçük oğlu Nevruz'un darbe organize etmesine yardımcı olmuştur.⁴⁰⁰ Öte yandan, Kulpa'nın oğullarının vaftiz olmaları darbenin nedeni değil, bahanesi olabilir. Genel olarak, Rus Ortodoks Kilisesi'nden Ortodoksluğu Altın Orda'da aristokrasi ve halkın küçük bir bölümü kabul etmiştir.

Ortodoks Rusların dışında 13.-14. yüzyıllarda Kuzey Karadeniz'in Altın Orda'ya bağlı şehirleri Solhat (Eski Kırım), Çufut Kale, Azak (Tana), Akkerman, Macar, Herson, Sudak, Kefe, Kerç ve Matraga'da Grek (Rum), Zigiler, Gotlar ve Kıpçaklar gibi Ortodoksluğu kabul eden halklar yaşardı.⁴⁰¹ 14. yüzyılda İbn Battuta, Altın Orda'ya

³⁹⁸ PSRL, *Letopisniy Spornik, imenuemy Patrairşeyu ili Nikonovskoyu Letopisnyu*, Tipografiya MVD, Sankt-Peterburg, 1885, C. X, s. 180.

³⁹⁹ PSRL, X, s. 194-195. Fedorçuk soyadları bugün de Ukrayna'da yaygındır.

⁴⁰⁰ Grigori Vernadskiy, *Mongol i Rus*, "Lomonosov", Moskova, 2013, s. 263.

⁴⁰¹ Egorov, s. 88.

seyahati sırasında Kırım'dan geçerken Hristiyan dinine mensup Kıpçaklarla karşılaştığını kaydetmektedir.⁴⁰²

13. yüzyılda Kuzey Karadeniz bölgesindeki Ortodoks piskoposlukları 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başında mitropolitliklere dönüşmüştür. Onlar: Herson, Sudak, Got, Zig-Matrag, Viçin, Tana ve Alan Mitropolitlikleridir.⁴⁰³ Bu Mitropolitlikler Konstantinopolis patrikhanesine bağlı Pontus diosezinin bir parçasıydı.⁴⁰⁴ Piskoposlukların Mitropolitlikler seviyesine yükselmesi Kuzey Karadeniz'deki Grek devletlerinin Bizans'a olan bağımlılığının giderek zayıflamasıyla ilişkili olmalıdır. Ayrıca Ortodoks din adamlarının Moğol istilasından sonra yeni bir siyasi ve etnik ortamda daha aktif davranmaları gerekliydi. Çünkü Altın Orda döneminde Türklerin yerel Ortodoks nüfusla temasları daha yoğun hale gelmiştir. Üstelik gittikçe yayılan Katolik propagandasına karşı direnmeleri de gerekliydi.

Sudak'ta (Soldaia) 1275 yılında Mitropolitlik kuruldu.⁴⁰⁵ Moğollar Kırım bölgesinde ilk olarak 1223 yılında Sudak'a saldırmıştır. İbnü'l-Esir, Sudak'ın Kıpçak şehri olduğunu ve Moğolların saldırısı sırasında bir kısmının, dağlık bölgelere sığındığını ve diğer bir kısmının Müslümanların yönetiminde olan "Rum Ülkesine" (Anadolu'ya) göç ettiğini belirtmiştir.⁴⁰⁶ Sudak şehri ondan sonra Altın Orda'ya bağımlı şehirlerden biri oldu.⁴⁰⁷ Sudak

⁴⁰² İbn Battuta, s.328

⁴⁰³ Yakobson, *Kırım v Srednie veka*, s. 84.

⁴⁰⁴ Yuri Kulakovskiy, "Hristianstvo u Alan", *Vizantiyskiy Vremennik*, Sankt-Peterburg, 1898, C. V, S. 11, s. 1-18.

⁴⁰⁵ Aleksey Malişev, *Hristianstvo v Zolotoy Orde*, Yayınlanmamış doktora tezi, N. G. Çernişevskiy Saratov Devlet Üniversitesi, Saratov, 2000, s. 136.

⁴⁰⁶ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, tsh. Dr. Muahammed Yusuf ed-Dekkak, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, C.X, s. 417.

⁴⁰⁷ Yakobson, *Kırım v Srednie veka*, s. 85, 104-105.

Mitropolitliği 1400'e kadar mevcuttu ve daha sonra Attalia Mitropolitliği ile birleştirildi.⁴⁰⁸

13.-14. yüzyıllarda Sudak şehri, Altın Orda'nın Batı Avrupa ile ticaret yaptığı büyük limanlardan biri olmuştur.

Sudak Mitropolitliğine Kırım'daki Altın Orda'nın idari merkezi olan Solhat şehri bağlıydı. 1260'larda Solhat'ta Kıpçaklar, Alanlar ve Ruslar gibi etnik gruplar yaşardı.⁴⁰⁹ Arkeolojik kazılarda 14.-15. yüzyıllara ait Solhat'ta Ortodoks kilisesi ve mezarlık bulunmuştur.⁴¹⁰ 1365 yılında Altın Orda'daki kargaşadan yararlanan Cenevizliler, Sudak'ı ele geçirdi ve 1475'e kadar şehir, onların hâkimiyeti altında kaldı.⁴¹¹

Herson'da Mitropolitlik en azından 1280 yılından beri vardı ve 13.-14. yüzyıllar arasında varlığını korudu. 12.-14. yüzyıllarda Herson bir ticaret şehriydi fakat Altın Orda döneminde ticaret yolları Kefe, Tana ve Sudak'tan geçmeye başladıkça önemi yavaş yavaş azaldı. şehir, 1299 yılında Nogay tarafından talan edildi. Diğer taraftan, şehir eski ticari önemini kaybetmiş olsa da varlığını korudu. 1350 yılında Herson, Ceneviz egemenliğine girdi.⁴¹² şehir, Edigey'in 14. yüzyılın sonunda yaptığı seferleri sırasında yağmalandı. 15. yüzyılın ortasında şehir, arkeolojik verilerle kanıtlandığı gibi çökmeye başlamıştır.⁴¹³

Got Mitropolitliği, 1319 yılında Theodoro (Mangup) Knezliği'nde kurulmuştur. Theodoro Knezliği 13. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. 1253 yılında Kırım'ı ziyaret eden

⁴⁰⁸ Malışev, *Hristianstvo v Zolotoy Orde*, s. 137

⁴⁰⁹ Mufaddal, s. 125.

⁴¹⁰ Mark Kramarovskiy, , "Kırım i Rum v XIII-XIV stoletiyah (Anatoliyskaya Diaspora i Gorodskaya Kultura Solhata)", *Zolotoordınskoe Obozrenie*, Sayı 1, 2016, S. 57-58, s.s. 55-88.

⁴¹¹ Yakobson, *Kırım v Srednie veka*, s. 124-125.

⁴¹² Yuri Kulakovskiy, *Proşloe Tavridı*, Tipolitografiya Tovarişestva İ.N. Kuşnerev, Kiev, 1906, s. 106.

⁴¹³ Yakobson, *Kırım v Srednie veka*, s. 85.

Fransiskan keşiş Ruysbroeckli Willem, (1220-1293) Herson ve Sudak (Soldaia) arasında neredeyse her birine özgü dilleri olan 40 yerleşim yeri olduğunu ve aralarında Almanca (Teutonicum) konuşan Gotların sayıca çok olduklarını kaydeder.⁴¹⁴ Theodoro hükümdarları Bizanslı Gavras-Taronitler soyundan gelmektedir. 13. yüzyılda onlar, Herson ve Eski Kermen'i kendilerine boyun eğdirdiler ama Nogay'ın seferinden sonra (1299) onları kaybettiler. Theodoro Knezliği, Altın Orda'nın vassalıydı ve orada Hristiyanlarla birlikte Tatarlar da yaşardı.⁴¹⁵

Zigi-Matreg Mitropolitliği 1285 yılında kurulmuştu ve merkezi Doğu Kırım'daki Kerç'te bulunuyordu. Bu dönemde Kerç'in Kırım ve Altın Orda'nın ekonomik hayatındaki rolü önemsizdi. Şehir nüfusunu Zigiler, Grekler, Alanlar ve Türkler oluştururdu. 1318 yılından itibaren Kerç Cenevizlilerin eline geçti. Zigi-Matreg Mitropolitleri Katolik propagandasıyla mücadele etmek zorunda kaldı. 14. yüzyılda metropolün rahiplerinden ve şehrin yöneticilerinden bazıları, Katoliklerle birleşmeyi kabul ettiler. Bu dönemde Ortodokslar, Müslümanlarla birlikte yaşarlardı ve bu durum, kültürel etkileşimlere neden olmuştur. 14. yüzyılın 30'lu yıllarında Kerç'te sadece bir Ortodoks kilisesi vardı. İbn Battuta kilisede elinde mızrağı ve kılıcı olan sarıklı bir Arap'ın resmini (muhtemelen Aziz George) görmüştür. İbn Battuta'ya onun Peygamber Ali olduğunu söylemişler.⁴¹⁶

13.-14. yüzyıllarda Altın Orda şehri olan Azak'ta (Tana) Ortodoks Grek-Alan nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. Nitekim 14. yüzyılın sonunda orada Bizans Patriğine

⁴¹⁴ Ruysbroeckli, s. 84.

⁴¹⁵ Aleksandr Gertsen, "Rasskaz o gorode Feodoro. Topografiçeskie i arheologiçeskie realii v poeme yeromonaha Matfeya", *Antiçnaya drevnosti srednie veka*, İzd.vo Uralskogo universiteta, Ekaterinburg, 2001, Sayı 32, S. 261, s.s. 257-282.

⁴¹⁶ İbn Battuta, s. 328.

bağlı Tana Piskoposluğu vardı.⁴¹⁷ Bizans Patrikliği için Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde bu piskoposluğun önemli olması, onun, doğrudan Altın Orda topraklarında olmasından ve sadece Azak'ı çevresiyle değil, aynı zamanda Türk nüfusu ile yakın bölgelerde Ortodoksluk propagandasını sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, 14. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren Tana piskoposları Katolik misyonerlerle rekabet etmek zorunda kaldılar. 1395 yılında Azak ve çevresi Emir Timur'un ordusu tarafından yağmalandı ve oradaki Hristiyanlar öldürüldü.⁴¹⁸ Muhtemelen bu dönemde Tana Piskoposluğu ortadan kaldırılmıştır. 15. yüzyılda Azak şehri Venedikliler tarafından yeniden canlandırılmış ve ticarete büyük önem kazanmıştır. Bu dönemde şehir, çökmekte olan Altın Orda'ya ait değildi.

Altın Orda'nın Ortodoksluğu kabul eden etnik grupları arasında Alanlar ülke nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturuyordu. 10. yüzyılda Hristiyanlığı benimseyen Alanlar, Altın Orda'nın Kuzey Kafkasya, Kırım ve Kuzey Karadeniz, Don ve Donetsk bozkırları, Volga havzası gibi birçok bölgede dağınık yaşıyorlardı. Alanya'da bu dönemde Konstantinopolis Patriği'ne bağlı Alan başpiskoposluğu kurulmuştur. Alanlar genellikle ticaretle uğraşıyorlardı.⁴¹⁹

Alanlar, ilk olarak 1222 yılında Moğollarla karşılaştılar. Kıpçaklarla birlikte Moğol komutanı Subedey'in ordusuna karşı çıktılar. Moğollar, Alan-Kıpçak ittifakın bozmak için her ikisine de yardım ve barış sözü verdiler. İttifak bozulunca onları tek tek kaybettirdiler.⁴²⁰ 1239 yılında Moğollar Alanların başkenti Magas'ı 1 ay 15 gün muhasara

⁴¹⁷ Arhimandrit Antonin, "Drevnie aktı Konstantinopolskogo patriarhata otnosyaşiesya k Novorossiyskomu krayu", *Zapiski Odesskogo Obşestva istorii i drevnostey*, C. VI, Odessa, 1867, S. 449-450, s. 445-473.

⁴¹⁸ Yezdî, s. 200.

⁴¹⁹ Vladimir Kuznetsov, *Oçerki istorii alan*, Vladikavkaz, 1992, s.197.

⁴²⁰ Vladimir Kuznetsov, *Alanya v X - XIII vv.* İR, Ordjonikidze, 1971, s. 35.

ettikten sonra ele geçirdiler.⁴²¹ Plano Carpini'nin 1246 yılında yazdığı rapora göre ise, o dönemde Alanların bir kısmı Moğollara hala direniyordu. 1278 yılında Moğollar Alanların Dedyakov şehrini kuşattılar ve ele geçirdiler. Bu tarihten sonra Alanların Moğollara karşı direnişi sona ermiştir. Plano Carpini'ye göre, Moğollar, Alan krenzinin oğullarından birini, Alanları hâkimiyetleri altında tutmak için rehin olarak almıştır.⁴²²

10.-13. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Alan Piskoposluğu vardı, 13. yüzyılda Mitropolitlik oldu. Bu bilgi, arkeolojik verileri tarafından doğrulanmaktadır. Alan Mitropolitliği'nin merkezi, günümüzdeki Nijny Arhız kasabasının olduğu yerdeydi. Orada Mitropolitliğin katedrali (baş kilisesi) ve iki kilise daha bulunmuştur. Nijny Arhız'de bunların dışında mezarlıklar ve çok sayıda Hristiyan anıtı bulunmaktadır. Julat (Tatartup/Dedyakov) kasabasında üç Hristiyan Kilisesi ve bir Hristiyan mezarı vardı. Mitropolitlik sınırları içinde 10.-14. yüzyıllara ait diğer birçok Ortodoks kilisesi ve mezarlığı korunmuştur.⁴²³ 13. yüzyılda Alanlar hakkında Ruysbroeckli Willem şunları ifade etmektedir:

*“Alanlar, Aas olarak bilinen, Yunan alfabesini kullanan, Yunan rahipleri olan ama Yunanlılar gibi ayrılıkçı olmayıp, kişilerin kimliğine bakmaksızın her Hristiyana saygı gösteren, Yunan mezhebinden (Ortodoks) Hristiyanlardır... Onlar, İsa'nın adı dışında Hristiyan töreleriyle ilgili her konuda cahildirler”*⁴²⁴.

Altın Orda döneminin bilinen ilk Alan Mitropoliti Nikita'nın ismi, 1285 yılı vakalarında geçmektedir. Bu Mitropolit döneminde kısa süreli, Alan ve Zig-Matrag Mitropolitliklerinin birleşmesi gerçekleşmiştir. Birleşmenin nedeni Konstantinopolis Patriği XI. İoannes Vekkos'un (1275-1282) iki Mitropolitliği birleştirerek Altın Orda topraklarında

⁴²¹ Reşîdüddîn, I, s. 669.

⁴²² Plano Carpini, s. 87.

⁴²³ Kuznetsov, *Alanya v X - XIII vv.*, s. 171-195.

⁴²⁴ Ruysbroeckli, s.115.

sarsılmış kilise organizasyonunu güçlendirmeye çalışmasından kaynaklanmaktaydı. Detayları bizce bilinmeyen bu birleşmenin ömrü kısa olmuştur. Nitekim 1317-1318 yılında Zig-Matrag Mitropolitliği bağımsız olarak zikredilmektedir.⁴²⁵

14. yüzyılın başında Alan Mitropolitleri “Hypertimos” unvanını taşıyorlardı. 1341 yılında beri Alanya ve Soteriupolis Mitropoliti olan Hypertimos Laurentius, Konstantinopolis Patriği XIV. İoannis Kalekas’ın (1334-1347) azledilmesinde önemli rol oynamıştır. Çünkü onun döneminde Konstantinopolis Patriği Soteriupolis’e ayrı bir piskopos atanmıştı. 1347 yılında yeni patrik döneminde Laurentius, Soteriupolis’i Alanya Mitropolitliğiyle tekrar birleştirmiştir.⁴²⁶ 14. yüzyılda Alanların önemli bir kısmının Soteriupolis’e taşınmış ve şehir o dönemden itibaren Alanya, Mitropolitlerinin oturduğu yer olmuştur.

14. yüzyılın sonu - 15. yüzyılın başında gücünü kaybetmeye başlayan Alan Mitropolitliğine Trabzon Mitropolitliğinin din görevlilerini atama hakkı tartışılmıştır.⁴²⁷ Bu dönemlerde Soteriupolis’deki piskoposluk makamı tam olarak kaldırılmamıştır. Çünkü onunla patrikler Alan Mitropolitlerini kontrolü altında tutmak istiyorlardı. Hatta bazı durumlarda Soteriupolis’deki piskoposluk makamı Alanya Mitropolitliğinden daha kadim ve otosefal başpiskoposluklardan biri sayılırdı. Bu, patrikler tarafından Soteriupolis’deki Alanya Mitropolitlerinin haklarına meydan okuma fırsatı verir ve patrikler, o makama kendi adamlarını aday göstererek Alanya Mitropolitlerini makamından mahrum bırakırlardı.

⁴²⁵ Arhimandrit Antonin, “Drevnie aktı Konstantinopolskogo patriarhata”, VI, s. 445.

⁴²⁶ Sergey Malahov, “K voprosu o lokalizatsii eparhialnogo tsentra Alanii v XII - XIV vv.”, *Alanı: Zapadnaya Evropa i Vizantiya*, ed. V. Tmenov, Vladikavkaz, 1992, S. 174, s.s. 149-179.

⁴²⁷ Malahov, s. 161.

Böylece o dönemlerde Soterioupolis'deki piskoposluk makamı siyasal etki aracı olarak kullanılırdı.⁴²⁸

Konstantinopolis patriklerinin Alanya Mitropolitliğini kontrol etme arzusunun bir başka nedeni de, Alanlar arasında Katolik misyonerlerin aktif şekilde propaganda yapmalarıdır. 1333 yılında Kerç'deki Katolik Piskoposu Francis de Camerino, Alan knezlerinden olan Milen'i ve Alanların bir kısmını Katolikliğe inandırmıştır. 1338 yılında Özbek Han, Katolik keşişi Jonah Valens'e Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan Alanlara ve diğer halklara Katoliklik hakkında vaaz etme izni vermiştir.⁴²⁹ Schiltberger'in seyahatnamesine göre, 15. yüzyılın ortasında Alanların yaşadığı Culad (Setzalet) bölgesinde Katoliklerin Karmelit (Çıplak Ayaklılar) Tarikatı'na müntesip rahipler yaşarlardı ve ilahileri ile dualarını Tatar dilinde söylüyorlardı.⁴³⁰

Alanya Mitropoliti Simeon (1348-1364), Altın Orda Devleti sınırlarında ve Ortodoks Kilisesi'nin önderliğinde Alanların etnik birliğini canlandırmaya çabalamıştır. 1348 yılında Mitropolit Simeon'a Altın Orda hükümdarı Canıbek Han tarafından yarlık (izin belgesi) verilmiş⁴³¹, böylece Simeon, Tana piskoposlarını kendi idaresi altına almış ve onlardan kanonikon⁴³² toplamaya başlamıştır. Daha sonra Simeon, Kafkasya metropoliti olmuştur.

⁴²⁸ Malahov, s. 154-155, 157-158.

⁴²⁹ Vasiliy Grigoryev, "O dostovernosti yarlikov dannih hanami Zolotoy Ordı Russkomu duhovenstvu", *Rossiya i Aziya. Sbornik issledovaniy i statey po istorii, etnografii i geografii, napisannih v raznoe vremya V. V. Grigorevım*, Sankt-Peterburg, 1876, S. 203, s.s. 170-258.

⁴³⁰ Schiltberger, s. 90.

⁴³¹ Arhimandrit Antonin, "Drevnie aktı Konstantinopolskogo patriarhata", C. VI, s. 449-450;

⁴³² Kanonikon (κανονικόν) - Ortodokslarda kilise cemaati tarafından piskopos için toplanan her türlü maddi bağışın ismidir.

1356 yılında rahiplerden biri olan Callist, Alan Mitropoliti Simeon'u simonilikle suçlamış ve Konstantinopolis'e mahkemeye çağırılmıştır. Fakat Simeon, yeni seçilen patriğe büyük hediyeler vererek aklanmıştır. Ama rahip Callist de patriğe daha çok rüşvet vererek Simeon'u görevinden azlettirmiştir.⁴³³ Simeon'un yerine Mitropolit olan Callist o makamda ölümüne kadar (1364) bulunmuş ve ondan sonra Mitropolit tekrar Simeon olmuştur.⁴³⁴

Simeon, "Tüm Alanya'nın Mitropoliti" unvanını taşır ve tüm Altın Orda Alanlarını bir Mitropolitlik yetkisi altında birleştirmeye çabalandı. Onun, Tana (Azak) ve Saray piskoposlukları ile Kafkas Mitropolitliğini kendine bağlamasının nedeni bu olmalıdır. Yukarıda, Alanların Altın Orda'nın farklı bölgelerinde yaşadığı ve diğer devletlere göç ettiklerinden bahsedilmişti. Bu dönemlerde Alanlar, diğer halklarla karışarak onların kültürlerini ve bazen de dinlerini kabul etmişlerdir. Mitropolit Simeon, bunları önlemek için çalışmıştır. Fakat Ortodoksluk, Alan kültürüne zayıf bir şekilde nüfuz ettiği için onun bu çabaları başarısız olmuştur.

Simeon'dan sonra Mitropolitlik çöküş dönemine girmiş ve Alan Mitropolitleri, tebaasını Soterioupolis veya Trabzon'dan yönetir olmuştur. 1447 yılında Alanya Mitropoliti Melenti Trabzon'da vefat etmiştir. Son Alanya Başpiskoposu Pahomy ise 1590 yılında İstanbul Konsili'ne katılmıştır.⁴³⁵

14. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasya ve Volga halkları büyük bir felaket yaşadılar. Timur ordusu, Altın Orda'yı yok etmek için oraları işgal etmiştir. Timur'a karşı direnen Alanlar, kılıçtan geçirilmiş ve dağ etekleri ile ovalarda yaşayan Alan nüfusu katliama uğramıştır. Altın Orda döneminde mevcut olan Alan kiliseleri tahrip

⁴³³ Arhimandrit Antonin, "Drevnie aktı Konstantinopolskogo patriarhata", C. VI, s. 449-451; Yuri Kulakovskiy, "Hristianstvo u Alan", *Vizantiyskiy Vremennik*, Sankt-Peterburg, 1898, C. V, S. 13-15, s. 1-18.

⁴³⁴ Malışev., *Hristianstvo v Zolotoy Orde*, s. 153.

⁴³⁵ Malahov, s. 175.

edilmiş ve din adamları öldürülmüştür.⁴³⁶ Bundan sonra Alanlar arasında Ortodoksluk öğretileri daha da zayıflamıştır. O dönemde dağlara sığınarak hayatta kalan Alanlardan, bugünkü Kuzey ve Güney Osetya’da yaşayan ve günümüzde Osetler olarak bilinen halk oluşmuştur.

14. yüzyılın ortası ve 15. yüzyıl başı şimdiki Moldova toprakları Altın Orda’ya bağlıydı. Nitekim 14. yüzyılın 60’lı yıllarında Şehr-i Cedid’de (şimdiki Moldova başkenti Kişinev’in 60 km kuzeydoğusunda) Altın Orda Hanı Abdullah’ın adına sikkeler bastırılırdı.⁴³⁷ Mitropolitliğin boş bir yerde değil, önemli sayıda Ortodoks nüfusa sahip bir bölgede kurulacağı bellidir. Moldova toprakları, o dönemde yaşayan Ortodoks Hristiyanlar Ungrovlah ve Viçin gibi iki ayrı Mitropolitliklere bağlıydı. Voyvoda Peter (1379-1395) 1387 yılında kendi adamını Mitropolit olarak atadı. 1395’te Moldova, Ungrovlah Mitropolitliğinden Mavrovlah (Moldovlah) adıyla ayrıldı ve bağımsızlık aldı. 1401 yılında Konstantinopolis Patriği, Moldova yöneticilerine Mitropolitlik başına kendi adamlarını tayin etme hakkını tanıdı.⁴³⁸ Böylece, Vlahlar, Ruslar, Alanlar, Grekler ve Türkler arasındaki etnik etkileşimin bir sonucu olarak, 14. yüzyılın ortalarında Batı Altın Orda’nın Nogay Ulusu’nda Ortodoksluk temelinde devlet kuran Moldovan milleti oluşmuştur.

⁴³⁶ Mark Bliev, Ruslan Bzarov, *İstoriya Osetii s drevneyşih vremen do kontsa XIX v.*, İR, Vladikavkaz, 2000, s. 112.

⁴³⁷ Nikolae Eugen, “Dve monetı finalnoy stadii zolotoordinskogo gospodstva k zapadu ot Dnestra”, *Stratum Plus*, 1999, C. VI, S. 142, s.s. 142-146.

⁴³⁸ Aleksandr Babiş, *Pravoslavie v Moldavii: istoriya i sovremennost*, Kartya Moldovenyaske, Kişinev, 1988, s. 7-8.

II. BÖLÜM:

ALTIN ORDA HANLARININ İÇ POLİTİKASINDA DİN

Tarihi kaynaklara göre, Moğol hanları, dinlere ve din adamlarına karşı hoşgörüyle davranmışlardır. Bunun temelinde geleneksel Türk-Moğol inancı ve Cengiz Yasası'nın olduğunu görmekteyiz. Fakat aynı zamanda tarihi kaynaklardan Moğolların, ilk başta diğer dinleri kabul etmekte tereddüt ettikleri ve Cengiz Yasasını her türlü ideolojiden üstün tuttuklarını da fark etmek mümkündür. Örneğin Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın Yasaya aykırı olduğu sebebiyle Müslümanların suyla abdest alma ve hayvan kesme gibi uygulamalarını yasakladığı bilinmektedir.⁴³⁹ Hatta sonraki dönemlerde de İlhanlılarda ve Kubilay Hanlığı'nda İslam karşıtı tavır sergilenmiştir.⁴⁴⁰ Bununla birlikte Altın Orda tarihinde gerek Cengiz Yasası'nın üstün olduğu zamanlarda olsun gerekse İslamiyet güçlendiği zamanlarda olsun diğer din mensuplarına karşı baskıcı uygulamalar yapılmamıştır. Bu yüzden özellikle Altın Orda hanlarının dinlere bakışı ve din politikalarının analiz edilmesi gerekmektedir. Böylece bu bölümde Altın Orda Devleti'nin din politikasının evreleri ve hanların dinlere bakışı ele alınacaktır.

I- HANLARIN DİN POLİTİKALARININ TEMELLERİ

A- Geleneksel Türk-Moğol İnancı

Moğollar Tengri'nin (Tanrı, Gökyüzü) iradesiyle diğer halklara, kendilerine boyun eğdirdiklerini iddia ederlerdi. Bu, onların iktidarının ve istila hareketlerinin gerekçesine hizmet eden, aynı zamanda din politikasına yansıyan bir devlet ideolojisinin temel taşıydı.

⁴³⁹ Cüveynî, I, s. 248

⁴⁴⁰ Reşidüddin, II, s. 921.

Ermeni tarihçisi ve din adamı Grigor Aknerts, bununla ilgili bir Moğol efsanesinin olduğunu anlatır. Ona göre, bir gün Moğollar, göklerin ve yerin yaratıcısı Tanrı'nın iradesinde sonsuza dek kalmaya yemin etmişler. Tanrı, onlara bir kartal suretinde bir meleği göndererek onlara “Yasa’yı” vermiş ve diğer uluslara hükmetmeyi emretmiştir.⁴⁴¹ Bu efsanede, muhtemelen, Ermeni tarihçisi tarafından çarpıtmalar olmuştur. Ayrıca, İlk Moğol hanları, iktidarlarının Tanrı tarafından önceden belirlenmiş olduğuna gerçekten inanırlardı. Nitekim 13. yüzyılda Moğol hanlarının tüm resmi belgeleri ile mektupları “Ebedi Tengri'nin gücüyle” ifadesiyle başlardı.

Moğol hanları, savaşlarda Tanrı'dan zafer isteyerek dua ederlerdi. Reşidüddin'e göre, Cengiz Han, bir tepeye çıkarak tek başına üç gün savaşlarda muzaffer olmak için dua etmiştir.⁴⁴² Tengri inancı, Moğol İmparatorluğu'nda devlet ideolojisinin temeli olarak hizmet etti. Böylece Moğol Hanlarının iktidarının kutsallığı ve meşruiyeti sağlanmış oldu. Bu konuyla ilgili bulgularını araştırmacı Vadim Trepavlov şöyle özetlemektedir: 1) Gökyüzü (Tengri) ve Dünya, hükümdarlığa layık bir kişiyi seçer; 2) Gökyüzü onu tayin eder, Dünya doğurur ve korur; 3) Gökyüzü hana güç verir ve kendisine verilen görevlerin yerine getirilmesi için imkânlar sunar; 4) Gökyüzü, hanın tüm çabalarında ona yardımcı olur; 5) Gökyüzü, onun ve haleflerinin kudretinin garantörü olur; 6) Han, bir devlet kurarak onun kaderini gökyüzüne teslim eder”.⁴⁴³

Geleneksel Türk-Moğol dinine göre, Tanrı yeryüzünün tamamını ve dünyadaki herkesi kaplar ve onları kendisine bağlar. Moğolların dini hoşgörü anlayışı buna dayanmaktadır. Bu konuda Mengü Han'ın: “*Tanrı bir ele birkaç parmak verdiği gibi,*

⁴⁴¹ *İstoriya mongolov inoka Magakii XIII veka*, Rusçaya çev. K.P.Patkanov, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1871, s. 4-5.

⁴⁴² Reşidüddin, I, s. 474-475.

⁴⁴³ Vadim Trepavlov, *Gosudarstvennyy stroy Mongolskoy imperii XIII veka, Problema istoričeskoj preemstvennosti*, Vostočnaya literatura, Moskova, 1993, s. 67.

insanlığa da değişik yollar vermiştir”⁴⁴⁴ dediği sözü, onların dini görüşleri ile düşünce tarzlarının açık göstergesidir.

Neticede Moğolların Tengri inancı onların diğer dinleri de eşit derecede doğru olarak kabul etmelerine neden olmuş ve Tengri dışındaki farklı tanrılara inandıkları gibi, diğer dinlerin tanrılarına inanmışlardır. 13. yüzyılda Venedikli gezgin Marco Polo’ya Kubilay Han, “*Hıristiyanların tanrısı İsa Mesih’e, “Sarrazenlerin” (Müslümanlar) peygamberi Muhammed’e, Yahudilerin peygamberi Musa’ya ve Budistlerin tanrısı Sagamoni Burkan’a (Buda Şakyamuni) aynı zamanda inandığını*” söylemiştir.⁴⁴⁵

Ebedi Gök Tanrı (Möngke Tengri) kültü, Büyük Moğol Devleti (Yeke Mongol Ulus) kurulduğunda gelişiminin yeni ve daha yüksek bir aşamasına ulaşmıştır. Devletin resmi ideolojisi olmuştur. Cengizogullarının iktidarı ile fetihlerinin Gök Tanrı tarafından desteklendiği ile ilgili ifadeler o dönemin resmi belgelerinde öncelikle yer alırdı. Dolayısıyla, Altın Orda’nın siyasi hayatında Gök Tanrı kültürünün önemini belirlemek için onların resmi belgelerine başvurmak gerekir. Örneğin, Batu Han Kıpçak seferi sırasında (1236-1242) Büyük Han Ögeday’a bir mektup göndermiş ve mektubunu: “*Ebedi Tanrı’nın gücüyle ve Han amcamın haşmetiyle*” diyerek başlamıştır.⁴⁴⁶ Burada Batu, önce ilahi güce başvuruyor ve sonra büyük Han’ın emrinde olduğunu belirtiyor.

Cüveynî, Ruysbroeckli Willem ve Marco Polo’nun kayıtlarından, Moğolların tüm halklar için ortak bir Tanrı’nın olduğuna ancak her türlü yollarla taptıklarına inandıkları anlaşılmaktadır. Yani ortak bir Tanrı’ya olan inanç, Moğolların farklı inançlara karşı hoşgörülü tutumunun nedeni olmuştur. Bu arada 13-14. yüzyıllarda Moğolların manevi

⁴⁴⁴ Ruysbroeckli, s. 246.

⁴⁴⁵ Marco Polo, s. 179.

⁴⁴⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 196 , *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, s. 224.

bir arayış içinde olduklarını, dünya dinlerinin kabulüne doğru ilerlediklerini ya da en azından onların güçlü etkisi altında kaldıklarını belirtmek gerekir.

B- Cengiz Han Yasası

Yasa ve yasak, (Moğolca “Jasak/casak”) hüküm, kanun anlamında kullanılan bir kavramdır. Cengiz Yasası ise Cengiz Han’ın koyduğu kurallar ve kanunlar mecmuasıdır. Cengiz Yasası yazılı olarak 1229 yılında yani Cengiz Han öldükten iki yıl sonra Ögedey’in büyük han ilan edildiği kurultayda yayınlanmıştır.⁴⁴⁷ Yasa’nın dinlerle ilgili kurallarının temeli Moğol geleneklerine dayanıyordu. Cengiz Han’ın Yasa’sının Moğolların geleneksel kanunlarına ne kadar yenilik eklediğini belirlemek oldukça zordur. Cüveynî’ye göre, Cengiz Han’ın Yasası, tomlara Uygur yazısıyla yazılmış ve “Yasaname-i Bozorg” olarak adlandırılmıştır.⁴⁴⁸ Bu kitabın orijinali günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla içeriğini yalnızca eski tarihçilerin bilgileri başta olmak üzere diğer kaynaklara dayanarak anlamaya çalışabiliriz.

Cengiz Han’ın 1223 yılında Taocu keşişlere, onlardan herhangi bir vergi veya görev talep edilmeyeceğini belirten bir belge vermesini Moğolların dini politikasının ilk bilinen örneği olarak söyleyebiliriz.⁴⁴⁹ Cüveynî, Cengiz Han hakkında: “İnsanları dinine göre ayırt edip birini diğerine üstün tutmazdı. Hangi dinden olursa olsunlar âlimlere ve din adamlarına iyi davranır, onları her zaman yüceltirdi”⁴⁵⁰ demektedir. Cengiz Han bunu din adamlarının din işi ile uğraşmaları ve kendisi için Tanrı’ya dua

⁴⁴⁷ Fethi Gedikli, “Yasa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, C. XLIII, s. 336-337, s.s. 336-340.

⁴⁴⁸ Cüveynî, I, s. 17.

⁴⁴⁹ Arhimandrit Palladiy (Kafarov), *Puteşestvie na Zapad daosskogo monaha Çan Çunya*, Direkt-Media, Moskova-Berlin, 2020, s. 98.

⁴⁵⁰ Cüveynî, I, s.18.

etmeleri maksadıyla yapardı. Bu yüzden din adamları her türlü vergiden muaf tutulurdu.⁴⁵¹

Cengiz Han din adamlarını ve âlimleri sadece vergilerden muaf tutmakla kalmayıp onlara ilgi ve saygı ile muamele ederdi. Din bilginlerinin tavsiyelerine kulak verir ve onlarla din hakkında konuşurdu. Cengiz Han'ın sarayında çeşitli dinlerin temsilcileri yaşar ve ibadetlerini özgürce yaparlardı. Tarihçi Abdülgaffar Kırımı eserinde: “*Cengiz'in kafir-i bi-iman ve zümre-i mecusdan olmasına rağmen her dine iltifat ettiğini söyler ve Harezmi seferine çıkarken bu bölgede bulunan Şeyh Necmeddin el-Kübra'ya zarar gelmesini önlemek amacıyla şeyhe bölgeden ayrılması için haber gönderdi*”⁴⁵² diyerek Cengiz Han'ın din büyüklerine olan saygısını vurgulamıştır.

Cengiz'den sonraki Moğol Hanlarının din politikasının temel kuralları Cengiz Han'ın belirlediği Yasa maddelerinde kaydedilmiştir. Cengiz Han ve haleflerinin din adamlarını vergilerden muaf tuttuklarını, Reşidüddin, Mengü Han örneğinde şu şekilde anlatmaktadır:

"[Mengü Han-T.A.] emretti ... herkes gelir miktarına orantılı olarak vergilerini zamanında ödemelidir. Cengiz Han ve [Ögedey] Han'ın kanunlarında belirtildiği gibi, Müslümanlardan büyük şeyhler, ünlü seyyidler ve dindar imamlar, Hristiyanlardan piskoposlar, rahipler, keşişler ve putperestlerden ünlü tuinler vergiden muaftır”.⁴⁵³

Cüveynî de Mengü Han'ın din politikasıyla ilgili aynı bilgileri aktarmaktadır.⁴⁵⁴ Kirakos diyor ki: “*ama din adamlarından herhangi bir vergi talep etmedi, çünkü buna*

⁴⁵¹ John Fennel, *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*, Longman Press, London-New York, 1990, s.113.

⁴⁵² Kırımı, s.13.

⁴⁵³ Reşidüddîn, II, s. 844. Budist rahiplerine “tuin” denir.

⁴⁵⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Kitab-i Tarih-i Cihan Güşay*, nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb-i Kazvînî, Brill, Leiden, 1937, C.III, s. 77-78.

Han'dan emir almadılar."⁴⁵⁵ Hanlar tarafından din adamlarına onların hak ve hukuklarını belirtilen bu belge (yarlık) verme geleneği uzun zaman devam etmiştir.

Moğol uluslarında İslam'ın kabul edilmesiyle Moğolların vergi sisteminde değişiklikler olabilirdi. Nitekim İslam hukukuna göre bazen Hristiyan din adamlarından cizye vergisi almak caizdir. 1313 yılından sonra Altın Orda'da hanların tamamı Müslüman olsa da Cengiz Han'dan beri süregelen din adamlarından vergi almama geleneği değiştirilmemiştir. Yasa kuralları, Cengiz Han'ın devletinde halk hayatının her alanına nüfuz etmiş ve onun ölümünden sonra da oğulları tarafından yönetilen uluslarda bir dönem varlığını sürdürmüştür. Zaman geçtikçe, İmparatorluğun Batı uluslarındaki Cengiz evladı ve elit askeri göçebe, İslam'ın gelenekleri ile devlet sistemini benimsemeye ve hayatlarını Yasa'nın emirleriyle daha az kısıtlamaya başlamıştır. Daha erken dönemlerde Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olan bölgelerde Yasa uzun zaman varlığını korumuştur. Deşt-i Kıpçak'ın batı bölgelerinde Yasa 15. yüzyılın başında yürürlükten kalktıysa da Doğu Deşt-i Kıpçak'ın yöneticileri 16. yüzyılda bile birçok önemli meseleyi çözerken Cengiz Han'ın Yasası'na göre hareket ederlerdi.

C- Din ve Yasanın Yönetime Yansıması

Hanlar için Cengiz Han Yasası, hâkimiyetlerinin hukuki dayanağı ve meşruiyet kaynağı olmuştur. Yöneticinin dini inancı ne olursa olsun bu onun politikasını etkilememeliydi. Hanlar, Yasa'ya sıkı sıkıya bağlı olmalıydılar.⁴⁵⁶ Dolayısıyla siyasi elit Cengiz Yasasının takip edilmesinden yanaydı ve bu konuda özen gösterirdi. Örneğin, Reşidüddin Fazlullah'ın rivayetine göre, Ögedey Han ile Çağatay, nehirde abdest alan bir Müslümana rastlamışlardır. Moğol inancına göre o, Müslümanın yaptığı felaketlere

⁴⁵⁵ Gandzaketsi, s. 222.

⁴⁵⁶ Reşidüddin, I, s. 582.

sebeup olacak bir işti ve Çağatay onu, bunun için idam etmek istemiştir. Fakat Ögedey Han'ın yardımıyla o Müslüman bir şekilde kurtulmuştur. Orada Ögedey Han'ın söylediği: “*Büyük Yasayı çiğnemeye kim cesaret edebilir?*”⁴⁵⁷ sözünden Moğol inancına göre günah sayılan bu eylemin Cengiz Yasasıyla yasaklandığı ve onun hanlar tarafından takip edildiği anlaşılmaktadır.

Moğol Devletinde bir yöneticiyi, kurultay üyeleri, Cengiz Yasasını çiğnediği suçlamasıyla tahttan indirebilirdi. Nitekim yöneticiyi resmi olarak kurultay seçerdi. Meşhur seyyah İbn Battuta, bu konuda şöyle demektedir:

*“Tinkiz (Cengiz-T.A.) hükümleriyle ilgili bir kitap telif etmiştir. Ona “Yasak” adını vermişlerdir. Kim bu kitabın hükümlerine aykırı davranırsa onun tahttan indirilmesi lazımdır. Onun hükümlerinden biri de ziyafet günü anlamında “toy” olarak adlandırılan bir şölen için yılda bir kez toplanmalarıdır. O gün ülkenin her yerinden Tinkiz’in oğulları ve emirleri, hatunlar ve asker büyükleri bir araya gelirler. Eğer sultanları söz konusu hükümlerden herhangi bir şeyi değiştirirse büyükleri ayağa kalkar ve ona şöyle derler: “Sen şunu şöyle değiştirdin ve şöyle yaptın. Senin (tahttan) indirilmen şarttır.” Onun elinden tutup tahttan indirirler. Yerinde Tinkiz oğullarından başka birini oturturlar.”*⁴⁵⁸

Muhtemelen Cengiz evladından ilk defa bir hükümdarı Cengiz Yasasına aykırı davranmakla suçlayan Arık Boğa olmuştur. O, 1260 yılında ağabeyi Kubilay’a karşı toplanan kurultayda kendisini han ilan ederek Moğol İmparatorluğu’nun tüm uluslarına Kubilay’ın emirlerini yerine getirmemek ve destekçilerini dinlememek için bir emir göndermiştir.⁴⁵⁹ Arık Boğa, Rossabi’ye göre, Kubilay’ı göçebe geleneklerini (Cengiz Han yasasını) bırakıp Çin geleneklerini benimsemekle suçlamış ve çok sayıda destekçi

⁴⁵⁷ Reşidüddin, I, s. 685.

⁴⁵⁸ İbn Battuta, s. 380.

⁴⁵⁹ Reşidüddin, II, s. 875.

bulabilmiştir.⁴⁶⁰ Bu suçlama o kadar ikna edici olduğunu kanıtladı ki, Arık Boğa'ya dört yıl boyunca daha yetenekli bir komutan ve aynı zamanda büyük maddi ve insani kaynaklara sahip bir hükümdar olan ağabeyine karşı direnme imkânı verdi. Ayrıca, Arık Boğa'nın yenilgisinden sonra da bu suçlama önemini kaybetmemiş ve 1271 yılında Moğolistan'da düzenlenen kurultayda Ögedey'in torunu Haydu tarafından da Kubilay'a karşı kullanılmıştır. Aynı yıl Kubilay Han, muhalifler tarafından kendisine yöneltilen suçlamayı tasvip edencesine Çin geleneklerine göre imparator unvanını almıştır. Böylece Haydu, eski bozkır gelenekleri ile Cengiz Yasasının koruyucusu olarak kendisini göstermeye başlamıştır.

Kuşkusuz, yasaya göre, Cengiz Han'ın hayat tarzını ve kendisine bağlı halka yönelik belirlediği hükümlerini değiştirmek ağır bir suçtur. Fakat hanlara karşı suçlamalar bununla sınırlı kalmamıştır. Taht adayları, hükümdar Cengiz Han'ı diğer yasalarını çiğnemekle de suçladılar. Yaygın suçlamalardan biri de Cengiz soyundan gelenleri cezalandırma kurallarının ihlal edilmesiydi. Reşidüddin Fazlullah Cengiz Han'ın şöyle dediğini aktarmıştır:

“Eğer bizim uruğ'tan (yani sülaleden-T.A.) herhangi biri Yasa'yı bir kez ihlal ederse o zaman ona sözlü nasihat edilmelidir. Eğer onu iki kez ihlal ederse Biliğ'e göre cezalandırılmalıdır. Üçüncü kez Baljin Kulcur'un uzak bölgesine gönderilmelidir. Orada kalıp geri döndükten sonra akli başına gelecektir. Eğer ondan sonra da düzelmezse zincirlenerek zindana atılmalıdır. Eğer oradan çıkıp edebi öğrenip akıllanırsa iyidir aksi halde tüm yakın ve uzak akrabaları toplanıp danıştıktan sonra onunla ilgili karar vermelidirler.”⁴⁶¹

Bu konuda, İlhanlı hanzadesi Argun'un Hülâgû ailesinden birkaç hanzadeyi yargılamadan idam ettiği bahanesiyle amcası Tekudar'a karşı isyan bayrağını

⁴⁶⁰ Rossabi, s. 61.

⁴⁶¹ Reşidüddin, I, s. 588.

kaldırdığını örnek olarak verebiliriz.⁴⁶² Aslında, idam edilen hanzadeler Argun adına Tekudar'ı tahttan indirmeye teşebbüs etmişlerdi ve bu sebepten ötürü cezalandırılmışlardı. Bununla birlikte Argun, Tekudar'ı kendi inancına zorla inandırmaya çalışarak Cengiz Yasasını ihlal etmekle suçlamıştır. Argun'un bu suçlaması temelsiz değildi. Nitekim 1282 yılında İlhanlı hükümdarı olan Ahmet Tekûdâr, seleflerinin izledikleri din politikasını terk etmiştir.⁴⁶³ Samimi bir Müslüman olan Ahmet Tekudar Hıristiyan kiliseleri ile Budist tapınaklarının yerine Müslümanların cami inşa etmelerine izin vermiş, hatta Papa'nın misyoner olarak gönderdiği rahipleri casuslukla itham edip katletmiştir. Ahmet'in dini siyasetine karşı Hıristiyanlar ve Budistler, bundan endişe duymuş, Müslüman olmayan Moğollar ise hükümdarlarının yaptıklarını hoş karşılamadıklarından durumu Moğol Hanı Kubilay'a şikâyet etmişlerdir. Kubilay memnuniyetsizliğini belirterek müdahale etmekle tehdit etmiştir.⁴⁶⁴ Müslüman olmayan Moğol emirleri Ahmet Tekudar'ı terk ederek ona muhalif olan Argûn'un safına geçmişlerdir.⁴⁶⁵ Durumu, lehine kullanan Argun, tahtı ele geçirince 26 Cemaziyülevvel 683/10 Ağustos 1284 yılında Ahmet Tekudar şehit edilmiştir.⁴⁶⁶

Daha sonra benzer bir suçlama başka bir hükümdara, Çağatay Ulusu'nun Hanı olan Tarmaşirin'e (1326-1334) karşı yapılmıştır. Tarmaşirin'in göçebe ve yerli soyluları birleştirme politikasını yürütmüş, ülkesinde tüccarları, şehirleri himaye etmiş ve İslamiyet'i kabul etmiştir. Hatta Budist kökenli ismini bile değiştirerek Alaüddin ismini almıştır. Bu durum rakiplerinin Tarmaşirin'i Cengiz Han Yasası'nı ihlal etmekle suçlamasına fırsat vermiştir. 1334 yılında Hanzade Buzan, Tarmaşirin'e karşı bir isyan

⁴⁶² Reşidüddin, II, s. 1147-1148.

⁴⁶³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 252.

⁴⁶⁴ Makrîzî, Sülûk, II, s.61.

⁴⁶⁵ Ebu'l-Ferec, II, s. 618; Grousset, s. 410.

⁴⁶⁶ Ebu'l-Ferec, II, s. 616; Makrîzî, Sülûk, II, s. 173.

başlatmış ve eylemlerini meşrulaştırmak için Han'ı Yasa ilkelerinden ayrılmakla suçlamıştır. Tarmaşirin kurultay sonrası tahttan indirilmiş ve çok geçmeden öldürülmüştür. Tarmaşirin Han ile bizzat görüşen İbn Battuta, onun katledilmesinin sebebini yasaya karşı olmasına bağlamaktadır.⁴⁶⁷

II- KURULUŞ SÜRECİNDE HANLARIN DİN POLİTİKASI

A- “Sayın Han” Batu (1241-1256)

1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı

Altın Orda Devleti Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi'nin ulusu temelinde kurulsada, devletin asıl kurucusunun Cuçi'nin oğlu Batu olduğu kabul edilir. Onun saltanatı döneminde Cuçi Ulsu'nun sınırları genişletildi ve belirlendi. Aslında Batu, Cuçi'nin en büyük oğlu değildi ve babasının ölümünden sonra tahta ağabeyi Orda çıkabilirdi. Ötemiş Hacı'ya göre Orda, gönüllü olarak Cuçi Ulsu'nun tahtına kardeşi Batu'nun geçmesini istemiş ve haklarından vazgeçmiştir.⁴⁶⁸

Cuçi Ulsu'nun liderliğini üstlendikten sonra Batu, Moğol Hanı Ögedey ile iyi ilişkiler kurmayı başardı. Onun emrinde Batu 1230'lu yılların başında Curçenlere karşı savaflara katıldı.⁴⁶⁹ Batu'nun bu savaflara katılarak hanın karşısında itibar kazandı. Batı seferleri sırasında Batu, gönderdiği mektuplarından birinde, Ögedey'e “han amcam”

⁴⁶⁷ İbn Battuta, s. 380.

⁴⁶⁸ Ötemiş Hacı, s. 3.

⁴⁶⁹ Ebü'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, tıpkıbasım, İAN, Sankt-Peterburg, 1871, s. 171.

diye hitap ederek ona yakınlığını gösteriyordu.⁴⁷⁰ Ögedey'in desteği sayesinde, Batu, Batı seferlerinde (1236-1242 yıllar) orduyu yönetme hakkına sahip oldu. Üstelik batıda fethedilen tüm bölgeler Altın Orda'ya dâhil edildi. Bir komutan olarak Batu, kendini yeterince kanıtlayamasa da, bir politikacı ve yönetici olarak çok başarılıydı.

Batu'nun dini inancı hakkında Alaaddin Ata Melik Cüveynî (ö. 681/1283) *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinde: “O (Batu-T.A.) herhangi bir inanç ve mezhebe bağlı olmayan bir hükümdardı, onları sadece Tanrıyı bilmenin bir yolu olarak görürdü. Mezheplerin ve dini öğretilerin hiçbirine mutaassıp değildi”⁴⁷¹ demektedir. Bundan Batu'nun Tanrı'ya inanmayan bir insan olduğu anlaşılmamalıdır. Nitekim Cüveynî, başka bir yerde Batu Han'ın Batı seferlerinin birinde iki ordu karşı karşıya geldiğinde, bir tepeye çıkarak bir gün bir gece boyunca kimseyle konuşmadığını, dua ederek yüksek sesle ağladığını, Müslümanların da toplanarak dua etmelerini istediğini söylemektedir.⁴⁷² Batu geleneksel Türk-Moğol dinine mensuptu ve Cengiz Han'ın Yasasına bağlıydı. Fakat oğlu Sartak'ın Hristiyan olması, kardeşi Berke'nin Müslüman olması, tebaasının dini ibadetlerini yerine getirmelerinde bir engel oluşturmaması, Cüveynî'nin dediği gibi, Batu Han'ın her hangi bir dini öncelemediğini ve Moğol geleneklerine uygun tüm inançlara saygılı olduğunu göstermektedir.

Batu, 1242-1256 yılları arasında Altın Orda'yı yönetti. İstila edilen topraklarda idari kontrolü sağladı. Altın Orda'nın içinde ve diğer devletlerle ticari ilişkilerin geliştirilmesinde önemli adımlar attı, tahrip edilen şehirleri sadece onarmakla kalmayıp yeni şehirler de inşa etmek için bir sistem kurmayı başardı.⁴⁷³ Böylece Altın Orda'nın

⁴⁷⁰ *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Ulaanbaatar, Soyombo Printing, 2006, s. 224.

⁴⁷¹ Cüveynî, I, s. 222.

⁴⁷² Cüveynî, I, s. 226.

⁴⁷³ Egorov, s. 95-96, 129-130

gelecekteki gücünün temellerini attı ve büyük ölçüde sonraki yöneticilere bağımsızlık için mücadele etme imkânını sağladı.

2- Müsamahalı Din Politikası

13. yüzyılın müellifleri Batu Han'ın tebaası tarafından sevilen bir hükümdar olduğunu belirtmektedirler. Dönemin Ermeni tarihçisi Grigor, Moğol tarihi ile ilgili eserinde Batu Han hakkında: “Çok merhametliydi ve o yüzden halk ona Sayın Han, yani merhametli ve iyi han demektir”⁴⁷⁴ derken, Papa'nın Moğollara gönderdiği elçisi, Katolik din adamı Johann de Plano Carpini (1180-1252): “Batu adamlarına karşı çok şefkatli, aynı zamanda onlar da ona çok saygılıdır”⁴⁷⁵ demektedir.

1246 yılında Batu, Çernigov Knezi Mihail Vsevolodoviç'i idam ettirmiştir.⁴⁷⁶ Rus kroniklerine göre idamın sebebi knezin Moğolların dini ayinlerini yapmayı reddetmesiydi. Bu olay sadece Rus müellifler tarafından değil, Altın Orda'ya gelen Fransiskan keşişi Plano Carpini tarafından da kaydedilmiştir.

Knez Mihail'in öldürülmesinin nedenlerini birçok tarihçi incelemiştir. Örneğin, Arseniy Nasonov, Knez Mihail'in öldürülmesinde dini ayinini yerine getirmeyi reddetmenin sadece bir bahane olarak kullanıldığını oysa idamın tamamen politik bir eylem olduğunu yazmaktadır.⁴⁷⁷ Martin Dimnik'e göre, Moğollar tehlikeli düşmanını ortadan kaldırmak için Mihail'e yapılması imkânsız ayinleri bilerek talep etmişlerdir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ *İstoriya mongolov inoka Magakii*, s. 18

⁴⁷⁵ Plano Carpini, s. 112.

⁴⁷⁶ PSRL, I (2), s. 471.

⁴⁷⁷ Arseniy Nasonov, *Mongolı i Rus (İstoriya tatarskoy politiki na Rusi)*, AN SSSR, Moskova, 1940, S.27.

⁴⁷⁸ Martin Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev (1224-1246)*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1981, s. 133-134.

Diğer araştırmacılar idamın temel nedeninin yanlış anlaşılma olduğunu, Rus ve Moğol düşünce biçimlerinin çatışması olduğunu söylemektedirler. Evgeniy Golubinskiy'e göre, Rus knezlerinden Moğol dini ayinini yapmayı talep ederek hanlar onun Hristiyan inancına aykırı olduğunu düşünmemişler, onu sadece saygı ve itaat işareti olarak görmüşlerdir.⁴⁷⁹ Nikolay Veselovskiy de, Mihail'in öldürülmesinin sebebini Hristiyan knez ile "pagan Moğollar" arasında karşılıklı yanlış anlaşılma kaynaklanan bir olay olduğuna inanmaktadır.⁴⁸⁰ Böylece Knez Mihail'in idamının sebepleri hala tartışmalı bir konudur. Nitekim orada yapılan dini ayinin kendisi de yeterince araştırılmamıştır. Ayrıca, Moğollar bu ayinlerin yapılmasını sadece Knez Mihail'den talep etmediği birçok tarihi kaynaktan da anlaşılmaktadır.

Mihail'in öldürülmesiyle ilgili eski Rus kroniklerinde geçen bilgileri doğru yorumlamak için diğer tarihi kaynaklara başvurmak ve Türk-Moğol dini tarihi bağlamında ele almak gerekir. Bu şekilde, hanların sarayında yapılan dini ayinlerin rolü ve önemi daha doğru bir şekilde belirlenecektir.

Rus kroniklerinde anlatılan bu olayı kısaca şöyle özetleyebiliriz: Mihail, knezliğini onaylatmak için Batu'ya gitmiştir. O dönem Altın Orda'ya gelen tüm Rus krenzleri, bazı Moğol dini ritüellerini yapmak zorundaydılar, fakat Mihail bunları yerine getirmeyi reddetmiştir. Batu, Mihail'i ölümle tehdit etmiştir. Çernigov Knezi'nin kararlı bir şekilde reddetmesiyle acımasız bir şekilde katledilmiştir. Onunla birlikte ayini yerine getirmeyi reddeden Boyar Fedor da öldürülmüştür.

İpatyevskaya letopis'te Knez Mihail'in ölümüyle ilgili iki haber bulunmaktadır. Birincisi, eski Rus takvimine göre 6753, yani 1245/46 yılında knez Orda'ya gitmiştir.

⁴⁷⁹ Evgeniy Golubinskiy, *İstoriya russkoy tserkvi*, Universitetskiy Tipografya, Moskova, 1900, C.II, s. 45.

⁴⁸⁰ Nikolay Veselovskiy, "O religii tatar po russkim letopisyam", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, B. LXIX, Sayı 7, Sankt-Peterburg, 1916, s. 98, s.s. 81-101.

Batu Han knezden Moğol geleneğine boyun eğerek putperestlerin ayinini yerine getirmesini talep etmiş ve Mihail ona karşı çıkmıştır.⁴⁸¹ İkincisi, 6758, yani 1250/51 yılında Knez Mikhail Prens ile Boyar Fedor Moğolların taptıkları ağaca boyun eğmemiş ve bu geleneği eleştirmişler ve ondan dolayı öldürülmüşlerdir.⁴⁸²

Bununla birlikte *İpatyevskaya letopis*'te Knez Daniil Romanoviç Galitskiy'nin 1250 yılında Orda'ya gittiği ve Batu'ya gelen tüm knezler ile onların maiyetinin Moğol ayinini yaptıkları anlatılmaktadır: “Çarlar, knezler ve beyler güneş, ay, toprak, şeytan ve cehennemde olan onların babaları, dedeleri ve annelerinin ruhlarına ağacın yanında taptılar.”⁴⁸³ Büyük Knez Yaroslav Vsevolodoviç'in adamlarından birisi, Knez Daniil'e efendisinin de ağaca boyun eğdiğini söylemiştir.⁴⁸⁴ Kaynaktan Knez Daniil'in de Moğol geleneğine boyun eğmek zorunda kaldığı açıkça bilinmektedir. Rus kroniklerinde knezlerin ağaca nasıl taptıkları ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Ağaca ek olarak, ibadet nesneleri arasında, *İpatyevskaya letopis*'te, güneş, ay, toprak, şeytan ve ölen ataların ruhları da sıralanmaktadır. *Lavrentievskaya letopis*'e göre, Batu, Mihail'den ateşe ve putlara tapmasını talep etmiş ama knez itaat etmemiştir.⁴⁸⁵

Rus kroniklerine göre, Batu'ya gelen knezler iki ateşin arasından geçer ve güneşe boyun eğdi. Onunla birlikte knezler armağanlarının belirli bir kısmını ateşe atarlardı.⁴⁸⁶ Başka bir yerde ağaç ve ateşin yanı sıra han suretine ibadetten bahsedilmektedir.⁴⁸⁷ Bu aynı zamanda Plano Carpini tarafından onaylanmaktadır. Ona

⁴⁸¹ PSRL, II, s. 795.

⁴⁸² PSRL, II, s. 808.

⁴⁸³ PSRL, II, s. 806.

⁴⁸⁴ PSRL, II, s. 807.

⁴⁸⁵ PSRL, I (2), s. 471.

⁴⁸⁶ Serebryanskiy, s. 50-51.

⁴⁸⁷ Serebryanskiy, s. 52.

göre, Moğollar Cengiz Han'ın putunun önünde tıpkı Tanrı'nın huzurundaymış gibi diz çökerler ve kendilerine bağlı kıldıkları diğer soyluları da onun önünde diz çökmeye mecbur ederlerdi. Bu bağlamda Plano Carpini, Knez Mihail'in öldürülmesinden bahsederken, onun iki ateş arasından yürümeye zorlandığını ve daha sonra Cengiz Han'ın sureti önünde eğilmesi emredildiğini, fakat knez, ölmüş bir adamın put suretine boyun eğmeyeceğini söyleyince idam edildiğini belirtmektedir.⁴⁸⁸

Tarihi kaynaklar arasında Batu Han'ın sarayında yapılan geleneksel Moğol ayinleriyle ilgili çok değerli bilgiler en fazla *İpatyevskaya letopis*'te yer almaktadır. Fakat bu arada Rus knezlerinin Batu'nun sarayında yapmaları emredilen o ritüellerin, 13. yüzyılda Moğollarda bilinen dini geleneklerle benzerliğinin analiz edilmesi gerekir. Rus kroniklerinde bahsedilen ateşle temizlenme ile Cengiz Han tasvirine tazim etme gibi ritüeller dışında toprağa, güneşe, ağaca, şeytana tapma ayinleri diğer kaynaklarca tasdik edilmemektedir. Muhtemelen ayinlerin sayısı çok değildi ve bazı unsurlar müellifler tarafından kurgulanmıştı.

Böylece, Altın Orda'ya knezliklerinin onayı için gelen Rus knezleri ve maiyeti, geleneksel Moğol dini ayinlerini yerine getirmek zorundaydılar. Onlar “temizlenmeleri” için ateşlerin arasından geçer ve Cengiz Han'ın suret putuna boyun eğerdiler. Bu ayinleri yerine getirmek hem dini hem de siyasi bir görevdi. Zaten Knez Mihail dışında Rus knezlerinden herhangi birinin bu ayini gerçekleştirmeyi reddettiği bilinmemektedir. Büyük Knez Yaroslav Vsevolodoviç ve Knez Daniel Galitskiy gibi soyluların da bu ayinleri yaptıkları kroniklerde kaydedilmiştir. Hatta Carpini'ye göre, Knez Mihail'in kendisi de ateşlerin arasından geçmiş, ama o, ayinin diğer kısmını yerine getirmeyi reddetmiştir.

Bu ayin-törenin Altın Orda'da en azından Batu döneminde (1242-1256) mevcut olduğu bilinmektedir. Batu gibi diğer Moğol hanlarının da sarayında ziyaretçiler için

⁴⁸⁸ Plano Carpini, s. 37.

zorunlu benzer ayinlerin olduğu varsayılabilir. Fakat Batu'nun halefleri tarafından bu ayinin korunduğuna dair somut veriler henüz tespit edilmemiştir.

Rus kronikleri ve diğer kaynaklar, Knez Mihail'in idamının nedeninin, ayini reddetmesi olduğunu söylemektedir. Gördüğümüz gibi, knez sadece ayini yerine getirmeyi reddetmekle kalmamış, aynı zamanda hana itaat etmemiştir. Böylece, bize göre, Rus Knezi'nin idamı siyasi itaatsizliği sebebiyle olmuştur.

Batu, Hristiyanlığı kabul etmese de Hristiyanlara baskı yapmamıştır. Altın Orda bu dönemde Moğol İmparatorluğu'na bağlı olduğu için dinlerle ilgili merkezin resmi politikasından bağımsız olamazdı. 1246 yılında kurultayda Ögedey Han'ın yerine oğlu Güyük seçilmişti. Güyük, tüm Moğol Hanları gibi, dinlerle ilgili hoşgörü politikasını devam ettirdi, ancak o, tüm dinler arasında Hristiyanlığa daha yakındı. Vasiliy Bartold, Güyük Han'ın kısa süreli saltanatında Hristiyanların en iyi durumda olduklarını ve onun Hristiyan terbiyesini almasına neden olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁹ Reşidüddin Fazlullah: “*Güyük Han döneminde Hristiyanlar müteber oldular ve hiçbir Müslüman onlara karşı sesini çıkartamazdı*” demektedir.⁴⁹⁰ Dolayısıyla, Güyük Han döneminde Moğolların egemen olduğu topraklarda Hristiyan din adamları güçlenmiştir.

1246 yılında Rus Ortodoks Kilisesi'ne onların hak ve hukuklarını gösteren ilk yarlık verilmiştir. 1243-1281 yıllar arasında Kiev mitropoliti II. Kiril idi.⁴⁹¹ Demek ki yarlık ona verilmiştir. Bu yarlıklar Güyük Han adına verildikten sonra Batu tarafından onaylanırdı. Çünkü Moğol İmparatorluğu'nun Batı topraklarının çoğunu kontrol eden Altın Orda hükümdarı tarafından Han yarlığının onaylanması lazımdı. Bu daha sonra da böyle devam etmiştir. Nitekim Kirakos Gandzaketsi, Ermeni Kral Hetum'un,

⁴⁸⁹ Vasiliy Bartold, *Soçineniya, Raboti po otdelnım problemam istorii Sredney Azii*, Nauka, Moskova, 1964, C.II (2), s. 316.

⁴⁹⁰ Reşidüddin, II, s. 808.

⁴⁹¹ PSRL, II, s. 794.

Karakurum'dan döndükten sonra hemen Barseg rahibini Mengü Han'ın emir ve mektuplarını göstererek onlara uygun bir belge alması için Batu'ya göndermiştir.⁴⁹²

Fakat 14.-15. yüzyıllarda yazılan Rus edebi eserlerinde Batu, Hristiyan düşmanı olarak gösterilmektedir. *Povest ob ubienii Batıya* (Batu'nun öldürülmesi hakkında hikaye) adlı retorik eserde (1440-1470 yıllar arasında yazılmış ve muhtemel müellifi Pahomy Logofet'tir) Batu, M.Ö. 586 yılında Kudüs'ü işgal edip Süleyman Mabedi'ni yıkan ve halkını esir eden II. Nebukadnezar'a benzetilerek Hristiyanlara zulmeden gaddar birisi olarak tasvir edilmektedir.⁴⁹³

Aynı tarzda *Povest o razorenii Ryazani Batıyem* (Batu'nun Ryazan'ı tahrip etmesi hakkında hikaye) (14. yüzyıl sonu) adlı eserde şöyle denmektedir:

“Tanrı tanımayan çar Batıy (Batu-T.A.) Rus topraklarına kalabalık Tatar askerleriyle geldi... Tanrı tanımayan çar Batıy, çok dökülen Hristiyan kanını görüp daha da öfkeleni ve sertleşti. Böylece Rus topraklarını esir etmek, Hristiyan inancının kökünü kazımak ve Tanrı kilisesini temellerine kadar yıkmak için Suzdal ve Vladimir şehirlerine yöneldi”.⁴⁹⁴

Batu Han figürünü kullanan *Slovo O Merkuriy Smolenskom* (Merkuriy Smolenskiy'nin Destanı) (15. yüzyılın ikinci yarısı) adlı eserde:

“Zalim çar Batu, Rus topraklarını masumların kanını su gibi dökerek ve Hristiyanları işkence ederek işgal etti. Kutsal Smolensk şehrinin yakınlarına büyük bir orduyla geldi ve 30 popriçe⁴⁹⁵ uzaklıkta yerleşti. Birçok kutsal kiliseyi yaktı, Hristiyanları öldürdü”⁴⁹⁶ demektedir.

⁴⁹² Gandzaketsi, s. 225.

⁴⁹³ Anton Gorskiy, “Povest ob ubienii Batıya” i russkaya literatura 70-h godov XV veka, *Srednevekovaya Rus*, B. III, Moskova, 2001. S. 218, s.s. 191-221.

⁴⁹⁴ *Pamyatniki literaturı Drevney*, s. 185, 191.

⁴⁹⁵ Eski Rus uzunluk ölçüsü. 1 popriçe yaklaşık 185 metre'dir.

⁴⁹⁶ *Pamyatniki literaturı Drevney Rusi*, s. 205.

Aslında bu tür edebi eserler, 14. yüzyılın sonu - 15. yüzyılın ikinci yarısında Moskova yöneticileri tarafından belirlenen siyasi amaçlara karşılık üretilmiştir. Yani mümkün olduğu kadar Altın Orda hanlarını kötü imajda göstererek Rusların mücadeleye ruhunu canlandırmak istenmiştir. Oysa daha erken dönemde (yaklaşık 1280 yıllarda) yazılan *Povest o jitii i o hrabrosti blagovernogo i velikogo knyazya Aleksandra Nevskogo* (Sayın büyük knez Aleksandr Nevskiy'in cesareti ve hayatı hakkında hikâye) adlı eserde Batu hakkında: “Doğu ülkesinde güçlü bir çar vardı, Tanrı ona doğu ve batı arasındaki birçok ulusu boyun eğdirmişti”⁴⁹⁷ denmekte ve olumsuz eleştiri içermemektedir. Çünkü bu eser, Rusya'nın Altın Orda karşıtı ideolojisinin oluşumundan yaklaşık yüz yıl önce yazılmıştı. Dolayısıyla bu tür edebi eserler bir tarihi şahsiyet hakkındaki gerçekleri yansıtmamaktadır.

Tarihçi, âlim ve edip Ebû Ömer Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn el-Cüzcânî (ö. 664/1266'dan sonra) *Tabakat-ı Nâsirî* adlı eserinde Batu Han hakkında olumlu fikir bildirmektedir:

“O çok adil bir adamdı ve Müslümanların dostuydu. Onun himayesi altında Müslümanlar hayatlarını özgürce geçirdiler... Saltanatı ve yaşamı boyunca, İslam ülkeleri ondan, onun hizmetçilerinden veya ordusundan herhangi bir sıkıntı yaşamadı. Onun koruması altında Türkistan Müslümanları büyük huzur ve güvenlik içinde yaşadılar”⁴⁹⁸

Cüzcânî, Batu'nun İslam'ı gizlice kabul ettiğine dair söylentilerin olduğunu belirtmektedir. Aynı müellif, Batu'nun cenaze töreninin Moğol geleneklerine göre yapıldığını belirtmektedir.⁴⁹⁹ Cüzcanî bilgileri muhtemelen Altın Orda'yı ziyaret eden ve Batu'nun himaye ettiği Müslüman gezginler ve tüccarlar aracılığıyla almıştır. Bu

⁴⁹⁷ *Pamyatniki literaturı Drevney Rusi*, s. 435.

⁴⁹⁸ Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasirî*, Tsh. W. Nassau Lees, Hadim Hüseyin, Abdülhay Sahban, College Press, Calcutta, 1864, s. 406.

⁴⁹⁹ Cüzcânî, s. 407.

nedenle, Cüzcanî'nin Batu hakkında sadece olumlu fikirler bildirmesi şaşırtıcı değildir. Batu Han, 1256 yılının başında vefat etti ve haleflerine Moğol ulusları arasında en geniş, zengin ve yüksek statüsü olan bir devlet bıraktı.

B- Hristiyanların Umudu Sartak (1256-1257)

1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı

Sartak, Batu Han'ın en büyük oğluydu.⁵⁰⁰ Sartak, 1256 yılında babasının yerine geçmeden önce Hristiyanlığın Nesturi mezhebini kabul etmişti. Sartak, Batu Han'ın veliahdıydı, fakat o dönemde Altın Orda'nın siyasi hayatında amcası Berke'nin büyük bir ağırlığı vardı. Babası vefat edip Moğol Hanı Mengü'nün Altın Orda yöneticisi olarak onayını alan Sartak, Altın Orda tahtında kısa bir süre bulunduktan sonra yani 1257 yılında ölmüştür. Ermeni tarihçisi Vardan, Sartak'ın kıskançlık yüzünden kardeşleri tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü kaydetmiştir.⁵⁰¹ Cüzcanî, Sartak'ın ölümünün Berke'ye küfrettiği için onun bedduaları neticesinde bir ilahi bir ceza olduğunu ve zehirlendiği söylentisinin de olduğunu, ancak suikast düzenleyenin Mengü Han olduğunu belirtmiştir.⁵⁰² Ayrıca Vardan, Sartak'ın ölümünden bahsederken: “*Bu Hristiyanlar için büyük bir acıydı, çünkü o iyi bir Hristiyan'dı. Her zaman kendi adamlarını ve yabancıları Hristiyan inancına inandırarak birçok kişinin kurtuluşuna vesile oldu*”⁵⁰³ diyerek ölümünün Hristiyanlar için büyük bir kayıp olduğunu ifade etmiştir.

⁵⁰⁰ Reşîdüddîn, I, s. 721.

⁵⁰¹ *İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam*, s. 11.

⁵⁰² Cüzcanî, s. 451.

⁵⁰³ *İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam*, Rusçaya çev. K.P. Patkanov, Sankt-Peterburg, Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1873, s. 11.

Sartak Han'ın Hristiyanlığı kabul ettiğine dair malumat Latince, Ermenice, Süryanice ve Farsça olmak üzere birbirinden bağımsız birçok kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Süryani din adamı ve tarihçisi Gregory Abu'l-Farac, Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettikten sonra okuma yazmayı öğrenip ruhani bir vazife (diyakon) aldığını belirtmektedir.⁵⁰⁴ Öte yandan bu olayın ciddi bir önemi yoktur. Nitekim Ruysbroeckli Willem, Nesturilerle iletişim kurduğu yolculuk sırasında, onların din adamlarının cehaletini ve beşiktekiler dâhil tüm erkek çocuklarını papaz olarak atama gelenekleri olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁵ Ayrıca Sartak'ın emriyle İdil Nehri'nin batı kıyısında bir yerleşim yeri ve büyük bir kilise kurulmuştur.⁵⁰⁶

Sartak'ın Hristiyan dinine inandığını 13. yüzyılın diğer müellifleri, öncelikle Ermeni tarihçileri tarafından onaylanmaktadır. Moğol esaretinde olan ve Cuçi Ulsu'nun siyasi durumunu iyi bilen Orta Çağların en önemli Ermeni tarihçilerinden Kirakos Gandzaketsi (ö.1271), Sartak'a eserinde özel bir bölüm ayırmaktadır. Orada Sartak, ona sütannelik yapan Hristiyan bir kadın tarafından yetiştirildiğini ve Suriyeliler tarafından vaftiz edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Sartak'ın büyük ölçüde kilise ve Hristiyanların durumunu iyileştirdiğini, babasının rızasıyla rahiplerin ve kiliselerin vergiden muafiyeti için bir emir verdiğini, kiliseden veya din adamlarından vergi isteyenleri ölümle tehdit ettiğini anlatmaktadır. Gandzaketsi'ye göre, Sartak dindar ve her zaman Tanrı korkusuyla yaşayan ve her zaman kutsal ayinleri yerine getirin birisidir.”⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, Trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1950, C.II, s. 532.

⁵⁰⁵ Ruysbroeckli, s. 174.

⁵⁰⁶ Ruysbroeckli, s. 268.

⁵⁰⁷ Gandzaketsi, s. 219.

Ermeni ve Süryani Hristiyan müellifleri, Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiğine dair verileri mezhepsel çıkarları nedeniyle abartmış olabilecekleri için bu verilere şüpheyle yaklaşılabilir. Dönemin Müslüman müellifleri de Sartak'ın Hristiyan olduğuna dair malumat verirler. Cüveynî eserinde Sartak'ın Hristiyan olduğunu belirtir.⁵⁰⁸ 13. yüzyılın başka bir Müslüman müellifi Ebu Ömer el-Cûzcânî, ravilere atıfta bulunarak Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiğini ve “Müslümanlara son derece acımasız ve haksız muamele eden” birisi olduğunu anlatır. Amcası Berke'ye söylediği sözlerle İslamiyet'e karşı düşmanlığını açık belirttiğini ifade eder: “*Sen bir Müslümansın, ben ise Hristiyan dinine mensubum. Müslüman yüzüne bakmak bahtsızlıktır*”.⁵⁰⁹ Peter Jackson'ın doğru bir şekilde belirttiği gibi, 13. yüzyılın ortasında yaşayan Müslüman müelliflerin bu tür rivayetleri uydurmaları için hiçbir neden yoktu.⁵¹⁰ Dolayısıyla tarihi verilere dayanarak Sartak'ın gerçek bir Nesturi Hristiyanı olduğunu söyleyebiliriz.

2- Hristiyan Yanlısı Tavrı

Sartak'ın mensup olduğu Nesturilik o dönemde Türk-Moğol boyları arasında yaygın olan Hristiyanlık mezhebiydi. 13. yüzyılın ilk yarısında Cengiz Han'ın ve torunlarının yürüttüğü hoşgörü politikası nedeniyle, Hristiyanlar sarayda önemli bir mevkiine sahip olmuşlardır. O dönemde Cengizogulları için Kereit boyunun Hristiyan prensesleriyle evlenmek adeta bir kural haline gelmiştir.⁵¹¹ Dolayısıyla kaynaklarda ismi

⁵⁰⁸ Cüveynî, I, s. 223.

⁵⁰⁹ Cûzcânî, s. 450.

⁵¹⁰ Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge, London-New York, 2005, s. 100.

⁵¹¹ Jack Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York, Crown, 2004, s. 28 vd.

geçmeyen Sartak'ın annesinin de Hristiyan olması muhtemeldir. Bu dönemde Moğol İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların baş hamisi Sorhahtani Beki (Sorkaktani Begi) idi (ö. 1252). O, Kereit Tuğrul Han'ın yeğeni, Cengiz Han'ın oğlu Toluy'un eşi, Mengü ve Kubilay Hanların ve taht adayları Arık Buke ile Hulagü'nu anneleriydi.⁵¹² Dolayısıyla Sartak'ın Hristiyan yanlısı tavır sergilemesine o dönem Moğol Han'ın sarayında güçlü olan Hristiyanların etkisinin büyük olmasıdır.

Moğollara genel olarak olumsuz bakmasına rağmen, Ermeni tarihçisi Kirakos Gandzaketsi, Moğolların Hristiyanlığa düşman olmadıklarını şu şekilde ifade etmektedir: *“Tatar savaşçılarının tamamı haç ve kilisenin düşmanları değildir, aksine birçoğu onlara saygı duyarlar ve hediyeler getirirlerdi. Çünkü onlara karşı tiksinti ve nefret beslemezlerdi.”*⁵¹³

1252 yılından sonra Sartak'ın vaftiz edilmesi hakkındaki söylentiler, Yedinci Haçlı Seferi katılımcıları arasında yayılmaya başlar. İttifak umuduyla Haçlıların lideri ve Fransa Kralı IX. Louis (1226-1270) Fransiskan keşişi Ruysbroeckli Willem'i Sartak'a gönderir. Keşiş Willem ve yoldaşlarıyla 21 Mayıs 1253'te Karadeniz'i geçerek Kırım'a, ondan sonra İdil (Etilia, Volga) Nehri'nin aşağı kısımlarında oturan Sartak'a 31 Temmuz'da ulaşırlar, sonra Batu Han tarafından kabul edilir ve oradan Mengü Han'ın oturduğu Karakurum'a yollanırlar.

Keşiş Willem, Sartak'ın kendisi ve yakın çevresinin Mesih'e saygısını ve Hristiyanlığa olan ilgisini kaydeder. Hristiyanlara Sartak'ın sarayında yüksek mevkilerin verildiğini ve bahsi geçen Nesturi Hristiyanı Koyak'ın sarayın önde

⁵¹² Li Tang, “Sorkaktani Beki: A Prominent Nestorian Woman at the Mongol Court”, *Jingjiao: the Church of the East in China and Central Asia*, Ed. Roman Malek, Peter Hofrichter, Sankt Augustin, Institut Monumenta Serica, 2006, s. 349.

⁵¹³ Gandzaketsi, s. 193.

gelenlerinden biri olarak bahseder.⁵¹⁴ Koyak, keşiş Willem'den kendisi ve Sartak için dua etmesini istemiştir. Bu isteği yerine getiren keşiş ve arkadaşları, “Salve Regina” (Sevin Kraliçe) ilahisini söyleyerek Sartak'ın otağına girmişler. Sartak, elçileri kabul etme sırasında kendisine sunulan Kitab-ı Mukaddes'in Dört İncili içerip içermediğini sormuştur.⁵¹⁵

Ruysbroeckli Willem, Sartak'a yapılan ziyaretin sonunda hayal kırıklığına uğradığını anlatır. Keşiş Willem, Nesturileri, Moğolların Hristiyanlığı hakkında abartılı söylentileri kasıtlı olarak yaymakla suçlamaktadır.⁵¹⁶ Nitekim Koyak (Coiac) adında bir Sartak'ın hizmetçisi ona: “*Efendimizin Hristiyan olduğunu söylemeyin. O Hristiyan değil, Moğol'dur*” demiştir. Keşiş Willem bunu Moğolların aşırı gururlu olduklarına bağlamaktadır: “*Bir derece İsa'ya inansalar bile, Hristiyan diye adlandırılmak istemiyorlar, çünkü kendi adları olan Moğol'u herkesinkinden üst bir düzeye çıkarmak amacındadırlar.*”⁵¹⁷ Demek ki bu dönemde her ne kadar Sartak, Hristiyanlığı benimse de Moğol gelenekleri ile Cengiz Yasası'ndan üstün olamazdı.

13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol hükümdarlarının Hristiyanlığı kabul ettiklerine dair yayılan söylentilerden dolayı Katolik Kilisesi, elçi-misyonerleri Doğuya göndermiştir. Papalığın birçok defa Moğollara elçiler gönderdiği Ruysbroeckli Willem tarafından da doğrulanmaktadır. Keşiş Willem, elçilerden biri olan Katalanlı Dominikan rahibi Bernard ile 1255 yılında kışın Moğolistan'dan dönerken Nahcivan'da karşılaşmıştır. Bernard, Macaristanlı bir rahiple birlikte Sartak'a gitme izni almak için Tebriz'e gidiyordu.⁵¹⁸ Daha sonra (2 Şubat 1255 yılında) keşiş Willem, Ani kentinde

⁵¹⁴ Ruysbroeckli, s.126.

⁵¹⁵ Ruysbroeckli, s. 129.

⁵¹⁶ Ruysbroeckli, s. 134.

⁵¹⁷ Ruysbroeckli, s. 132.

⁵¹⁸ Ruysbroeckli, s. 277.

Sartak, Mengü ve Buri'ye Papa'nın mektuplarını taşıyan beş Dominikan rahibiyle tanışmıştır.⁵¹⁹

Papalığın 1253-1254 yıllarında gerçekleştirdiği diplomatik çabaların sonunda Sartak tarafından da Papa IV. İnnocentius'e elçiler gönderilmiştir. 1253 yılında papaz İohannes'in önderliğinde elçiler, Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiğini bildiren mektupla Roma'ya gitmişler. Sartak'ın elçileri Güney İtalya'da Papa'nın rakibi Alman ve Sicilya Kralı IV. Conrad'ın (1250-1254) emriyle birkaç ay boyunca gözaltına alınmışlardır. Elçilerden Sartak'ın Papa'ya gönderdiği mektubu dâhil olmak üzere tüm malları alınmıştır. Elçiler, Conrad'ın ölümünden (21 Mayıs 1254) sonra yolculuklarını devam ettirebilmişler. Papa IV. İnnocentius, onları Anagni şehrinde kabul etmiş ve 29 Ağustos 1254'te Sartak'a cevap niteliğinde mektup yazmıştır. Papa, Sartak'ın vaftizi vesilesiyle sevincini ifade ederek maharetle dil dökmüştür. Ayrıca Papa'ya Sartak'ı dini öğretileri Katolik Kilisesi'nin kabul etmediği Nesturilerden aldığı gerçeği belliydi. Belki de Papa elçilerden Sartak'ın Katolik inancının lehine Nesturi dogmalarını terk edebileceği hakkında bazı güvenceler almıştır. Her neyse, Papa Sartak'ı manevi oğlu olarak gördüğünü ve onun o andan itibaren Papa'nın manevi iktidarı altında olduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda Papa mektubunda Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiğini herkese duyurmaya ve Hristiyan inancını tebaasına daha fazla yaymaya çağırmıştır.⁵²⁰

C- İlk Müslüman Hükümdar Nasıruddin Berke (1257-1266).

1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı

⁵¹⁹ Ruysbroeckli, s. 279.

⁵²⁰ Bkz. Aleksandr Mayorov, "Pismo rimskogo papı İnnokentiya IV zolotoordinskomu hanu Sartaku (tekst, perevod, kommentariy)", *Mongolica*, Peterburgskoe vostokovedenie, Sankt-Peterburg, 2013, C. X, s. 74-81.

Ortaçağ kaynaklarına baktığımızda, Cuçi'nin üçüncü oğlu olan Berke'nin 1240-1250 yılları arasında Altın Orda'nın siyasi hayatına aktif olarak katıldığını görebiliriz. 1251 yılında Batu Han, Moğol Hanı tahtına Mengü'yü oturtmak için Berke'yi kalabalık orduyla Karakurum'a göndermişti⁵²¹ ve o zamandan itibaren Berke tüm imparatorluk çapında bir politikacı olarak tanınmaya başlamıştır.

Tabi ki, Batu Han hayattayken Berke'nin yaptığı tüm faaliyetler bağımsız değildi. Bununla birlikte ağabeyi öldükten sonra Berke'nin, Cuçi ailesinin en büyüğü olarak Altın Orda tahtına oturma hakkı vardı. Ancak, o dönem Büyük Moğol Devleti'nin bir parçası olan Cuçi Ulusu'nda onun için Moğol Hanı Mengü'nün onayı lazımdı ama Berke onun istediği kişi değildi.

Sartak'ın öldüğü haberi ulaşınca Mengü Han, tahta onun küçük yaştaki oğlu (Reşidüddin'e göre, kardeşi) Ulakçı'nın geçmesini istedi. Saltanat naibi olarak büyükannesi ve Batu'nun dul karısı Borakçin Hatun tayin edildi.⁵²² Cüzcanî, Mengü'nün Berke'yi sevmemesinin sebebini kurultayda han seçildiği zaman yemin töreninde Berke'nin kendisine kelime-i şehadet getirtmeye zorlamasıyla açıklamaktadır.⁵²³ Fakat bu şüpheli bir rivayettir. Muhtemelen Mengü, Berke'yi Batu gibi güçlü ve kararlı bir şahıs olarak görürdü ve Altın Orda tahtına imparatorluğun tamamında söz sahibi olabilecek birisinin oturmasını istemezdi.

Berke belli bir süre iktidar mücadelesine girişmedi. 1257 yılında Ulakçı öldü ve iktidarını korumak amacıyla Borakçin Hatun İlhan Hulagü'den yardım istedi. Bu yüzden ihanetle suçlanarak Altın Orda'da idam edildi.⁵²⁴ Bu sıralarda Mengü Han, Güney Song Devleti'ne karşı savaşta orduyu idare ediyordu. Dolayısıyla Cuçiogulları

⁵²¹ Reşidüddîn, II, s. 826.

⁵²² Cüveynî, I, s. 223.

⁵²³ Cüzcanî, s. 411.

⁵²⁴ Nüveyrî, XXVII, s. 243.

ile diğerk Altın Orda'nın soylularının rızasıyla Berke, hükümdar ilan edildiğinde Mengü buna karışamadı. Zaten çok geçmeden 1259 yılında Mengü Han da Song Devleti'nin şehirlerinden birisinin muhasarası sırasında yaralanarak öldü. Han'ın ölümünden sonra kardeşleri Kubilay ve Arık Buke arasında taht kavgası başladı ve dört yıl devam etti. Böylece Berke, Karakurum'dan onay almadan iktidara gelen ilk Altın Orda hükümdarı oldu. Taht savaşından Kubilay galip çıktı. Moğolistan ve Çin gibi kendi hâkimiyet alanlarında birçok problemi olan Kubilay, Berke'yi tanımak zorunda kaldı. Çünkü Berke'nin yerine kendisine sadık birisini tayin etmek için ne imkânı ne de gücü vardı.

Berke, Altın Orda Devleti'nin etki alanlarının sınırlarını genişletti ve devlete bağlı topraklarda nüfuzunu güçlendirdi. Berke döneminde devletin idari-mali sistemi, kuzeydeki Rus topraklarına yerleştirildi. Saltanatının ilk yıllarında çıkan isyanları bastırarak ülkesindeki siyasi durumun istikrara kavuşmasına yol açtı. Neticede Altın Orda'da bir kentsel kalkınmayla birlikte ekonomik ve kültürel yükseliş oldu. Son olarak, Berke döneminde Altın Orda iç ve dış politikada kendi çıkarları açısından hareket eden bağımsız bir devlet haline geldi.

Berke, Cengiz Han'ın soyundan İslamiyet'i kabul eden tarihte bize göre ilk kişidir. Böyle bir dini yönelime o dönemde Moğol soyluları arasında çok nadir rastlanırdı. 13. yüzyılın ilk yarısı boyunca Moğol soylularının çoğu geleneksel inanç sistemlerine bağlıydı. Onların arasında dünya dinlerinden bu dönemde Budizm ve Hristiyanlığı (özellikle Nesturiliği) benimseyenler de vardı. Bunun yanı sıra İslamiyet, uzun süre Moğol soyları tarafından kabul edilmedi.

Hatta bu dönemde İslamiyet'in bazı kuralları, Moğol gelenekleriyle çeliştiği için Müslümanlara karşı doğrudan baskıya neden olmuştur. Çağatay Ulusu'nda akarsuda abdest alma ve kurbanlık koyunları kesme gibi şariat kuralları, bir dönem yasaklanmıştır.⁵²⁵ Reşidüddin Fazlullah'a göre, buna benzer yasaklar Kubilay Han'ın

⁵²⁵ Cüveynî, I, s. 227.

topraklarında uygulanmış ve hatta dört yıl boyunca Müslümanlar erkek çocuklarını sünnet edemeyecek hale gelmiştir.⁵²⁶ Moğol istilası sırasında yapılan katliamlar ve zulümler, Müslümanların çoğu tarafından ahir zaman alameti olarak algılanmış ve böyle bir dönemde en güçlü Moğol liderlerinden birinin İslamiyet'i kabul ettiğini ilan etmesi, İslam Dünyasının her yerinde coşkuyla karşılanmıştır. Berke'nin adı, Moğol İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Müslümanlar tarafından hutbelerde okunmuş⁵²⁷ ve Mısırlı Memlûklerle diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra Mekke, Medine, Kudüs ve Kahire'nin camilerinde ismi ve lakabı zikredilerek dua edilmiştir.⁵²⁸

Berke'nin İslamiyet'i ne zaman ve neden kabul ettiğine dair tarihçilerin farklı açıklamaları vardır. Müelliflerin büyük çoğunluğu (Cüzcânî, ez-Zehebî, el-Ömerî, el-Kalkaşendî), Berke'nin han olmadan önce İslam'ı kabul ettiğini belirtmektedir. Onlar, Berke'nin İslam'ı kabul etmesine Necmüddin Kübra'nın müridi Buharalı şeyh Seyfeddin el-Baherzi'nin tesir ettiğini söylemektedirler. Şeyh el-Baherzî (İbn Haldun, şeyhin ismini yanlışlıkla Şemseddin olarak adlandırır) Berke'ye İslam'ı kabul etmesi için teklifte bulunmuştur. Berke sadece el-Baherzi'nin isteklerini yerine getirmekle kalmayıp aynı zamanda Altın Orda'nın topraklarında özgür hareket edebileceğine imkân veren bir yarlık (belge) göndermiştir. Baherzî bir sufi olduğu için bunu kabul etmeyince Berke, şeyh ile görüşmek için Buhara'ya gitmiştir. Sonra Berke, şeyhin kapısının önünde sabaha kadar bekletilmiştir. Buradan, şeyhin, İslam'ın bir iman ve gönül işi olduğunu Berke'ye anlatmak istediği anlaşılmaktadır. Şeyhin huzurunda Berke, Müslüman olduğunu bir kez daha yinelemiş ve şeyh ona İslam'ı yayma görevini vermiştir. Ayrıca İbn Haldun, Berke'nin İslam'ı ne zaman kabul ettiğine dair farklı

⁵²⁶ Reşîdüddîn, II, s. 921.

⁵²⁷ Cüzcânî, s. 451.

⁵²⁸

rivayetlerin olduğunu da belirtir.⁵²⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) ve ondan istifade eden el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) Berke'nin Buhara ziyaretini 1251 yılında olan kurultaydan dönüşünde Buhara'ya uğramasıyla ilişkilendirirler ve orada İslam'ı Seyfeddin el-Baherzî'nin elinden ('*ala yedihi*) kabul ettiğini belirtirler.⁵³⁰ Zehebî (ö. 748/1348), Hicri 7. yüzyılın 40'lı yıllarında (yani Miladi 1243-1251 yıllar arasında) Berke'nin Saksin'den Buhara'ya Seyfeddin el-Baherzî ile görüşmeye gittiğini ve onunla birlikte birçok emirin Müslüman olduğunu söylemektedir.⁵³¹ Bu görüş aynı zamanda Berke'nin çağdaşı Cüzcânî (ö. 664/1266'dan sonra) tarafından da desteklenmektedir:

*“Ağabeyi Batu Han hayattayken onun [Berke'nin] ordusu otuz bin Müslümandan oluşuyordu ve ordusunda namaz cemaatle eda edilirdi. Güvenilir insanlar, onun ordusunda bir düzen olduğundan bahsederler ki, süvarilerden her biri vakti geldiğinde namaz kılabilmesi için yanında bir seccade bulundururdu. Ordusunda hiç kimse şarap içmez ve onun yanında her zaman müfessir, muhaddis ve fakihlerden oluşan büyük ilim adamları bulunurdu. Birçok dini kitabı vardı, toplantıları çoğu zaman âlimlerle yapardı. Sarayında şeriat ilimleri üzerinde sürekli münazaralar olurdu.”*⁵³²

Berke'nin han olmadan önce Müslüman olduğunu 1253-1255 yılları arasında Altın Orda'da bulunan Ruysbroeckli Willem de doğrulamaktadır. Ona göre, Berke bir Müslümandı ve Derbend yakınlarında bulunan karargâhına Müslüman heyetleri gelirdi. Karargâhında domuz etinin yenmesine izin vermezdi.⁵³³ Memlûk tarihçilerinden sadece Nüveyrî (ö. 733/1333) ve ondan istifade eden Bedrüddin el-Aynî (ö. 855/1451),

⁵²⁹ İbn Haldun, V, s. 603.

⁵³⁰ Ömerî, III, 102-103; Ebu'l-Abbâs Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Kitabu subhu 'l-a şâ*, el-Emiriyye, Kahire, 1914, C. IV, s. 474.

⁵³¹ Zehebî, *Tarihü 'l-İslam*, XLIX, s. 191.

⁵³² Cüzcânî, s. 447.

⁵³³ Ruysbroeckli, s. 138-139.

Berke'nin Altın Orda'nın hanı olunca (652/1254-1255) İslam'ı kabul ettiğini kaydetmektedirler.⁵³⁴

Böylece tarihi kaynaklarda Berke Han'ın İslam'ı kabul etmesiyle ilgili bazı farklılar bulunmaktadır. Genellikle çoğunluğun verdiği bilgileri güvenilir kabul ederek Berke'nin han olmadan önce İslam'ı kabul ettiğini söyleyebiliriz. Burada Ortaçağ tarihçileri, Berke'nin İslam'ı kabul etmesinin nedenleri hakkında tam bir cevap vermemektedir. Tabi ki el-Baherzî'nin vaazının Berke'nin üzerinde ciddi bir etkisi olmuştur ama Müslüman olmasının ana nedeni bu değildir. Hâlbuki Berke'nin el-Baherzî ile görüşmesinden önce İslam'a yatkın olduğuna dair birçok delil mevcuttur. İlk önce, Şeyh el-Baherzî'nin Berke'ye böyle bir teklifte bulunması, Altın Orda hanzadesinin İslam'a yatkınlığının bir göstergesidir. Aynı zamanda, Berke'nin şeyhin teklifini çabuk kabul etmesi ve dergâhı ziyaret ederken ortaya koyduğu davranışları bunun kanıtlarıdır. Nitekim dergâh kapısının önünde sabaha kadar beklemesi, Moğol İmparatorluğu'ndaki egemen grubun temsilcisi için sıradan bir durum değildir. Demek ki bunlar onun dini inancındaki samimiyetini ve olgunluğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, Cüzcanî'nin kaydettiği bilgiler dikkat çekicidir. Konuyla ilgili o *Tabakat-ı Nasırı* adlı eserinde şunları söylüyor:

“Güvenilir insanlardan duyduğuma göre, bu Berke Müslüman topraklarının istilası sırasında doğmuştur. Annesi Berke'yi doğurduğu zaman, babası Tuşi (Cuşi) şöyle demiş:

*“Bu çocuğu Müslüman bir kadına emzirin, bir Müslüman onun göbeğini kessin, Müslüman olmak için Müslüman sütünü emsin, çünkü oğlumu Müslüman yaptım.”*⁵³⁵

Berke'nin, Harezm'in istilası sırasında doğduğu Cengizogullarının soyağacı kaydedilen en meşhur kaynaklardan biri *Muizü'l-Ensab* adlı eserin verileriyle teyit edilmektedir. Müellifi belli olmayan bu eser 829/1425-1426 yılında Timur'un oğlu

⁵³⁴ Nüveyri, XXVII, s. 244; Aynî, C.I, s. 90, 362.

⁵³⁵ Cüzcanî, s. 446.

Şahruh'un emriyle yazılmıştır. Reşidüddin gibi, günümüze ulaşmayan kaynakları kullanan anonim müellif, Cengizogullarının soyağacı hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Mu'izü'l-Ensab*'ta Cuçi'nin eşlerinin ve onlardan doğan oğulların isimleri yer almakta ve onların arasında eşlerinden biri olarak Sultan Hatun ismi geçmektedir.⁵³⁶ İsmi Müslümanca, büyük olasılıkla Harezm kökenli olduğu görünmektedir. *Mu'izü'l-Ensab*'ın müellifi onu, Berke, Berkeçar ve Bure'nin annesi olarak kaydetmektedir. İlginçtir ki ismi geçen hanzadeleri aynı zamanda ortak dini inançları birleştirmektedir: "Berkeçar, 13. yüzyılın Ermeni tarihçisi Kirakos'a göre, Berke gibi bir Müslümandı,⁵³⁷ Bure'nin ikinci ismi ise, Reşidüddin'e göre, Muhammed'dir".⁵³⁸ Bu da onun Müslüman olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca *Mu'izü'l-Ensab*'ın müellifi bu durumun farkında olmadığı için Muhammed ile Bure'yi farklı insanlar olarak kaydetmektedir.⁵³⁹ Bize göre, bu da haberin güvenilirliğine delalet eder. Çünkü Berke, Berkeçar ve Bure'yi kardeş olarak gösterirken Reşidüddin'in eserine değil, bize yabancı olan başka bir kaynağa dayanmış olmalıdır.

Ama en önemlisi *Mu'izü'l-Ensab*'ta bulunan bu bilgi, Moğollarla Harezmliler arasındaki savaş tarihinin ana kaynaklarından olan Şihabüddin Muhammed b. Ahmed en-Nesevî'nin (ö. 647/1249-50) *Sîretü's-Sultân Celâlidîn Menkubertî* adlı eserinde yer alan bilgilerle örtüşmektedir. Harezmşah Muhammed'in annesi, kızları ve genç oğullarının sığındığı Hilat Kalesi'nin Moğollar tarafından ele geçirilmesi olayından bahsederken en-Nesevî şunları söylemektedir:

⁵³⁶ *Mu'iz el-Ensab, İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah*, Dayk Press, Almatı, 2006, C. III, s. 38.

⁵³⁷ Gandzaketsi, s. 226.

⁵³⁸ Reşidüddîn, I, s. 728.

⁵³⁹ *Mu'iz el-Ensab*, s. 42.

“Şöyle oldu: Sultan Alaaddin Muhammed’in kızlarından en büyüğü olan Han Sultan, Tatarlar tarafından Türkan Hatun ile birlikte esir alındı. Onu Duşi Han aldı ve o ondan çocuk doğurdu. Sonra Duşi Han öldü ve o kardeşi [Celalüddin] sultana Tatarlarla ilgili bilgileri, bildiği haberleri ve durumlarını anlattı... Kardeşine, Han’ın çocuklarına Kur’an öğretmesini emrettiğini bildirdi.”⁵⁴⁰

İsimlerin benzerliği ve aynı zamanda Han Sultan’ın da Cuçi’nin eşi olması, bize göre, onu Sultan Hatun ile özdeşleştirmeye imkân veren bir nedendir. İlâveten bu kadının adı o dönem Moğollar arasında görülmeyen bir isimdir. O halde onun Harezmli bir Müslüman ve oğullarının Müslümanlığı seçmelerinde etkili olması fazlasıyla mümkündür. Nitekim Han Sultan’ın Celalüddin’i bu hadiseden haberdar etme lüzumunu hissetmesi onun bu eğitime vermiş olduğu ehemmiyeti göstermektedir.

Dolayısıyla Berke, erken yaşta İslam kültürünün güçlü etkisi altında kalmıştır. Berke’nin dindarlığı hakkında Orta Çağların birçok müellifi anlatmaktadır. Nüveyrî, Berke’nin iyi bir Müslüman olduğunu, fakihlere hürmet gösterdiğini ve yanında bulundurduğunu, devletinde camiler ve medreseler inşa ettirdiğini belirtmektedir.⁵⁴¹ Tarihçi, edip ve şair İbn Arabşah (ö. 854/1450) eserinde Berke Han hakkında şöyle demektedir:

“Berke Han, İslam’la müşerref oldu ve Deşt’in her tarafına Hanif dininin bayraklarını dikti. İnsanlara dinlerinin kurallarını öğretmeleri ve onlara tevhit yollarını göstermeleri için her taraftan ilim adamları ile şeyhleri davet etti. (İcabet edip gelenlere) zengin hediyeler verdi. İlme ve ulemaya hürmet gösterdi. Yüce Allah’ın şeâirine ve Peygamberlerin şeriatına tazim etti”⁵⁴²

⁵⁴⁰ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîretü’s-Sultân Celâliddîn Menkubertî*, thk. Hafiz Ahmed Hamdi, Darü’l-Fikri’l-Arabi, Kahire, 1953, s. 300-301.

⁵⁴¹ Nüveyrî, XXVII, s. 244.

⁵⁴² İbn Arabşah, s. 60.

Tabii ki, Moğol göçebeleri arasında yetişen Berke, birçok yönden Moğol olarak kaldı. Memlûk tarihçisi Mufaddal b. Ebi'l-Fezâil (ö. 759/1358'den sonra), Berke Han'ın sarayında bulunan elçilerin onu şu şekilde gördüklerini anlatmaktadır:

*“Seyrek sakallı, büyük yüzlü, sarı renkli, saçı kulaklarının arkasına kadar taranmıştı. Bir kulağında sekizgen değerli bir taş bulunan altın halka, sırtında Hitayî kaftan, başında kalpak, belinde değerli taşlarla süslenmiş yeşil Bulgar derisinden bir kemer, ayaklarında kırmızı şagrenden yapılmış çizmeler vardı. Belinde kılıç yoktu ve kemerinde altına batırılmış eğri, siyah boynuzlar vardı.”*⁵⁴³

Burada bahsedilen altın takılarla ipek kaftanlar İslam'da bir Müslüman erkeğe caiz olmayan şeylerdir. Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidî (ö. 658/1260) ise, Berke'nin Moğol geleneklerine uygun giyinip kuşanmayı daha sonra bırakarak, sarık ve cübbe giymeye başladığını ve böylece “herkes onun davasında sadık olduğunu” anladığını zikretmektedir.⁵⁴⁴ Fakat bu tür rivayetleri değerlendirirken Berke Han döneminin toplumsal şartlarını dikkate almak lazımdır. Berke Han'ın Müslüman olmasıyla önce en yakınları İslam'ı kabul etmiş, daha sonra da İslamiyet, Moğollar arasında yayılma imkânı bulmuştur. Berke Han Altın Orda tahtına çıkmadan önce de İslamiyet'in kurallarına uymaya çalışmıştır. Han olduktan sonra İslam kurallarının uygulanmasına özen göstermiş, fakat İslamiyet'e henüz girmeyen kesimin tepkisini çekmemek için de Moğol geleneklerine uygun hareket etmiştir. Jean Paul Roux'a göre, Altın Orda soyluları Berke Han gibi bir Müslüman hükümdarı yalnızca onun “Moğol ruhunu” koruduğu için kabul etmiştir.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Mufaddal, s. 126-127.

⁵⁴⁴ Zahidî, *Risaletü'n-Nasırıyye*, s. 30.

⁵⁴⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. A. Kazancıgil, A. Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 405.

2- İslamlaşma Sürecine Yönelik Politikası

Berke'nin Müslüman olarak Altın Orda tahtına oturmasından sonra Müslüman halk daha fazla itibar görmeye başlamıştır. Müslümanlar devletin yüksek mevkilerine gelmeye başladı. Mufaddal'a göre, Berke Han'ın Türkçe ve Arapça bilen Şerefüddin Kazvinî isimli veziri vardı.⁵⁴⁶

Cüzcânî'ye göre, Berke Han'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde Semerkand'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bir çatışma çıkmıştır. Şehrin soylu Hristiyan gençlerinden biri Müslüman olmuştur. Müslümanlar buna sevinip, ona birçok iyilik yapmışlardır. Bu durumu kabul edemeyen Hristiyanlar, şehrin Hristiyanlığı benimseyen Moğol valisine gelerek şikâyet etmişler, bunun üzerine Moğol valisi, o genci huzuruna getirtmiştir. Hristiyanlar bu gence eski dinine dönmesi için ne konuştularsa da, o, İslam'da kalma konusunda ısrar etmiştir. Ondandır dolayı Moğol idarecisi ona her türlü işkenceler yapmıştır. Ama dininden dönmeyen genç, işkencelere dayanamadan hayatını kaybetmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Semerkandlı Müslümanlar Berke Han'a gidip durumu bildirmişler. Berke birkaç gün sonra bir bölük Türk askerlerini Müslümanların ileri gelenleriyle birlikte Hristiyanları cezalandırmak üzere göndermiştir. Sonra Berke Han'ın emrini yerine getiren askerler kiliseye toplanan Hristiyanları öldürmüşler.⁵⁴⁷ 13. yüzyılda Marco Polo, Semerkant'ta Müslüman ve Hristiyan topluluklarının yaşadığını ve aralarında kilise inşaatı konusunda bir çatışma çıktığını belirtmiştir.⁵⁴⁸ Ayrıca Cüzcânî, kilisenin Müslümanlar tarafından çatışma sırasında tahrip edildiğini anlatmaktadır. Bartold, bu konuda, Cüzcânî'nin rivayetinden şüphelenmenin bir nedeni olmadığını ve Moğollar devrinde Semerkant'ta

⁵⁴⁶ Mufaddal, s. 125.

⁵⁴⁷ Cüzcânî, s. 448-449.

⁵⁴⁸ Marco Polo, s. 118.

Hristiyanların güçlendiğini belirtmektedir.⁵⁴⁹ Nasılsa Semerkant'ta geçen bu olaydan Berke Han'ın Müslümanları himayesine alıp koruduğu ortaya çıkmaktadır.

Altın Orda tahtına Berke çıktığında Güneybatı Rusya'da güçlü bir isyan hazırlığının belirtileri görünmeye başladı. Galiçya yöneticisi Daniyl Romanoviç, Orta Avrupa devletleriyle münasebetler kurdu ve iki oğlunun birini Macar, diğerini Avusturya prensesleriyle evlendirdi. Hatta 1253 yılında kral unvanını aldı. O, açıkça Altın Orda yöneticilerine karşı olduğunu göstererek bölgede Altın Orda temsilcisi olan Andrey'i Batu'nun yarlığını gösterdiği halde idam ettirdi. Knezin Altın Orda'ya karşı girişimlerinde onu Kiev ve tüm Rusya Mitropoliti II. Kiril destekledi. 1250 yılından itibaren Mitropolit Kiril, Daniil'e destek toplamak amacıyla Çernigov, Ryazan, Suzdal, Novgorod gibi güçlü Rus knezliklerini dolaştı.⁵⁵⁰

Berke Han bu sorunu kararlılıkla çözdü. 1258 yılında bölgeye ünlü komutan Burunday'ın önderliğinde bir ordu gönderdi. Burunday kalabalık orduyla (bazı kaynaklara göre, altmış bin askerle), Galiçya topraklarına girdi ve Daniyl'i kendisine çağırdı. Daniyl, Altın Orda ile savaş halinde olduğunu bildiğinden ihtiyatlı bir şekilde komutanla görüşmekten kaçındı ve yerine kardeşi Vasilka ile en büyük oğlu Lev'i gönderdi. Fakat Burunday, Daniil ve ailesinin beklediği gibi davranmadı. Yani onları tehdit ederek itaat talep etmedi. Sadece Litvanya ile Polonya'ya bir sefere çıktığını söyledi ve knezleri ona katılmaya davet etti. Böyle bir teklife Galiçya knezleri hazır değillerdi. Eğer Burunday derhal askeri harekâtı başlatsaydı, Daniyl'in savaştan başka çaresi kalmazdı. Bu durumda kan dökülmesini önlemek için bir şansı vardı ve Daniel, Vasilka ile Lev'in Burunday'a askerleriyle birlikte sefere katılmalarını emretti. Burunday aslında Litvanya ile Polonya'ya başarılı bir baskın düzenledi ve yerel

⁵⁴⁹ Bartold, I, s. 569.

⁵⁵⁰ PSRL, I (2), s. 472; PSRL, *Letopisnyy Spornik, imenuemyy Patrairşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu*, Tipografiya MVD, Sankt-Peterburg, 1885, C. X, s. 137-138.

yöneticileri Daniil'in müttefiklerinden düşmanlarına dönüştürdü. Aynı zamanda Galiçya knezleri Altın Ordalıların rehinleri durumuna düştü. Bu, önemli ölçüde Galiçya ve Volınlıların Altın Orda'ya karşı direnme kararlılıklarını kırdı. Güneybatı Rusya toprakları üzerinden geçerken Burunday nihayet gerçek niyetini gösterdi: Knezlere bağlı topraklarındaki tüm şehirlerin surlarını yakmayı emretti. Çünkü Altın Orda şehirlerinde surlar olmazdı. Knezler uzun yıllar boyunca inşa ettikleri surları kendileri yıkmak zorunda kaldılar. Altın Orda komutanı, yine de Güneybatı Rus bozkırlarından dönerken yerel knezlere ait birçok yerleşimi yağmaladı. Böylece Altın Orda'nın gücünü göstermiş oldu ve çok kan dökmeden onlara tekrar Altın Orda hâkimiyetini kabul ettirdi.⁵⁵¹

1257-1258 yıllarında Novgorod'da, 1262 yılında Rostov, Vladimir, Suzdal ve Yaroslavl gibi Rus şehirlerinde Altın Orda'nın vergi düzenine karşı halk isyanları patlak verdi. Bu dönemde vergileri Müslüman tüccarlar toplardı. *Simeonovskaya Letopis*'te Yaroslavl halkının Müslüman vergi toplayıcılarının “*zulmüne tahammül etmeyip*” şehirden kovduklarından bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda bir mezhepsel çatışmaya dönüşmüştür. Sorunun mezhepsel yönü o kadar önemliydi ki, isyan sırasında, Yaroslavl halkı, yurttaşlarından biri olan İzosim'i de öldürdüler. Oysa suçu vergi toplamak değildi. İzosim bir âlimdi (*knijnik*), Hristiyanlığı bırakıp İslam'ı kabul etmişti ve bunu için öldürülmüştü.⁵⁵² Yalnızca bölge yöneticilerinin gelip itaatkârlık göstermelerinden sonra Berke onları cezalandırmadı ve vergiler eskisi gibi ödenmeye başladı.

Rus kroniklerinde Berke Han dönemi Ruslar için bir “Besermen [yani Müslüman] zulmü”⁵⁵³ olarak nitelendirildiyse de Han, Hristiyanlık düşmanı değildi. Berke,

⁵⁵¹ Roman Poçekaev, *Tsari Ordinskiye. Biografya hanov i praviteley Zolotoy Ordı*, Evraziya, Sankt-Peterburg, 2012, s. 46-47.

⁵⁵² PSRL, XVIII, s. 72.

⁵⁵³ PSRL, XVIII, s. 72.

Hristiyanlara karşı sert bir politika izlemedi. 1261 yılında Berke Han, başkent Saray'da Rus Ortodoks piskoposluğunun kurulmasına izin verdi. Araştırmacılara göre, Saray Piskoposluğunun kuruluşu bir dizi faktörden kaynaklanmıştır: 1) Altın Orda'daki Rus halkının sayısı (köleler, askerler, yerleşimciler, tüccarlar, knezler vb.) yıldan yıla artmış ve Rus Ortodoks Kilisesi tebaasına bakmak zorunda kalmıştır;⁵⁵⁴ 2) Altın Orda piskoposluğun aracılığıyla Bizans ile diplomatik ilişkiler kurmak istemiştir;⁵⁵⁵ 3) Altın Orda bu kurum aracılığıyla Rusya'nın Bizans ile olan bağlantılarını kontrol etmek istemiştir.⁵⁵⁶ 4) Rus Ortodoks Kilisesi, Altın Orda'daki çeşitli etnik gruplar arasında Ortodoksluğu yayarak nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır.⁵⁵⁷ Yani Saray'da bir piskoposluğun kuruluşu hem Altın Orda yönetimi hem de Rus Ortodoks Kilisesi'nin yararına olmuştur. Aynı zamanda Berke Han, bu şekilde Ortodoks Hristiyanlarını destekleyerek, Katolik misyonerlerine karşı koymuş olabilir. Nitekim Katolikler, o dönemde Altın Orda'ya düşman olan İlhanlılar tarafından güçlü bir himayeye sahip olmuşlardı. Böylece Berke Han, onların etkisini engellemek istemiştir. Sonuç olarak Katolik misyonerleri sadece onun halefleri döneminde (13. yüzyılın sonunda) Altın Orda topraklarında örgütlenmeye başlamıştır.

Altın Orda yönetimine böyle bir liderin gelmesi, devlet tarihinde büyük bir rol oynadığı söylenebilir. Tabi ki Altın Orda'nın İslamlaşmasında Orta Asya'nın, eski Müslüman memleketlerinin ve özellikle Harezmi'nin etkisi olduğu kesindir. Fakat

⁵⁵⁴ Grekov, Yakubovskiy, s. 232.

⁵⁵⁵ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia, A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, p. 46.

⁵⁵⁶ Mihail Priselkov, *İstoriya russkogo letopisaniya XI-XV vv.*, Dmitriy Bulanin, Sankt-Peterburg, 1996, s. 158; Nasonov, s. 41-42.

⁵⁵⁷ Poluboyarinova, s. 24-25.

Hristiyanlığın tesiri de kuvvetliydi. Bizans, Gürcistan, Rusya veya Macaristan ile dini temaslar sonucu kısmen Ortodoks Hristiyan olan Kıpçaklar, Alanlar, Kırım'ın veya Rusya'nın yerleşik halkı Cuçi evlatlarını veya göçebe Türk-Moğol boylarının tamamını kendi inançlarına çekebilirlerdi. Katolik misyonerleri de büyük çabalarla dinlerini yayıyorlardı. Berke'nin sadece 10 yıl tahtta kalmasıyla Altın Orda Devleti İslamlaşmaya doğru ilerlemiştir. Berke'nin ölümünden sonra Altın Orda hanlarından bazıları resmen Müslümanlığı kabul etmişler ama Altın Orda Devleti'nin İslamlaşması bir müddet daha gecikmiştir.

D- İlk Altın Orda Hanı Mengü Timur (1267-1280)

1- Siyasi Hayatı ve Dini İnancı

1266 yılında Berke Han vefat ettiğinde oğlu olmadığı için yerine Mengü Timur geçti. O, Batu Han'ın oğlu Togan'ın ikinci oğluydu. Annesi Kuçu Hatun Oyrat boyundandı.⁵⁵⁸ Mengü Timür'un ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Muhtemelen 13. yüzyılın 40'lı yıllarında dünyaya gelmiştir. Berke Han öldüğünde Mengü Timur'un babası Togan hayatta değildi (Muhtemelen Borakçin Hatun'un onu tahta çıkarma girişimi başarısızlığa uğrayınca onunla birlikte 1257 yılında öldürülmüştür). 1262/63 yılında ağabeyi Tarbu da ölmüş ve Mengü Timur'un tahta çıkmasına yol açılmıştır. Böylece 1267 yılında Mengü Timur, han olmasıyla Altın Orda tahtı tekrar Sayın Han sülalesinin eline geçmiş oldu.⁵⁵⁹

Mengü Timur, Batu Han gibi Moğol geleneklerine bağlı birisiydi ve dünya görüşü de ona göre şekillenmiştir. Bazen bunun istenmeyen siyasi sonuçları da olmuştur. Nitekim eski Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un oğlu Mesud ile ilgili olayda bunu

⁵⁵⁸ Reşîdüddîn, I, s. 721.

⁵⁵⁹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda*, s. 26.

görmek mümkündür. Mengü Timur, İslam şeriatını bilmediği için Mesud'u üvey annesiyle evlendirmek istemiş, fakat İslamiyet'e aykırı olduğu için Mesud bunu kabul etmeyerek Altın Orda'dan kaçmaya mecbur olmuştur.⁵⁶⁰ Böylece Altın Orda, İlhanlılara karşı kullanabilecek siyasi bir figürü kaybetmiştir.

Mengü Timur, Berke gibi, sikkelere “sultan” unvanını bastırmıştır.⁵⁶¹ İlaveten, Altın Orda'nın tüm Cengiz oğullarına değil, Batu'nun torunlarına ait olduğunu belirterek sikkelere Batu'nun hanedan tamgasını ve “el-Mülkü lillahi el-Vahidi'l-Kahhar” ifadelerini bastırmıştır.⁵⁶² Muhtemelen bu sikkeleri Mengü Timur Han, Müslümanların sempatisini kazanmak amacıyla yaptırmıştır. Fakat Türk tarihçisi Zekerya Kitapçı, İslami şهادet ibareleri yazılan hanın bu tarz sikkelerine dayanarak Mengü Timur'u “*imani kavi ve zorlu bir Müslüman*” olarak göstermiştir.⁵⁶³ Kaynak olarak gösterdiği Mercanî'nin kendisi dahi eserinde Mengü Timur'un Selçuklu şehzadesi Mesud'u üvey annesiyle evlendirme çabasını “Mecusiye Töresine” göre yaptığını belirtmiştir.⁵⁶⁴

Mengü Timur Han iç politikada dedesi Batu'nun ilkelerini daha çok takip etti. Bu dönemde kendilerine tahsis edilen bölgelerde Cengizogulları ve kabile liderleri yerel halkın desteğine dayanarak, Saray yöneticilerine itaat etmeyebilirlerdi. Bunu önlemek için Mengü Timur, sürekli akrabalarını ve komutanlarını değişik yerlere atardı. Örneğin,

⁵⁶⁰ Rükneddin Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre*, thk. Donald S. Richards, Beyrut, 1998, s. 168.

⁵⁶¹ Azgar Muhamadiyev, *Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv.*, Nauka, Moskova, 1983, s. 49.

⁵⁶² Fedorov-Davidov, *Denejnoe delo Zolotoy Ordı*, s. 165.

⁵⁶³ Zekerya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2005, s. 257.

⁵⁶⁴ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 93.

daha önce Doğu Deşt-i Kıpçak'ı idare eden Uran Timur'u Kefe ve Kırım'a tayin etti.⁵⁶⁵

Mengü Timur'dan sonra Saray tahtına geçen halefleri böyle bir politikayı takip etmediler. Sonunda, bazı bölge yöneticileri güç elde etmeyi başardılar ve sadece geniş ve özerklik istemekle kalmayıp, daha yüksek bir iktidara talip oldular. Nitekim bunu daha sonra Nogay örneğinde görebiliriz.

Ülke içindeki iktidarını sağlamlaştıracak ve uluslararası arenada Altın Orda'nın güvenliğini sağlamak için Mengü Timur, Altın Orda'yı tam bağımsız bir ülke yapmaya çalıştı. 1269 yılında Talas Nehri boyunda Cuçi, Çağatay ve Ögedey sülaleleri kurultay için toplandılar. Bu kurultayda onlar Çin'deki Kubilay'ın devletinden bağımsız olduklarını ilan ettiler. Böylece Moğol İmparatorluğu resmen parçalanmış oldu. Zaten Mengü Timur, saltanatının başlangıcından beri bağımsız bir hükümdar gibi davranırdı (adına para bastırır ve yarlıklar verirdi). Bu olaydan sonra akrabalarının gözünde Altın Orda Hanı unvanıyla resmi olarak tanınmaya başlandı.

Mengü Timur Han, ülkeyi adaletle yönettiği için torunlarının hatırında "Külüg Han" lakabıyla kalmıştır.⁵⁶⁶ Mengü Timur Han 40 yaşına ulaşmadan vefat etti. Han 1280 yılında boğazında çıkan çibana yapılan başarısız ameliyat sonucunda ölmüştür.⁵⁶⁷

Mengü Timur Han'ın birçok eşi vardı ve onlardan isimleri kaynaklarda geçen Olcay Hatun, Sultan Hatun ve Kutuy Hatun'dur. Bu eşlerinden 10 oğlu (Alguy, Tokta, Tudan, Burluk, Abacı, Saray Boğa, Tuğrul, Malağan, Kadan ve Katağan) vardı. Böylece Batu Han soyunun devamı sağlanmıştı.⁵⁶⁸ Fakat bu Altın Orda için istikrarın sağlanması anlamına gelmiyordu. Çünkü bağımsız bir han olduktan sonra da Mengü Timur Altın

⁵⁶⁵ Ebü'l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 173.

⁵⁶⁶ Ötemiş Hacı, s. 11.

⁵⁶⁷ Rükneddin Baybars, s. 227; Nüveyrî, XXVII, s. 246.

⁵⁶⁸ Reşîdüddîn, I, s. 722.

Orda'ya herhangi bir veraset sistemini getirmemiştir. Dolayısıyla ölümünden hemen sonra akrabaları arasında taht için mücadele başlamıştır.

2- Cengiz Yasasını İhya Politikası

Moğol geleneklerine bağlılığı onun din politikasına da yansımıştır. Cengiz Han gibi bütün dinlere karşı müsamahalı bir politika izlemiştir. Mengü Timur Han saltanatının başlangıcında, yani 1267 yılında Rus Ortodoks Kilisesi'ne vergiden muaf olduğunu ve iç işlerine müdahale edilmeyeceğini temin eden bir belge (yarlık) vermiştir. Han'ın belgesinde şu ifadeler geçmektedir:

*“...Cengiz Han ve ondan sonra gelen hanlar, papaz ve keşişlere yarlık verdiler ki onlardan vergi veya süsün, ulak alınmasın ve bizim ve kabilemiz için samimiyetle Tanrı'ya dua etsinler ve bizi takdis etsinler... Bizler de Tanrı'ya dua ederek onların yarlıklarını değiştirmedik.”*⁵⁶⁹

Yarlıkta papaz ve keşişlerden vergi ya da başka bir şey almak isteyenler yasaya göre affedilmeyecek ve idam edilecekler diye belirtilmiştir. Bu belge, Mengü Timur'un Cengiz Han'ın dinlere yönelik politikasını devam ettirdiğini ve kendisini bağımsız bir han olarak ilan etmeyi amaçladığını göstermektedir. Nitekim sadece Moğol Hanı bu tarz bir belge verme hakkına sahipti.

Mengü Timur Han, Altın Orda'da ekonomisinin gelişmesini istedi ve bu nedenle Batılı tüccarlara topraklarında en uygun iş koşullarını yaratmaya çalıştı. Böylece, 1269 yılında Mengü Timur Han, Altın Ordalı yöneticilerden ilk olarak, Batılı tüccarların, Kırım ve Kuzey Karadeniz'e yerleşmelerine izin verdi. Mengü Timur'un döneminde Cenevizliler, Hazar Denizi ve çevresindeki bölgelere bile ticaret seferleri

⁵⁶⁹ A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına ait resmi yazışmalar*, TTK, Ankara, 2017, s. 63.

gerçekleştirirdi.⁵⁷⁰ Ancak bu dönemde Katoliklerin misyonerlik faaliyetleri henüz başlamamıştır. Muhtemelen Mengü Timur Han, selefi Berke gibi bu konuda Ortodoks Hristiyanlığını destekleyerek savaş halinde olan İlhanlılarla işbirliği yapan Katoliklerin Altın Orda topraklarında güçlenmesini istememiştir.

Mengü Timur Han'ın din politikasına dair dönemin kaynaklarında bazı bilgiler mevcuttur. Rus kroniklerine göre, Mengü Timur'un döneminde Ryazan knezi Roman Olgoviç öldürülmüştür. Kroniklerde bu olayla ilgili oldukça müphem bilgiler bulunmaktadır. Bu olay, dönemin kaynaklarından *Simeonovskaya letopis*'te mevcuttur ama *Rogojskaya letopis*'te bulunmamaktadır. 1270 yılı olaylarından bahsederken *Simeonovskaya letopis*'te Tatarların Roman Olgoviç'i acımasızca öldürdükleri geçmekte, fakat kronikte ölümün sebepleri belirtilmemektedir.⁵⁷¹

Knez Roman Olgoviç'in öldürülmesinin sebepleri sadece *Nikonovskaya letopis*'te: “*Orda'da ona iftira atıldı*” şeklinde açıklanmaktadır.⁵⁷² Yani birileri Altın Orda Hanı'na, Roman Olgoviç'in kendisine ve inancına hakaret ettiğini söylemişler. Dolayısıyla han, kneze adamlarını göndermiş ve onlar kneze hanın inancını kabul ettirmeye çalışmıştır. Metinde hanın dini hem “*Besermen [Müslüman-T.A.] inancı*” hem de “*Tatar inancı*” şeklinde zikredilmektedir. Sonunda knez, teklifi reddetmiş ve öldürülmüştür.

Mengü Timur, bazı Rus kaynaklarında knezi öldüren han olarak suçlansa da, Mengü Timur'ın aslında knezin öldürülmesiyle bir alakası yoktur. Muhtemelen, Roman Olgoviç, siyasi rakiplerine karşı savaşta öldürülmüştür. Nitekim 13.-15. yüzyıllar boyunca Pronsk krenzleri defalarca Ryazan Krenzliği üzerinde hak iddia etmişlerdir.

⁵⁷⁰ Hansgerd Gekenyan, “Zapadnie soobşeniya po istorii Zolotoy Ordı v Povoljie”, *İstočnikovedenie istorii Ulusa Cuçi*, Kazan, 2001, s. 97.

⁵⁷¹ PSRL, XVIII, s.73.

⁵⁷² PSRL, X, s. 149.

Pronsk knezleri, yerel Moğol müfrezelerini kendi taraflarına çekerek onların yardımıyla Ryazan knezini ortadan kaldırmış olmalıdır. Roman Olgoviç'in oğlu Yaroslav Pronsk'te 1270 yılında knez tayin edildiğinde o yerli knezleri sürgün etmiş ve böylece babasının intikamını almıştır.⁵⁷³

Daha sonraları Ryazan Piskoposluğu, öldürülen knezi, bir “Hıristiyan şehidi” olarak göstermeye başlamış ve bununla ilgili hagiografik efsane üretmiştir. Hâlbuki bu tamamen gerçek dışı bir efsanedir. Rus Ortodoks Kilisesi'ni resmi olarak kabul eden bu efsane, sadece 14. yüzyılın sonunda veya 16. yüzyılın ortasında (kronik ilk bu dönemde derlenmiş) ortaya çıkmış olmalıdır. Öncelikle, Altın Orda hanları, tarih boyunca farklı bir dine mensup olduğu için herhangi bir kişiyi idam etmemiştir. İkincisi, Mengü Timur'un kendisi, Rus Ortodoks Kilisesi'ni himaye etmiş ve 1267 yılında verdiği yarlık bunun kanıtıdır. Aynı zamanda Mengü Timur Han, Saray Piskoposu Feognostus'u Bizans İmparatoru VIII. Mihail'e elçi olarak göndermiş ve orada Ortodoks Patriği ile münasebetler kurmasına izin vererek dini hoşgörü politikasının bir örneğini göstermiştir.⁵⁷⁴ Bütün bu gerçekler, Mengü Timur'un Ryazan knezi'nin dini yüzünden idam ettirdiği iddiasını reddetmeye zorlamaktadır.

III- DİNİ DEĞİŞİM SÜRECİNDE ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İÇ POLİTİKASI

A- Beklerbek Nogay Dönemi'nin (1280-1291) Din Politikası

1- Müslümanların Siyasî Nüfuz Kazanması

⁵⁷³ Andrey Ekzemplierskiy, *Velikie i udelnie knyazya Severnoy Rusi v tatarskiy period, s 1238 po 1505 g.*, Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1891, C. II, s. 573-575.

⁵⁷⁴ PSRL, X, s. 157.

Nogay, Cuçi'nin Buval adlı oğlunun torunuydu. Buval, köle kadından doğdu ve Cuçi'nin resmi eşlerinden çocukları varken onun ve ailesinin Altın Orda tahtına çıkması mümkün değildi. Dolayısıyla Nogay'ın daha sonra tahta çıkmasına bu durum engel olmuştur. Nogay hayatının ilk yıllarını Altın Orda'nın batısında yani Tuna boyundaki yurdunda geçirdi ⁵⁷⁵ Batu Han döneminde Nogay'ın herhangi bir siyasi işe katıldığına dair bilgi yoktur. Berke Han döneminde Nogay hızla yükselmeye başladı. 1262 yılında Nogay, Berke'nin başkomutanı oldu ve askeri birliklerini yönetti.

Berke'nin yakınlarından biri olarak, ölümünden sonra siyasi entrikalara aktif olarak katıldı. Altın Orda'nın başına sözünü dinleyen “uygun” birisini koymak istedi. Bu dönemde Nogay'ın tam olarak kimi desteklediği bilinmemektedir. Fakat Batu'nun torunu, Mengü Timur'u yeni hükümdar olarak hemen tanımayı reddederek yanlış yapmıştır. Nitekim Mengü Timur, 1267 yılında taht mücadelesinde mağlup ettiği Nogay'ı hemen ordunun komutasından uzaklaştırdı ve Tuna boyundaki ulusuna sürdü. Fakat Mengü Timur onu sürgüne gönderse de Nogay orduda nüfuzunu koruyordu ve ulusunda özgür davranıyordu. ⁵⁷⁶

Kuşkusuz, saraydan uzaklaştırılması Nogay için büyük bir darbe oldu. Fakat Nogay, bununla siyasi kariyerine son vermeyi düşünmüyordu ve Tuna kıyılarında sessizce yaşamak niyetinde değildi. Aksine, uluslararası arenada yerini bulmaya çalışarak faaliyetlerini hızlandırdı. Böylece hem Altın Orda hem de yabancı ülkelerin yöneticilerine kendisinin varlığını hissettiriyordu.

Berke döneminde siyasi güce sahip olmaya başlayan Müslümanların Mengü Timur zamanında da Beklerbek Nogay gibi devlet adamlarının önderliğinde etki alanlarını kaybetmemiştir. 13. yüzyılın sonundaki iç savaşlar sırasında Altın Orda'nın

⁵⁷⁵ Trepavlov, *Gosudarstvennyy stroy Mongolskoy imperii XIII veka*, s. 89.

⁵⁷⁶ Fedorov-Davıdov, *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordı*, s. 58-60; Trepavlov, *Gosudarstvennyy stroy Mongolskoy imperii XIII veka*, s. 88.

gelecek yönü belirlenirken Müslümanlar bu dönemden de kazançlı çıkmışlardır. Nogay'ın siyasi faaliyetinin dönüm noktası, Mısır'a H. 669/ M. 1270-1271 yılında yazdığı mektubu olarak kabul edilebilir. Nogay, mektubunda Memluk Sultanı'na, kendisiyle birlikte diğer emirlerin İslamiyet'i kabul ettiklerini ve Berke'nin siyasetini takip ettiğini belirtmiştir: *“Babamız Berke Han'ın gittiği yolu tutuyoruz, hakikate tabi olup yalandan kaçınıyoruz”, “Biz senin ile elin parmakları gibiyiz, seninle anlaşanla anlaşırız ve sana karşı çıkana karşı çıkarız.”*⁵⁷⁷ Buradan Nogay'ın, Müslüman kesimin desteğine dayandığı açıktır. Bu anlamda Nogay'ı Berke'nin taraftarı ve “dava arkadaşı” olarak görmek mümkündür.

2- Tuda Mengü Han (1281-1286) ve Dini İnancı

Nogay'ın Berke'nin yolundan gittiğinin göstergesi de Mengü Timur Han'ın ölümünden sonra 1281 yılında Tuda Mengü'yü tahtta geçirmesiydi. Nitekim taht mücadelesinde birileri, Tuda Mengü'yü diğerleri Töle Boğa'yı desteklemiştir. Tuda Mengü, bu dönemde Batu sülalesinin en büyüğüdü ve en önemlisi Beklerbek Nogay onun yanında yer almıştır. Böylece Tuda Mengü, Nogay'ın ve onu destekleyen Müslüman şeyhlerin ve tüccarların yardımıyla han tahtına çıkarılmıştır. Aslında Nogay bu dönemde Altın Orda'nın gerçek hükümdarı olmuştur. Bu sırada Tuda Mengü Han Müslüman olduğunu ilan etmiş ve onu Mısır Sultan'ına gönderdiği elçilik heyeti aracılığıyla belirtmiştir.⁵⁷⁸

Daha sonra Tuda Mengü, kendini tasavvufa adanmış ve dervişlerle gezinmeye başlamıştır. Nogay'ın başkentte olmadığını fırsat bilen Töle Boğa ve taraftarları onu tahtan çekilmeye zorlamıştır. Dolayısıyla 1286 yılında Tuda Mengü Han hayatının geri kalanını dervişler arasında geçirmeyi planladığını ve tahtını kardeşinin oğlu Töle

⁵⁷⁷ Rükneddin Baybars, s. 131.

⁵⁷⁸ Rükneddin Baybars, s. 234; Makrîzî, *Sülûk*, II, s.174-175.

Boğa'ya bıraktığını açıklamaya mecbur kalmıştır. Memlûk devlet adamı ve tarihçisi Rükneddin Baybars, Tuda Mengü Han hakkında şöyle demektedir:

*“Memleket işlerini görmeden yüz çevirmek, şeyhler, fakirler, âbitler ve salihlerden ayrılmamak, çoğa bedel az şeye kani olmak gibi haller gösterdi. Ona, böyle olmaz, memleketi yönetecek bir padişaha ihtiyaç vardır, denildi, o da tahttan inip kardeşinin oğlu Tula Boğa'nın tahta çıkarılmasını tavsiye etti, bundan dolayı gönli hoş oldu. Bu hususa hatunları, kardeşleri, amcaları, akrabaları ve etrafındaki has hademesi muvafakat gösterdiler.”*⁵⁷⁹

Reşidüddin Fazlullah onun delilik (divane) bahanesiyle kardeşleri tarafından tahtan indirildiğini söylemektedir.⁵⁸⁰ Neticede Müslüman olmayan Moğol soyluları Tuda Mengü Hanı darbe ile indirerek kendi adayları Töle Boğa'yı tahta çıkarmışlardır. Tuda Mengü ondan sonra Altın Orda'nın siyasi hayatına hiç karışmamış ve iki yıl sonra ölmüştür. Beklerbek Nogay ise yeni taht sahibi Töle Boğa'yı desteklemek zorunda kalmıştır.

3- Töle Boğa Han (1286-1291) ve Din Politikası

Töle Boğa Han, kendisini desteklediği için ilk başta Nogay'a karşı hiçbir şey yapmamıştır. Nogay da yeni hana güvenemeyip bazı önlemler almıştır. Hanın kardeşi Künçek'i ve kuzenleri Alguy ve Tuğrul'u desteklemeye başlamış ve hanın güçlenmesini önlemeye çalışmıştır. Nogay beklerbek olarak görevini sürdürmüş ve Cuçi ailesinin en büyüğü olarak “aka” olarak adlandırılmıştır.⁵⁸¹ Tuda Mengü'nün tahtan indirilmesi Müslüman kesim için ağır bir yenilgiydi, ama genel olarak onlar siyasi etkilerini

⁵⁷⁹ Rükneddin Baybars, s. 260.

⁵⁸⁰ Reşidüddîn, I, s. 741.

⁵⁸¹ Uli Schamiloglu, *Tribal politics and social organization in the Golden Horde*, Doktora Tezi, Columbia University, 1986, s. 144-145.

tamamen kaybetmemiştir. Nitekim önderleri Beklerbek Nogay, hala güçlü bir devlet adamıydı.

Töle Boğa Han Cengiz Yasasına bağlı birisi olarak din politikasını da ona göre şekillendirmiştir. Örnek verecek olursak, 1286 yılında Solhat şehrinde olan Müslümanlarla Katolik Hristiyanlar arasında bir çatışma çıkmıştır. Bu dönemde Altın Orda'da Fransiskan misyonerlerin faaliyetleri artmış ve Kefe, Solhat, Çufutkale, Viçin ve Saray'da örgütlenmişlerdir.⁵⁸² Ladizlaus adlı Kırım'daki (Gazaria) Fransiskan misyonerlerinin başkanı, 10 Nisan 1287 yılında yazdığı mektubunda bu Katoliklerle Müslümanlar arasında olan çatışmanın ayrıntılarından bahsetmiştir.⁵⁸³ Mektupta anlatılana göre, çatışma sırasında Katoliklerin kilisesi tahrip edilmiş ve çanı Müslümanlar tarafından koparılmıştır. Bu nedenle Katolikler Töle Boğa Han'a ve Nogay'a şikâyet etmişlerdir. Her ikisi de Katoliklerin şikâyetlerini dinlemiş ve Solhat'ta düzeni sağlamak için askeri birlikler göndermiştir. Saray tarafından gönderilen temsilci, Müslümanlara tazminat ödettirmiş ve Katoliklerin kiliselerine bir çanın yerine üç çan asmalarına izin vermiştir.

Altın Orda yönetiminin himayesi, bu çatışmada belirleyici bir rol oynamıştır. Bu, onların, Katolik Hristiyanlığına karşı sempatisinin bir sonucu değildi. Çünkü gerek Nogay gerekse Töle Boğa Han Hristiyan değildi. Hatta Ladizlaus'un belirttiğine göre, Saray'dan gelen temsilcinin kendisi de bir Müslümandı.⁵⁸⁴ Dolayısıyla bunlar adaletin ve düzenin sağlanması adına yapılmıştır.

⁵⁸² Giralamo Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, Collegio di S. Bonaventura, Firenze, 1913, II, s. 444-445.

⁵⁸³ Roman Hautala, "Pismo Ladislava, Fransiskanskogo Kustodiya Gazarii (Kaffa, 10 aprelia 1287 goda)", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, 2017, Sayı 1, s. 193-199.

⁵⁸⁴ Hautala, "Pismo Ladislava", s. 196.

Bununla birlikte bu olaylardan kısa bir süre sonra Nogay'ın eşi Yaylak, (Jaylak) Solhat'ı ziyaret etmiştir. Ladislav'a göre, Yaylak Hatun, Katoliklerin sevincini ve vaftiz olma arzusunu dile getirmiş ve vaftiz olmuştur.⁵⁸⁵ Yalnız bu bilgi diğer kaynaklarla tespit edilmemektedir. Yaylak, Reşidüddin Fazlullah'ın eserinde dini inancı belirtilmeden sadece Nogay'ın Töre adlı oğlunun annesi olarak geçmektedir.⁵⁸⁶ Memlûkler dönemi tarihçileri, eserlerinde Yaylak Hatun'un Nogay ile Tokta arasındaki siyasi entrikalarda önemli rol oynadığını söylemektedirler.⁵⁸⁷ Neticede Yaylak Hatun'un Altın Orda'da güçlü bir kadın olduğu açıktır. O dönemde böyle güçlü kadınlar, siyasete dâhil olup bir takım faydalar elde etmek amacıyla bazı grupları himaye ederlerdi. Muhtemelen bu yüzden Kırım'da ticaretle uğraşan Katolikleri Yaylak Hatun himayesine almış ve onlar, bunu, Hristiyanlığa meyiletmek gibi algılamışlardır.

Fakat Töle Boğa-Noğay ortaklığı uzun sürmemiştir. Töle Boğa Han'ın kendisinden kurtulmayı planladığı öğrenen Nogay, en güçlü taht adayı, Mengü Timur'un oğlu Tokta'yı desteklemeye karar vermiştir. O dönem kendi güvenliği için öz kardeşlerinden dahi saklanmak zorunda kalan Tokta, Nogay'ın teklifini sevinçle kabul etmiş, fakat her ikisi de belli bir zamana kadar gerçek niyetlerini gizli tutmuşlardır.

Bu sırada Nogay'ın hastalandığı ve ölüm döşeginde olduğu dedikodusu yayılmıştır. 1291 yılında Töle Boğa Han ve kardeşleri, Nogay'ın ölümcül hasta olduğuna inanmışlar ve artık tehdit oluşturmadığına emin olmak için onu görmeye gelmişlerdir. Çadıra girdiklerinde Nogay'ın ve Tokta'nın adamları tarafından kuşatılıp yakalanmışlardır.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Hautala, "Pismo Ladislava", s. 196.

⁵⁸⁶ Reşidüddin, I, s. 747.

⁵⁸⁷ Rükneddin Baybars, s. 294; Nüveyrî, XXVII, s. 250.

⁵⁸⁸ Reşidüddin, I, s. 742-743.

Nogay, tutsakları Tokta'ya getirmelerini emretmiş ve ona şöyle demiştir: “*İşte bu [Töle Boğa'ya işaret ederek-T.A.] babanın ve senin hanlığını gasp etti. Babanın oğulları ise onunla işbirliği yapıp seni öldürmek istediler. Onları senin eline verdim, onları istediğin gibi öldür.*”⁵⁸⁹ Tokta, Nogay'ın ondan ne istediğini çok iyi biliyordu ve onları hiç tereddüt etmeden idam etmiştir. Töle Boğa ile birlikte babası bir olan kardeşleri Malağan, Kadan ve Katağan da Töle Boğa'nın tarafını tuttukları için öldürülmüşlerdir.

B- Gıyaseddin Tokta Han (1291-1312)

1- Siyasi Hayatı

Genç yaşında tahta oturan Tokta ile Beklerbek Nogay arasında ilk başta herhangi bir anlaşmazlık olmamıştır. Nitekim genç han, Nogay'ın isteklerini yerine getiriyordu. Hatta Tokta Han, Nogay'a muhalefet eden komutanları da idam ettirmişti.⁵⁹⁰ Han sarayındaki tüm güçlü rakiplerinden kurtulduktan sonra Nogay daha da güçlenmiştir. Nogay'ın kendisi bu dönemde Tuna boyundaki ulusunda yaşamış ve orası neredeyse bağımsız bir devlete dönüşmüştür.

Hatta 1296 yılında Nogay, kendi adına sikke bastırmaya başlayarak Altın Orda hanından bağımsız bir hükümdar gibi davranmıştır. Bu, Cengizogulları tarafından olumsuz bir tepkiye neden olmuştur. Nogay, kestirdiği sikkelere sadece adını değil, aynı zamanda en büyük oğlu ve veliahdı Cuki'nin adını da yazdırmıştır. Bu şekilde Nogay, Cengiz ailesinin tüm geleneklerini ihlal ediyordu.⁵⁹¹ Aynı zamanda Nogay Müslümanların da desteğini kaybetmeye başlamıştır. Nitekim O, siyasi ve askeri gücüne tamamen inanmış durumdaydı.

⁵⁸⁹ Rükneddin Baybars, s. 286.

⁵⁹⁰ Rükneddin Baybars, s. 294.

⁵⁹¹ Poçekaev, *Trası Ordınskiye*, s. 89.

1298 yılına gelindiğinde Tokta Han, Nogay'dan kurtulma yollarını planlamaya başlamıştır. Han, halk ve ordu ileri gelenleri arasında Nogay'a karşı büyüyen hoşnutsuzluktan yararlanmak istiyordu. Tokta, Nogay'ı birkaç defa saraya davet etmiş, Nogay, gitmemek için her seferinde bir bahane uydurmuştur.

Reşidüddin Fazlullah, Nogay ve Tokta Han arasındaki ilişkilerin bozulmasını başka bir olaya bağlamaktadır. Tokta Han'ın kayınpederi olan Kungrat boyunun lideri Salciday Kurgan, oğlu Yaylak'ı Nogay'ın kızı Kabak ile evlendirmiştir. Daha sonra İslam'ı kabul eden Kabak ile Budist olan eşi Yaylak arasında dini konularda anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Hatta bundan dolayı Kabak, eşinin akrabaları tarafından azarlanmıştır. Kabak, babasına bundan şikâyet edince Nogay, Tokta Han'a Salciday Kurgan'ı Harezm yakınlarındaki yurduna geri göndermesini söylemiştir. Tokta Han ona hiçbir şey yapmamış ve bu nedenle Nogay ile arası bozulmuştur.⁵⁹²

1298 yılının kış mevsiminde Nogay, asker toplamaya başlamıştır. Daha sonra kalabalık ordusunun başında Don nehri havzasında oturan Tokta Han'a doğru sefere çıkmıştır. Altın Orda soylularının gözünde açık bir asi olarak görünmemek için Tokta Han'la anlaşmak amacıyla yola çıktığını söylemiştir. Tokta Han, Nogay'ın ordusuyla yüzleşmeye hazır değildi. Han ordusu, farklı bölgelerdeydi ve dağınıktı, aynı zamanda komutanların bir kısmı Nogay'ın tarafına geçmişti. Tokta Han ise savaştan kaçınmamış ve Don kıyılarında Nogay'ın ordusuyla karşılaşmıştır. Kuvvetler eşit değildi, Nogay'ın iki yüz bin askeri varsa, Tokta'nın askeri ondan iki kat daha azdı. Sonuçta Tokta Han yenilerek Saray'a kaçmıştır.⁵⁹³ Nogay onu takip etmek istemişse de Altın Orda'nın doğusundan Tokta Han'a yardım için bir ordu geldiğinin haberini almıştır. Nogay'ın savaştan yorgun ordusu onlarla baş edemezdi ve Nogay, Tokta'yı başkentte ele geçirme

⁵⁹² Reşidüddin, I, s. 744

⁵⁹³ Reşidüddin, I, s. 745.

niyetinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁵⁹⁴ Ancak, Nogay, Tokta ile mücadelesinin bu aşamasında galip çıkmıştır. Zaferinin sonucu olarak, Altın Orda ikiye bölünmüştür. Don Nehri'nin batısındaki tüm topraklar Nogay'ın yönetimi altına girmiştir.

Bir yıl sonra H. 699/M. 1299-1300 sonbaharda Kukanlık denilen yerde Nogay ile Tokta Han'ın orduları tekrar savaşmışlardır.⁵⁹⁵ Savaşın sonunda Nogay'ın ordusu mağlup olmuş ve dağılmıştır. Sadece on yedi askeriyle kalan Nogay, Tokta Han askerleri tarafından kuşatılmıştır. Yaralı Beklerbek, Tokta Han ordusunda bulunan bir Rus askeri tarafından esir alınmıştır. Nogay, kendisinin Tokta Han'a götürülmesini istese de Rus asker sözlerini dinlemeyerek Nogay'ı öldürmüş ve kafasını Tokta'ya teslim etmiştir.⁵⁹⁶

Rivayete göre, Nogay'ı öldüren Rus asker, Tokta Han'a onun kafasını teslim ettiğinde, Tokta, onun Nogay olduğunu nereden bildiğini sormuştur. Rus asker de “onu, Nogay'ın kendisinin anlattığını ve öldürmemesini istediğini ama dinlemeyip öldürdüğünü” söylemiştir. Tokta, bunları dinledikten sonra o Rus askerin idam edilmesini emretmiş ve “*halktan birinin hanları öldürme hakkı yoktur*” demiştir.⁵⁹⁷

Nogay, büyük bir devlet adamıydı ve savaşlarda başarılar elde eden yetenekli bir komutandı. Siyasi ve askeri yeteneği sayesinde Altın Orda'yı uzun dönem yönetti. Nogay, uzun yıllar boyunca hükmettiği Altın Orda'nın güney bozkırlarında yaşayan Türk-Moğol boyları birbirlerine o kadar yakınlaşmıştı ki, kendilerini bir bütün olarak görmeye başlamışlardır. Böylece günümüzde kendilerini Nogay olarak adlandıran Müslüman ve Türk toplumu oluşmuştur. Fakat Nogay'ın hayat trajedisi yüce hükümdar Han olamamasıydı ve onun bu halde çok yüksek konumda olması devletin temellerini

⁵⁹⁴ Rükneddin Baybars, s. 322.

⁵⁹⁵ Rükneddin Baybars, s. 347.

⁵⁹⁶ Reşidüddin, I, s. 747; Rükneddin Baybars, s. 347.

⁵⁹⁷ İbn Haldun, V, s. 605; Nüveyrî, XXVII, s. 251.

zayıflatıyordu. Tokta Han, daha güçlü bir hükümdardı ve Altın Orda'nın bölünmesini önlemişti.

İbn Kesîr'e göre, Tokta Han Hicri 712 yılı Ramazan ayında (Miladi 1313 yılı Ocak ayında) 38 yaşında vefat etmiştir.⁵⁹⁸ Birzalî eserinde: “*Onun Rebiü'l-Evvel ayında devletinin başkentinde öldüğü söylenir. Yaklaşık otuz yaşındaydı ve 23 yıl hükümdar olmuştu*” demektedir.⁵⁹⁹

2- Dini Şahsiyeti ve Din Politikası

İç politikada istikrarı sağlayan Tokta Han, bazı radikal kararlar almıştır. Tokta Han yeniden Moğol İmparatorluğun birliğini korumak adına Kubilay'ın torunu Timur'un nominal üstünlüğünü tanımıştır. Böylece, daha önce Yuan imparatorlarının üstünlüğünü tanımayı hiç reddetmeyen İlhanlarla barışı güvence altına almıştır.⁶⁰⁰ Tokta Han'ın, Budizm'i devletin resmi dini yapan Yuan Hanedanıyla yakın ilişkiler kurması Altın Orda sarayında Budistlerin siyasi nüfuzunu artırmasına neden olmuştur. Dolayısıyla dönemin tarihçileri bu yüzden Tokta Han'ın Budizmi benimseyen bir han olduğunu söylemektedirler.

Orta Çağ tarihçileri Tokta Han'ı “Budist, Uygur veya Tatar dinine” mensup birisi olarak gösterse de onun Müslümanlara olumlu baktığını belirtmişlerdir. Aynı zamanda, Tokta Han, Müslüman olan oğlu İlbasar'ın kendisinden sonra tahta çıkmasını istemiştir. Bazı kaynaklarda İlbasar'ın (İbn Haldun “İlbahadır” olarak zikretmektedir) ismi zikredilse de onun bir Müslüman olduğundan bahsedilmemektedir.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ İbn Kesîr, XIV, s. 67.

⁵⁹⁹ Birzalî, IV, s. 93.

⁶⁰⁰ Poçekaev, *Trası Ordinskiye*, s. 99.

⁶⁰¹ Rükneddin Baybars, s. 365; İbn Haldun, V, s. 606.

İlk olarak Arap tarihçileri arasında Tokta Han'ın dini hakkında el-Birzalî (ö. 1338/9) şöyle yazmaktadır:

*“O (yani, Tokta-T.A.) putperestlik dinindeydi, Uygurları, yani bahşileri ve sihirbazları seven bir kâfirdi ve onları yücelti. O adaletli ve her dinin iyi insanlarına hürmet ederdi, ama diğerlerinden daha çok Müslümanlara saygı duyardı. O, bilgeleri, hekimleri severdi ve onlara büyük hediyeler verirdi....”*⁶⁰²

Tarihçi ez-Zehebî (ö. 1348–1349) Tokta Han'ın ismini “Toktatay” veya “Toktay” şeklinde zikretmekte ve dini mensubiyeti hakkında şöyle demektedir: *“Büyücüleri severdi ve onları yüceltirdi, farklı inançlara sahip insanlara adaletle bakardı, ama özellikle Müslümanlığa saygı duyardı ve hekimleri severdi.”*⁶⁰³ Başka bir yerde ez-Zehebî: *“O bir müşrik olarak (‘ala’ş-şirk) öldü”* demektedir.⁶⁰⁴

Şamlı tarihçi İbn Kesir (ö. 1373) Tokta Han'ın (her iki tarihçide hanın ismini Toktay olarak zikretmekte) dini hakkında benzer ifadelerle şunları söylemektedir: *“O putlara ve yıldızlara tapılan Tatar inancına mensuptu, mücessimleri, bilgeleri ve hekimleri severdi. Diğer milletlerin arasında Müslümanları daha fazla himaye ederdi.”*⁶⁰⁵

Mısırlı Müslüman tarihçilerinden el-Makrizî (ö. 1441-1442) ve İbn Tağriberdi ((ö. 874/1470) de Tokta Han'ın inancından kısaca bahsetmişlerdir. Makrizî: *“Bahşilerin*

⁶⁰² Birzalî. IV, s. 93.

⁶⁰³ Şemseddin Muhammed ib. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, C. XV, s. 493.

⁶⁰⁴ Şemseddin Muhammed ib. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, thk. Hasan İsmail Merva, Mahmud el-Arnaut, Daru's-Sadr, Beyrut, 1999, C. III, s. 247.

⁶⁰⁵ İsmail ibn Ömer ibn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, Mektebtü'l-Maarif, Beyrut, 1988, s. 67.

dinine göre putlara tapıyordu” demektir.⁶⁰⁶ İbn Tağrıberdi’nin bilgileri de diğer meslektaşlarının bilgilerine çok benzemektedir: “O putlara ve yıldızlara ibadet eden Tatar inancına mensuptu, bilgeleri, doktorları ve filozofları yüceltirdi, Müslüman olmasa da Müslümanlara diğerlerinden daha çok değer verirdi.”⁶⁰⁷

Fakat tüm Orta Çağ Arap tarihçileri Tokta Han’ın Budist olduğunu belirtirken bir tek Mufaddal b. Ebü’l-Fezâil (ö. 759/1358’den sonra), onun Müslüman olduğunu söylemektedir: “704 [1304-1305] yılına gelindiğinde Kıpçak bozkırlarının hükümdarı Melik Toktay oldu... O, bir Müslümandı.”⁶⁰⁸

Birbirini tekrarlayan diğer tarihçilerin aksine Mufaddal’ın, Tokta Han’ı Müslüman olarak göstermesinin bir nedeni olmalıdır. Kaynaklara göre Tokta Han, bir Budist idi fakat Müslümanları koruyan ve onlara değer veren birisiydi. Mufaddal’ın bu konuda farklı bilgi vermesinin sebebi de bu olmalıdır. Ayrıca Tokta Han kendi adına bastırdığı paralarda bazen “dine yardım eden” anlamına gelen Arapça “Gıyaseddin” ismini kullanmıştır. Bu isimle darp edilmiş paralara Kırım, Harezm, Saray, Macar, Sarayçık, Ükek gibi şehirlerde rastlanmıştır.⁶⁰⁹ Paraların bulunduğu yerlerin, eskiden Müslümanların çoğunlukta yaşadığı bölgeler olduğunu göz önünde bulundurursak Tokta Han’ın bunu, Müslümanların sempatisini kazanma amacıyla yaptığı kuvvetle

⁶⁰⁶ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 497.

⁶⁰⁷ Yûsuf ibn Tağrıberdi, *en-Nücûmü’z-zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, Kahire, 1963, C. IX, s. 226.

⁶⁰⁸ Mufaddal, s. 441.

⁶⁰⁹ Aleksey Markov, *Monety Cuçidov: Zolotaya Orda, tatarskie hanstva*, AN RT, Kazan, 2008, s. 16-17; Zeynolla Samaşev, Rayhan Burnaşeva, Napil Bazılhan, Viyaçeslav Plahov, *Monety Sarayçika*, Almaty, 2006, s. 93.

muhtemeldir. Nitekim Tokta Han'dan önceki Müslüman olmayan hanların da bu tarz sikkeleri bulunmaktadır.⁶¹⁰

Bu arada Tokta Han'ın Müslümanların desteğiyle büyük başarılar elde ettiği bir hakikattir. Tokta Han döneminde Altın Orda'da istikrar sağlanmış, yabancı ülkelerle ticaret gelişmiş, şehirlerin sayısı artmış ve dış politikada bir dizi zafer kazanılmıştır. 13. yüzyılın sonundan itibaren Altın Orda bozkırlarında ve şehirlerinde İslam giderek yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde Volga bölgesi ile Ural'da pagan mezarlarının sayısının azalması ve Müslüman mezarlarının çoğalması bunun kanıtıdır.⁶¹¹

Ayrıca dönemin Katolik din adamları Altın Orda'daki İslamiyet'in başarılarından çok endişelenmişlerdir. İslamlaşmanın Hristiyanlığın yayılmasını engelleyebileceğini dile getirmişlerdir.⁶¹² 14. yüzyılın başında, Lullius adlı papaz, Tokta Han'ın, Müslüman kâtipleri topladığını etrafına ve onların bu konumları nedeniyle, İslamiyet'i Altın Orda'da yayma fırsatına sahip olabileceklerini belirtmektedir.⁶¹³ Demek ki bu dönemde Müslümanlar Altın Orda'da en yüksek siyasi alanlarına girmişlerdir. Onlardan biri, Altın Orda'nın gelecekte emir olacak olan Harezmi'nin Valisi Kutluğ Timur'dur. Böylece, 14. yüzyılın başında Altın Orda'da İslam'ın resmi din oluşunun siyasi zemini hazırlanmıştır.

⁶¹⁰ German Fedorov-Davıdov, *Denejnoe delo Zolotoy Ordı*, s. 165.

⁶¹¹ German Fedorov-Davıdov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropy pod vlastiyu zolotoordinskih hanov*, Moskova, M 1966, s. 248

⁶¹² Devin DeWeese, "The Influence of the Mongols on the Religious Consciousness of Thirteenth Century Europe", *Mongolian Studies*, 1978-1979, V, S. 66, s.s. 41-78.

⁶¹³ Golubovich, I, s. 384.

IV- İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN DİN POLİTİKASI

A- Gıyaseddin Sultan Muhammed Özbek Han (1313-1341)

1- Siyasi Hayatı ve İslamiyet’i Kabul Etmesi

Tokta’nın ölümünden sonra Altın Orda tahtı için bir mücadelenin başlayacağı belliydi. Nitekim Tokta’nın oğlu Tügel Boğa, tahtın tek varisi olduğunu iddia ediyordu. Ancak Tokta, tahtı, daha önce vefat eden sevdiği oğlu İlbasar’dan olan torununa bırakmak istiyordu.⁶¹⁴ Sonuçta Tokta’nın Tuğrul adlı kardeşinin dul karısı Bayalun, emirlerin bir kısmını yanına çekerek oğlu Özbek’i Altın Orda tahtına aday göstermeyi başardı. Bayalun, hanın baş veziri ve güçlü emiri, Kutluğ Timur ile birlikte hareket ediyordu.⁶¹⁵

Tokta Han öldüğü sırada Özbek, Çerkes ülkesindeydi. Amcasının ölüm haberini aldıktan sonra hemen yola çıktı. Sonunda, Altın Orda soyluları onun adaylığını kabul ettiler, ancak ona Cengiz Han yasasına uyması şartını koydular. Hatta bu sırada, Ötemiş Hacı’ya göre, eski hanın yakın çevresinden olan Bacir Tok Buga, iktidarı ele geçirmek istediye de başarılı olamamıştır. Bacir Tok Boğa’yı, Ötemiş Hacı, eserinde “Uygur” olarak zikretmektedir ve dolayısıyla onun Budist olması muhtemeldir.⁶¹⁶

⁶¹⁴ Spuler, *Zolotaya Orda*. s. 111.

⁶¹⁵ İbn Haldun, V, s. 606.

⁶¹⁶ Ötemiş Hacı, s. 12. Daha önce belirttiğimiz gibi Moğol döneminin Müslüman kaynaklarında “Uygur” kelimesi “Budist” anlamında da kullanılmaktadır.

Özbek, tahta çıktığında Müslüman değildi. Uluğbek, onun, İslam'ı, saltanatının yedinci yılında kabul ettiğini belirtmiştir.⁶¹⁷ Dönemin Rus kroniklerinde Özbek Han'ın İslamiyet'i benimsediği ve Müslüman olduğundan kısaca bahsedilmektedir.⁶¹⁸ Ömerî, Özbek Han'ın samimi bir Müslüman olduğunu kaydetmiştir.⁶¹⁹ İlâveten İbn Haldun, Tokta han döneminden itibaren siyasi güç elde eden Kutluğ Timur'un, Özbek Han'ın İslam'ı kabul etme kararı üzerindeki büyük etkisinden bahsetmiştir.⁶²⁰

Özbek Han, İslamiyet'i Sufi şeyhlerinin elinden kabul etmiştir. Kaynaklarda Özbek Han'ın Müslüman olmasında Seyyid Ata ve Baba Tükles gibi mutasavvıfların önemli katkıları olmuştur.⁶²¹ Aslında Sufiler her zaman Altın Orda'nın yönetici sınıfının himayesinde olmuştur. Sufiler ve yönetici sınıfı arasındaki ilişkiler iyi bir şekilde gelişmiş ve zaman içinde pek değişmemiştir. Hanlar, önemli şeyhlere ve tarikat liderlerine gelirler ve tavsiyelerini alırlardı. Bu bağlamda Guillaume de Adam'ın 1317 yılında kaleme aldığı *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* (*Sarakenleri nasıl yenmek mümkündür*) başlıklı eserinde Altın Orda'daki tasavvufi zümrelerin aktif faaliyetlerine işaret eder. Guillaume de Adam, Özbek Han ve din politikası hakkında: “*Saraken fakirlerini yani rahiplerini topraklarına alır, onları korur kollardı. Sonuçta onların sayesinde Tartarlar diğerleri gibi en kötü Sarakenler oldular*” demektedir.⁶²²

Özbek Han da Sufi bir şeyhe büyük hürmet gösterirdi. İbn Battuta şöyle diyor: “*Sultan Özbek, her Cuma onu ziyaret eder, ama o (şeyh), onu karşılamaya çıkmaz ve onun önünde durmaz. Sultan onun önünde oturur, onunla en sevecen şekilde konuşur ve*

⁶¹⁷ Mirzo Uluğbek, *Tûrt Ulus Tarihi*, s. 138.

⁶¹⁸ PRSL, VII, s. 186, 189.; PRSL, X, s. 178; PSRL, XVIII, s. 88; PRSL, XXV, s. 161.

⁶¹⁹ Ömerî, III, s. 145.

⁶²⁰ İbn Haldun, V, s. 606.

⁶²¹ *The Shajarat ul-Atrak* , 1838, s. 231; Ötemiş Hacı, 2014, s. 16.

⁶²² William of Adam (Guillelmus Ade), s. 46-49.

onun yanında alçakgönüllüdür.”⁶²³ Bu, Altın Orda yöneticilerinin belirli bir din bilginine, özellikle de tarikat liderlerine, genel olarak tasavvufa olan saygılarının bir işareti olarak görülmelidir. Bu nedenle kaynaklarda da Özbek Han’ın dindarlığından övgüyle bahsedilmektedir.

2- Toplumsal İslamlaşma Sürecinin Başlatılması

İslam’ı kabul ettikten sonra Özbek Han’ın din politikası, birçok Arapça kaynaktan yer almaktadır. Birzalî, Özbek’in İslam’ı kabul ettikten sonra kendisine karşı “*Uygurlardan olan bahşileri ve sihirbazları*” ortadan kaldırdığını belirtir.⁶²⁴ Genellikle Cuçi ailesinin ve soylulardan bir kısmı Özbek Han’a karşıydı ve onun, herkesi zorla Müslüman yapacağından korkuyorlardı. Onlar, Özbek Han’a Moğol töresi ve Cengiz Han’ın yasasından ayrılıp İslamiyet’i kabul etmeyeceklerini açıkça belirtmişlerdi.⁶²⁵ Böylece Cuçi sülalesinden bazı güçlü hanzadeler Özbek Han’a karşı isyan etmişlerdir.

Kısa bir süre içinde yüzden fazla soylu ve devlet adamı Özbek’e karşı çıktıkları için öldürüldüler ve aralarında “bahşiler” yani Budistlerle diğer mezheplerin din adamları da vardı. Ölenlerin arasında Tokta’nın oğlu da vardı ve kaynaklarda onun ismi yer almamaktadır. Onun ölümüyle birlikte Özbek için darbe tehdidi tamamen ortadan kalkmış oldu. Ortaçağ Arap tarihçisi Mufaddal, (ö. 1273/4), Özbek Han’ın iktidara gelmesiyle ilgili olayları şöyle anlatıyor: “*Onun (yani Özbek Han’ın-T.A.) güzel görünümlü, yumuşak mizaçlı, iyi bir Müslüman, cesur ve kuvvetli bir genç adam olduğu*

⁶²³ İbn Battuta, s. 363.

⁶²⁴ Birzalî, IV, s. 93.

⁶²⁵ Cemalüddin Ebü’l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebi Tahir Kâşânî, *Tarih-i Olcâytû:İnceleme ve Çeviri*, çev. Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi) Ankara 1992, s. 178.

söylenir. O bazı emirleri ve birçok bahşi ve sihirbazı öldürdü.”⁶²⁶ Özbek Han’ın “*bahşileri*” (yani Budistleri) öldürtmesi, iktidar mücadelesinde Tokta Han döneminde güçlenen eski Budist siyasi eliti, ortadan kaldırması olarak anlaşılmalıdır. Nitekim İbn Kesir açık bir şekilde “*kâfir emirleri katlettiğini*” söylemektedir.⁶²⁷ Ayrıca siyasi muhaliflerin yok edilmesinden sonra, Özbek diğer dinlerin mensuplarına hiçbir baskı yapmadı. Çünkü Özbek Han’dan çok sonra, 15. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda topraklarında Budistlerin yaşadığı ve ibadetlerini özgürce yapabildikleri bilinmektedir.⁶²⁸

İslam, Altın Orda’nın devlet dini olarak kabul edildikten sonra Özbek, Sultan Giyaseddin Muhammed Özbek Han olarak resmi bir isim aldı ve bazı siyasi reformlar yaptı. Örneğin onun döneminde Altın Orda’daki Türk-Moğol idari sistemine Müslüman müftüler ve kadılar girdi. Müslüman ülkelerinde olan bir yönetim organı olarak divan oluşturuldu. O zamandan itibaren Moğol komutanlar, Müslüman devletlerinde kullanılan “emir” unvanıyla adlandırıldı. Bunlar, Altın Orda’nın Orta Çağın tipik bir Müslüman devleti olarak oluşumunun temelleriydi. Hukuki alanda İslam şeriatı üstün oldu. Dolayısıyla İbn Kesir, Özbek Han zamanında “*Muhammedi şeriat diğer şeriatlardan üstün oldu*” demiştir.⁶²⁹ Diğer bir reform daha da radikaldi. Özbek, bölgelerdeki güçlü Cengizogullarının gücünü kırmak için onları kendisinin tayin ettiği valilere bağli kıldı. Altın Orda toprakları 70 tümene bölündü, bunların başında han

⁶²⁶ Mufaddal, s. 493.

⁶²⁷ İbn Kesir, XIV, s. 68.

⁶²⁸ Schiltberger, s. 91-94.

⁶²⁹ İbn Kesir, XIV, s. 68.

tarafından atanan emirler ve onların üstünde dört ulusbek vardı. Böylece Cengiz soyundan olanlar kendilerinden daha az soylu emirlere itaat etmek zorunda kaldılar.⁶³⁰

Bu dönemde Ehl-i Sünnet mensuplarının Altın Orda yönetiminin desteğiyle güçlendiğini görürüz. Nitekim 1333 yılında Harezm'e gelen İbn Battuta, şehrinin ileri gelenleri arasında (şehrin valisinin hocası dâhil) "*çoğu Ehl-i İ'tizal (Mu'tezile), fakat onu belli etmezler. Çünkü Sultan Özbek ve onun, şehirdeki valisi Kutlu Timur Ehl-i Sünnettendir*" demiştir.⁶³¹ Demek ki daha önce Harezm'de güçlü durumda olan Mutezile ekolü Özbek Han döneminde eski gücünü kaybetmiş ve kalan az sayıda müntesipleri de itikatlarını gizlemek zorunda kalmışlardır.

Özbek Han, Rus bölgelerine de çok önem verirdi. Knezleri, isteğine göre atar, bazen itaatte kusuru olanları idam eder ve isyan eden Rusları cezalandırmak için askeri birliklerini gönderirdi. Örneğin, 1304-1305 yılında Moskova knezi Yuri Daniloviç'in itirazlarına rağmen Tokta Han, Vladimir Büyük Knezi olarak Mihail Yaroslaviç Tverskoy'u tayin etmişti. Özbek Han ilk başta Tokta'nın bu kararında bir değişiklik yapmadı. Yuri Daniloviç daha sonra Özbek Han'ın kız kardeşi Konçak ile evlenince durum değişti. Özbek Han'ın, Altın Orda'nın Rus topraklarıyla ilgili politikası, eskiden devam ede gelen Büyük knezlik konusundaki miras düzenini tarihinde ilk kez ihlal etti. 1317 yılında damadı Yuri Daniloviç'i Büyük Knez olarak atadı.⁶³²

Knez Mihail, Özbek Han'ın iradesine karşı çıkmayarak Moskova Knezi Yuri Daniloviç'in lehine Büyük Knezliğinden vazgeçti. Yuri Daniloviç için bu yeterli değildi ve ordusuyla rakibinin ailevi mülkü olan Tver Knezliğini de almaya çalıştı. Fakat Moskova Knezi bu savaşta mağlup oldu. Yuri Daniloviç, karısı Konçak'ı ve askerilerini

⁶³⁰ Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy stroy Zolotoy Ordı*, s. 89-103; Schamiloglu, 1986, s. 96-97.

⁶³¹ İbn Battuta, s. 367.

⁶³² Poçekaev, *Tsari ordinskie*, s. 114.

savaş alanında bırakıp kaçtı. Daha sonra Tver’de tutuklu bulunan Konçak, (vaftiz edildikten sonra ismi Agafya) şüpheli bir şekilde vefat etti. Ölümünün nedenleri bilinmese de Yuri, Tver knezi Mihail’i onu zehirlemekle suçladı ve kız kardeşinin ölümüne kızan Özbek bu suçlamaya inandı. 1318 yılında Knez Mihail Tverskoy, Altın Orda’ya mahkemeye çağrıldı ve Özbek, adil davranmak adına knezi kişisel olarak yargılamadı, davasını, Rus kroniklerine göre emirlerine bıraktı. Aynı zamanda Moskova Knezi Yuri rakibiyle ilgili çok ciddi suçlamalarda bulundu: Vergileri gizlemek, Altın Ordalı elçilere itaat etmemek ve Altın Orda’ya karşı “Almanlarla” (muhtemelen Teutonik şövalyeleriyle) ittifak kurmak vs. Mahkeme 1319 yılında sona erdi ve Mihail Tverskoy suçlu bulunarak idam edildi.⁶³³ Özbek Han, bu ölümü, Rus kroniğinde Hristiyanlara düşmanlığı olarak gösterse de olayın tamamen Rus knezleri arasında olan siyasi rekabetten ibaret olduğu görünmektedir. Hatta Rus kroniği, Knez Mihail’i Hristiyan azizi olarak göstermektedir.⁶³⁴ İlginç bir şekilde üç yıl sonra Vladimir Büyük Knezi olarak Yuri Daniloviç te aynı suçlarla itham edildi. Yani vergileri gizlediği ve Litvanya ile görüşmeler yaptığı söylentileri yayıldı. 1322 yılında Özbek Han, suçu tespit edilemeyen Yuri Daniloviç’i büyük knezlikten azletti. Aynı zamanda direnişe cesaret edemesin diye han askerlerini, Ahmıl’ın komutanlığında Rus topraklarına gönderdi. Sonuç olarak, Ordalı birlikler tarafından Vladimir, Suzdal, Rostov, Murom ve diğer knezliklerin toprakları tahrip edildi.⁶³⁵

Sonra Özbek Han, idam edilen Tver knezinin 23 yaşındaki oğlu Dmitriy’i Büyük Knez olarak atadı. Dmitriy Mihailoviç, Moskova Knezi Yuri’dan babasının intikamını almak istedi. Birkaç yıl boyunca, Dmitriy Mihailoviç, Yuri’yi yakalamaya ve onu öldürmeye çalıştı. 1325 yılında her iki knez de Han’ın huzuruna çağrıldı. Dmitriy

⁶³³ PSRL, XXV, s. 161-165.

⁶³⁴ PSRL, XXV, s. 166.

⁶³⁵ PSRL, XXV, s. 167.

Mihailoviç, rakibini hanın affedeceğinden korktuğu için pervasızca bir hareket yaptı. Han'ın emri olmadan Yuri Daniloviç'i kendi elleriyle öldürdü.⁶³⁶ Dmitriy Mihailoviç yakalandı, hemen idam edilmedi ama 1326 yılında yargılanarak Kondraklı Nehri'nin kıyılarında idam edildi.⁶³⁷

Özbek Han, sonra Dmitriy'in kardeşi Aleksandr Mihailoviç Tverskoy'u yeni Büyük Knez olarak atadı, ancak onun saltanatı çok kısa sürdü. Bir yıl sonra, 1327 yılında, Özbek, yeni Büyük Kneze güvenmemeye başladı ve knezden daha çok yetki verilen elçisini Tver'e gönderdi. Han, elçi olarak kuzeni Şolkan'ı (veya Şelkan) atadı. Önemli yetkilere sahip olan Şolkan, Tverlilere gözünde bir zalimdi. Şolkan, Knez Aleksandr'i sarayından kovarak oraya maiyeti ile taşındı. Bu sırada Ruslar arasında Şolkan'ın Tver knezlerinin ailesini yok ederek kendisinin knezlik tahtına oturmak istediği ve Rusları Müslüman yapmak istediği söylentileri yayılmaya başladı.⁶³⁸ Aynı zamanda Şolkan'ın maiyetinden bazı insanların, halka karşı saldırgan davranışları, Altın Orda karşıtı ayaklanmayı körükledi. Tverliler Ordalıları saldırmaya başladı ve onların oturdukları konakları ateşe verdiler. Ayaklanma sırasında Şolkan'ın kendisi de dâhil olmak üzere birçok Ordalı öldürüldü.⁶³⁹ Özbek Han, isyancıları cezalandırmak için Moskova Knezi İvan Kalita'yı kendisine çağırdı ve ona birkaç tümen tahsis ederek Tver'i yerle yeksan etmesini emretti. Suzdal Knezi Aleksandr Vasilyeviç ile ittifak içinde bulunan İvan Kalita, Özbek Han'ın emrini titizlikle yerine getirdi: Şehirler harap edildi ve yakıldı, birçok kişi esir alındı.⁶⁴⁰ İvan Kalita, Knez Aleksandr'i yakalayamadı ve o, Pskov'a kaçtı. Özbek Han bu sefer vassal devletlerde eskiden uygulanan yönetim

⁶³⁶ Poçekaev, *Tsari ordınskie*, s. 115.

⁶³⁷ PSRL, XXV, s. 168.

⁶³⁸ PSRL, X, s. 194; PSRL, XXV, s. 168.

⁶³⁹ PSRL, XXV, s. 168.

⁶⁴⁰ PSRL, X, s. 194.

sistemine dönmeye karar verdi ve aynı anda Moskova Knezi İvan Kalita ve Suzdal Knezi Aleksandr'ı iki Büyük Knezler olarak tayin etti. Bu ortak yönetim sadece üç yıl sürdü. 1331 yılında Suzdal knezinin ölümünden sonra iktidarın tamamı İvan Kalita'ya geçti ve ölümüne kadar Özbek Han'ı hoşnutsuz edecek herhangi bir şeye sebep vermedi. Fakat bu, diğer knezler hakkında söylenemezdi. 1326 yılında Aleksandr Novosilskiy, 1327 yılında Ryazan Knezi İvan Yaroslaviç ve 1330 yılında Starodub Knezi Fedor İvanoviç ihanetle suçlanarak idam edildi.⁶⁴¹

Büyük Knez İvan Kalita'nın sadakatine rağmen, Özbek Han Moskova Knezliğini güçlendirmeyi düşünmüyordu. 1337 yılında eski Tver Knezi Aleksandr Mihailoviç, Özbek Han'a teslim oldu ve han, onu bağışladı. Han, ona Tver knezliği'ni geri verdi ve hatta bundan böyle o, doğrudan Büyük Kneze değil, Altın Orda hanına rapor verme hakkına sahip oldu. Aynı zamanda Özbek Han, İvan Kalita ve diğer knezler Aleksandr'a engel olmasınlar diye onunla birlikte Kindyak ve Abdul adlı temsilcilerini Tver'e gönderdi.⁶⁴² Bu durum, Büyük Knez İvan Kalita'yı rahatsız ediyordu. 1339 yılında (babası Mihail ve ağabeyi Dmitriy gibi) Aleksandr'ın Altın Orda'ya karşı bir ittifak girişimlerinde bulunduğu söylentileri yayıldı. Sonra Tver Knezi, büyük oğlu Fedor ile birlikte Özbek'in emriyle idam edildi. Öte yandan İvan Kalita'nın saltanatı kısa sürdü. 1340 yılında öldükten sonra Özbek, onun yerine oğlu Vladimir'in Büyük Knezliğini onayladı. Böylece Moskova knezliği güçlenmeye başladı ve daha sonra Rus knezliklerinin birleşmesinde önemli rol oynadı. Ayrıca bu dönemden sonra Rus Kilisesi'nin başı, Kiev ve tüm Rusya Mitropoliti olarak adlandırıldığı halde Moskova'da yaşamaya başladı. Böylece Moskova'nın sadece siyasi merkez değil, aynı zamanda dini merkez olma süreci başlamış oldu.

⁶⁴¹ Poçekaev, *Tsari ordınskie*, s. 116-117.

⁶⁴² PSRL, X, s. 208.

Rus topraklarında bir takım idari reformlar yapsa da Özbek Han, Rus Ortodoks Kilisesi ile ilk günlerden itibaren iyi ilişkiler kurdu. Rus kaynaklarında Özbek Han'ın Mitropolit Peter'e verdiği bir yarlıktan (belgeden) bahsedilir. Daha sonra bu belgenin içeriği araştırmacıların dikkatini çekmiştir. 1918 yılında ise bu belgenin sahte olduğu tespit edilmiştir.⁶⁴³ Böyle bir belgenin kaynaklara dâhil edilmesi gerçeği, onun içeriği farklı olsa da var olduğunu düşündürmektedir. Bilindiği gibi, herhangi bir Moğol devletinde tahta geçen yeni han, selefleri gibi tebaası olan farklı din adamlarına, onların haklarını belirten belge verirdi. Ayrıca Mitropolit Peter'in, Saray'a geldiği ve Özbek Han'ın huzurunda bulunduğu Rus kroniği ile teyit edilmektedir.⁶⁴⁴ Bu arada 30 yıllık saltanatında Özbek Han'ın Rus Ortodoks Kilisesi başkanına böyle bir belge vermemesi pek olası görünmemektedir.

Rus Ortodoks Kilisesi, bu dönemde Altın Orda hanlarının verdikleri haklardan yararlanarak zenginleşmişti. Bunu rahiplerden biri olan Akindin'in Rus Ortodoks Kilisesi'nin başkanının hukuksuz işlerinden şikâyet ederek Büyük Knez Mihail Yaroslavoviç'e gönderdiği mektubundan görebiliriz. Mektubun 1312–1315 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir ve mektupta, Rahip Akindin, kilise yönetimini, simonya (kilisedeki makamları para karşılığında satmak) ile suçlamaktadır.⁶⁴⁵

Özbek Han, Katolik Hristiyanlarıyla da iyi ilişkiler kuruyordu. 20 Mart 1314 yılında yani tahta oturduktan kısa bir süre sonra Özbek Han, Fransiskenlere, gelecek yıl Saray'da misyonlarını kurmaları konusunda izin veren bir belge verdi. Aynı zamanda Kefe'deki Katolik Kilisesi'ne yönelik saldırıları kesinlikle yasakladı ve onları himayesine aldı. 1318 yılında Papa XXII. Ioannes “*Tatarların İmparatoru Yüce Özbek*” (Magnifico viro Usbek imperator Tartarorum) diye başlayan mektubunda Özbek Han'a

⁶⁴³ Roman Poçekaev, *Pravo Zolotoy Ordı*, Fen, Kazan, 2009, s. 182.

⁶⁴⁴ PSRL, X, s. 178.

⁶⁴⁵ RİB, VI, s. 154.

Hristiyanları koruduğu için teşekkür etmiştir. Bununla birlikte, Papa, Hristiyanlar için çan kullanma yasağının kaldırılmasını rica etmiştir.⁶⁴⁶ 1319 yılına gelindiğinde Altın Orda'da Fransisken tarikatının 17 temsilciliği vardı.⁶⁴⁷

Katoliklerin yardımıyla Özbek Han, Batılı tüccarlarla ticari ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Seleflerine benzer şekilde Özbek Han, uluslararası ticaret alanında İtalyan Cumhuriyetleri ile ilişkilerini sürdürdü. 1320 yılında Karadeniz kıyılarında ticaret yapan Venedikli tüccarlar, yerleşmek için bölgeden arazi tahsis edilmesi konusunda izin istediler. Özbek Han'ın olumlu bir cevap vermesi uzun zaman aldı. Özbek Han'ın devlet adamları ve hukukçuları 12 yıl boyunca mevcut durumu dikkatlice incelediler ve Karadeniz bölgesinde bulunan Bizans, İlhanlılar ve Trabzon İmparatorları tarafından verilen emsalleri analiz ettiler. Sadece 1332 yılında Özbek Han tarafından Venedikli tüccarlara, Azak'ta yerleşmelerine izin veren yarlık (belge) verildi.⁶⁴⁸

Bazen iç karışıklığa neden olan ve kanunlara riayet etmeyen tüccarlar, Özbek Han tarafından cezalandırılırdı. Örneğin, İbn Battuta'nın haberine göre, 1322 yılında Sudak'ta şehrin Müslüman ve Hristiyan sakinleri arasında bir çatışma çıkmıştır.⁶⁴⁹ Düzeni sağlamak için Emir Tulak Timur ve Kara Pulad komutası altında Altın Orda birlikleri oraya gönderilmiş ve şehir muhasara edilmiştir. Sonuçta Hristiyanlara karşı bir dizi yaptırım uygulanmış; kiliselerden çanlar çıkarılmış ve bazı değerli eşyalara el konulmuştur. Bu durumdan haberdar olan Papa XXII. Ioannes, 27 Eylül 1323 yılında Sudak'ın Hristiyan sakinlerinin şehirden sürüldüğünü ve kiliselerindeki çanlar

⁶⁴⁶ Denis Sinor, "Nekotorie latinskie istočniki po hanstvu Uzbeka", Rusçaya çev. M.R. İsmagilov, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı 3, 2015, s. 23-33, S. 26.

⁶⁴⁷ Golubovich, III, s. 72

⁶⁴⁸ Mari Favero, "Venetsianskie istočniki po istorii Zolotoy Ordı: novie perspektivi izučeniya", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, 2016, Sayı 1, s. 39-54.

⁶⁴⁹ İbn Battuta, s. 351.

ıkarılarak, kiliselerin camilere dnstrldğn söyleyerek, Altın Orda hanına mektup gönderdi. Papa, “Hristiyanların şehre dönmelerine izin verilip ve kiliseleri ile anların geri verilmesini” zbek Han’dan tekrar rica etti.⁶⁵⁰ zbek Han’ın ondan sonra bu yasağı kaldırıp kaldırmadığına dair bir bilgi yoktur. Şehrin Hristiyan nüfusunun, o olaydan sonra azaldığı görülmektedir. Nitekim İbn Battuta’nın ifadesine göre, Sudak’ın Müslüman Türk nüfusu, 11 yıl sonra diğerklerinden çok daha fazlaydı.⁶⁵¹

Bu sebeplerden dolayı zbek Han’ın Katoliklerle ilişkilerinde kötü günler de olmuştur. Marino Sanudo Torcello, 1321 yılında kaleme aldığı *Liber Secretorum Fidelium Crucis* adlı eserinde zbek Han’ı “*Katolik inancının baş düşmanı*” olarak göstermiştir. Ayrıca ona göre, Altın Orda’da İslam’ın geniş çapta yayılmasına Mısır ile diplomatik ilişkilerin büyük etkisi olmuştur. Böylece Sanudo, Mısırlı elçileri Altın Orda’daki İslam’ın en önemli yayıcıları olarak belirtir.⁶⁵² zbek Han döneminde, Altın Orda, gücünün doruk noktasına ulaştı. Kuşkusuz, 1320-1330 yıllarda Altın Orda Devleti muazzam bir uluslararası otoriteye sahipti ve düşmanları, sınırlarına göz dikmeye cesaret edemezdi.

1339 yılında zbek Han’a karşı bir suikast düzenlenmiştir. Suikastılar, hanı, sarayında kuşatmış ve içeri girmeye çalışmışlar. Fakat komplo başarısız olup darbecilerin çoğ u yakalanmış ve idam edilmiştir.⁶⁵³ Suikast girişiminde sadece Ordalılar

⁶⁵⁰ Sinor, “Nekotorie latinskie istoniki”, s. 26.

⁶⁵¹ İbn Battuta, s. 351.

⁶⁵² Marino Sanudo Torsello, *Book of the Secrets of the Faithful of the Cross = Liber secretorum fidelium crucis*, İngilizceye ev. Peter Lock, Farnham, Burlington, VT, 2011, s. 22, 65-66.

⁶⁵³ Arkadiy Grigoryev, Vadim Grigoryev, *Kollektsiya zolotoordinskih dokumentov XIV veka iz Venetsii: Istonikovovedeskoe issledovanie*, İzdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, Sankt-Peterburg, 2002, s. 40-41.

değil, aynı zamanda yabancı Hristiyanlar da yer almıştır. Bu nedenle Papa XIII Benedict, Özbek Han'a yazdığı mektubunda, onların sadece üçünü cezalandırıp diğer Hristiyanlara merhamet ettiği için teşekkür etmiştir.⁶⁵⁴

Özbek Han, Altın Orda Devleti'nin gelişimde zirveyi gördüğü bir dönemde ülkeyi yönetti. Daha önce Müslüman müellifler, Deşt-i Kıpçak'ı Cuçi Ulusu veya Berke Ulusu olarak zikrederlerdi, ancak Özbek Han döneminde ve sonrasında Özbek Ülkesi olarak adlandırdıkları açık bir şekilde görülmektedir. Hatta bu adlandırma, daha sonra Özbek adlı bir Müslüman Türk toplumunun oluşumuna neden oldu.

B- Ebü'l-Muzaffer Celâlüddin Mahmud Canıbek Han (1342-1357)

1- Siyasi Hayatı ve Dini Şahsiyeti

Canıbek, Özbek Han'ın üçüncü oğluydu. Validesi Taytuğlu (veya Taydula) Hatun Özbek'in en sevdiği hanımıydı.⁶⁵⁵ Canıbek'in ne zaman dünyaya geldiği tam bilinmese de 1310'lu yılların başı olduğu tahmin edilir. 1320 yıllarında Altın Orda'da birçok reform gerçekleştiren Özbek Han veraset sisteminde de değişiklikler yapmıştır. Nitekim ondan sonra, iktidar, Altın Orda'da babadan oğula geçecekti. Özbek Han'ın çocuklarının arasında büyüğü ve en sevdiği oğlu Timur'du, ama o babasından önce öldü. 1330 yılından sonra Özbek, ilk başta diğer oğlu Tenibek'i varisi olarak gördü ve onu, bunun için hazırlamaya başladı. Tenibek, ordu yönetiminde bulundu ve 1337-1341 yıllarında Harezm'de vali oldu. 14. yüzyılın 30'lu yıllarında Özbek Han'ın sarayını ziyaret eden İbn Battuta, Tenibek'i, Özbek'in varisi olarak görmektedir.⁶⁵⁶ Muhtemelen, o dönemde Özbek, büyük oğluna destek veriyordu.

⁶⁵⁴ Sinor, "Nekotorie latinskie istočniki", s. 30.

⁶⁵⁵ İbn Battuta, s. 341.

⁶⁵⁶ İbn Battuta, s. 344.

1330-1340 yıllarında isyancı Mübarek Hoca'ya karşı Tenibek'i ordu birliklerine göndermiş ve Tenibek, isyanı bastırdıktan sonra babası Özbek'in ölümüne kadar Gök Orda hükümdarı olmuştur.⁶⁵⁷ Doğuda geçirdiği zaman içerisinde, Tenibek, babasının gözünden düşmüş ve han, onun küçük kardeşi Canıbek'i desteklemeye başlamıştır. Nitekim 1339/1340 yılında Altın Orda paralarına Özbek ve Canıbek isimleri, birlikte basılmaya başlamış,⁶⁵⁸ diğer ülkelerin hükümdarları mektuplarında sadece Özbek Han'ın değil, aynı zamanda varisi Canıbek'in isimlerini de belirtmişlerdir. Tenibek'in ise hangi sebeple babasının gözünden düştüğü bilinmemektedir.

Sonuçta 1342 yılında (Hicri Şevval 742) Özbek Han ölünce, Canıbek, tahta diğer kardeşlerinden bir adım daha yakın oldu. Birçok devlet adamı ve komutan, onu destekledi. Gök Orda'da bulunan ağabeyi Tenibek'i taht mücadelesinde mağlup ederek öldürttü. Aynı akıbet diğer bir kardeşi Hızırбек'in de başına geldi. Böylece 1342 yılının sonunda Canıbek tüm rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra Altın Orda tahtına oturdu.⁶⁵⁹

Canıbek Han hakkındaki kaynaklarda onun dindar ve samimi bir Müslüman olduğu zikredilmektedir. Ebü'l-Gazi: *"Bu Canıbek Han aceb bir Müslüman padişah idi. Ulema, fuzala, züvvar ve 'ubbada çok hürmet ederdi... Şerait-ı Garrâ'yı baş tutar idi"* demiştir.⁶⁶⁰ Murad Remzî, Canıbek Han hakkında el-Cennâbî'den şu ifadeleri

⁶⁵⁷ Azgar Muhamadiev, *Drevnie monetı Kazani*, Tatarskoe knijnoe izd-vo, Kazan, 2005. s. 139

⁶⁵⁸ Gregory Fedorov-Davıdov, "Nahodki Cuçidskih monet", *Numizmatika i epigrafika*, IV. Nauka, Moskova, 1963, ss. 165–221, S. 186.

⁶⁵⁹ Şemseddin eş-Şücâî, *Tarihü'l-Meliki'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Sâlihi ve evlâdih*, tkh. Barbara Scafer, Franz Steiner, Wiesbaden, 1977-1985, s. 214

⁶⁶⁰ Ebü'l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s.175.

nakletmiştir: “*Sultan Mahmud Canıbek Han kuzey hanlarının en yücesi, en adili, en bilgilisi ve en dindarıydı. İlmi ve âlimleri severdi.*”⁶⁶¹

2- İslamiyet’in Yükselen Dini Değer Haline Gelmesi

Sultan Celâleddin Ebu Muzaffer Mahmud Canıbek Han ismiyle ülkeyi yöneten han, Altın Orda’da İslam’ın yayılması için büyük katkıda bulunmuştur. Onun döneminde camiler ve medreseler inşa edilmiştir. Buralarda dönemin din âlimleri emek vermişlerdir. Komşu ülkelerin Müslüman âlimleri Altın Orda’ya gelmişlerdir. Onlardan biri olan Muhammed b. Muhammed er-Razi Kutbuddin et-Tahtanî bir dönem Altın Orda başkenti Saray’da yaşamıştır.⁶⁶²

Çobanoğullarından Azerbaycan hükümdarı Melik Eşref’in baskıları nedeniyle Tebriz, Serah, Erdebil, Baylekan, Bird ve Nahçıvan’dan birçok âlim Altın Orda’ya kaçmak zorunda kalmıştır. Onların arasında 1356 yılında Altın Orda’ya gelen kadı Muhyiddin Berdaî, başkent Saray’da müderrislik yapmış ve meşhur âlimlerden birisi olmuştur.⁶⁶³ İlim adamlarının gelmeleri Altın Orda’da İslamiyet’in daha hızlı yayılmasına neden olmuştur.

Irak ve Fars hükümdarı Timurlu İskender Mirza’nın tarihçisi Muinüddin-i Netanzî (ö. 15. yüzyılın başı) Canıbek Han’ın İslamlaştırma politikasını şu şekilde anlatmaktadır:

“Özbek’in bütün ulusunu İslamlaştırdı, tüm puthâneleri (tapınakları) yok etti, birçok cami ve medreseyi kurdu ve inşa etti. Bütün dikkatini İslam halkının refahına çevirdi. İslam

⁶⁶¹ Remzî, I, s. 526.

⁶⁶² Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 86.

⁶⁶³ Remzî, I, s. 528.

devletlerinin farklı bölgelerinden çok sayıda iyi insan ve bilim adamı onun sarayına yöneldi.”⁶⁶⁴

Canıbek Han döneminde Müslüman mezhepleri arasındaki çok eski dönemlerden beri devam edegelen bazı itikadi ve ameli tartışmalar vardı. Bu durum Altın Orda’daki siyasi ve sosyal hayatı olumsuz etkileyebilirdi. Dolayısıyla Canıbek Han’ın, bu alanda da bazı çabalar saf ettiğini görürüz. Nitekim bu dönemde Altın Orda topraklarında devlet desteğiyle bazı din âlimlerinin ülkedeki Müslüman mezheplerini uzlaştırmaya çabaladıklarını fark etmek mümkündür. Canıbek Han’ın, Eş’ari ve Maturidi ekollerini bir Ehl-i Sünnet ve Cemaat çerçevesinde değerlendiren Sa’düddîn Mesûd b. Ömer et-Teftazânî’yi Altın Orda’ya davet etme nedeni de bu olmalıdır. Aynı zamanda et-Teftazânî de 756/1355-1356 yılında kaleme alıp ve sonra hediye ettiği “*Muhtasarü’l-me‘ânî*” adlı eserinde Canıbek Han’dan övgüyle bahsetmiştir.⁶⁶⁵ Eşarilik-Maturidilik ilişkisi açısından bu yeni sürecin yansımaları, Teftazânî’nin ilk defa Maturidiliği Eşarilikle birlikte Ehl-i Sünnet’in iki ana kolundan birisi olarak takdim etmesinde görebiliriz.⁶⁶⁶ Teftazânî, sadece Ehl-i Sünnet’le sınırlı kalmayıp Maverâünnehirli Hanefi fakihlerinin Mutezile’ye karşı sert ve katı tutumunu eleştirmiş ve ortak değerlere önem vermeye çağırmıştır.

Canıbek Han döneminde dini alanda bir çatışma olduğuna dair herhangi bir bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır. Geleneksel halk inançlarının taraftarlarının direnci bu dönemde zaten kırılmıştı. Canıbek Han, İslam’a aidiyetlerini vurgulamak için devlet

⁶⁶⁴ Netanzî, s. 69.

⁶⁶⁵ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü’l-ahbâr*, I, s. 86.

⁶⁶⁶ Sa’düddîn Mesûd b. Ömer et-Teftazânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, thk. S. M. Şeref, Beyrut, 1998, s. 231.

adamlarının sarık takmalarını ve cübbe giymelerini istemiş ve gelenekte olmadığı halde onlar, Han'ın bu isteğini hiç itirazsız kabul etmişlerdir.⁶⁶⁷

Canıbek Han babası Özbek Han'ın Rus knezliklerine yönelik politikasını devam ettirdi ve belli bir knezin güçlenmesini önlemeye çalıştı. Bu nedenle Canıbek Han, 1343 yılında İvan Kalita'nın oğlu ve halefi olan Büyük Knez Semyon İvanoviç ile iyi ilişkiler kurmasına rağmen, ondan Nijegorod knezliğini alıp Suzdal knezlerine verdi.⁶⁶⁸ İlaveten Canıbek Han, knezlerin isteklerini ve şikâyetlerini Büyük Knez'e değil doğrudan kendisine yöneltmelerine izin verdi. Böylece, 1340-1350 yıllarında Han, Tver ve Murom knezlerinin davalarını kendisi çözdü. Aynı zamanda Canıbek, babası gibi, Ruslarda kabul edilen miras sırasını görmezden gelirdi ve knezlerden istediğini tayin ederdi. Örneğin, 1348 yılında Tver knezi tahtına aday olarak Vasiliy Mihailoviç Kaşinskiy ve yeğeni Vsevolod Aleksandroviç Holmskiy mahkemeye çıktılar. Rus geleneğine göre, yaşlı knezin öncelikli miras hakkı vardı. Canıbek Han, iktidarın babadan oğula geçmesinin uygun olduğunu düşündüğü için, Tver Knezi olarak Vsevolod Holmskiy'i tayin etti.⁶⁶⁹ Canıbek Han, Büyük Knezlik tahtına Moskova knezlerini atama geleneğini devam ettirdi. 1353 yılında vebadan Semyon İvanoviç'in ani ölümünden sonra, kardeşi İvan Krasnoy'a Büyük Knezlik yarlığını (belgesini) verdi. Aynı zamanda Canıbek Han, İvan'ın tek aday olmadığını açıkça belirterek o tahta sadece hana olan sadakati dolayısıyla çıkarıldığını hatırlattı.⁶⁷⁰

Genellikle Canıbek Han dönemi Rus knezlikleri için adeta barış ve huzur dönemi olmuştur. Onun saltanatı döneminde Altın Orda tarafından Rus topraklarına yönelik

⁶⁶⁷ Metinde “Caybek” Şücâi, s. 214.

⁶⁶⁸ Nasonov, s. 98.

⁶⁶⁹ Poçekaev, *Trası Ordinskiye*, s. 132.

⁶⁷⁰ Nasonov, s. 102.

herhangi bir askeri sefer düzenlenmemiştir.⁶⁷¹ Bu bağlamda, Rus kronikte (1348) yılında Temir isimli bir Altın Ordalı komutanın, Rus bölgelerinden Aleksin’e gelip ona saldırdığı ve birçok kişiyi esir aldığı, döndüğünde ise idam edildiği anlatılmaktadır.⁶⁷² Muhtemelen o Altın Orda Hanı’nın iradesine karşı hareket eden asi birisiydi. Aslında Canıbek Han döneminin Ruslar için huzurlu olmasının bazı nedenleri vardı. Bu dönemde Moskova knezliği diğer knezliklere nazaran üstünlük kazanmıştı ve dolayısıyla Rus knezlikleri arasında siyasi çatışmalar azalmıştı. Durum böyle olunca, Altın Orda Hanı’nın Rus knezliklerinin dâhili işlerine müdahale etme nedeni de ortadan kalkmış oldu. Diğer yandan Rus knezlerinden vergiyi zamanında toplayıp teslim etmeleri de Altın Orda yönetiminin askerî baskınlar yapmasını gereksiz hale getirdi.

Bazı araştırmacılar, “Cengiz Yasasına göre din adamlarının vergilerden muaf tutulmasına rağmen Canıbek Han’ın belli bir dönem Rus Ortodoks din adamlarından vergi almayı düşündüğünü” söylemektedirler.⁶⁷³ Gerekçe olarak Canıbek Han’ın yaptığı askeri seferlerin büyük paralar gerektirdiğini ve kiliseden vergi almaya karar verdiğini belirtmektedirler. Söz konusu olay Rus kroniklerinde bazı farklılıklarla anlatılmaktadır. Kiev Mitropoliti Feognast 1342 yılında Saray’a çağırılmış ve vergi ödemesi istenmiştir.⁶⁷⁴ Bu olay, Nikon kroniği ile karşılaştırıldığında daha eski olan Novgorod kroniğinde de geçer. Fakat kronikte olayın 1343 yılında olduğu ve Mitropolitin 600 ruble para verdiği zikredilmektedir.⁶⁷⁵ Ayrıca Nikon kroniğinde bazı Ruslar tarafından Mitropolite iftira atıldığı da anlatılmaktadır. Dolayısıyla Mitropolit Feognost’un vergi

⁶⁷¹ Poçekaev, *Trası Ordınskiye*, s. 132.

⁶⁷² PSRL, X, s. 220.

⁶⁷³ Nikolay Karamzin, *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo*, Nauka, Moskova, 1992, IV, s. 151; Priselkov, *Hanskiye yarlıki*, s. 72-78.

⁶⁷⁴ PSRL, C. X, s. 215.

⁶⁷⁵ PRSL, C.XXV, s. 175.

değil, para cezasına çarptırıldığı kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu olaydan sonra Rus Ortodoks Kilisesi'nin Altın Orda'ya vergi ödediğine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Aksine Nikon kroniğinde Canıbek Han “*Hristiyanlık için iyilikler yapan merhametli hükümdar*” olarak zikredilmiştir.⁶⁷⁶

Canıbek Han'ın validesi Taytuğlu Hatun, 1347 yılında Saray Piskoposu İoann'ı destekleyerek emirlerin kilise davalarına müdahale etmesini yasakladı. Bundan dolayı Rus kroniklerinde Taytuğlu Hatun, Rus Ortodoks Kilisesi'nin hamisi olarak gösterilmektedir.⁶⁷⁷ Böylece, genel olarak, Canıbek Han'ın Rus Ortodoks Kilisesi ile ilişkisi olumlu bir şekilde gelişti.

Canıbek'in iktidara gelmesiyle, Katoliklerin Altın Orda'yı Hristiyanlaştırma umutları suya düşmüştür. Katolikler, en azından halkın bir kısmını Hristiyanlaştırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle onlar, Katolik Dünyasıyla Altın Orda Devleti arasında bulunan sınır bölgesi Semigrad'ta 14. yüzyılın 40'lı yıllarında aktif misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Sonuçta bu bölgede halkın az bir kısmı Hristiyanlığa geçmiştir. Ayrıca, Papa VI Clement Macar Kralı Sigismund'a onlar için bir kilise inşa etmesini emretmiştir.⁶⁷⁸ Aynı zamanda Saray'da bulunan piskoposluğun misyonerlik faaliyetleri devam etmiştir. 1351-1357 yılları arasında doğrudan Papa tarafından tayin edilen piskoposların ismi kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca her ikisi de dini görevlerini yaparken yani Roma dışında (muhtemelen Saray'da) vefat etmiştir.⁶⁷⁹

Canıbek Han İslamiyet'in yayılması için her türlü gayreti göstermiş, fakat aynı zamanda diğer dinlere mensup olan tebaa karşısında da son derece hoşgörülü olmuştur. Bunu Canıbek Han'ın Hristiyanlara karşı politikasında açık bir şekilde görmek

⁶⁷⁶ PSRL, C. X, s. 229.

⁶⁷⁷ Grigoryev, *Sbornik hanskikh yarlıkov*, s. 50-51; Priselkov, *Hanskiye yarlıki*, s. 79.

⁶⁷⁸ Spuler, *Zolotaya Orda*. s. 264.

⁶⁷⁹ Eubel, s. 434.

mümkündür. Nitekim onların dini işlerine karışmamış ve ülkesindeki misyonerler hiçbir siyasi müdahale olmadan irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Canıbek Han, Azerbaycan seferi sırasında ağır bir şekilde hastalanmıştır. Han'ın hastalığını askerlerden saklayan emirler, hükümdarı Saray'a gizlice göndermişlerdir. Altın Orda'da hekimler Canıbek'i iyileştirememişler ve durumdan endişeli olan hanın validesi Taytuğlu Hatun, o dönem hekimlikte ünlü olan Rus Mitropoliti Aleksi'y'i getirmeleri için elçiler göndermiştir. Han'ın ölümcül hastalığa yakalandığı gizlendiği için Taytuğlu mektubunda kendisinin hasta olduğunu yazmıştır. Mitropolite de Han'ın annesinin gözlerinden hastalandığı söylenmiş ve olay, Rus kroniklerinde bu şekilde kaydedilmiştir.⁶⁸⁰

Canıbek Han'ın ölüm döşeginde olduğunu öğrendikten sonra, emirlerinden biri olan Toglu Bay, hanzade Berdibek'e babasının durumunu bildirerek han olmak istiyorsa en kısa sürede Saray'a ulaşmasını tavsiye eden bir mektup göndermiştir. Berdibek tavsiyeyi dinleyerek o sırada bulunduğu Tebriz'i Emir Ahijuk'a bırakarak başkente dönmüştür. Daha sonraki olaylar farklı kaynaklarda farklı şekillerde anlatılmaktadır. Ebü'l-Gazi'ye göre, Canıbek Han, Berdibek Saray'a gelmeden önce ölmüştür.⁶⁸¹ Netanzî'ye göre ise, Berdibek hasta düşen babasına geldiğinde, babası onu izni olmadan geri döndüğü için azarlamıştır. Buna kızan Berdibek, adamlarıyla babasını öldürtmüştür. Netanzî, bununla birlikte, Canıbek Han'a karşı yapılan komploda annesi Taytuğlu'nun⁶⁸² da yer aldığını kaydetmiştir.⁶⁸³ Rus kronikleri de Berdibek'in babasına

⁶⁸⁰ PSRL, XV, st. 66; PSRL, XVIII, s. 99; PSRL, XXV, s. 180.

⁶⁸¹ Ebü'l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 176.

⁶⁸² Metinde ismi Tuğay Tuğlu olarak geçmektedir.

⁶⁸³ Netanzî, s. 70.

karşı emirlerle işbirliği yapıp, onu öldürttüğünü belirtmektedir.⁶⁸⁴ Canıbek Han 1357 yılında ölmüş ve Sarayçık Şehrinde defnedilmiştir.⁶⁸⁵

C- Devlette Kargaşa ve Toparlanma Dönemi (1359-1395)

1- Dönemin Dini-Siyasi Durumu

Canıbek Han'ın ölümüyle, Altın Orda “altın çağından” tarihinin en karanlık dönemine geçmiştir. Nitekim yirmi yıllık bir kargaşa neredeyse ülkeyi yok olma eşiğine getirmiştir. Babasının ölümünden sonra tahta oturan Berdibek, rakip olarak gördüğü kardeşlerini ortadan kaldırmaya başlamıştır. Birkaç gün içinde kardeşlerinden toplam 12 kişiyi katletmiştir. Bunun hakkında Rus kroniğinde: “*Berdibek hükümdar olduktan sonra 12 kardeşini öldürdü*” denmektedir.⁶⁸⁶ Diğer bir Rus kroniğinde şöyle denilmiştir: “*Yazın Berdibek, Orda'da han tahtında oturduktan sonra babasını ve kardeşlerini öldürdü.*”⁶⁸⁷ Burada “kardeş” kelimesinden sadece öz kardeşler değil, diğer akrabaları ve hatta yakınları kastedilmiş olmalıdır. Nitekim Müslüman müellifler, Berdibek'in sadece öz kardeşlerini değil, diğer akrabalarını da katlettiğini söylemektedirler.⁶⁸⁸ Han ailesinin bazı üyeleri kurtulmayı başarsalar da akrabalarının akıbetinden korktukları için Berdibek'e karşı çıkmaya cesaret edememişlerdir.

Berdibek iki yıldan az bir süre han olduktan sonra 1359 yılında ölmüştür. Ondan sonra yaklaşık bir asırdır Altın Orda'da iktidarda olan Batu Han'ın soyu onunla kesilmiştir. Hive Hanı ve tarihçisi Ebü'l-Gazi Bahadır eserinde bu hanedan krizini şu

⁶⁸⁴ PSRL, X, s. 229; PSRL, XV, st. 66; PSRL, XVIII, s. 99.

⁶⁸⁵ Ebü'l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 176.

⁶⁸⁶ PSRL, X, s. 229

⁶⁸⁷ PSRL, XV, st. 66

⁶⁸⁸ Netanzî, s. 70; Ebü'l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 176-177.

kelimelerle anlatmaktadır: “*Sayın Han evladı Berdibek’te kesildi. Hala Özbekler arasında bir laf var: “Nar boyu Berdibek’te kesildi”. Ondan sonra Cuçi Han’ın diğer oğullarının torunları hüküm sürdü.*”⁶⁸⁹

Böylece iktidarın kardeşten kardeşe ya da babadan oğula geçtiği nizam bozulmuştur. Bununla birlikte, Batu Han sülalesinin Cengiz Han’ın yasalarını ihlal ettiği ve başka biriyle değiştirilmesi gerektiğini düşünen Cuçi Sülalesinin diğer üyeleri ile emirlerin sayısı çoğalmıştır. Sonuçta Altın Orda’da kardeşler arasında iktidar mücadelesi başladı. Yaklaşık yirmi yılı aşkın süredir (1359-1380) devam eden ve tarihte “Bulgak dönemi” olarak bilinen zorlu bir döneme girilmiştir. Bu dönemde 19 kişi han tahtına çıkmıştır. İktidarlara çok kısa sürdüğü için bugün onların sadece isimleri bilinmektedir. Dolayısıyla “Bulgak” döneminde hanların iç politikalarına dair ayrıntılı malumat bulunmamaktadır.

Fakat elde ettiğimiz kaynaklardan bu dönemde İslamiyet’in Altın Orda halkı arasında yayılmaya ve güçlenmeye devam ettiğini görmek mümkündür. Netanzî, Bulgak Dönemi hanlarından ve sikkelerde Aziz Şeyh olarak geçen Aziz Han’ın, (1364-1365/66) Seyyid Muhammed el-Yesevî adlı şeyhe intisab ettiğini kaydetmiştir. Aziz Han şeyhin elinde tövbe etmiş ve kızını vermiştir.”⁶⁹⁰ Böylece bu dönemde Sufî şeyhleri sadece dindar halk arasında değil, siyasi otorite nezdinde büyük önem kazanmaya başlamıştır.

Bu dönemde vergilerden muaf tutulan Rus Ortodoks Kilisesi çok zenginleşmiş, Rus topraklarında kilise ve manastır sayısını arttırmıştır. Bu manastırlar daha sonra Rusların siyasî birliğinin kurulması sürecinde dini ve milli duyguların artmasında önemli rol oynamıştır. Rus tarihçisi Nikolay Karamzin (1766-1826) Altın Orda

⁶⁸⁹ Ebü’l-Gazi, *Şecere-i Türk*, s. 177.

⁶⁹⁰ Muinüddin-i Netanzî, *Müntehabü’t-Tevârih-i Muinî*, nşr. J. Aubin, Heydarî, Tahran, H. 1336, s. 76.

hâkimiyetinin son zamanlarında Ortodoks Hristiyanlığın Ruslar arasında yükseldiğini, kilise mülkiyeti ile din adamlarının arttığını yazmaktadır.⁶⁹¹ Altın Orda Devleti bu dönemde de eskisi gibi Rus Kilisesi'nin işlerine müdahale etmemiş ve bu müsamahalı politika sayesinde din adamları özgür hareket edebilmişlerdir. Rus Ortodoks Kilisesi bu dönemde Moğol istilasını, Rusların Hristiyanlık öğretilerini unuttukları için Tanrının cezası diye anlatmış, bazı dönemlerde siyasi nedenlerle Altın Orda hanları tarafından idam edilen Rus knezlerini azizler safına dâhil etmiş ve böylece halkı şuurlandırarak “Moğol-Tatar boyunduruğuna” karşı gizli bir propaganda yürütmüştür.

2- Nasıruddin el-Gazi Toktamış Han'ın (1380-1395) Siyasi Hayatı ve Din Politikası

Toktamış, yaklaşık 14. yüzyılın ortasında Cuçi'nin 13 oğlu Tuka Timur'un torunlarından Tüy Hoca'nın evinde dünyaya geldi. Validesi Kutan Konçek, (Küy Kiçik) Kungrat boyundandı.⁶⁹² Babası Tüy Hoca Gök Orda'da Mankışlak Bölgesi'nin emiriydi. Cuçi ailesinin bir üyesi olarak, diğerleri gibi, dönemin Altın Orda tahtı için mücadele eden Urus Han'a tamamen itaat etmeyi reddetmişti. Tüy Hoca, Volga bölgesine sefere çıkan Urus Han ordusuna katılmamış ve bu nedenle seferden sonra idam edilmişti.⁶⁹³

Tüy Hoca'nın oğlu ve muhtemelen varisi olan Toktamış, babasının idamından sonra kaçmış, daha sonra Urus Han'a gelip özür dileyince affedilmiş ve bir dönem sarayda yaşamıştır. Urus Han, Toktamış'ın babası gibi isyan edeceğinden korkarak onu yanında tutmaya karar vermiştir. Ayrıca hanın böyle yapmasının ciddi sebepleri de

⁶⁹¹ Nikolay Karamzin, *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo*, Nauka, Moskova, 1993, V, s. 208.

⁶⁹² Netanzî, s. 78.

⁶⁹³ Netanzî, s. 77.

vardı: Toktamış, Urus Han ile aynı sülaledendi ve bu nedenle sadece baba yurdu Mankışlak'ı değil, aynı zamanda Altın Orda tahtı üzerinde hak iddia edebilirdi.

1372 yılında Urus Han, Volga Bölgesi'nden birlikleriyle ayrılıp Saray'ı ele geçirdikten sonra Toktamış, Urus Han'ın otoriter yönetiminden memnun olmayan soyluları ve emirleri etrafında toplanmaya başladı ve muhtemelen o dönemde Altın Orda tahtını ele geçirmeyi düşünüyordu. Bir yıl sonra Toktamış kendini Sığnak'ta han ilan ederek açık isyana başladı. Urus Han, isyanı bastırmak için Sığnak'a geldi. Fakat Toktamış, Han'ın birliklerine karşı çıkmaya cesaret edemedi ve tekrar kaçtı.⁶⁹⁴ Toktamış, Altın Orda tahtı için mücadelede bu sefer dışarıdan güçlü destekçi aradı ve Maverâünnehir'de iktidarını sağlamlaştıran Emir Timur'la 1376 yılında görüştüler.⁶⁹⁵

Emir Timur, Toktamış'ı sevinçle kabul etmiştir. Nitekim ülkesinde Çağatay ailesinden birini han olarak gösterip bütün iktidarı elinde tutan Timur Toktamış'ı da bu amaçla Altın Orda'da kullanmayı düşünüyordu. Bu nedenle eskiden Altın Orda'ya bağlı olup sonra "Bulgak" döneminde Çağataylılara geçen Sabran şehrinin yönetimini Toktamış'a verdi.⁶⁹⁶ Urus Han, Altın Orda tahtında otururken Toktamış, Timur'un desteğiyle ona karşı birkaç kere saldırılar düzenlemiş ama başarılı olamamıştır. Urus Han 1377 yılında öldükten sonra Toktamış, onun zayıf varislerini bertaraf edebilmiştir.

1379-1380 yıllarında Toktamış, başkent Saray'ı alarak Altın Orda topraklarının çoğunda hâkimiyetini kurabildi.⁶⁹⁷ Şimdi onun tek rakibi Mamay idi. O, Altın Orda'daki otorite zayıflığından yararlanarak ülkenin batısında güçlenmişti ve neredeyse yirmi yıl boyunca bölgeyi kontrolünde tuttu. Mamay, bununla yetinmeyip Rus knezliklerini iktidarı altına almaya çalıştı ve Rus bölgelerine bir sefer hazırlamaya

⁶⁹⁴ Ötemiş Hacı, s. 25.

⁶⁹⁵ Yezdî, s. 84.

⁶⁹⁶ Yezdî, s. 85.

⁶⁹⁷ İbn Haldun, V, s. 608.

başladı. Moskova Büyük Knezi Dmitriy İvanoviç ondan önce davranarak Mamay birliklerine saldırdı ve onu Kulikov adlı yerde yenerek kaçırmaya zorladı.⁶⁹⁸ Rus kroniklerinde bu savaşta Hristiyanlığın Tanrı tarafından korunduğu ve kneze ilahi yardım verildiği anlatılmaktadır.⁶⁹⁹ Böylece Ruslar bunu büyük bir zafer olarak algıladılar.

Mamay ise yenilgiden sonra orduyu tekrar toplayıp Ruslarla savaşmak için hazırlandı. O sırada, Toktamış Han, Volga'nın doğusundaki tüm bölgeleri ele geçirerek Mamay'a karşı sefere çıkmak için hazırlanıyordu. Böylece 1380 yılının sonbaharında Toktamış ve Mamay orduları, Kalka Irmağı boyunda karşılaştı. Savaş sonunda Toktamış askerlerine mağlup olan Mamay birlikleri Kırım'a kaçtı. Daha sonra Mamay, birkaç askeriyle Solhat'ta (Eski Kırım) ele geçirildi ve orada idam edildi.⁷⁰⁰ Böylece 1381 yılının başında, Altın Orda, nihayet tekrar birleştirildi ve yirmi yılı aşkın bir süre kargaşaya son verildi.

Toktamış Han, Rus Ortodok Kilisesi önderliğinde bağımsızlık hayallerini kuran Rus knezlerini cezalandırmanın zamanı geldiğini düşünüyordu. İlk olarak Moskova ve diğer Rus knezliklerine Altın Orda ile ilişkilerin eski biçiminin korunması ve hâkimiyetini kabul etmeleri hakkında mektuplar gönderdi.⁷⁰¹ Bununla birlikte Altın Orda'daki iç savaşlardan yararlanıp bağımsız hareket etmeye başlayan Ruslar, Altın Orda hâkimiyetini tekrar kabul etmekte tereddüt ettiler. 1382 yılının sonbahar mevsiminde Toktamış, ordusuyla Rus topraklarına sefere çıktı. Yolda Ryazan ve Nijegorod, sadece teslim olmakla kalmayıp Toktamış'a askeri ve maddi destek

⁶⁹⁸ Anton Gorskiy, *Moskva i Orda*, "Lomonosov", Moskova, 2016, s. 94.

⁶⁹⁹ PSRL, XV, st. 139-140; PSRL, XVIII, s. 129; PSRL, XXV, s. 201-205.

⁷⁰⁰ PSRL, XVIII, s. 130; PSRL, XXV, s. 206; Poçekaev, *Trası Ordınskiye*, s. 195.

⁷⁰¹ PSRL, XXV, s. 206.

sundular.⁷⁰² Böylece Moskova yalnız bırakıldı. Şehir 3 gün kuşatıldıktan sonra askeri hile ile Altın Ordalılar şehre girdiler ve orayı yağmaladılar. Bu olay, 26 Ağustos 1382 yılında gerçekleşti.⁷⁰³ Büyük Knez Dmitriy, Altın Orda'ya olan bağımlılığı yeniden tanımak ve ona vergi ödemek zorunda kaldı. Ayrıca en büyük oğlu knez Vasiliy Dmitrieviç'i Toktamış Han'a rehin olarak gönderdi. Böylece Toktamış Han Ruslara tekrar Altın Orda'nın üstünlüğünü kabul ettirdi. Ruslara boyun eğdirdikten sonra Toktamış Han, kendisinden önce Altın Orda'nın etki alanında olan Azerbaycan ve Harezm'i geri kazanmayı hedefledi. Bu, Toktamış Han ve Emir Timur arasında bir çıkar çatışmasına yol açtı. Sonraki bölümde, Toktamış-Timur savaşlarını daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Toktamış Han, Katolik Hristiyanlarıyla da iyi ilişkiler kurmuştur. Ayrıca ekonomik açıdan faydalı olacağını düşündüğü için Cenevizliler'le anlaşarak 1375 yılında Mamay tarafından onlardan alınan Sudak Vadisi'ndeki köyleri geri vermiştir. Katoliklere inançlarını yaşatma ve yayma hakkını tanımıştır.⁷⁰⁴ Böylece Toktamış Han Karadeniz'de Batılı Katoliklerle ticari işbirliğini daha da geliştirerek devlet hazinesine sürekli para gelmesini sağlamıştır.

İbn Arabşah'a göre, Toktamış Han döneminde Doğu Deşt-i Kıpçak'ta geleneksel Türk-Moğol inançlarını koruyan halk az da olsa vardı.⁷⁰⁵ Toktamış Han, Altın Orda toplumunun İslamlaşma sürecini engelleyecek hiçbir icraatta bulunmamıştır. Aksine eski hanlar gibi ilim ve irfan sahibi insanları ülkesine davet ederek İslamiyet'in Altın Orda halkı arasında daha hızlı yayılmasını sağlamıştır. Nitekim 1385 yılında Tebriz'i aldığı orada yaşayan mutasavvıf ve keramet sahibi olarak bilinen Kemalüddin el-

⁷⁰² Poçekaev, *Trası Ordinskiye*, s. 196.

⁷⁰³ PSRL, XXV, s. 206-210.

⁷⁰⁴ Poçekaev, *Trası Ordinskiye*, s.

⁷⁰⁵ İbn Arabşah, s. 57.

Hocendî'yi Saray'a götürmüştür. Saray'da İslam ilimlerini öğretilir irşat faaliyetlerinde bulunan Kemalüddin el-Hocendî 14 yıl sonra Tebriz'e geri dönmüş ve orada H. 803/M. 1400-1401 yılında vefat etmiştir.⁷⁰⁶

Toktamış Han, “Bulgak” döneminde kaybedilen devlet otoritesini yeniden inşa etmekle uğraşmış ve bir şekilde kısa bir dönem başarılı da olmuştur. Ancak 1391-1395 yıllarında Timur'a karşı yaptığı savaşları, ardı ardına kaybedince Altın Orda Devleti büyük zararlar görmüştür. Timur askerlerinin tahribatına ek olarak, ülkede korkunç bir kıtlık başlamış ve çeşitli hastalıklar da ortaya çıkmıştır. Özellikle de 1405 yılında henüz sona eren veba salgını binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bu nedenlerden dolayı birçok kişi, ülkeyi terk etmeye mecbur kalmıştır.⁷⁰⁷

D- Emir Edige Dönemi (1396-1419) ve Devletin Çöküşü

1- Emir Edige'nin Siyasi Hayatı ve Devletin Çöküşünü Engelleme Çabaları

Edige, Mangıt kabilesinden Emir Baltıcak'ın evinde dünyaya gelmiştir.⁷⁰⁸ Edige karizmatik insandı ve insanları kendine çekebilme yeteneğine sahipti. Dönemin tarihçisi İbn Arabşah onu: “*Çok esmer bir yüze sahip, orta boylu, heybetli, cesur ve zeki*” birisi olarak kaydetmiştir.⁷⁰⁹ Bu nitelikler, Edige'nin liderliğinin Altın Orda'da tanınmasını sağlamıştır.

Toktamış Han döneminde Edige, devlette yüksek mevkilerde bulunmuştur. Fakat daha sonra Toktamış Han'la arası bozulunca Emir Timur'un tarafına geçmiştir. 1391 yılından itibaren Emir Timur'un Toktamış'a karşı seferlerinde onu desteklemiştir.

⁷⁰⁶ Remzî, I, s. 722.

⁷⁰⁷ İbn Arabşah, s. 65.

⁷⁰⁸ Metinde “İdeku b. Baltıcak” Netanzî, s. 79; Bartold, II (1), s. 798.

⁷⁰⁹ İbn Arabşah, s. 67.

Timur, Toktamış Han'ın ordusunu bozguna uğratıp Altın Orda şehirlerini yakıp yıktıktan sonra 1396 yılında çekildiğinde Edige, ülke yönetimine ele geçirmiştir.⁷¹⁰ Cengiz soyundan olmadığı için han olamazdı ve Cengiz Han soyundan Timur Kutluğ'u han ilan etmiştir.⁷¹¹

Tahtını kaybeden Toktamış, birkaç defa Altın Orda'da hâkimiyeti tekrar ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur. Bunun için Litvanya'ya kaçarak Knez Vitovt'tan destek almıştır. Ancak Timur Kutluğ Han ve Emir Edige önderliğindeki Altın Orda ordusu 12 Ağustos 1399 yılında Vorskl nehri boyunda gerçekleşen savaşta Toktamış'ın ordusunu mağlup etmiş ve Toktamış, Batı Sibirya'ya kaçmaya mecbur kalmıştır.⁷¹²

Bu savaştan hemen sonra Timur Kutluğ Han ölmüş ve onun yerine Edige Şadibek'in hanlığı onaylanmıştır. 1406 yılında Sibirya'da Toktamış askerleri, Şadibek ve Edige askerleri tarafından büyük yenilgiye uğramış ve Toktamış, savaş sırasında öldürülmüştür.⁷¹³ Çok geçmeden Şadibek Han'ın güçlenmesinden endişelenen Edige, onu tahttan indirmiş ve Şadibek, Şirvan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Yerine Edige'nin izniyle Pulad Han oturmuştur.

Rus Knezlikleri bu dönemde Altın Orda'daki iç karşılıklardan faydalanarak vergileri göndermiyorlardı. Moskova Knezi Vasiliy Dmitrieviç'in bu davranışlarını Emir Edige cezasız bırakamazdı. Rus knezlikleri üzerinde Altın Orda hâkimiyetini tekrar tesis etmek için Emir Edige 1408 yılında sefere çıktı. Emir Edige, sefer sırasında Pereyaslavl, Rostov, Dimitriyev Serpuhov, Nijniy Novgorod ve Gorodets şehirlerini ele geçirmiştir. 30 Kasım'da ordusuyla Moskova şehrini kuşatan Edige, şehre bir elçi göndererek eğer teslim olmazlarsa açlık ve soğuktan öleceklerini belirtmiştir. O sırada

⁷¹⁰ İbn Arabşah, s. 63.

⁷¹¹ Netanzî, s. 80.

⁷¹² PSRL, XVIII, s. 143; PSRL, XXV, s. 229.

⁷¹³ PSRL, XVIII, s. 153; PSRL, XXV, s. 236.

muhalif gruplardan biri, Pulad Han ve Edige'nin yokluğunu fırsat bilip, Saray'da darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Dolayısıyla Edige, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve Moskovalılardan 3000 gümüş ruble alarak 20 Aralık'ta memleketine dönmüştür. Rus kroniğinde Moskova halkının, kendilerini Müslümanlardan⁷¹⁴ kurtarması için Tanrı'ya yalvarıp dua ettikleri ve Tanrı'nın Hristiyanların dualarını kabul ederek onları koruduğu anlatılmıştır.⁷¹⁵ Böylece Rus knezlikleri tekrar vergiye bağlanmıştır.

Moskova seferinden sonra Emir Edige iktidarı daha da güçlenmiştir. Bunun yanı sıra Altın Orda'da her biri taht adayı sayılan hanzadeler arasındaki siyasi mücadeleler hiç bitmemiştir. Nitekim 1410 yılında Pulad Han öldüğünde Emir Edige, hanın yerine Timur Kutluğ'un oğlu Timur'u han ilan etmiştir. Edige, Timur Han'la kızlarından birini evlendirerek onun üzerinde daha etkili olmak istemiştir. Fakat Timur Han, iktidarını kayınpederiyle paylaşmak istememiş ve Altın Orda'da yeni bir siyasi kriz patlak vermiştir.⁷¹⁶ Ancak Timur Han'ın hâkimiyeti uzun sürmemiş ve bir yıl sonra Toktamış Han'ın oğullarından Celaledin, tahtını elinden almıştır. Edige, Kırım'a gitmek zorunda kalmış ve oradayken 1416 yılında Kiev'e saldırmış, şehri ve çevresini talan edip binlerce insanı esir almıştır. 1419 yılında Seyhun Nehri civarında Toktamış Han'ın oğullarından Kadirberdi ile savaşmıştır. Savaşta Edige'nin ordusu yenilmiş ve kendisi de ağır yaralanmıştır. Edige öldükten sonra bedeni Sarayçık şehri yakınlarında toprağa verilmiştir.⁷¹⁷

⁷¹⁴ Rus kroniğinde Müslüman yerine Hz. İsmail inancında olanlar anlamında “İzmailtyan” kelimesi kullanılmıştır.

⁷¹⁵ PSRL, *Prodoljeniye Letopisi Po Voskresenskomu Spisku*, Tipografya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg, 1859, C. VIII, s. 82-84.

⁷¹⁶ Netanzî, s. 81; Grekov, Yakubovskiy, s. 401.

⁷¹⁷ İbn Arabşah, s. 67; Grekov, Yakubovskiy, s. 405.

Emir Edige, Cengiz soyundan olmadığı halde Altın Orda'yı çeyrek asra yakın bir süre yönetmiştir. Ancak Emir Edige, ülkenin çöküş dönemini durduramamış ve ondan sonra ülke, iç savaşlarla bölünmeye başlamıştır. 1420 yılında Kadirberdi'den sonra Altın Orda tahtına Uluğ Muhammed Han geçmiştir, fakat 1427 senesinden itibaren Şiban ve Tukay Timur evladı arasında meydana gelen mücadeleler neticesinde ülke parçalanmıştır. 15. yüzyılın ortasına doğru eski Altın Orda topraklarının doğusunda Özbek, batısında birbirini takiben Kazan, Kırım ve Hacı Tarhan (Astrahan) hanlıkları kurulmuştur. Altın Orda başkenti olan Saray şehrine hâkim olan hanlar ise Büyük Orda veya Taht Eli Hanı olduklarını iddia etseler de hiçbir zaman için esas Altın Orda hanlarının yerini tutamamışlardır.⁷¹⁸

2- Emir Edige'nin Dini Şahsiyeti ve Din Politikası

Emir Edige, tarihi eserlerde ve destanlarda cesur, dindar ve basiretli birisi olarak anlatılır. Soyu, Özbek Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde önemli etkisi olan Şeyh Baba Tükles'e ve Hz. Ebu Bekir'e dayandırılır. Her ne kadar bu şecere bir efsane olsa da Edige için Cengiz Han soyundan gelen hanlarla yönetilen Altın Orda topraklarında siyasi güç kazanma konusunda yararlı olmuştur.

İbn Arabşah ise, Edige'yi, ulemayı ve faziletli insanları seven, salihlere ve fakirlere yakın olan, oruç tutup gece namazlarını kılan ve şeriata sınımsız bağlı olan bir insan olarak kaydetmiştir.⁷¹⁹ Muhtemelen destanlarda ve tarihi eserlerde yer alan Emir Edige'nin dindar ve milletsever imajı, Müslüman halkın siyasi ve askeri desteğini kazanmak ve Cengiz soyundan gelenlere karşı bir strateji aracı olarak kullanmak maksadıyla daha sonraları oğulları ve torunları tarafından oluşturulmuştur. Hatta Emir Edige'nin kendisi de hayattayken böyle bir imaja ihtiyaç duymuş olabilir. Fakat bir

⁷¹⁸ Kafalı, “Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları”, s. 68.

⁷¹⁹ İbn Arabşah, s. 67.

insanın siyasi başarı sağlayacak güzel imajının oluşmasında sadece edebiyat gücü yetersizdir, onunla birlikte halk hafızasında yer edinen faydalı işler ve icraatlar da önemlidir. Bu açıdan Memlûk tarihçisi el-Makrizî'nin, eserinde, Emir Edige'yi “*Tatarlara çocuklarını satmayı yasaklayan*”⁷²⁰ bir hükümdar olarak tanımlayarak verdiği bilgi önem kazanmaktadır.

Emir Edige döneminde Mısır ve Şam'a Altın Orda'dan götürülen köle sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Amerikalı tarihçi DeWeese'e göre, Edige, köle ticaretini yasaklayarak Cengiz soyundan gelen rakiplerini ekonomik olarak zayıflatmak istemiştir. Nitekim köle ticareti Altın Orda'nın kentsel ve ticari merkezlerini zenginleştirip hanlara fayda sağlıyordu. Ayrıca Deweese, Edige'nin “Tatar” kölelerinin ihracatına son vermesini, “efendi” Moğollar ve “tebaa” Kıpçaklar olarak bölünmeyen Altın Orda'nın göçebe nüfusu arasında ortak kimlik bilincinin artması olarak değerlendirmektedir. Emir Edige'nin köle ticaretine yönelik tutumu, o dönemin siyasi ve askeri gücünün kaynağı olan göçebe boylar tarafından desteklenmesine neden olmuştur.⁷²¹

Emir Edige'nin, Altın Orda'da özellikle konar göçerler arasında İslamiyet'in daha da geniş çapta yayılmasında önemli katkısı olmuştur. Nitekim 15. yüzyılın 30'lu yıllarında Altın Orda topraklarında bulunan Venedikli seyyah Josafa (Latince: İosaphath) Barbaro 1490 yılında tamamladığı eserinde, Tatarlar arasında İslamiyet'in 110 yıl yaygınlaştığını, fakat Emir Edige dönemine kadar aralarında puta tapanların da bulunduklarını belirtmiştir. Burada Barbaro'nun, Altın Orda'ya 1430 yılında geldiğini dikkate alırsak, ondan 110 yıl öncesi, Özbek Han'ın Müslüman olduğu 1320 yılına denk gelmektedir. Barbaro, Altın Orda'da İslamiyet'in Emir Edige zamanında tamamen yerleştiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Barbaro, Edige'den bahsederken onu Seyyid

⁷²⁰ Makrizî, *Dürer*, I, s. 436.

⁷²¹ DeWeese, *Islamization and Native religion*, s. 339-340.

Ahmed Han'ın (ö. 1465) komutanı diyerek anakronizm hatası yapmıştır.⁷²² Nitekim Seyyid Ahmed, Edige'nin ölümünden çok sonra, yani 1435-1458 yılları arasında Büyük Orda Hanı olmuştur.⁷²³

Aynı şekilde 15 yüzyılın başında Emir Timur'un sarayına İspanya Kralı'nın elçisi olarak gelen Ruy Gonzalez de Clavijo da Emir Edige'nin İslamlaştırma politikasını şu şekilde ifade etmiştir: “*Bu Edige, Tatarlara Muhammed'in inancını kabul ettirdi ve hala ona inandırmaktadır.*”⁷²⁴ Böylece Özbek Han döneminde başlayan İslamlaştırma politikası Emir Edige iktidarı döneminde büyük ölçüde tamamlanmış ve ondan sonra Altın Orda topraklarında halkın dini yapısı hiç değişmemiştir.

⁷²² Josafa Barbaro, Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, çev. William Thomas, S.A. Roy, London, 1873, s. 9.

⁷²³ Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 190.

⁷²⁴ Ruy Gonzales de Clavijo, s. 177.

III. BÖLÜM:

ALTIN ORDA HANLARININ DIŞ POLİTİKASINDA DİN

Orta Çağlarda din, bir ülkenin dış politikasını belirleyen önemli faktörlerden biri olmuştur. Din, genellikle mevcut dış politikayı meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Çünkü bu dönemde din, siyasi otoritenin temel kaynağıydı. Din ayrıca, toplumun harekete geçirilmesinde ve savaşların meşru kılınmasında önemli rol oynamıştır. Yine bu dönemde bir devlette yeni resmiyet kazanan bir din, onun dış politika düzenini değiştirip yeniden şekillendirmiştir.

Din ve dış politika arasındaki ilişkinin keyfiyetinin belirlenmesinde dış politikayı uygulayan fertlerin tutumları, davranışları, dini görüşleri ile düşünce sistemleri oldukça önemlidir. Çünkü din, insanların dünya görüşünün bir parçasıdır ve onların idrak biçimini ve eylemlerini doğrudan etkiler. Dolayısıyla bu bölümün amacı, Altın Orda hanlarının dini inançlarını dikkate alarak, onların dönemindeki dış politikayı değerlendirmek ve dinin, devletin dış politikasındaki önemini ortaya koymaktır. Bununla birlikte Altın Orda Devleti'nin diğer Moğol hanedanlarıyla, İslam ve Hristiyan dünyasıyla ilişkilerinde izlediği dış politikanın evleri ve özellikleri kronolojik olarak ele alınıp değerlendirilecektir.

I-ALTIN ORDA'NIN DİĞER MOĞOL HANEDANLARIYLA MÜNASEBETLERİNDE DİN

A- Altın Orda-İlhanlı Münasebetlerinde Din

Moğolların Hanı Ögedey'in döneminde (1229-1241), imparatorluğun batı toprakları üzerindeki temsilcisi Batu Han'dı. Güney Kafkasya ile İran'ın şehir ve

kasabalarında Batu'nun adamları onun adına vergi toplardı.⁷²⁵ El-Ömerî, Altın Orda'nın, Arran, Tebriz, Hamedan ve Meraga gelirlerinden pay sahibi olduğunu belirtmektedir.⁷²⁶

Altın Orda'nın batıdaki Moğollara bağlı bölgeleri yönetme hakkı, Güyük Han zamanında tartışılmıştır. Hatta bu, Güyük ile Batu arasında büyük husumete sebep olmuş ve savaşı ancak Güyük Han'ın aniden ölümü engellemiştir.⁷²⁷ Onun yerine han olan Mengü, hükümdarlığının ilk yıllarında Altın Orda, Azerbaycan ve İran üzerindeki tasarruf hakkını kullanmış ve vergiler Batu Han'ın görevlendirdiği adamlar tarafından toplanmıştır.

1253 yılında Moğolların Hanı Mengü, kardeşi Hülâgû'yu Azerbaycan ile İran'ı idare etmeye göndermiştir.⁷²⁸ Hülâgû, İran, Azerbaycan ve Anadolu'yu kontrolü altına aldıktan sonra Altın Orda'nın haklarını tanımamış ve kendisine düşen hisseleri göndermeyi reddetmiştir. 1255 yılında Batu Han'ın ölümüyle Altın Orda'da iktidar mücadelesi başlamıştır. Hatta bu sırada Batu Han ailesinden Burakşin Hatun, oğlunu tahta geçirmek için İlhanlı hükümdarı Hülâgû'ya mektup göndermiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Burakşin, oğluyla Hülâgû'ya gitmek üzere yola çıkmışken yakalanarak katledilmiştir.⁷²⁹

İç kargaşa bir yıl devam ettikten sonra Altın Orda tahtına Batu'nun kardeşi Berke geçtiğinde ağabeyi dönemindeki Altın Orda'nın yetki alanlarını geri almaya çalıştı.

⁷²⁵ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 34

⁷²⁶ Ömerî, III, s. 113-114

⁷²⁷ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M.R. Uzmen, Ötüken, İstanbul, 1980, s. 265.

⁷²⁸ Kafalı, *Altın Orda*, s. 52.

⁷²⁹ Nüveyrî, XXVII, s. 243.

İlhanlı hükümdarı olan Hülâgû (1256-1265), ülkesi ile Altın Orda Devleti arasındaki doğal sınırın Kafkas dağları ile Derbent'ten geçtiğini belirterek, Altın Orda'nın bölge üzerindeki haklarını tanımamış ve başkent olarak Tebriz şehrini seçmiştir.⁷³⁰ 1258 yılında Bağdat'ı aldıktan sonra Hülâgû, Batu Han zamanından beri Azerbaycan'da hizmet eden Altın Ordalı memurları kovmuş, hatta Hemedan şehrinde yedi yüz kişiyi öldürerek Altın Orda-İlhanlı münasebetlerine darbe vurmuştur.⁷³¹ Bununla birlikte Hülâgû, Tebriz'deki Altın Ordalı tacirlerin mallarını yağmalatmış ve sonra onları katletmiştir.⁷³² Mufaddal'a göre, Berke Han Azerbaycan'daki Altın Orda'nın haklarını talep ederek Tebriz'e bir elçilik heyeti göndermiş fakat Hülâgû bu elçileri de öldürtmüştür.⁷³³ O sırada Azerbaycan'da bulunan Altın Ordalı memurların bazıları ülkelerine dönmüşler bazıları ise Memlûklere sığınmışlardır. Nüveyrî, Memlûklu hâkimiyetindeki bölgelere kaçarak Müslüman olmuş, daha sonra Memlûk ordusuna katılan bu insanlardan bahsetmiştir.⁷³⁴

Berke ve Hülâgû arasındaki düşmanlık, 1259 yılında Mengü Han'ın vefatından sonra yeni hanın seçilmesinde de kendisini göstermiştir. Yeni han seçiminde Hülâgû, küçük kardeşi Kubilay'ın tarafı olmuş, Berke ise Arık Boğa'yı desteklemiştir.⁷³⁵ İki rakip hükümdar arasında yaşanan bu sürtüşmelerden sonra Berke Han, ordusuyla Hülâgû Han'a karşı sefere çıkmıştır. Hülâgû Han da Berke'ye karşı topladığı askerleriyle kuzeye doğru yürümüştür. Aralık 1262 tarihinde Kür Nehri'nin kuzeyinde iki ordu karşılaşmıştır. Muharebe esnasında Altın Orda kuvvetleri karşısında

⁷³⁰ Grekov, Yakubovskiy, s. 76.

⁷³¹ Kafalı, *Altın Orda*, s. 56.

⁷³² Kafalı, *Altın Orda*, s.57.

⁷³³ Mufaddal, s. 114.

⁷³⁴ Nüveyrî, XXVII, s. 245.

⁷³⁵ Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 69.

tutunamayan İlhanlı kuvvetleri, önce Derbent sonra da Terek nehrine kadar çekilmişlerdir. Altın Orda askerlerinin aniden saldırısı karşısında tutunamayan Hülâgû ordusunun birçoğu Terek nehrinden kaçarak geçerken suya batmış, kaçamayanları ise Altın Orda askerleri kılıçtan geçirmişlerdir.⁷³⁶ İbn Kesir'e göre, Berke Han, bu savaşta Moğollar arasında kan döküldüğü için üzülmüş ve Hülâgû'yu Cengiz Han'ın yolundan gitmemekle suçlamıştır.⁷³⁷

Hülâgû ile Berke Han arasındaki bu düşmanlığın ve savaşların nedeninin, esasında, dini inanç farklılığından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Hülâgû, Budizm'i benimseyen ve Budistleri koruyarak bu dini İran'a getiren birisiydi. İlhanlı Devleti'nde yaşayan Budistlerin dini merkezi Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'daydı. Reşidüddin Fazlullah'a göre, Hülâgû, bu toprakları "Labtasagut" olarak adlandırmış ve orada 1260 yılında tapınak inşa etmiştir.⁷³⁸ Hülâgû, orada Buda'nın büyük heykellerini yaptırmış ve o tapınakta saçlarını ve sakallarını tıraş eden, üzerlerine sarı renkli kumaş saran ve "toin" olarak adlandırılan rahipler bulunmuştur. Ermeni tarihçi Kirakos Gandzaketsi'ye göre, onlar, Hülâgû'ye ölümsüzlük vaadinde bulunarak onu aldatmışlardır.⁷³⁹ Aynı zamanda Hülâgû, Hristiyanlara yakınlık duyar ve Haçlıları kendisine müttefik görürdü.⁷⁴⁰ Berke Han ise Buhara'da meşhur mutasavvıf Necmeddin Kübra'nın talebelerinden Seyfettin Baherzi'nin terbiyesini almış samimi bir Müslümandı.⁷⁴¹ Dolayısıyla Hülâgû'nun, Bağdat'ı tahrip etmesi ve özellikle Müslümanların halifesini acımasızca katletmesi, Berke Han'ı çok üzmüş olmalıdır ki Berke Han, bu görüşünü ilk

⁷³⁶ Reşidüddin, II, s. 1046.

⁷³⁷ İbn Kesir, XIII, s. 239.

⁷³⁸ Reşidüddin, II, s. 1026.

⁷³⁹ Gandzaketsi, s. 65.

⁷⁴⁰ Grousset, s. 339.

⁷⁴¹ Ömerî, III, 102-103; Kalkaşendî, IV, s. 474.

başta belirttiğimiz siyasi temellere dayandırarak hükümdarlığı boyunca İlhanlılarla savaşmıştır. Amacına ulaşmak için Memlûklerle ittifak kurmuştur. Her iki taraf için karşılıklı menfaatler olsa da ittifak daha çok Memlûklere yararlı olmuştur. Çünkü Şam'da İlhanlıların saldırılarından bıkmış olan halk ve yönetici sınıf, Altın Orda-İlhanlı mücadelesi sebebiyle rahat bir nefes alabilmiştir. Ayrıca İlhanlı-Haçlı ittifakıyla karşı karşıya kalan Memlûkler için Altın Orda'yla müttefik olmak çok yararlı olmuştur.

1260 yılında Ayn Calut'ta Memlûklerin, 1262 yılında da Altın Orda Hanı Berke'nin karşısında mağlup olan Hülâgû Han, bunların acısı içinde 1265 yılında vefat etti ve İlhanlı tahtına büyük oğlu Abâkâ (1265-1282) çıktı.⁷⁴² Abâkâ, ilk zamanlarda Berke ile anlaşmaya hazırmış gibi görünüyordu. Hatta Altın Orda, bu sırada Tebriz ve Meraga gelirlerini bile aldı. Ancak Berke Han bununla yetinmedi. Tarihçi el-Ömerî'ye göre, Berke'nin taraftarları Tebriz'de onun adına bir cami yaptırmak istemişler ve Abâkâ da onlara izin vermiştir. Aynı zamanda Abâkâ Han'dan kendileri için bir kumaş imalathanesi yapma izni almışlardır. Fakat Abâkâ ile Berke arasında mücadele başlayınca durum değişmiş ve Abâkâ, Altın Orda'ya karşı yaptığı savaşta yenilince imalathaneyi yıktırmıştır.⁷⁴³ Berke Han'ın adını taşıyan camiinin yapılması hakkında bilgi verilen bu hikâye çok dikkat çekicidir. Muhtemelen Berke Han, böylece, Tebriz'in Müslüman ahalisinin gözünde güçlü hükümdar olarak sempati kazanmak istiyordu.

Altın Orda-İlhanlı çekişmesi, Berke-Abâkâ arasında da devam etmiştir. 1265 yılında Abâkâ Han askerleriyle Altın Orda üzerine yürümüş fakat muharebede yenilerek geri dönmüştür.⁷⁴⁴ Savaş 1266 yılında da olmuştur. Bu sefer Altın Orda kuvvetleri, Nogay komutasında Derbend'i geçerek Kura nehrine gelmişti ve İlhanlı Devleti'ni doğrudan doğruya tehdit etmeye başlamıştı. İlhanlı kuvvetleri, hemen hareket ederek

⁷⁴² Nüveyrî, XXVII, s.267.

⁷⁴³ Ömerî, III, s. 153.

⁷⁴⁴ Nüveyrî, XXVII, s. 267.

Altın Orda ordusunu bozguna uğratmış ve komutan Nogay, gözünden yaralanarak Şirvan'a çekilmişti. Berke Han, bir destek ordusuyla bizzat yardıma koşmuştur fakat 1266 yılında Tiflis'e doğru ilerlerken yolda vefat etmiştir.⁷⁴⁵

Berke Han'dan sonra Altın Orda tahtına Mengü Temür Han (1266–1280) oturduğunda ülkenin dış siyasetinde fazla bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde de Memlûklerle ittifak devam etmiş bu ittifakın bir gereği olarak ta eskisi gibi İlhanlılara karşı savaşlar sürmüştür.⁷⁴⁶

Altın Orda tahtına sırasıyla Tuda Mengü Han (1280-1287), Töle Boğa Han, (1287-1290) oturdukları zaman İlhanlı Devleti'ni Ahmet Tekudâr (1282-1284), Argûn (1284-1291), Keyhâtu (1291-1295) ve Baydû (24 Mart 1295-4 Ekim 1295) yönetiyorlardı. Bu dönemde İlhanlı-Altın Orda arasında kanlı savaşlar olmadı ama iyi ilişkiler de kurulmadı. Muhtemelen bu dönemde, her iki ülkede ortaya çıkan iç kargaşa birbirleriyle çok fazla ilgilenmeye imkân vermemiştir. Bir tek Argûn döneminde Altın Orda birlikleri tarafından 1286-1290 yıllar arasında iki defa saldırı düzenlenmiştir. Bu saldırılar, İlhanlı Devleti'nin güvenliğine tehdit oluşturacak düzeyde değildi.⁷⁴⁷ O dönemde birbirine düşman olan Cenevizlilerle Venediklilerin Altın Orda-İlhanlı ihtilafına göre taraf seçmeleri dikkat çekicidir. Kırım Yarımadasındaki Kaffa şehrinde Altın Orda ile bazı sorunlar yaşadıktan sonra Cenevizliler İlhanlılarla, Venedikliler de Altın Orda ile ittifak kurmuşlardı.⁷⁴⁸ İlhanlı hükümdarı Argûn, Cenevizlileri sarayında misafir etmiş, Katolik Avrupa ile münasebetlerinde onları kullanmıştır.

⁷⁴⁵ Grousset, s. 377.

⁷⁴⁶ Grekov, Yakubovskiy, s. 83.

⁷⁴⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 97.

⁷⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 97-98

İlhanlı hükümdarlarının Müslüman olmaları hasebiyle Altın Orda'nın, İlhanlı Devleti'ne karşı gütmüş olduğu siyasetinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak Berke ile Hülâgû dönemlerinde yaşanan kanlı mücadelede bir hafifleme görülmüştür. İki yıl kadar İlhanlı Devleti'ni yöneten Müslüman Ahmet Tekudâr'ın, Altın Orda ile herhangi bir iyi veya kötü ilişki kurduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Tokta Han döneminde ise İlhanlı tahtında oturan Gâzân Han Müslüman olmuştur.⁷⁴⁹ Fakat bu dönemde (1295-1304) Altın Orda-İlhanlı arasında roller değişse de silahlı çatışmalar tekrar başlamıştır. Tokta Han, yaklaşık 1301 yılında Derbend'den geçerek istila girişiminde bulundu. Fakat bu girişim, kolay bir şekilde bertaraf edildi ve yerel emirlerden bazıları Gâzân Han'a tabi oldular.⁷⁵⁰ Tokta Han, 21 Ocak 1303 tarihinde Gâzân Han'a 325 kişilik bir heyet gönderdi. Bu heyet, Gâzân Han'dan bütün Kafkas ülkesini bırakmasını ve teslim etmesini talep etti. Gâzân Han'ın o sırada Şam'da ve doğu bölgesinde bazı sıkıntıları vardı. Aynı zamanda Tokta Han, Gürcüleri İlhanlılara karşı kışkırtıyordu. Askeri durumun tehlikeli olmasına rağmen Gâzân Han fikrini değiştirmede ve Altın Orda heyetini alay ederek geri gönderdi.⁷⁵¹

17 Mayıs 1304 Pazar günü genç yaşına rağmen Gâzân Han'ın Rey şehrinde vefat etti ve yerine kardeşi Olcâytû (1304-1316) İlhanlı tahtına oturdu. Bu dönemde Altın Orda tahtında oturan Tokta Han'ın İlhanlı Devleti'ne karşı olan politikası değişmedi. Çünkü Altın Orda Hanları, o verimli toprakların İlhanlıların elinde kalmasını hiçbir zaman kabul etmek istemiyorlardı. Tokta Han, Olcâytû'nun saltanatının ilk yıllarında bir heyet göndererek barışmak istemiş⁷⁵² ama daha sonra Altın Orda-İlhanlı sınırında

⁷⁴⁹ Reşidüddin, II, s. 1255.

⁷⁵⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s.113.

⁷⁵¹ Spuler, *İran Moğolları*, s.114.

⁷⁵² Kâşânî, s. 82.

çaatışma ıkmaış ve İlhanlılar büyük kayıplar vermiştir.⁷⁵³ Buna karşın 2 Ağustos 1308’de İlhanlılar Derbend’e yakınlarında istihkâmlar yapıp bazı tedbirler almışlardır. Dolayısıyla Altın Orda birlikleri bu sefer de başarılı olamamıştır.⁷⁵⁴ Bu olaydan sonra Tokta Han, Olcâytu Han’a yeni bir heyet göndermiş ve o heyet 30 Mayıs 1310 tarihinde Sultaniye şerhine ulaşmıştır.⁷⁵⁵

3 yıl sonra Tokta Han’ın ölümüyle yerine Altın Orda tahtına Özbek Han geçtiğinde o da Kafkasya üzerindeki Altın Orda’nın haklarını talep ederek Olcâytû Han’a elçiler gönderdi. Özbek Han mektubunda şöyle diyordu:

*“Sen ağamsın (aka) ben de kardeşinim (ini). Aramızda anlaşma ve mutluluk yolu geçerlidir. Eğer askere ihtiyacın olursa dilediğin kadar gönderirim. Ama İran ülkesinin şehir ve topraklarında Mengü Han’ın hükmü gereği bize ait olan her şey adamlarımıza verilsin, kapalı yollar açılsın... Elçilerimiz ve seyyahlar fayda elde etmek için karşılıklı gidip gelsinler.”*⁷⁵⁶

Tabi ki Olcâytû Han bu isteği kabul etmedi. Fakat Özbek Han 11 Mayıs 1314 tarihinde İlhanlı Devleti’ne tekrar bir elçilik heyeti gönderdi. Ancak bu sefer bol hediyelerle giden elçilik heyetinin amacı iki devlet arasındaki münasebetleri düzeltmekti.⁷⁵⁷ Böylece bundan sonra Altın Orda İlhanlılardan herhangi bir toprak iddiasında bulunmamıştır.⁷⁵⁸

Olcâytû Han döneminde Altın Orda-İlhanlı ilişkileri daha iyi bir noktaya taşınmaya çalışıldı. Ancak bu ilişkiler, Harezm ve Mazenderan’da meydana gelen

⁷⁵³ Rükneddin Baybars, s. 402.

⁷⁵⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s.114–126.

⁷⁵⁵ Kâşânî, s.124.

⁷⁵⁶ Kâşânî, s.179-180.

⁷⁵⁷ Kâşânî, s.197

⁷⁵⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s.127.

vakalar sebebiyle bozulmuştur. Olcâytû Han, Kaydu sülalesinden Baba Oğul'un yaptığı tahribatın arkasında Özbek Han'ın olduğunu düşünerek onu suçlamıştı. Özbek Han, böyle bir ithama üzülererek Olcâytû Han'a elçilik heyeti göndermiştir. Özbek, tahribatı tasvip etmediğini açıklamış, eğer bu olay Olcâytû tarafından gerçekleşen bir kıskırtma hareketi ise onu cezalandıracağını söyleyerek tehdit etmiştir.⁷⁵⁹ Bu olay, kısa bir süre olsa da iyi giden Altın Orda- İlhanlı münasebetlerine zarar vermiştir.

Olcâytû Han öldükten sonra yerine oğlu Ebu Said (1316-1335) İlhanlı tahtına oturmuştur. O sırada Özbek Han, eski müttefiki Memlûk sultanı el-Meliku'n-Nâsır'a elçilik heyeti göndermiştir. 1322 yılında Altın Orda'dan Mısır'a gelen elçiler, Özbek Han'ın, "İlhanlı'ya karşı birlikte hareket etmeyi Sultana teklif ettiğini" belirtmişlerdir. Fakat o dönemde Memlûkler, İlhanlılarla sulh yaptıklarından Sultan el-Melikü'n-Nâsır, Özbek Han'ın bu teklifine olumlu bakmamıştır.⁷⁶⁰

İlhanlılara karşı yalnız hareket etmek zorunda kalan Özbek Han, 1335 yılında Derbend'e saldırı düzenlemiştir.⁷⁶¹ Savaş devam ederken Ebu Said beklenmedik bir anda (30 Kasım 1335 tarihinde) rivayete göre eşi Bağdad Hatun tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.⁷⁶² Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı tahtı boş kalmış ve ülkede kargaşa yaşanmıştır. Neticede İlhanlı Devleti yıkılmış ve Altın Orda-İlhanlı arasında olan düşmanlık böylece sona ermiştir.

Ana hatlarıyla baktığımızda Altın Orda-İlhanlı münasebetlerinde ilk ihtilaflar Batu Han döneminde ortaya çıkmıştır. Daha sonra iki devlet arasındaki düşmanlığın hem siyasi hem de dini sebepleri olmuştur. Altın Orda'nın Güney Kafkasya'daki toprak hakları, Hülâgû'nun, Batu'yu temsil eden prens ve askerlere kötü muamelesi gibi

⁷⁵⁹ Kâşânî, s. 205–206.

⁷⁶⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s.138.

⁷⁶¹ Spuler, *İran Moğolları*, s.143.

⁷⁶² İbn Battuta, s.239.

sorunlar Altın Orda-İlhanlı münasebetlerinde belirleyici olmuştur. Berke ve Hülâgû arasındaki en şiddetli mücadelenin temelinde dini sebepler vardı. Hülâgû, Altın Orda'nın gölgesinde kalmak istememiş ve bundan dolayı Cengiz Han'ın Cuçi ailesine verdiği geniş hakları tanımamıştır. Batu Han'ın ölümüyle de kendisine yeni bir fırsat doğmuş oluyordu. Nitekim yerine geçen Berke Han, Hülâgû'nun gözünde bir Müslüman olarak Cengiz yasalarına ve inancına ihanet ediyordu. Dolayısıyla Hülâgû'ya göre bu, Altın Orda'ya verilen hakların tanınmaması için yeterli bir sebepti. Müslüman olan Berke açısından bakıldığında Hülâgû'nun, hilafet merkezi Bağdat'ta katliam yapması ve Halifeyi öldürtmesi büyük bir suç ve günahı. Dolayısıyla, Müslümanlara yaptıkları zulümlerinden dolayı Hülâgû'ya ve oğlu Abaka'ya, nefret duymuştur. Böylelikle dinin rolünün Altın Orda-İlhanlı münasebetlerinde büyük olduğu bilinmektedir. Berke Han'ın haleflerinden bazıları Müslüman olmasa da Berke döneminde değişmez bir hâl alan Altın Orda'nın dış siyasetini devam ettirmek durumunda kalmışlardır. Bazen roller de değişmiştir. İlhanlı hükümdarı Gâzân İslamiyet'i kabul ettiğinde Altın Orda tahtında oturan Tokta Han Müslüman değildi. Müslüman Özbek Han ile Müslüman Olcâyât Han barış yaparak iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Buna rağmen Harezm'de ortaya çıkan olaylar sebebiyle Olcâyât'nun Özbek Han'ı haksız olarak suçlaması iki ülke arasındaki münasebetleri tekrar bozmuştur. Sıraladığımız bu tarihi olaylara bakıldığında Altın Orda-İlhanlı husumetinin temelinde siyasi faktörün yanında din faktörünün de olduğunu görmek mümkündür.

B- Altın Orda-Yuan Hanedanı Münasebetlerinde Din

Çin'deki Yuan Hanedanı'nın kurucusu, Cengiz Han'ın torunu, Tuluy'un oğlu Kubilay'dır (1215-1294). Yuan Hanedanının başlangıcı 1260 yılına dayanır. Altın Orda-Yuan Hanedanı münasebetlerinde Budizm'in önemli rolü olmuştur. İki Moğol devleti arasındaki ilişkilere değinmeden önce, Kubilay'ın döneminde Budizm'in, Moğol

İmparatorluğu'nun siyasi hayatına nasıl girdiği sorusuna cevap aramak lazımdır. Araştırmacılar, 1253-1254 yıllarında bile henüz Büyük Han değilken Kubilay'ın, Budizm'in Lamaizm mezhebindeki Sakyapa tarikatıyla ilişkiler kurduğunu ve bu tarikat üyelerini himaye ettiğini yazmaktadırlar.⁷⁶³

1259 yılında Büyük Han Mengü ölmüş ve ondan sonra kardeşleri Arık Boğa ve Kubilay arasındaki taht için şiddetli bir mücadele başlamıştır. Kubilay savaşı kazanınca imparatorluk merkezini Çin'e taşıyarak orada Moğol Yuan hanedanlığını kurmuştur. Bu aynı zamanda Budizm'in siyasi meşruiyet kazandığı anlamına gelmektedir. Kubilay Han Budistler tarafından bodhisattva Manjusri'nin, Cengiz Han ise Vajrapani'nin reenkarnasyonu oldukları kabul edildi. Böylece Moğol hükümdarları Budist panteonunda yer almış ve dahası Kubilay'a çakravartin unvanı verildi.⁷⁶⁴

Kubilay döneminde Budistler, imparatorlukta etkili makamlara geldiler. Pagbalama, daha önce Kubilay'ın manevi hocasıyken 1260 yılında Devletin akıl hocası ("go-Shi") oldu ve 10 yıl sonra yani 1270'te İmparatorluğun akıl hocası ("di-Shi") unvanını aldı. Pagbalama, tüm Tibet'in manevi ve siyasi lideriydi, ancak iktidarı hiyerarşide bir üst makamda oturan Moğol yetkiliyle ("pon-cheng") sınırlıydı.⁷⁶⁵ Moğollar Tibet'i yönetmek için Zong-Zhi-yuan, daha sonra Xuan-Zheng-yuan olarak adlandırılan özel bir bölüm kurdular ve onun ilk başkanı Pagbalama oldu. Bu bölüm, Yuan İmparatorluğu'ndaki Budizm ve Budistler ile ilgili tüm işleri yönetmiştir. Xuan-Zheng-yuan, zhongshu – sivil işler yönetimi, Shumi – ordu işleri yönetimi ve Yushitai – merkezi kontrol yönetimi gibi Yuan İmparatorluğunun en yüksek yönetim organlarına

⁷⁶³ Evgeniy Kışanov, Boris Melniçenko, *İstoriya Tibeta s drevneyşih vremen do naših dney*, Vostoçnaya literatura, Moskova, 2005, s. 86-87.

⁷⁶⁴ Budizm geleneğinde "Çakravartin" çarkı döndüren yani dünya hükümdarı anlamındadır.

⁷⁶⁵ Kışanov, Melniçenko, s. 92

eşit birinci sınıf yönetim bölümü kabul edildi.⁷⁶⁶ Demek ki Tibet Budizmi, Kubilay Han döneminde Yuan İmparatorluğu'nun resmi dini olmuştur.

Araştırmacılar, XIII yüzyılda Çin'de yaşayan Moğolların Lamaizm'e yönelişini motive eden nedenler hakkında her türlü düşüncelerini ifade etmişlerdir. Vladimirtsov'a göre, XIII-XIV yüzyıllarda Moğol aristokrasisinin bir kısmı, Çin şehirlerine taşındığında Çin'in etkisiyle karşı karşıya kalmışlardı ve "ilkel" inançlarından memnun değillerdi. Dolayısıyla Tibetli rahiplerin manevi hocalığını kabul etmişlerdir.⁷⁶⁷

Kubilay döneminde Moğol soyluları arasında bozkır gelenekleri hala yürürlükteydi. XVI-XVII yüzyıllarda Moğolistan'da Budist misyonerlerin yaptıkları şamanizmle mücadele, XIII-XIV yüzyıllarda yapılmamıştır. Kubilay, Moğol soylularının gözünde, iktidarı Tanrı tarafından onaylanmış bir Cengizli olarak kalmıştır. Muhtemelen Moğolların Budizm'i kabul etmesinin nedeni onların dünya görüşleri ile mevcut siyasi durumun doğasında yatmaktadır. Moğolların inandıkları geleneksel din aynı zamanda Cengizlilerin otoritesini onaylayan ve dünya egemenliği iddialarını haklı kılan bir ideolojydi. Ancak istila edilen yerleşik halklar için bu ideoloji hiçbir şey ifade etmiyordu. Budizm ise etnik, ulusal ve diğer sınırları tanımayan bir dünya dinidir. Dolayısıyla entegrasyon potansiyelini taşıyan kullanışlı bir siyasi araçtı. İlaveten, Tibet Budizmi (Lamaizm) Moğol soylularının kimliğinin kaybına yol açabilecek aşırı Çin etkisinden koruyan uygun bir din olmuştur. Tibet geleneği göçebe gelenekleri ile daha fazla uyum sağlayabilmiştir. Kentsel kültüre nüfuz eden Çin Budist geleneği, Çin asimilasyonuna aktif olarak karşı çıkan Moğollarda sık sık antagonizme sebep olmuştur. Çin'de yaygın olan Chan Budizm'inin meditatif yönü göçebelere yabancıydı. Tibet Budizm'i Moğollar için daha anlaşılabilirdi, çünkü Tibetliler, Moğolların toplumlarına

⁷⁶⁶ Kıçanov, Melniçenko, s. 90.

⁷⁶⁷ Boris Vladimirtsov, *Raboti po istorii i etnografii mongolskih narodov*, Vostochnaya literatura, Moskova, 2002, s. 129.

çok yakın olan bu öğretiyi onlara uyarlamışlardı. İlaveten, Tibet din adamları siyasi faaliyetlerde uzun bir deneyime sahipti ve Tibet Budizm'inin büyülu yapısı anlık faydalar vaat ederek Moğolların derin ilgisini uyandırırđı.⁷⁶⁸

Cengizliler arasında sadece Cuçioğulları (Altın Orda hanları) ve Tuluyoğulları (Kubilay ve Hülâgû) aktif olarak yeni topraklarda devletlerini inşa ettiler ve diğeri Cengizilerin aksine, Moğolistan'da yaşamaya çalışmadılar. Dolayısıyla Moğol İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra iki büyük Cengizli devleti hayatta kalabildi. Onlar Altın Orda ve Yuan İmparatorluğu'dur. Tabi ki, ilk başta Kubilay, Moğol İmparatorluğu'nun tüm topraklarının yönetimine yönelik iddialarda bulunmuştur. Daha sonra, Morris Rossabi'nin yazdığı gibi, koşulları kabul ederek ve Doğu Asya'daki Moğol mülkleri için uygun bir yönetim sistemi oluşturarak sağduyulu hareket edebilmiştir.⁷⁶⁹ Başka bir deyişle, Altın Orda, İlhanlılar ve Yuan hanedanlığı, daha sonra bağımsız devletler haline gelmiş ve bu nedenle Budizm'in imparatorluk merkezinden diğeri Moğol uluslarına aktif bir şekilde yayılış süreci inkıtâya uğramıştır. XIII yüzyılın 60'lı yıllarında imparatorluk monolitik bir oluşum değildi. Jeopolitik durum Moğol uluslarında oldukça gergindi. Cuçioğulları tartışmalı bölgeler nedeniyle İlhanlılarla savaşıyordu. Bu nedenle, iki taraf ta farklı Büyük Han adaylarını desteklemişlerdir. Berke, Arık Boğa'nın, Hülâgû ise Kubilay'ın Büyük Han olmasını istemiştir. Dahası İlhanlılarla mücadelede Altın Orda hanları Mısır Sultanı ile ittifaka dayanmışlardır.

1268 yılına kadar hiçbir destekçisi, mülkü veya adamları olmayan Ögedey'nin torunu Haydu, Kubilay Han'a meydan okumaya cesaret edebilecek kadar güçlenmiş ve Moğolistan'da bir kurultay düzenleyerek Kubilay'ı yasadışı bir hükümdar ilan etmiştir.

⁷⁶⁸ Morris Rossabi, *Khubilai Khan. His Life and Times*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2009, s. 37-38.

⁷⁶⁹ Rossabi, s. 47.

Kubilay'ı, Moğol geleneklerini ihlal etmekle suçlayan Haydu, kendini han olarak ilan etmiştir. Böylece Moğol İmparatorluğu'nun doğusunda, 1301 yılında Haydu'nun ölümüne kadar süren bir savaş başlamıştır. Bu dönemde Mengü Timur, Kubilay'dan Altın Orda hanı olma hakkını teyit eden bir yarlık almıştır. İlk başta Mengü Timur, Doğu'daki akrabalarının çekişmelerine müdahale etmemiştir. Aksine, Kubilay'ı isyancılara karşı mücadelede destekleyeceğini ve Haydu'nun eylemlerini kınadığını belirtmiştir.⁷⁷⁰ Daha sonra Mengü Timur, politikasını değiştirmiş ve Haydu'yu desteklemeye karar vermiştir. Hatta bu dönemde Kubilay'ın oğlu Numugan, silahlı çatışmalardan birinde yakalanıp Altın Orda'da esir olarak tutulmuştur.⁷⁷¹

Mengü Timur Han öldükten sonra Altın Orda'nın Yuan İmparatorluğuna yönelik dış politikası değişime uğradı. Reşidüddin Fazlullah şöyle demektedir:

“Cuçi'nin torunu Mengü Temir öldüğünde onun yerine Tuda Mengü'yu geçirdiler. Nogay, Kuyunci⁷⁷² ve Tuda Mengü aralarında danışarak, kaana (Kubilay'a – T.A.) Numugan'ı gönderdiler ve şunu belirttiler: “Biz boyun eğip Kurultay'a geleceğiz.”⁷⁷³

Bu işin başında Nogay ve Kuyunci'nun oldukları aşikârdır, çünkü Yuan Hanedanlığı ile iyi ilişkiler kurmaları durumunda belirli faydalar elde edebilirlerdi. En azından Altın Orda hanından bağımsız hareket edebileceklerini düşündüler. Nitekim Nogay'ın siyasi hayata daha aktif katılması bu dönemde olmuştur. Reşidüddin Fazlullah, Nogay'ın oğlu Turi'yi İlhan Abaka'nın kızlarından biriyle evlendirdiğini zikretmektedir.⁷⁷⁴ Daha sonra 1288 yılında Nogay, elçilik heyetini Şarıl'le (Budistlerin

⁷⁷⁰ Poçekaev, *Trası Ordınskiye*, s. 60.

⁷⁷¹ Reşidüddin, II, s. 893.

⁷⁷² Kuyunci – Cuçi'nin oğlu Orda İçen soyundan olan Gök Orda hükümdarı (1288-1302).

⁷⁷³ Reşidüddin, II, s. 896.

⁷⁷⁴ Reşidüddin, I, s. 747.

kutsal eşyası – T.A.) birlikte İlhan Argun’a gönderdi.⁷⁷⁵ Böylece Nogay, , Budistlere saygı duyduğunu ve Tuluyoğullarına iyi niyetini göstermiş oldu.

Daha sonra 1291 yılında Nogay, Tokta’nın iktidara gelmesine katkıda bulundu. Bazı kaynaklar, Tokta’nın çevresinde Budistlerin olduğunu ve onu desteklediklerini belirtmektedir.⁷⁷⁶ Demek ki bu dönemde Altın Orda-Yuan ilişkilerinde Budizm, büyük rol oynamıştır. Ancak, Çin’de 1294’ yılında Kubilay Han öldü ve İlhanlılarda 1295 yılında Gazan Han iktidara geldi ve çok geçmeden İslam’ı devlet dini ilan etti. Ondan sonra Nogay için Budistlerle ilişkiler kurmanın bir önemi kalmadı. Sonunda tahta çıkardığı Tokta ile mücadele etti ve o sırada öldürüldü.

Tokta ise Yuan sarayı ile iyi ilişkilerini sürdürdü.⁷⁷⁷ Bu ilişkiler neticesinde Tokta Han’ın sarayında Budistlerin siyasi gücü artmış olmalıdır. Nitekim 1312 yılında Tokta öldükten sonra eski hanın çevresinden bazı Budistler iktidarı ele geçirmeye çalışmışlardır.⁷⁷⁸ Öte taraftan, taht mücadelesinde zaferi, Özbek kazanınca Yuan Hanedanlığı’nın desteklediği Budistlerin siyasi gücü kırılmıştır.

Bu arada Altın Orda-Yuan ilişkilerinin bir başka yönünü dikkate almanın uygun olduğunu düşünüyoruz, nitekim bu, dış politikadaki Budizm faktörünün yerini daha objektif bir şekilde tanımlamaya izin verecektir. Bu da, “hubi” denilen gelenek hakkında olacaktır. Moğollarda diğer uluslardan olan bir Cengizliye kendi ulusundan

⁷⁷⁵ Reşidüddin, II. s. 1163-1164. Reşidüddin bu konuda devamında şöyle demektedir:

“Putperestlerde böyle bir inanç vardır: Şakyamuni Burhan yakıldığında, onun şeffaf kemiği bir cam top gibi yanmamış. Onların görüşleri şudur ki Şakyamuni Burhan gibi yüksek bir konuma ulaşan biri yakılırsa, şarili yanmamış.”

⁷⁷⁶ Birzalî, IV, s. 93; Makrizî, *Sülûk*, II, s. 497; İbn Tağrıberdi, IX, s. 226.

⁷⁷⁷ Roman Poçekaev, *Zolotaya Orda. İstoria v imperskom kontekste*, Nauka, Sankt-Peterburg, 2017, s. 54.

⁷⁷⁸ Ötemiş Hacı, s. 12.

toprak tahsis etme (hubi) uygulaması yaygındı. Aslında bu gelenek, İmparatorluğun, ayrı devletlerin bir konfederasyonu olduğu 14. yüzyılda bile vardı. Hubi'nin bu denli uzun süreli varlığı, ticari çıkarlardan kaynaklanmış olmalıdır.

Batu, 1230'lu yıllarda Jin hanedanının yıkılmasından hemen sonra, Shanxi eyaletinde arazi sahibi olmuştu.⁷⁷⁹ 1263 yılında Çin'deki Altın Orda toprağına Cuçioğulları ile Tuluyogulları arasında ilişkilerin bozulmasından dolayı Kubilay tarafından el konulmuştur. Ancak Tokta Han döneminde sadece Shanxi eyaletindeki Altın Orda mülkleri iade edilmekle kalmadı, aynı zamanda Liaoning ve Hunan eyaletlerindeki bazı ilçelerin yıllık geliri verildi. Böylece Cuçioğulları mevki ve mühür alarak imparatorluk hiyerarşisine dâhil edildi.⁷⁸⁰

Daha sonra Özbek Han ve Canıbek Han (Çince: Yuezze ve Jagunbe) aynı şekilde hubilerini aldılar. Altın Orda mülklerinin Yuan Hanedanlığı tarafından müsadere edilmesinden önce, o bölgeleri Altın Ordalı valiler yönetirlerdi. Örneğin Batu Han döneminde bölgeyi Nayman Bogboğa adlı bir vali yönetiyordu. O öldükten sonra yerine oğlu Terel geçmiştir.⁷⁸¹ Altın Orda hubileri tekrar verildikten sonra yönetim sistemi değişmiştir. Tokta döneminde Altın Orda-Yuan müzakereleri başladı ve Özbek Han döneminde Yuan hükümeti, tüm toprakları yöneten ve Altın Orda hanları adına gelirlerin toplanmasını kontrol eden genel bir valilik kurdu.⁷⁸² Çin'deki Altın Orda mülkleri ülkede XIV yüzyılın 60'lı yıllarında Yuan Hanedanlığı devrilene kadar varlığını korumuştur.

⁷⁷⁹ Roman Poçekaev, “Kitayskie vladeniya Zolotoy Ordı: administrativno-pravovoe polojenie”, *Zolotoordinskoe nasledie*, Sayı 2, Kazan, 2011, s. 62.

⁷⁸⁰ Poçekaev, “Kitayskie vladeniya”, s. 63.

⁷⁸¹ Poçekaev, “Kitayskie vladeniya”, s. 62.

⁷⁸² Poçekaev, “Kitayskie vladeniya”, s. 64.

Özetlersek, Budizm'in, Altın Orda'nın hem dini hem de politik hayatında kendini göstermesi Çin'de Yuan Hanedanlığını kuran Kubilay'ın Tibet Budizm'ini desteklemesiyle alakalı olmuştur. İran'da hüküm süren Tuluy'un soyundan gelen Hülâgû ailesi ve çevresi de Budistlerdi. Dolayısıyla Altın Orda hükümeti de imparatorluk merkezinin desteğini almayı hedefleyerek hem tebaasından hem de komşu ülkelerden Budistlerle iyi geçinmeye çalıştı. Bu nedenle beklerbek Nogay, İlhan Argun'un sarayına Budistlerin şaril olarak adlandırılan bir kutsal eşyasını hediye olarak gönderdi ve birkaç yıl sonra Budistlerin desteklediği Tokta'yı Altın Orda tahtına çıkardı. Ancak 13. yüzyılın sonunda durum değişti. Büyük Han Kubilay öldü ve varisi Temur uygun otoriteye sahip değildi. Aynı zamanda İran'da Gazan iktidara geldi ve İslam'ı devlet dini ilan etti. Buna rağmen Altın Orda'da Tokta Han iktidardayken birkaç yıl daha Yuan sarayı ile iyi ilişkilerini devam ettirdi. Onun ölümünden sonra Altın Orda hükümdarları Müslüman çevrelerin desteğine dayandı. Bununla birlikte, Özbek ve varislerinin Müslümanlara yönelimi, dostane ilişkilerin sürdürüldüğü Yuan hükümdarları ile ilişkilerin bozulmasına yol açmadı, zira Çin'de Altın Orda mülklerinin varlığı devlet hazinesine düzenli gelir getirirdi.

C- Altın Orda-Çağatay Ulusu Münasebetlerinde Din

Tarihi kaynaklardan iki kardeş Cuçi ve Çağatay'ın kendi aralarında çok kötü bir ilişki içinde oldukları bilinmektedir. Örneğin, sadece Harezmi'nin başkenti Gürgenç'i kuşatması esnasında Çağatay, şehri yok etmede ısrar ederken, Cuçi, aksine, şehri korumaya çalışmıştır. İki kardeş arasındaki tartışmaya sadece Cengiz Han'ın müdahalesiyle son verilmiş ve Gürgenç yıkılmıştır.⁷⁸³

13. yüzyılın sonuna kadar Moğol soylularının bir kısmı yerleşik yaşama ve yerel nüfusa karşı son derece düşmanca davranmışlardır. Göçebe geleneklerine bağlılıklarını

⁷⁸³ Reşidüddin, I, s. 763; Bartold, I, c. 502

koruyan bu Moğol soyluları, Müslüman kentlerini Moğol karşıtı ayaklanmalarda birer kale olarak gördükleri için onları yok etmeye ve tarlaları otlaklara dönüştürmeye çalıştılar. Onlar, yerel İslam kültürüne Cengiz Yasası'nı ve göçebe Moğol kültürünü karşı koydular. Bunların başında Cengiz Yasası'nın bilgini ve koruyucusu sıfatıyla Çağatay bulunuyordu.⁷⁸⁴ Demek ki bu, Moğolların sadece istila ettikleri ülkeleri sömürme yöntemlerinde olan farklılardan değil, aynı zamanda yeni hayat tarzına ve yeni dine karşı durmalarından kaynaklanıyordu.

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay, babasından Barlas ve Kungrat kabilelerinin yaşadığı toprakların yanı sıra Güney Altay ve İli Nehri'nden Amuderya'ya kadar olan toprakları almıştır. Bu nedenle, etki alanı, Doğu Türkistan, Yedisu ve Maverâünnehir'in çoğunu, yani Orta Asya'nın (Buhara ve Semerkant şehirleri dâhil) ve şimdiki Kazakistan'ın önemli bir bölümünü içeriyordu. Çağatay Ulusunun merkezi Almalık Şehriydi.⁷⁸⁵ Bu dönemde Çağatay Ulusu, Moğol İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Bununla birlikte 13. yüzyılda Moğol hanlarının, ulusların ekonomik ve kültürel yaşamını yönetmekle meşgul olmadıkları, nüfusun vergilerini almakla yetindikleri bilinmektedir.

İlk başta Çağatay'ın iktidarı sadece göçebe bozkır boylarına yayıldı, çünkü aslında Maverâünnehir'i Cengiz Han'ın emriyle tayin edilen ve idari merkezini Hocent şehri yapan Harezmli zengin tacir Mahmud Yalavaç yönetirdi. Daha sonra Çağatay, Ügedey Han'ın rızası olmadan bu valiyi görevden almıştır. Fakat yanlış yaptığını anlayan Çağatay, Mahmud Yalavaç'ı tekrar göreve almış ve Yalavaç ailesi 14. yüzyılın başına kadar Orta Asya, Yedisu ve Doğu Türkistan'ın (Beşbalık'tan Semerkant'a ve Buhara'ya) ekonomik ve kültürel işlerini ve tüm yerleşik nüfusunu yönetmiştir.⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ Reşidüddin, I, s. 762.

⁷⁸⁵ Cüveynî, I, s. 226-227.

⁷⁸⁶ Reşidüddin, I, s. 775.

Ügedey'nin ölümünden kısa bir süre sonra 1242 yılında Çağatay da öldü.⁷⁸⁷

Çağatay'ın vasiyeti üzerine yerine torunu Kara Hülâgû geçti ve o, Maverâünnehir ve diğer bölgelerin valisi olarak Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud'u atadı. Ügedey'in oğlu Güyük Han, Çağatay'ın oğlu hayattayken torununun tahtta oturamayacağını söyleyerek Kara Hülâgû'yı azletti. Böylece Çağatay Ulusu'nun tahtına Çağatay'ın yaşayan oğullarından Esu Mengü oturdu.⁷⁸⁸

Güyük Han'ın ölümünden sonra, Ügedey ve Tuluy'un oğulları arasında Büyük Han tahtı için ciddi bir mücadele başladı. Mücadele sonucunda Tuluy'un en büyük oğlu Mengü (1251-1259) iktidara geldi. Mengü Han, Ügedey ve Çağatay ailesinden birçok hanzadeyi kendisine karşı komplo kurmakla suçladı ve idam ettirdi. Bu mücadelede Tuluyoğullarını destekleyen Cuçi Ulusu'nun yöneticisi Batu Han aktif bir rol oynadı.⁷⁸⁹

13. yüzyılın ortasında Moğol İmparatorluğu aslında Tuluyoğulları ile Cuçioğulları arasında bölündü. Batu ve Büyük Han, Mengü mülklerinin sınırları belirlediler. Yedisu Mengü'nün egemenliği altına, Maverâünnehir ise bir süreliğine Cuçioğulları'nın eline geçti. 1253 yılında bölgeye gelen Ruysbruckli Willem'e göre, Mengü ve Batu'nun etki alanları arasındaki sınır Talas Nehri'ydi. Talas'ın doğusu Mengü Han'ın etki alanına girerdi.⁷⁹⁰ Eskiden Çağatay Ulusu'na bağlı toprakların paylaşılması, ulus hükümdarı Esu Mengü'nün, Mengü Han'ın Büyük Han adaylığına karşı çıkanlardan biri olduğu gerçeğinden kaynaklanıyordu. Büyük Han olduktan sonra Mengü, Çağatay Ulusu'nun tahtına tekrar Kara Hülâgû'yu atadı ve ona Esu Mengü'yü öldürmesine izin veren bir belge verdi. Kara Hülâgû yoldayken Altay yakınlarında öldü. Han'ın belgesiyle Kara Hülâgû'nun hanımı Ergene Hatun, Esu Mengü'yü öldürttü ve genç oğlu Mübarek

⁷⁸⁷ Reşidüddin, I, s. 766.

⁷⁸⁸ Cüveynî, I, s. 210-211.

⁷⁸⁹ Cüveynî, III, s. 59.

⁷⁹⁰ Ruysbroeckli, s. 158

Şah'ın adına Çağatay Ulusu'nu yönetmeye başladı.⁷⁹¹ Mengü, Ögedey ve Çağatay'ın torunlarını nihai olarak yenmek için batıya bir ordu gönderdi. Sonuç olarak, iki ulusu da kendisine boyun eğdirdi.

Böylece, 13. yüzyılın 50'li yıllarında Moğol İmparatorluğu aslında Batu ve Mengü arasında paylaşıldı. Bartold'a göre, bu dönemde Moğol topraklarında Büyük Han olmadığı halde Batu'ya Mengü'den daha fazla saygı duyulmuş.⁷⁹² Ayrıca bu dönemde Batu'nun etki alanının, resmi olarak Cuçi Ulusu'nun parçası olmayan Orta Asya'nın bazı bölgelerine de yayıldığı dikkat çekicidir. Vasiliy Bartold'un bu görüşü daha sonraki araştırmacılar tarafından desteklenmektedir. Nitekim Batu ve Mengü, bu dönemde medeni bölgelerin hayatına çok fazla müdahale etmemeyi tercih ettiler ve sadece bölge valisi Mesud Yalavaç'ın topladığı vergileri almakla yetindiler. Mesud Yalavaç'ın valilik sınırları bu dönemde büyük ölçüde genişletildi. Ona Maveräünnehir, Cend, Harezm, Otrar, Hotan, Kaşgar ve Fergana'nın yönetimi verildi.⁷⁹³

1259 yılında Mengü'nün ölümünden sonra, Cengiz Han'ın torunları arasında taht mücadelesi başladı. Bu mücadele kanlı çatışmalara yol açtı. 1260 yılında Kubilay, kendisini Moğol İmparatorluğu'nun Büyük Hanı ilan etti ve İmparatorluğun başkentini Karakurum'dan Pekin'e taşıdı. Bu, imparatorluğun bağımsız uluslara ayrılmasını daha da hızlandırdı. Altın Orda'yı bu dönemde Cuçi'nin üçüncü oğlu Berke yönetiyordu ve o Cengiz Han'ın torunları arasında Kubilay'ı Büyük Han olarak tanımayı reddeden ve kendi başına hareket etmeye başlayan tek kişiydi. O, Çağatay ve Ugeday soyundan gelenlere karşı iktidar mücadelesinde Cuçi Ulusu'nun çıkarlarını aktif olarak savundu.⁷⁹⁴ Diğer Moğol devletlerinin zayıflığından yararlanan Berke hükümeti, bu

⁷⁹¹ Cüveynî, I, s. 230.

⁷⁹² Bartold, V, s. 499.

⁷⁹³ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan, Ankara, 2005, s. 100-101.

⁷⁹⁴ Bartold, V, s. 557-558

dönemde Çağatay ve Hülâgû uluslarının işlerine müdahale ederdi. Örneğin, Berke, Çağatay Ulusu'na ait Semerkant ve Buhara şehirlerinin Hristiyan nüfusundan Müslümanları korumak için askeri birlikler gönderdiği kaynaklarda geçmektedir.⁷⁹⁵ Böylece İslam'ı kabul eden Berke Han'ın Çağatay Ulusu'ndaki Müslümanları himaye ettiği bilinmektedir. Nitekim saltanatın ilk yıllarında, Berke aslında Moğol İmparatorluğu'nda Büyük Han Mengü'den sonra ikinci en önemli han sayılırdı.

Arık Boğa tarafından ulus yöneticiliğine atanan Çağatay'ın torunu Algu, daha sonra ona karşı açıkça isyan etti. Topraklarını genişletmek için Moğol uluslarındaki iç kargaşayı başarılı bir şekilde kullandı. Algu, Çağatay Ulusu'nun batı kesiminde Berke tarafından tayin edilen Altın Ordalı valileri ve yetkilileri kovdu ve Cuçi Ulusu'na ait olan Harezm'i dahi aldı (birkaç yıl sonra Altın Orda'dan Otrar şehrini alarak tahrip etti) ve böylece bağımsız bir devletin temellerini attı. Hatta Algu'nun emriyle Berke'nin 5000 kişilik birlikleri Buhara'da imha edildi.⁷⁹⁶ Altın Orda, kısa bir süre sonra, Harezm'in kuzey kısmını geri aldı. Buna, 13. yüzyılın 70'li yılları başında Altın Orda Hanı Mengü Timur'un adına Harezm'de basılan sikkeler işaret etmektedir.⁷⁹⁷

Daha sonraki hanlar Mübarek Hoca ve Barak, Maverünnehir'in yerleşik kültürüyle yakınlaşmaya eğilimli oldular ve İslamiyet'i benimsediler. Bu yönelim, göçebe Moğol soyluları tarafından tepki ile karşılandı. Buna rağmen Barak, Türkistan'daki Moğol soylularına kendisini sevdirmeyi başardı. 1266 yılının sonbaharında, Hocent yakınlarında Mübarek Hoca'yı yenilgiye uğrattıktan sonra Barak, kendini Çağatay Ulusu'nun Hanı olarak ilan etti.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ Cüzcanî, s. 448-449; Marco Polo, s. 118.

⁷⁹⁶ Bartold, V, s. 504

⁷⁹⁷ Fedorov-Davidov, *Dnejnoe delo Zolotoy Ordı*, s. 13

⁷⁹⁸ Cemal Karşî, s. 125.

İlhanlılar, Kafkasya ile Orta Asya'nın kuzeybatı bölgelerine sahip olmak için Altın Orda ile savaşıırken, birdenbire Barak Han ve Ügedey'in torunu Haydu arasında yeni bir savaş patlak verdi. Altın Orda Hanı Mengü Timur, bu savaşta Haydu'yu destekledi ve kuzeni Berkeçar'ın komutasındaki 50 000 askeri, onun yardımına gönderdi. Mengü Timur Han'ın Çağatay Ulusu'nun işlerine müdahale etmesi, muhtemelen doğu ticaret yolunun güvenliğini sağlama arzusundan kaynaklanıyordu. Nitekim Semerkant'ın Barak tarafından tahrip edilmesi Altın Orda ekonomisini doğrudan etkilemişti. Ayrıca Barak'ın Kubilay ile ittifakının güçlenmesinden memnun değildi. Mengü Timur Han tarafından desteklenen Haydu, 1268 yılında Çağataylıları Sırderya'da ağır yenilgiye uğrattı ve Barak, Türkistan'ı paylaşmaya mecbur kaldı. Savaşta mağlup olan Barak, Mengü Timur'un şartlarını da kabul etti.⁷⁹⁹

Haydu, 1269 yılında Barak başta olmak üzere Cuçi, Çağatay ve Ögedey oğullarından birçok prensi Talas Nehri vadisinde topladı. Mengü Timur, bilinmeyen bir nedenle kurultaya şahsen katılmadı ama yukarıda ismi geçen Berkeçar'ı temsilci olarak gönderdi. Kurultay'a katılanlar Moğol İmparatorluğu'nun kaderini belirleyen bir dizi karar aldılar. Her şeyden önce, savaşı kazanan Mengü Timur ve Haydu, Barak'ın topraklarının üçte birini devletlerine kattılar. Aynı zamanda onlar, Barak'a Kubilay'ın yeğeni ve müttefiki olan İlhan Abaka'nın devletine karşı bir sefer düzenlemesini teklif ettiler.⁸⁰⁰

Haydu'nun 1303 yılında ölümünden ve Tuka Timur'un kısa süreli saltanatından sonra, Çağatay Ulusu'nun tahtına Duva (1282-1306) geçti. Duva Han daha önce Çağatay Ulusuna bağlı olan toprakları geri almayı başardı. Hatta Ögedey sülalesinden hanzadeler ona itaat etmek zorunda kaldılar. Dolayısıyla Duva'yı Çağatay Ulusu'nun

⁷⁹⁹ Reşîdüddîn, II, s.1066.

⁸⁰⁰ Reşîdüddîn, II, s.1069.

yeniden kurucusu olarak görebiliriz. Duva'nın ölümünden sonra ise Çağatay Ulusu'nda iç kavgalar ve çekişmeler başlamıştır.⁸⁰¹

1313 yılında Altın Orda'da iktidara gelen Özbek Han, daha sonra İslam'ı kabul etti ve onun İslamiyet'i benimsemesinde Çağatay Ulusu'na bağlı topraklardan gelen Şeyh Seyyid Ata'nın önemi büyüktür. Bu olaydan sonra da Orta Asyalı şeyhlerin, Altın Orda hanları üzerinde etkisinin azalmadığını söylemek mümkündür. Özbek Han dış politikada çok yönlü diplomatik ilişkiler kurdu ve buna Batı ve Doğu ülkeleri ile dış ticaretin gelişmesi eşlik etti. Bu dönemde, özellikle kültürel ve ekonomik yönden devletin önemli bir merkezi olarak Harezmi ve ilçelerinin geliştiği görülmektedir. Harezmi'nin valisi Kutlug Timur'du. İbn Battuta'ya göre, Harezmi bu dönemde “*görmekli çarşıları, geniş sokakları, sayısız binaları, seçkin güzellikleri ile zengin, en büyük, en önemli ve en güzel Türk şehirlerinden biri*” olmuştur.⁸⁰²

O zamanlar Çağatay Ulusu'nun hükümdarı, Duva'nın oğlu Esen Buka idi. O, Yuan hükümdarına (de jure Moğol Hanı) karşı Özbek ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Müellifi belli olmayan bir eserde Esen Buka'nın Özbek'e bir mektup yazdığı ve onu hana karşı kıskırttığı belirtilmiştir. Sanki han, Özbek'in hükümdar olmaya layık olmadığını, Tokta'nın yerini başka bir hanzadeye vereceğini söylemiştir. Bunu duyduktan sonra, Özbek, Moğol Hanı'na karşı isyan etmek istemiştir. Ancak emiri ve danışmanı olan Kutlug Timur, Özbek'e Esen Buka'nın hırslı bir adam olduğunu ve bu işte de sadece kendi yararını düşündüğünü anlatınca Özbek, bu görüşü tasvip ederek Esen Buka'nın mektubuna sonradan önem vermemiştir. Aksine Yuan Hükümdar'ına dostluk, birlik ve beraberlik isteğinde bulunarak elçiler göndermiştir.⁸⁰³

⁸⁰¹ Kafalı, *Çağatay Ulusu*, s. 223-225.

⁸⁰² İbn Battuta, s. 365.

⁸⁰³ Kâşânî, s. 179.

1318 yılında Esen Buka'nın ölümünden sonra kardeşi Kebek (1318-1326), Çağatay Ulusu'nun tahtına oturdu. Kebek Han, Moğol göçebe geleneğinden uzaklaşarak yerleşik ve kentsel yaşama geçiş sürecini destekledi. Onun döneminde Çağatay Ulusu'nun başkenti Nahşeb şehrine taşındı ve ona yakın bir yerde Karşi (Moğolca "Karşi"-saray anlamındadır) şehrinin temelleri atıldı. Kebek, ilk baştan Müslümanları himaye etmeye başladı. Parasal ve idari reformlar gerçekleştirdi.⁸⁰⁴ O zamana kadar Çağatay Ulusu'nun kendi parası yoktu. Buhara, Semerkant, Tirmiz ve diğer şehirlerde sikkeler basıldı. Aynı zamanda Altın Orda sikkeleri de kullanıldı. Bu para sistemi 14. yüzyılda Altın Orda ve İlhanlı Devleti'nde de geçerliydi. Tabii ki, bu sistem en iyi koşullarda Moğol ulusları arasındaki ticari ve ekonomik bağların gelişimine katkıda bulunabilirdi, fakat bir yandan Altın Orda ve İlhanlılar arasında, diğer yandan İlhanlılar ve Çağataylılar arasında düşmanca ilişkiler, buna engel oldu.

Kebek'in halefleri de benzer bir politikayı devam ettirdiler ve Çağatay Ulusunu pekiştirmeye çalıştılar. Örneğin, kardeşi Tarmaşirin (1326-1334) göçebe yaşamdan tamamen uzaklaşarak İslamiyet'i kabul etti ve İslam'ı Çağatay Devleti'nin resmi dini haline getirdi. El-Ömeri, bu dönemde Maverâünnehir ve diğer Müslüman bölgeler arasındaki ticaretin yeniden canlandığını kaydetmektedir.⁸⁰⁵ Bunun yanı sıra buna geleneksel Moğol inancına mensup soylular karşı çıktılar ve onu tahttan indirip katlettiler. Muinüddin-i Netanzî de onun katledilmesinin sebebini yasaya karşı olmasına bağlamaktadır.⁸⁰⁶ Tarmaşirin'den sonra Çağatay Ulusu çöküş dönemine girdi.⁸⁰⁷ Göçebe Moğol soylularının İslam karşıtı tutumu, iktidar kavgaları, iç savaşlar, Çağatay Ulusu'nun son dönemlerine kadar devam etmiştir.

⁸⁰⁴ Kafalı, *Çağatay Ulusu*, s. 131.

⁸⁰⁵ Ömerî, III, s. 123.

⁸⁰⁶ Netanzî, s. 90.

⁸⁰⁷ Kafalı, *Çağatay Ulusu*, s. 138.

Muinüddin Netanzî'ye göre, Tarmaşirinden sonra han tahtına çıkan Çenkçi ise Moğolların eski dinlerine dönüş yolunda gayret gösterirmiş, o da çok geçmeden saltanatının ikinci yılında (1337) katledilmiştir.⁸⁰⁸

Çağatay Ulusu'nda han iktidarının otoritesini yeniden tesis etme girişiminde bulunan son han Kazan idi. Kazan sert mizaçlı, aynı zamanda dindar bir Müslümandı. Halîlullah adıyla paralar bastırırdı, Karşi'ye yakın bir yerde saray yaptırdı. Ancak Kazan Han da 1346 yılında Karşi şehrinde göçebe Moğol soylularının temsilcisi Emir Kazagan tarafından öldürüldü. Emir Kazagan'ın saltanat yıllarını (1346-1358), komşu ülkelere ayrıca Altın Orda topraklarına yapılan baskın ve soygunculuk dönemi olarak adlandırmak mümkündür.⁸⁰⁹

Özetleyecek olursak, Altın Orda ve Çağatay Ulusu'nun komşu devletler olması, devlet geleneklerinin ortaklığı ve Çağatayoğullarının Cuçioğullarına olan akrabalık bağları, Çağatay Ulusu ile Altın Orda arasındaki dini ilişkilerin niteliğini belirlemiştir. İki devletin kurucularından itibaren süregelen rekabet daha sonra da her türlü alanlarda devam etmiştir. İlk başta siyasi etki alanlarıyla ilgili anlaşmazlığa düşen iki devlet ilişkilerine din faktörü eklenmiştir. Altın Orda'nın en güçlü dönemlerinde Berke Han, Çağatay Ulusu'nda yaşayan Müslümanları himaye etmiş ve korumuştur. Genellikle Çağatay Ulusu'nda yerleşik ve göçebe soylular arasında otorite için siyasi mücadeleler olmuş ve ulusun çöküşüne kadar devam etmiştir. Ayrıca iki grup arasındaki husumetin en önemli sebeplerinden birisi de dini farklılıklar olmuştur. Çağatay Ulusun'da geleneksel Türk-Moğol inancı ve Cengiz Yasasına bağlı soylular, yerleşik hayatla İslamiyet'e şiddetle karşı çıkarlardı ve bu, ulusun İslamlaşma sürecini yavaşlatmıştır. Müslüman Hanların, zaman zaman devleti İslamlaştırma ve İslam Dünyasıyla ilişkiler

⁸⁰⁸ Netanzî, s. 91-91.

⁸⁰⁹ Kafalı, *Çağatay Ulusu*, s. 140.

kurma çabaları başarılı olmamıştır. Dolayısıyla bu mücadele Çağatay Ulusu'nun dış ilişkilerine yansımış ve Altın Orda ile münasebetlerini de etkilemiştir.

II- ALTIN ORDA'NIN İSLAM DÜNYASIYLA MÜNASEBETLERİNDE DİN

A- Altın Orda-Memluk Münasebetlerinde Din

XIII. yüzyılda Orta Doğu'nun birçok Müslüman devleti, o dönemdeki dünya siyasetinin dikkatini çekmiş ve bundan dolayı Batı'dan Haçlıların seferlerine, Doğu'dan ise Moğolların istilalarına uğramıştır. İbnü'l-Esir, doğudan Moğollar tarafından düzenlenen saldırıları o dönemdeki Müslüman dünyasının en büyük bahtsızlığı, uğursuzluğu olarak değerlendirmiştir.⁸¹⁰

Moğolların Orta Doğu'daki Müslüman devletlerine düzenlediği büyük seferleri, Büyük Han Mengü'nün hükümdarlığı döneminde gerçekleştirilmiştir. O, küçük kardeşi Hülâgû'yu bütün Moğol uluslarından topladığı kalabalık bir orduyla sefere göndermiştir. Moğol askerleri, Hülâgû'nun önderliğinde birçok Müslüman ülkesi ile Mezopotamya coğrafyasını hâkimiyetleri altına alıp seferin yönünü Şam ve Mısır'a doğru çevirmeleri oradaki devletlerin hükümdarları için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Fakat H. 25 Ramazan 658/ M. 3 Eylül 1260 yılında Memlûk ordusu, Ayn Calut civarındaki savaşta Ketbuğa'nın başında bulunduğu İlhanlı ordusunu mağlup etmiştir.⁸¹¹ Böylece Memlûk Devleti, ekonomik gelişim seviyesi yüksek ve merkezileştirilmiş Orta Doğu'nun en güçlü devleti olarak Batı'dan gelen Haçlılar ile Doğu'dan gelen Moğolların istilalarına karşı durabilmiştir. Bu savaşlar sırasında sıkı bir

⁸¹⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 399.

⁸¹¹ Rükneddin Baybars, s. 51; Salih Zakirov, *Diplomatiçeskie otnoşenia Zolotoy Ordı s Egiptom*, Nauka, Moskova, 1966, s. 38-39.

askerî düzenle yönetilen güçlü Memlûk savaşçıları ile sert ve sağlam bir devlet idare sistemi oluşturan Memlûk sultanlarının ustaca siyaseti sayesinde devlet, bağımsızlığını koruyabilmiştir. Memlûkler, sadece bağımsızlığını korumakla kalmamış, güçlü bir devlet olarak uluslararası alanda da siyasi etkisini artırıp Müslüman ölkelerin koruyucusuna dönuşmüştür.

Mısır'da Türk hanedanının yönetime geçmesini sağlayan Memlûk sultanları Moğol ordusunun ilk saldırılarına sert bir şekilde karşılık verseler de ileride bu bölgeden büyük tehlikelerin geleceğini iyice anlamışlardır. Memlûk Devleti, bu dönemde Moğolların saldırılarına sert bir şekilde karşılık verse de, devlet bitkin düşen bir savaşçı gibi kuvvetini tüketmişti ve tek başına düşmana karşı durabilecek durumda değildi. Ayrıca Moğol ordusu, Memlûklere yenilmesine rağmen bir süre sonra İlhanlı Devleti tarafından sürekli olarak şam'a seferler düzenlenmiştir. Bundan dolayı Mısır'a hükümdar olan Sultan el-Melikü'z-Zahir Baybars (1260-1277) uzlaşılamayacak en önemli düşmanı olan Hülâgü'ya karşı güçlü bir devletle ittifak kurmaya muhtaç olmuştur. Bu dönemde ise hem kuvveti hem de ortak çıkarları bakımından Hülâgü'nun devletiyle müttefik olmaya sadece Altın Orda layık idi.

Bu dönemde Altın Orda devletinde Batu'nun oğulları Sartak ve Ulakçı'nın kısa süreli yönetiminden sonra İslam dinini ilk kabul eden Moğol hükümdarı olan Berke Han tahta geçmiştir.⁸¹² Altın Orda'daki Moğol asilzadeleri ile Müslüman (tüccarlarının) topluluğunun desteğiyle tahta geçen Berke Han'ın devletin geniş sınırlarının güvenliğini sağlama ve jeopolitikada amaçlarına ulaşabilme yolunda dış siyasetini canlandırmak için Yakın Doğu'nun Mısır gibi kuvvetli bir devletiyle müttefik olması doğal bir olgudur.

Berke, dış siyasetinin ilk adımlarından biri olarak Memlûk Devleti ile askerî-siyasi ittifak oluşturduğu için dış siyasetinin önemli yönlerinden biri olan Orta Doğu'ya

⁸¹² Rükneddin Baybars, s. 14.

doğru yönelmiştir. İlginç olan ise iki devlet arasındaki askerî-siyasi ittifak kurma girişimi, Güney Kafkasya toprakları için Hülâgû'ye karşı savaşta ortağa ihtiyacı olan Berke tarafından değil, 1260 yılındaki Ayn Calut civarındaki savaşta Moğolları yenen Memlûk sultanı el-Melikü'z-Zahir Baybars tarafından yapılmıştır.

Hülâgû'nun Mısır'a ait bölgelere yönelik saldırılarına karşı durma ihtiyacından dolayı Sultan Baybars, Altın Orda ile askerî-siyasi ittifak kurma yönündeki teklifini yapmıştır. Sultan Baybars, Berke Han'a yolladığı ilk mektubunu kendisinin güvendiği Alan asıllı tüccarlardan birinin aracılığıyla göndermiştir. Bundan dolayı söz konusu mektubun gönderildiği zamanı, yani H. 569 yılını (M. 1260/1261) Altın Orda ile Mısır arasındaki ilişkilerin başladığı tarih olarak kabul etmek mümkündür.⁸¹³

Bu dönemde Berke Han, Moğol İmparatorluğunun dağılım sürecindeki Kubilay ile Arık Boğa arasındaki çekişmeden dolayı meydana gelen siyasi durumdan kendi çıkarı için ustaca istifade ederek dış siyasetini bağımsız olarak yürütme imkânını elde etmiştir. Ayrıca Berke, İslam dinini kabul ettikten sonra İslam kültürüyle tanışan ilk Moğol hükümdarı olarak tanınmıştır. Bundan dolayı Berke'nin İslam dinini kabul etmesi Altın Orda'nın dış siyaset tarihinde önemli bir gelişme olup, onun dış siyasetinin yönünü de Müslüman ülkelerine doğru çevrilmiştir. Mısır Memlûk sultanları, Berke Han'ı, ilk baştan beri İslam dinini kabul eden Avrasya'daki kuvvetli Altın Orda devletinin hükümdarı olarak kendilerinin güvenilir askerî ve stratejik ortakları sıfatıyla kabul etmişler ve ona büyük değer vermişlerdir. Berke'nin İslam dinini kabul etmesi Müslüman kaynaklarında gerçek dinin zaferi olarak anlatılmıştır. Berke'nin yaptığı işin tarihi önemini İbn Kesir Memlûk Devleti'nin çıkarları açısından şöyle açıklamıştır: *“Onun yaptığı büyük işlerden biri Hülâgû'yu mağlup etmesi ve onun ordusunu bozguna*

⁸¹³ Rükneddin Baybars, s. 70.

*uğratmasıdır. O, el-Malik ez-Zahir'in dostu oldu, ona saygı gösterdi, onun elçilerini iyi karşılayıp, onlara büyük hediyeler vermeye devam etti.”*⁸¹⁴

İbn Abdüzzahir'in verdiği bilgiye göre, Sultan Baybars, Moğolların yönettiği iki devlet arasındaki düşmanlığa bir son verdirmek amacıyla Altın Orda Hanı Berke'ye, mektup yazmıştır. Berke için Hülâgû'ya karşı savaş ilan etmenin kutsal bir vazife olduğunu, eğer Müslümanlığı kabul ettiyse kâfirlere karşı çıkması gerektiğini, hatta kendi sülalesinden olsa bile onlarla savaşmak zorunda olduğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak Hz. Muhammed'in, kendi soydaşları ile akrabalarına karşı çıkıp, Kureyş kabilesiyle savaştığını anlatmıştır. Baybars mektubunu şu sözlerle bitirmiştir: “İslamiyet sadece sözden ibaret değil ve cihat onun erkânlarından biridir.”⁸¹⁵ İbn Abdüzzahir'in Sultan Baybars'ın özel kalemi görevinde bulunduğunu dikkate alırsak onun bu konuda doğru ve kesin bilgi verme ihtimali yüksektir.

İbn Abdüzzahir, döneminin en önemli tarihî olaylarını kaleme aldığı eserinde devlet katında önemli belgeleri kullanmakla birlikte kendisi de pek çok siyasi olaylar ile önemli anlaşmaların şahidi olmuştur. Bu müellif, dinî faktörü, iki devletin ilişkilerinde ilk sıraya koymuştur. Tecrübeli devlet sekreteri İbn Abdüzzahir, Sultan Baybars'ın emriyle Berke Han'a mektup yazmış ve bu mektupta Müslüman olmayan kâfir İlhanlı hükümdarlarına karşı kutsal savaşa çıkmaya davet etmiş ve bu savaşın gerçek Müslümanların başlıca vazifelerinden biri olduğunu söylemiş, Hülâgû'nun akrabası olmasına rağmen onunla savaşmayı öğütlemiş, Müslümanlığın sadece laftan ibaret olmadığını, kâfirlere karşı cihat savaşına çıkmanın İslamiyet'in önemli temellerinden biri olduğunu belirtmiştir. Bu mektup, Mısır ile Altın Orda arasında devam eden diplomatik anlaşmalar esnasında Altın Orda'yı Hülâgû sülalesine karşı savaşa

⁸¹⁴ İbn Kesir, XIII, s. 249.

⁸¹⁵ İbn Abdüzzahir, s. 89.

kışkırtmak için başvurulmuş ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Bundan sonraki dönemlerde de benzer mektuplar gönderilmeye devam etmiştir.

İbn Abdüzzahir'e göre, Sultan Baybars ikinci defa resmî elçilerini Hicri 661 yılının Muharrem ayında (15 Kasım – 14 Aralık 1262) Altın Orda'ya yolcu etmiştir. Sultan, elçilere, kâfirlere karşı mücadelede Berke'ye her türlü yardımı sağlamaya söz verdiğini ve birlikte hareket etmeye hazır olduğunu söylemelerini emretmiştir. Ayrıca mektubunda, sultan Berke'ye cihat yapmanın gerekli olduğunu tekrar hatırlatarak ordusunun kuvvetini anlatmış ve ona, Müslüman Frenk hükümdarları arasında kimlerin kendisine itaat ettiklerini, kimlerin düşman olduklarını, kimlerle dostluk ilişkisinin olduğunu, kimlerin hediyeler gönderdiğini ve kimlerle barış anlaşması yaptığını ayrıntılı olarak anlatmış ve elçilere kendisinin güçlü bir devletin hükümdarı olduğundan gururla bahsetmelerini emretmiştir.⁸¹⁶

Muhtemelen iki devletin ilişki kurmasını etkileyen en önemli sebeplerden biri, Baybars Sultan'ın Kıpçak bozkırında doğmuş olmasıdır. Moğolların Kıpçak bozkırlarına düzenledikleri seferler sırasında esir alınan Türklerin canlı ürün (köle) olarak Şam ile Mısır'a satıldıkları bilinmektedir. Esir Türklerden olan ve Mısır'da hâkimiyet kuran Memlûk Hanedanı'nı oluşturan Baybars ile daha sonraki dönemde sultan olan Kalavun da Kıpçak bozkırlarında doğmuştur. Bundan dolayı Ömerî, Mısır ordusunun ekseriyetinin Kıpçak Memlûklerinden oluştuğunu ifade etmiştir.⁸¹⁷

Memlûk devleti ile askerî ve siyasi ittifak kurma işi Altın Orda için de çok faydalı olmuştur. Zira Altın Orda'nın eninde sonunda Hülâgû devletiyle savaşması kaçınılmazdı. Altın Orda'nın Memlûk Devleti ile ilişkileri üzerine araştırmalar yapan Salih Zakirov'a göre, Berke, kendisiyle savaşan Hülâgû'yu Müslümanların önünde kâfir

⁸¹⁶ İbn Abdüzzahir, s. 139-140.

⁸¹⁷ Ömerî, III, s. 146.

olmakla ve Moğolların karşısında ise yasaları çiğnemekle suçlamıştır.⁸¹⁸ Bununla birlikte Berke'den sonra hükümdar olan Cuçi nesilleri de Kafkasya bölgesindeki politikaları için Memlûklerle ittifak kurmayı çok istemişlerdir.

Hülâgû ile savaşmayı planlayan Berke, Moğolların Orta Doğu'ya sefer düzenleyen Hülâgû, ordusundaki Altın Orda'ya bağlı askerlere, geri dönmelerini, eğer bunu yapamazlarsa Mısır'a doğru geçmelerini emretmiştir. Bunun neticesinde iki yüz atlı asker, aileleriyle Hülâgû ordusundan ayrılıp Şam'a doğru gitmişlerdir. Onları Şam'da Baybars Sultan'ın yöneticileri karşılayıp Mısır'a getirdikten sonra sultan Baybars, onları ağırlamış ve Altın Orda'lı savaşçılardan (muhtemelen çoğu Kıpçaklar) ordusuna askerler almıştır. Bu savaşçılar, İslam dinini kabul ettikten sonra Memlûklerin bütün ayrıcalıklarını elde edip, görev alarak kendilerine ait yerlere de sahip olmuşlardır.⁸¹⁹ Makrizî'ye göre, Altın Orda savaşçıları, Memlûklere bundan sonra da gelmiştir. Bunların en kalabalığı olan 1300 askerden oluşan grup 1263 yılının Ekim ayında sultanın ordusuna katılmıştır.⁸²⁰

İbn Kesir, H. 660 yılında (M. 1261/1262) Berke Han ile Hülâgû arasında savaş başladıktan sonra Berke Han Hülâgû'ya karşı ortak hareket etmek için Memlûk Sultanı Baybars ile mektuplaşmaya başladığını söylemiştir.⁸²¹ Bunun neticesinde Berke ile Baybars arasında sürekli ilişkiler kurulmuş, elçiler gidip gelmiş ve karşılıklı mektuplar gönderilmiştir. Mektuplarda Berke, kendisinin İslamiyet'e sadık olduğuna ve Allah yolunda savaşmaya hazır olduğuna sultanı inandırmaya çalışmıştır.⁸²²

⁸¹⁸ Zakirov, s. 15-16

⁸¹⁹ Makrizî, *Sülûk*, I, s. 544-545.

⁸²⁰ Makrizî, *Sülûk*, I, s. 560.

⁸²¹ İbn Kesir, XIII, s. 234.

⁸²² İbn Kesir, XIII, s. 238.

Hicri 1 Recep 661 yılında (11 Mayıs 1263) Berke, elçileri Emir Celaleddin b. Kadî ile Şeyh Nureddin Ali'yi askerleriyle birlikte Mısır'a göndermiştir. Altın Orda Hanı da elçileri yüksek rütbeli devlet görevlilerinden seçmiş ve her birine sultan için ayrı ayrı mektup vermiştir. Bu mektupta Berke, hâl hatır sorduktan sonra minnettarlığını bildirmiş ve gerçek dinin destekçisi olarak, imam ile Müslümanların intikamı için Hülâgû ile yaptığı ilk savaştan bahsetmiştir. O, Hülâgû'yu iki taraftan sıkıştırmak için, Memlûk Sultanıyla aynı zamanda sefere çıkmayı sultandan rica etmiştir. Rükneddin Baybars'ın verdiği bilgiye göre, Berke'nin Emir Celaleddin b. Kadî ile Şeyh Nureddin Ali öncülüğündeki elçileri Mısır'a H. 661 yılında (M. 1262/63) varmışlardır. Müellifin aktardığına göre Altın Orda hanının yazdığı mektupta onun, İslamiyet'e yöneldiğini şu şekilde anlatılmaktadır: *“Sultan benim Allah'ın kelimini yüceltmek için ve İslamiyet'e sıkıca sarıldığımdan dolayı kan bakımından kendime akraba olan Hülâgû ile savaştığımı bilsin. Zira o (Hülâgû) asidir, asiler ise Allah ile onun Elçisine inanmazlar.”*⁸²³

Böylece iki devlet arasında askerî-siyasi ittifak oluşturulup, sürekli bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişkilerin en belirgin özelliği, iki devletin hükümdarlarının birbirlerine değerli hediyeler göndermeleri olmuştur. Elbette Memlûk Devleti, zenginliği ve hediyelerinin çeşitliliği bakımından Altın Orda'dan üstün olmuştur. En önemlisi Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler, Berke ile Hülâgû arasındaki askerî çekişmelerin arttığı döneme denk gelmiştir ve Altın Orda ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Elbette, Berke'nin zaferleri Memlûk Devleti tarafından sıkı ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. Mekke, Medine ve Kudüs camilerinde Sultan Baybars'ın emriyle Berke'nin hürmetine törenler düzenlenmiş, Cuma hutbelerinde Berke'nin ismi anılarak dualar okunmuştur.⁸²⁴

⁸²³ Rükneddin Baybars, s. 82

⁸²⁴ İbn Abdüzzahir, s. 174; Makrizî, *Sülûk*, I, s. 559.

Elçiler, Mısır'da geçirdikleri zaman içerisinde sultanın düzenlediği çeşitli oyunlar ile eğlencelere katılmış ve her karşılaşmadan sonra Memlûk Sultanı'ndan değerli hediyeler almışlardır. Dönecekleri zaman, elçileri yola hazırlayıp sultan onlarla birlikte elçilerini, emir Fariseddin Akuş el-Mesûdî ve Şerif İmadüddin el-Haşimi ile beraber göndermiştir. Elçileri yolcu etmeden önce onları, halifenin vaazını dinlemeye davet etmiş ve törenden sonra onlara değerli kaftanlar giydirmiştir. Bununla birlikte halife sultan elçilerine, Baybars'ın dindarlığını, zaferlerini ve kalabalık ordusunu, bilgeliği ile adaletini Berke Han'a söylemelerini emretmiştir. Elçiler ve Altın Orda hanına gönderilen değerli hediyelerin yüklenmesi için özel olarak kadirge hazırlanmış ve onu, sık sık gerçekleşen deniz korsanlarının saldırılarından korumak için beraberinde pek çok koruyucu gönderilmiştir. Baybars, bu kez Berke'ye özel olarak Halife Osman döneminde yazılan Kuran'ı göndermiştir. Bu kutsal kitap, altın işlemeli, kırmızı atlasla kaplanmış, ipek ile astarlanmış, koyu renkli bir deri kutuya konmuştur. Elçilere, Altın Orda hanı Berke'ye teslim etmeleri için Sultan'ın Baybars'ın devlet sekreteri İbn Abdüzzahir'in yazdığı özel mektubu da verilmiştir. Mektupta Kur'an'dan alınan cihatla ilgili sözler, Memlûk Devletinin heybeti, Peygamber'in yolundan gidilmesi gerektiği, Müslümanların hac mekânları, Mısırlı askerlerin kuvveti ve başka şeyler de anlatılmıştır.⁸²⁵ Elçilik seyahati sırasında ihtiyaç duyulacak erzaklar bir yıla yetecek şekilde hazırlanmıştır. Sultan, elçilere kutsal mekânlara gidip hac vazifesini yerine getirmelerini emretmiştir. Elçiler, Mısır'dan Hicri 17 Ramazan 661 yılında (27 Temmuz 1263) yolcu edilmiş ve Hicri 662 yılın Ramazan ayında (27 Haziran – 26 Temmuz 1264) Sultan Baybars, elçilerin Bizans İmparatoru Mihail Paleologos tarafından tutsak edildiği haberini almıştır.⁸²⁶ Bizans'ta meydana gelen bu olay bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Elçiler, Nogay'ın başında bulunduğu Altın Orda

⁸²⁵ İbn Abdüzzahir, s. 170-174.

⁸²⁶ İbn Abdüzzahir, s. 174, 202.

askerlerinin müdahalesiyle tutsaklıktan kurtulduktan sonra herhangi bir olay yaşamadan Kırım'a kadar ulaşmış ve oradan aşağı İdil boyundaki Berke sarayına varmışlardır.⁸²⁷

Sonuç olarak bu dönemde iki devletin siyasi hayatındaki tarihi olaylar arasında bir paralellik olduğu görebiliriz. Altın Orda'da Cuçi'nin üçüncü oğlu, İslamiyet'i ilk kabul eden ve devletin yöneticisi olan Berke, hâkimiyeti ellerine alıp merkez Karakurum'dan bağımsız bir dış siyaset yürütmeyi başarmışsa da, Mısır'da Kıpçak bozkırında doğan Baybars tahta geçmiş ve Abbasi Hilafetini tekrar kurup Doğu'dan gelen Moğollar ile Batı'dan gelen Haçlıların saldırılarına karşı durmuş, Müslümanların koruyucusuna dönüşmüş, Mısır Memlûk Devleti'nin sınırlarını Şam, Hicaz, Kuzey Afrika ve Kıbrıs topraklarıyla genişletmiştir. Bu iki büyük devlet, uzun yıllar boyunca askerî-siyasi ittifak kurmuş, birçok faktör de iki devleti sürekli olarak birbiriyle iletişim halinde olmaya teşvik etmiştir. Öncelikle onların siyasi açıdan en büyük düşmanları, ortak olmuştur. Dini bakımdan Berke, İslam dinini kabul ettiği için ikisi de kâfirlerle savaşmış, ekonomik olarak Mısır'daki Memlûklere olan ihtiyaçtan dolayı iki devlet arasında köle ticareti yapılmıştır. Tüm bunlar, kültürel ve lengüistik yönden Türk-Kıpçak kültürüne etki etmiştir.

Altın Orda hükümdarı Berke'nin İslamiyet'i kabul etmesi, Mısır Memlûk Devleti'nin hedeflerine ulaşmasını kolaylaştıran, belki de önemli bir rol oynayan faktör olmuştur. Burada belirtilmesi gereken şey, o zamanlarda ideolojik siyasette, dinin öneminin büyük olmasıdır. Hatta günümüzde bile Orta Doğu ülkelerinde dinin siyasette önemli bir role sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Memlûk Devleti için tehlike yaratan Hülâgû'ya karşı koymak amacıyla Memlûk sultanlarının Cuçi neslini cihada daveti gibi başarılı bir ideolojiye başvurulmuş olmalıdır. Bu ideoloji, sadece 40 yıllık bir süre boyunca siyasi güce sahip olup savaşların dinî boyutu önem arz etmiştir. Fakat

⁸²⁷ İbn Abdüzzahir, s. 214-215.

XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başındaki Hülâgû sülalesinin de İslamiyet’i kabul etmesiyle savaşın bu boyutu değişime uğramıştır.

Berke Han sonrası münasebetler

Berke, Hicri 664 yılında (1266) İlhanlılarla savaşın en kızıştığı dönemde vefat etmiştir. Altın Orda tahtına onun amcaoğlu Mengü Timur geçmiştir. Bundan dolayı Hicri 666 yılında (M. 1267/1268) Sultan Baybars, tahta geçen Mengü Timur’a amcası Berke’nin vefatından dolayı başsağlığı dilemiş, ayrıca yeni hanı tahta geçmesi münasebetiyle tebrik etmiştir. Bununla birlikte onu, Hülâgû yönetimine karşı savaşa çıkmayı da öğütlemeyi unutmamıştır.⁸²⁸ Mengü Timur’un tahta geçmesinden sonra da Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler devam etmiştir. Bu dönemde de siyasi-diplomatik ilişkilerin aktif olarak devam etmesi, mevcut siyasi durumlardan dolayı iki devletin de güçlü ortaklarından ayrılmak istememesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Aynî’ye göre, Mengü Timur Han’ın elçileri Memlûk Sultanına Hicri 667 yılında (M. 1268/69) gelmiştir.⁸²⁹ Mengü Timur Han’ın ikinci kez gönderdiği elçiler konusunda pek çok müellif bilgi aktarmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Mufaddal’ın kaydettiklerine göre, elçiler, sultan Dımaşk’tayken Hicri 670 yılında (M. 1271/1272) gelmişlerdir.⁸³⁰ Zehebî, Mengü Timur’un elçi göndermesinin amacını şu şekilde açıklamıştır: “*Toğan’ın oğlu Mengü Timur sultana Abaga’yı bozguna uğratmak için yardım talep etmiştir*”.⁸³¹ Mufaddal’a göre, Mengü Timur Han’ın elçilerinin getirdiği mektupta İlhanlıların ele geçirdiği bütün Müslüman toprakları belirtilmiş ve onları almak için İlhanlılara karşı yardım etmesini istenmiştir.⁸³² Demek ki Mengü

⁸²⁸ Aynî, II, s. 18.

⁸²⁹ Aynî, II, s. 39.

⁸³⁰ Mufaddal, s. 190.

⁸³¹ Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLIX, s. 65.

⁸³² Mufaddal, s. 190.

Timur Han, Berke'nin dış siyasetini devam ettirmiş ve Berke'nin, verdiği sözleri yerine getireceğini de belirterek sultana bu toprakların hâlâ Müslümanların elinde olmadığını ve kesin harekete geçmek gerektiğini söylemiştir.

Sultan Baybars, cevabını H. 671/ M. 1272-1273 yılında elçilerinin aracılığıyla Altın Orda Hanı Mengü Timur'a iletmiştir. Ayrıca Sultan Baybars, Mengü Timur'a özel olarak hazırlattığı hediyelerini de göndermeyi unutmamıştır.⁸³³ Mısırlı tarihçilerin kaynaklarında Sultan Baybars'tan sonraki dönemde Mengü Timur'un gönderdiği elçilerden bahsedilmemiştir ama Makrizî'nin kaydettiklerine göre ise Hicri 674 yılında (M. 1275/1276) Memlûk Sultanı, elçilerini, Altın Orda Hanı'na Emir İzzeddin Aybek el-Fahrî öncülüğünde yollamıştır. Bu defa da her zamanki gibi sultan, elçileriyle Altın Orda Hanı'na çeşitli hediyeler göndermiştir.⁸³⁴ 1277 yılında Sultan Baybars vefat etmiş ve onun yerine oğlu Bereke Han (1277-1279) tahta geçmiştir. Bundan sonra gönderilen elçilerle ilgili bilgilerde sadece Hicri 679 yılının (1280) Rebiülevvel ayında sultanın deniz yoluyla kendi elçileri olan Şemseddin Sunkar el-Gutmî ile Seyfeddin Balaban'ı gönderdiğinden bahsedilmiştir.⁸³⁵ Elçilerin Altın Orda'ya Hicri 680 yılının Cemaziyelahir ayında (17 Eylül – 15 Ekim 1281) vardıklarında ise Mengü Timur vefat etmiştir. Bundan dolayı sultanın gönderdiği hediyeler, tahta yeni geçen Tuda Mengü'ye verilmiştir. Tuda Mengü, sultanın gönderdiği hediyeler ile sultanın mektubunu getiren elçileri memnuniyetle karşılayıp onları iyi bir şekilde ağırlamıştır.⁸³⁶ 681 yılının Ramazan ayında ise Emir Şemseddin Sunkar el-Gutmî önderliğindeki elçilik heyeti Mısır'a ulaşmıştır.⁸³⁷

⁸³³ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 82.

⁸³⁴ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 94.

⁸³⁵ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 129.

⁸³⁶ Rükneddin Baybars, s. 228.

⁸³⁷ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 162.

Tuda Mengü, yönetime geldikten sonra çok geçmeden H. 682 (M. 1283/1284) yılında tahta geçtiğini ve İslam dinini kabul ettiğini haber vermek için Mısır'a elçiler göndermiştir. Onlar, hanın Moğolca yazılan mektubunu götürmüştür. Bununla birlikte Tuda Mengü, Mısır sultanından bir Müslüman ismi ve din düşmanlarına karşı seferde kullanması için bir Halife ve Sultan'ın bayraklarını vermesini istemiştir.⁸³⁸ Tuda Mengü, mektubunda sultandan, elçilerinin hacca gitmesine yardımcı olmasını da rica etmiş, Memlûk Sultanı da bu ricayı yerine getirmiştir. Elçiler, sultanın cömertliği sayesinde Mekke'ye gidip hac vazifesini yerine getirmişlerdir. Onlar hacdan döndükten sonra Memlûk Sultanı, Tuda Mengü Han'a mektup yazıp, elçileri de büyük bir hürmetle Altın Orda'ya göndermiştir.⁸³⁹ Ayrıca Memlûk Sultanı Kalavun, aynı tarihte, Rükneddin Baybars'a göre, Seyfeddin Balaban el-Halebi el-Kebir ve Muzaffereddin Musa ibn Nemriş adlı kişilerin önderlik ettiği elçilik heyetini Altın Orda'ya göndermiştir.⁸⁴⁰

H. 686 / M. 1287-1288 yılında Memlûk Sultanı Kalavun, Kırım'da cami inşaatı için toplamda 2 bin dinar ve değerli hediyeler göndermiştir. Hatta bu caminin taşına sultanın adını taş kazıyarak yazmaları için özel ustalar da göndermiştir.⁸⁴¹ Aynı tarihte Tuda Mengü Han'ın yerine amcaoğlu Töle Boğa, Altın Orda tahtına çıkmıştır. Töle Boğa'nın (1287/1288) hükümdarlığı döneminde Altın Orda ile Mısır arasında elçilik ilişkilerin olmadığı söylenebilir. Zira mevcut kaynaklarda onların birbirine elçi gönderdikleriyle ilgili bilgiye rastlanmamaktadır.

Nogay'ın etkisiyle Töle Boğa'nın yerine tahta geçen Tokta Han'ın (1290-1312) yönetiminin ilk 14 yılında da (1290-1304) Mısır ile Altın Orda arasında hiç karşılıklı

⁸³⁸ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 174-175.

⁸³⁹ Rükneddin Baybars, s. 234; Makrizî, *Sülûk*, II, s. 175.

⁸⁴⁰ Rükneddin Baybars, s. 239.

⁸⁴¹ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 200.

elçi gönderimi ve mektuplaşma olmamıştır. Tarihi kaynaklarda bu dönemle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Böyle bir uzun süre zarfında (yani 18 yıl: 1286-1304) Memlûk Devleti ile diplomatik ilişkilerin olmamasının sebebi Altın Orda içindeki Nogay'ın vefatına (M. 1299/1300) kadar süren Moğolların taht mücadeleleri ile iç çekişmelerinin olumsuz etkisi olduğu düşünülebilir. Yine de iki devlet arasında siyasi ilişkilerin olmamasına rağmen Memlûk sultanları, Altın Orda'daki siyasi olaylardan hep haberdar olmuştur. Mısır tarihçileri, Altın Orda'nın iç çekişmeleriyle ilgili olaylar hakkında değerli bilgiler vermişlerdir. Özellikle Altın Orda Hanı ile Nogay arasındaki mücadele hakkında Rükneddin Baybars ayrıntılı bilgiler kaydetmiştir.⁸⁴² Tarihi kaynakların sunduğu bilgileri karşılaştırarak Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin bir süreliğine kopmuş olmasının iki devlet arasında meydana gelen herhangi bir sorundan dolayı değil, iç çekişmelerin yüzünden olduğunu ve bu iç çekişmeler bittikten sonra diplomatik ilişkilerin düzeldiğini söylemek mümkündür.

Bu dönemdeki Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin ideolojik özelliklerine de biraz dikkat çekmek gerekir. İki devlet de ittifak kurmaya eşit düzeyde çaba göstermişlerdir. İki devlet, bu döneme kadar mektuplarında İslam birliği fikrini öne sürerek kâfirlere, yani İlhanlılara karşı cihada çıkma çağrısında bulunmuşlardır. Bu anlaşılabilir bir durumdur, zira müttefik devletlerin hükümdarları İslam dinine mensuptular ve onların düşmanları olan İlhanlı hükümdarları ise Müslüman değillerdi. 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında durum değişmiştir. Zira 1295 yılında Hülâgû sülalesinden İlhanlı tahtına geçen Gazan, Müslüman olmuştur. Böylece cihat çağrısı, önemini yitirmiş ve müttefikler için İlhanlılara karşı kullanılan başlıca ideolojik araç olmaktan çıkmıştır.

Altın Orda'da iç mücadeleyi kazanan Tokta Han, hâkimiyeti eline aldıktan sonra devletin dış meseleleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Tokta Han, 1303 yılında İlhanlı

⁸⁴² Rükneddin Baybars, s. 260-261, 285-286.

hükümdarı Gazan Han'dan, Azerbaycan ile Arran ilçelerinden tamamıyla vazgeçmesini talep etmiş ve bu talebini iletmeleri için elçiler göndermiştir. Gazan Han, bu talebi yerine getirmeyi kabul etmemiştir. Ortaya çıkan bu durumdan dolayı Tokta Han, eski müttefiki Memlûk sultanına başvurmayaya karar vermiştir. Mufaddal'ın kaydettiklerine göre, Tokta Han'ın elçileri, değerli hediyeler ile köleleri alarak deniz yolu ile Hicri 704 (M. 1304/1305) yılında İskenderiye'ye ulaşmıştır. Tokta Han, sultana gönderdiği mektubunda, İlhanlı Olcaytu'dan Horasan'dan Tebriz'e kadarki yerleri vermesini istediğini, yoksa onlarla savaşmak için ordusuyla yola çıkacağını belirtmiştir. Daha sonra Tokta Han, mektubunda: *“Siz ile biz onu (Olcaytu'yu-T.A.) o bölgeden kovmak için birleşelim. Sizin süvarilerinizin işgal ettiği yerleri siz alınız, bizim işgal ettiğimiz yer bizim olsun”* demiştir.⁸⁴³ Ama Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavn, Tokta Han'a özel hediyeler göndererek Altın Orda Hanı'nın İlhanlılara karşı birlikte saldırma teklifinden vazgeçmiştir. Bunun nedenini, “eski düşmanlarıyla barış anlaşması yapmış olması” şeklinde açıklamıştır.⁸⁴⁴

Memlûk Sultanı, Altın Orda ile birleşip İlhanlılara karşı askerî harekât düzenlemekten vazgeçse de belli bir zaman geçtikten sonra yani Hicri 708 yılında (M. 1308/09) kararını değiştirip savaşa hazırlanmaya mecbur olmuştur. Zira Memlûk istihbaratı, Şam bölgesinde İlhanlı ordusunun hareketlendiğini fark ettiği için sultan, buna karşı çıkmak mecburiyetinde kalmıştır. Ama o sırada İlhanlılar, Altın Orda ordusuyla savaşıp yenildiği için Memlûk topraklarına düzenleyeceği seferi durdurmak zorunda kalmıştır.⁸⁴⁵ Böylece Memlûkler bu defa da iki Moğol devletinin savaşı neticesinde devletin güvenliğini kan dökmeden sağlayabilmiştir. Altın Orda Devleti

⁸⁴³ Mufaddal, s. 443.

⁸⁴⁴ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 379.

⁸⁴⁵ Rükneddin Baybars, s. 402; Makrizî, *Sülûk*, II, s. 379; Zakirov, s. 70.

ile İlhanlı Devleti arasındaki bu savaş Hicri 708 yılının Rebiülahir ayında (18 Eylül – 16 Ekim 1308) olmuştur.⁸⁴⁶

Memlûk Sultanı, H. Hicri 714 yılında (M. 1313/1314) Tokta Han'ın öldüğü ve yerine Özbek Han'ın geçtiği haberini almıştır.⁸⁴⁷ Dönemin Memlûk tarihçileri yeni Altın Orda Hanı Özbek'in üzerinde çokça durup, Müslüman hükümdarı olarak onun bireysel özelliklerinden ve yaptığı işlerden gururla bahsetmişlerdir. Özbek Han, ilk başta iç siyasette isyan çıkartan emirleri cezalandırıp devletin iç durumunu düzelttikten sonra Memlûk Devleti ile diplomatik ilişkilerini tekrar canlandırmaya başlamıştır.

En-Nüveyrî'nin aktardığı bilgiye göre, Altın Orda elçileri Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nasır Muhammed b.Kalavun'un sarayına Hicri 713 yılının Zülhicce ayında (19 Mart – 16 Nisan 1314) gelmiş ve sultana pek çok hediye getirmişlerdir. Bununla birlikte Özbek Han mektubunda sultana, İslamiyet'in Çin'den Batı devletlerinin sınırlarına kadar yayıldığını sevinçle duyurmuştur. Bununla birlikte Altın Orda tahtına geçip İslamiyet'i kabul etmeyen rakiplerinin bir kısmını yok edip, bir kısmını da köle ettiğini anlatmıştır.⁸⁴⁸ Böylece Özbek Han, rakiplerini yenerek, zaferlerinden bahsederek, Memlûk sultanının karşısında itibarını yükseltmeyi ustaca başarmıştır.

H. 3 Cemâziyelâhir 715/ M. 4 Eylül 1315 yılında Özbek Han'dan Mısır'a yine bir elçilik heyeti gelmiştir. Memlûk Sultanı onları karşılayıp büyük hürmet göstermiştir. Altın Orda elçilerini dönüş yolculuğuna hazırladıktan sonra Memlûk Sultanı onlarla birlikte kendi elçilerini de göndermiştir.⁸⁴⁹

Hicri 716 yılında (M. 1316/1317) Memlûk Sultanı'nın sarayına çeşitli devletlerden sekiz farklı elçilik heyeti gelmiştir ve onların arasında Özbek Han'ın da

⁸⁴⁶ Rükneddin Baybars, s. 402.

⁸⁴⁷ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 496-497.

⁸⁴⁸ Nüveyrî, XVII, s. 253.

⁸⁴⁹ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 503.

elçileri olmuştur. El-Makrizi, böyle bir olayın Türk devletlerinde daha önce hiç yaşanmadığını söylemiştir.⁸⁵⁰ Aynı yıl Alaaddin Aydoğdu el-Harezmi önderliğindeki Memûk Sultanı'nın elçileri, Altın Orda'ya gönderilmiştir. 717 yılının Ramazan ayında (Kasım-Aralık 1317) Altın Orda'ya gönderilen Memlûk Sultanı'nın elçileri, Özbek Han'ın elçileriyle birlikte geri dönmüştür.⁸⁵¹

Bu dönemde Altın Orda ile Memlûkler arasındaki ilişkiler her alanda gelişmiştir. Uzun yıllar süren Altın Orda ile Memlûkler arasındaki ilişkilerin sonu akrabalık ilişkisine dönüşmüştür. Genel olarak Özbek Han diğer ülkelerin hükümdarlarıyla akrabalık ilişkileri yoluyla ittifak kurma politikasını benimsemiştir. İbn Battuta'ya göre, Özbek Han'ın eşlerinden biri Bizans hükümdarının kızıydı.⁸⁵² Altın Orda Hanı ailesiyle akrabalık ilişkisi kurma teklifi Memlûk Sultanı tarafından yapıldığında Özbek Han böyle bir akrabalık ilişkinin kurulmasını memnuniyetle karşılayacağını ve destekleyeceğini bildirmiştir. 1319 yılında gelin olarak gönderilen Tulunbiya ve onunla birlikte özel bir elçilik heyeti Mısır'a doğru yola çıkmıştır. Heyet, han sülalesinin kızını Memlûk Sultanına Hicri 720 yılının Rebiülevvel ayında (11 Nisan – 10 Mayıs 1320) sağ salim ulaştırmıştır.⁸⁵³ Memlûk Devleti, Tulunbiya Hatun'u törenle karşılamıştır. Gelin için özel bir çadır dikilip, ona hediyeler verilmiştir. Nikâh yoluyla anlaşma yapılmıştır. Özbek Han'ın bu elçileri, verilen görevi tamamıyla yerine getirip sultanın değerli hediyelerini alarak Altın Orda'ya geri dönmüşlerdir.⁸⁵⁴

1321 yılında Özbek Han, sultana özel bir mektup gönderip, İlhanlılara karşı savaşa katılmasını teklif etmiştir. Özbek Han, İlhanlılara karşı mücadelede amacına

⁸⁵⁰ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 517.

⁸⁵¹ Makrizî, *Sülûk*, II, s. 525.

⁸⁵² İbn Battuta, s. 342.

⁸⁵³ Makrizî, *Sülûk*, III, s. 25.

⁸⁵⁴ Makrizî, *Sülûk*, III, s. 26.

ulaşması yolunda kendisine yardım etmesi için sultandan ısrarla ricada bulunmuş, hatta bunu talep etmiştir. Memlûk Sultanı ise bu teklife kayıtsız kalmıştır.⁸⁵⁵ Çünkü bu dönemde Memlûk Sultanı ikili siyaset yürütüyordu. Bir taraftan Cuçi sülalesi ile akrabalık ilişkileri kurarak dostluk bağlarını sağlamlaştırmaya çalışan Memlûk Sultanı, diğer taraftan o dönem İslamiyet'i kabul eden İlhanlı hükümdarı Ebu Said ile ticari anlaşmalar yapmıştır.

Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nasır'ın Özbek Han'a askerî yardımda bulunmamasının gerçek sebeplerini söylemek zordur. Bunun yanı sıra Mısır Sultanının bu siyasi hamlesinin o dönemde hükümdarlık için yapılan iç çekişmelerden dolayı zayıflayan İlhanlı Devleti'nin Memlûk Devleti için büyük bir tehlike yaratmamasıyla ilgili olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

Memlûk tarafı, Altın Orda'ya askerî yardımda bulunmamasının sebebini İlhanlı hükümdarının İslam dinini kabul etmesiyle açıklamıştır. Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki ilişkilerin soğuduğu ve askerî-siyasi ittifakın öneminin azaldığı hükümdarların birbirlerine yazdıkları mektuplarından da anlaşılmaktadır. Bunun en önemli sebebi Memlûk, Altın Orda ve İlhanlı üçlüsü arasındaki eski durumların değişmesidir. Zira İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in ölümünden sonra (H. 736/ M. 1335 yılında) İlhanlı devleti de fiilî olarak yaşamını yitirmiştir.

Hicri 742 (M. 1341/42) yılında Özbek Han vefat ettikten sonra oğlu Canıbek tahta geçtiğinde Mısır'a elçilerini göndermiştir. Karabahadır'ın öncülük ettiği elçiler Mısır'a Hicri 743 yılında (M. 1342/43) varmıştır. Canıbek Han, barış anlaşması yapmayı teklif eden mektubunu Memlûk Sultanına göndermiştir.⁸⁵⁶ Canıbek Han'ın bu "barış anlaşması teklifinin" amacının ne olduğu belli değildir. Canıbek Han zamanında Memlûk Devleti'yle Altın Orda arasında, Berke ve Özbek Hanlar döneminde olduğu

⁸⁵⁵ Remzî, I, s. 508.

⁸⁵⁶ Remzî, I, s. 526.

gibi aktif bir diplomatik ilişki olmamıştır. Bunun sebebi İlhanlıların iyice zayıflaması ve dağılmasıyla açıklanabilir. Ayrıca 1245-1250 yılları arasında Batı ile Doğu halklarını büyük bir kayba uğratan veba hastalığının yayılmasının da bu ilişkiyi etkilediği söylenebilir. Bu tehlikeli salgın, devletin dış siyasetinde diğer ülkelerle ilişki kurmasını engellemiş olmalıdır.

Cuçi nesillerinin, eskiden beri hayalini kurdukları ve amaçladıkları Azerbaycan topraklarına sahip olma istekleri Canıbek Han döneminde gerçekleştirilmiştir. 1357 yılında Canıbek Han, Azerbaycan'a sefer düzenleyip Tebriz'i işgal etmiştir. Altın Orda Hanı bu haberi Memlûk Sultanına ulaştırmayı geciktirmemiştir. Bu amaçla sultana gönderilen elçilik Mısır'a H. 758 / M.1357 yılının yazında ulaşmıştır. Canıbek Han mektubunda Azerbaycan Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'i yendiğini söylemiş ve her zamanki gibi elçilerle sultana köleler ve kıymetli hediyeler göndermiştir. Altın Orda elçileri Memlûk Sultanı tarafından büyük bir hürmetle ve törenle karşılanmış, hatta elçileri karşılamak için Memlûk emirlerinin askerleri büyük bir karşılama töreni düzenlemişlerdir.⁸⁵⁷

Daha sonra elçilerini gönderen Memlûk Sultanı, Altın Orda Hanı'na, yaşananları geride bırakıp dostluk ilişkilerini tekrar canlandırma teklifinde bulunmuştur. Ama Canıbek Han'a bu teklifi cevaplamak nasip olmamıştır. Ağır hastalanan Canıbek Han, Tebriz'e hükümdarın vekili olarak oğlu Berdibek'i tayin edip Altın Orda'ya döndükten sonra vefat etmiştir.⁸⁵⁸ Canıbek Han vefat ettikten sonra Memlûk Devleti ile ilişkiler, uzun süre kesilmiştir. Nitekim ondan sonra Altın Orda'da 20 yıl boyunca devam eden iç çekişmeler olmuştur. Altın Orda'daki siyasi çalkantılar döneminde devletin, dış siyasetinde başka ülkelerle olan ilişkileri ikinci sıradaki mesele olup, bu ilişkilerin sonraya bırakıldığı bilinmektedir. Bu dönem iç çekişmelerden dolayı zayıflayan Altın

⁸⁵⁷ Makrizî, *Sülûk*, IV, s. 231-232; Remzî, I, s. 531.

⁸⁵⁸ Remzî, I, s. 532.

Orda devleti için Orta Doğu'daki büyük siyasete müdahale edecek ve Memlûk Devleti ile diplomatik ilişkiler kuracak bir zaman olmamıştır.⁸⁵⁹

Siyasi çalkantılar döneminde kesilen siyasi-diplomatik ilişkiler, Altın Orda tahtına Toktamış Han'ın geldiği dönemde devam etmiştir. Altın Orda ile Memlûk Devleti arasında 1384-1386 yıllarında birkaç elçilik heyeti gelip gitmiştir. Toktamış, bu dönemde Memlûk Sultanına Emir Timur'a karşı askeri ittifak kurma teklifinde bulunmuştur.⁸⁶⁰ Bu konuda her iki taraf ta başarılı olamamıştır.

Sonuç olarak, Altın Orda ve Memlûkler arasındaki siyasi-diplomatik ilişkiler her iki devletin de en büyük düşmanı olan İlhanlılara karşı ittifak kurmakla başlamış ve İlhanlılara karşı mücadelede din, motivasyon kaynağı olmuştur. Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki askeri ittifak, İlhanlıların İslamiyet'i kabul etmesine kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu durumdan din faktörünün iki devlet arasındaki münasebetlerde ne kadar önemli olduğunu anlamak mümkündür. Diplomatik ve ticari ilişkiler ise İlhanlı Devleti'nin dağılmasına rağmen kesilmemiş ve elçiler karşılıklı olarak gelip gitmişlerdir.

B- Altın Orda-Anadolu Selçukluları Münasebetlerinde Din

13. yüzyılın 20'li yıllarında Moğolların Batı seferleri sırasında Anadolu devletleri de büyük bir tehlike altında kalmıştır. 1235 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad, Moğol Hanı Ögedey'in yaptığı tabiiyet teklifini kabul etmiştir.⁸⁶¹ Fakat

⁸⁵⁹ Zakirov, s. 92.

⁸⁶⁰ Remzî, I, s. 557-559.

⁸⁶¹ El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali el-Ca'feri er-Rugadî İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser, Ankara, 1996, s. 448-451.

Moğollar Anadolu'yu tamamen kontrolleri altına almak istiyorlardı. 1241 yılında Moğolların Azerbaycan'daki komutanı olan Baycu Noyan, Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşadan faydalanarak Erzurum Şehrine saldırmış ve şehri ele geçirmiştir. Buna karşın dönemin Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev, Moğollara karşı komşularıyla ittifak kurmuş, ücretli askerlerden 80.000 kişilik bir ordu toplamıştır.⁸⁶² Fakat H. 13 Muharrem 641/ M. 3 Temmuz 1243'de Köseadağ'da olan savaşta Selçuklu ordusu mağlup olunca Moğolların Anadolu'daki hâkimiyeti sağlamlaştırmıştır.⁸⁶³ 1244'de Anadolu'daki Ermeniler ve Trabzon Rumları da artık Moğol hâkimiyetini kabul etmiştir.

Baycu Noyan, Cengiz Han soyundan değildi ve bu yüzden başta Selçuklu Devleti olmak üzere Moğol hâkimiyetini kabul eden Anadolu'daki devletler, bağlılık, yıllık vergi vb. konularda Cengiz Han'ın torunu Batu'ya bağlanmıştır. Bu durum 1256'da Batu Han'ın ölümüne kadar devam etmiş ve Güyük Han döneminde (1246-48) Cuçioğullarının Azerbaycan ve Anadolu topraklarında hakkının olup olmadığı tartışılmıştır. Bu durumun nedeni de Güyük Han ile Batu arasındaki siyasi anlaşmazlıklara dayanmaktadır. Güyük Han'ın Selçuklu tahtında Batu'nun desteklediği II. İzzeddin Keykâvus'un değil, IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın oturmasını istemesi de bununla alakalı olmalıdır.

1256 yılından sonra Deşt-i Kıpçak ile Anadolu arasındaki ilişkilerin, Altın Orda'daki taht bunalımı nedeniyle bir dönem kesildiğini görüyoruz. Batu'dan sonra, yerine Hristiyan olan büyük oğlu Sartak geçmiştir. Sartak, Altın Orda'yı fiilen yönetmeden 1257'de hayatını kaybetmiştir.⁸⁶⁴

⁸⁶² İbn Bîbî, s. 64

⁸⁶³ Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-ğaleb min tarihi Haleb*, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996, s. 515

⁸⁶⁴ Kafalı, *Altın Orda*, s. 54

Altın Orda Devleti'nde hâkimiyet 1257 yılında Müslüman olan Berke'nin eline geçtiğinde Anadolu ile Altın Orda arasındaki ilişkiler yeniden canlanmıştır. Mengü Han'ın emriyle Horasan ve Mezopotamya topraklarını ele geçiren Hülâgû, Anadolu ve Azerbaycan toprakları üzerinde Altın Orda hanlarının hakları kabul etmeyince Berke, ona karşı hareket etmeye başlamıştır. Moğolların kendi aralarında ortaya çıkan bu siyasi durum, Anadolu Selçuklu Devleti'ni doğrudan etkilemiştir. İlhanlılar bu tarihten sonra Anadolu topraklarındaki üstünlüğünü Selçuklu Devleti yıkılana kadar korumuştur. Ancak Berke, bu durumu kabul etmemiş ve Altın Orda taraftarlarına destek vermeyi sürdürmüştür.

1259 yılında Moğol Hanı Mengü'nün emriyle Selçuklu ülkesi ikiye bölünmüştür. Kızılırmak'ın batısından Bizans sınırına kadar olan bölgeler II. İzzeddin Keykâvus'a, Kızılırmak'ın doğusundan Azerbaycan sınırına kadar olan topraklar da IV. Kılıç Arslan'a bırakılmıştır.⁸⁶⁵

Bu dönemde Anadolu'da İlhanlıların tahakkümüne karşı mücadele eden ve çoğunluğunu Türkmenler oluşturduğu ve başta Ahiler olmak üzere, Ekberiler, Bektaşiler ve Kübreviler gibi dini zümreler vardı. Onlarla birlikte İlhanlı yanlısı Hristiyanlar ve bu iki gruba katılmayan Mevleviler de bulunmaktaydı.

Ahi ve Türkmenler bağımsızlıktan yanaydılar ve Selçuklu Sultanı'nın da İlhanlılara karşı mücadele etmesini istiyorlardı.⁸⁶⁶ Anadolu'da Selçuklu sosyo-ekonomik yapısında çok önemli bir yere sahip olan Ahi teşkilatının kuruluş amaçlarından birisi de ilmi, çeşitli sanat alanlarını uygulamaya koyarak Selçuklu toplumunu aydınlatmaktı. Ahiler bu amaçlarını gerçekleştirmek için Moğol istilâsına

⁸⁶⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 490.

⁸⁶⁶ Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya, 1991, s. 87-88

kadar fırsat bulabilmişlerdi. Ancak Köseadağ yenilgisi ve devamındaki bir yüzyıl boyunca Anadolu’da söz sahibi olan İlhanlı Devleti, Ahiler ve Türkmen çevreler üzerinde ağır bir siyasî ve fikrî baskı kurmuştur. Dahası, birçok Anadolu kentinde katliam yapmıştır. Bunun sonucunda Ahiler ve Türkmen çevreleri büyük topluluklar halinde sınır bölgelerine ve bir kısmı da Anadolu dışına göç etmek zorunda kalmıştır.⁸⁶⁷ O dönem Anadolu’dan Kırım’a göç edenlerden birisi olan Ahi Bıçakçı, 14. yüzyılda İbn Battûta seyahatnamesinde yer almıştır.⁸⁶⁸

Bu dönemde Hacı Bektaş Veli, halife ve müritlerine uç bölgelerine göç etmelerini söylerken Sadreddin Konevî de, insanları Anadolu’yu terk etmeye ögütlemiştir.⁸⁶⁹ Bu dönemde Anadolu’dan gidip Deşt-i Kıpçak’a yerleşenlerin, o bölgenin İslamlaşmasında büyük katkıları olmuştur. Onlardan birisi de daha önce bahsettiğimiz Sarı Saltık adlı tasavvuf şeyhidir.

Moğol karşıtı gruplardan biri de Kübreviye tarikatıdır. Daha Moğol istilasının ilk başlarında Harezm’de bu tarikatın kurucusu olan Necmeddin Kübrâ bu yolda şehit olmuştu. Moğollardan kaçan Kübreviler, Anadolu topraklarına gelmişlerdi. H. 618/ M.1221 yılında kalabalık bir mürit grubuyla Anadolu’ya gelen Kübrevî şeyhi Necmeddîn-i Dâye, telif ettiği eserlerinde daima Moğollara lanet okuyup beddua ederek ayet ve hadislerle çevresindekileri onlara karşı mücadele etmeye teşvik etmiştir.⁸⁷⁰

İlhanlılar başından itibaren Anadolu’daki Hristiyanlarla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Onlara Müslümanlardan daha çok güveniyorlardı. Bu sebeple de onları diğer unsurlara

⁸⁶⁷ Mikail Bayram, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya, 2003, s. 64.

⁸⁶⁸ İbn Battûta, s. 333

⁸⁶⁹ Bayram, *Türkiye Selçukluları*, s. 68.

⁸⁷⁰ Necmeddin-i Dâye, *Tasavvuf Yolu. Mirsâdü’l-İbâd mine’l-Mebde’ ile’l-Meâd*, çev.

Halil Baltacı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2013, s. 51-52

karşı istihbarat amaçlı kullanıyorlar ve Hristiyanlara bazı imtiyazlar tanıyorlardı. Anadolu Hristiyanları, İlhanlıların istila faaliyetleri için her türlü askeri, maddi yardımı sağlıyorlardı. Hristiyan olan Hülâgû'nun eşi Dokuz Hatun, Hristiyanlara daima saygı gösterip onları koruyup kollamış ve Hülâgû Han'ın Hristiyanların lehine kararlar almasında etkili olmuştur.⁸⁷¹

Mevleviler ise Moğollarla mücadele anlayışıyla değil, hoşgörü ve teslimiyet prensibiyle hareket etmişlerdir. Bu anlayışın temelinde Mevlevilere göre bir ülke, düşman tarafından istila edilirse, bunu Allah'ın takdiri olarak algılamak gerekirdi. Bu nedenle Mevleviler, Moğollara karşı düşmanlık duymamışlar ve onlardan pek rahatsız olmamışlardır.

İlhan Hülâgû'ya karşı II. İzzeddin Keykâvus, Altın Orda hükümdarı Berke ile birlikte Memlûk Sultanı Baybars'ın da desteğini almak istemiştir. Sultan II. İzzeddin Keykâvus bir yandan Baybars ile işbirliği yaparak diğer yandan da Anadolu'daki Türkmenleri etrafında toplamaya çalışmıştır. 1262 yılında İzzeddin Keykâvus, Mısır'a elçiler göndermiştir.⁸⁷² Baybars, yardım talebini kabul edip Şam ve Halep'ten asker göndereceğini bildirmiştir.⁸⁷³ Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un Baybars ile ittifak kurduğundan haberdar olan İlhanlılar hemen Konya'yı işgal etmişler.⁸⁷⁴ Baybars bu kadar kısa bir süre içinde yardım gönderemeyince II. İzzeddin Keykâvus, yakın adamlarıyla birlikte Bizans'a gitmeye mecbur kalmıştır. Orada II. İzzeddin Keykâvus eski dostu olan Bizans İmparatoru Mihael Paleologos tarafından çok iyi karşılanmıştır.

⁸⁷¹ Grigor Aknerli, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954, s. 38

⁸⁷² İbn Abdüzzahir, s. 125.

⁸⁷³ İbn Abdüzzahir, s. 127.

⁸⁷⁴ İbn Abdüzzahir, s. 128.

13. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Anadolu’da önemli siyasi gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Altın Orda hükümdarı Berke, İlhanlı Devleti ile Anadolu ve Kafkasya için sürekli mücadele etmek durumunda kaldığından Memlûk Sultanı Baybars ile ittifak cephesini oluşturmuştur. II. İzzeddin Keykâvus da bu cephenin bir üyesi olarak bu siyasi durumdan yararlanmaya çalışmıştır. Memlûk Sultanı Baybars bu nedenle 1263 yılında Altın Orda Devleti ile İzzeddin Keykâvus’un elçilerini aynı zamanda kabul etmiştir. Berke, Memlûk Sultanı Baybars’a kendisinin ve tebaasının İslam dinini benimsediğini, İlhanlı devletine karşı birlikte mücadele etmeleri gerektiğini bildiriyor; kendisinin kuzeyden, Baybars’ın da doğu Anadolu’dan Hülâgû’ye karşı taarruzda bulunmasını öneriyor ve II. İzzeddin Keykâvus’a da yardım edilmesini istiyordu.⁸⁷⁵ Dinin, bu ittifakın kurulmasında ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda ve Memlûk Devletli İlhanlılara karşı ortak harekâta girişmişlerdir ve böylece askeri-siyasi bir bloklaşma ortaya çıkmıştır. Bu iki devlet Bizans imparatoruna gönderdikleri elçiler aracılığı ile II. İzzeddin Keykâvus’a yardım edilmesini talep etmiştir.

Bizans imparatoru Mihael, İlhanlı hükümdarı Hülâgû’nun ağır baskısı nedeniyle oluşan bu ittifak cephesine karşı siyasetini değiştirmiştir. Durum, hiç beklenmediği bir anda II. İzzeddin Keykavus aleyhinde gelişmeye başlamıştır. İzzeddin Keykâvus ailesiyle birlikte Meriç ağzında Enez (Ainos) Kalesi’ne hapsedilmiştir. Orada, onlar ve İlhanlılara karşı siyasetleri ile tanınan Selçuklu beyleri Emîr-i âhur Uğurlu ve Ali Bahadır ağır muamelelere maruz kalmışlardır. İzzeddin Keykavus ve adamları, Ayasofya’ya götürülmüş ve orada Hristiyanlığı kabul etmeye zorlanmış, din değiştirmemekte direnen bazı kişilerin gözlerine mil çekilip öldürülmüştür.⁸⁷⁶

⁸⁷⁵ İbn Abdüzzahir, s. 171.

⁸⁷⁶ Erdoğan Merçil, “Bizans’da Selçuklu Hanedan Mensupları”, *XI Türk Tarih Kongresi (Bildiriler)* (5-9 Eylül 1990), TTK, Ankara, 1994, s. 718-719.

1264 yılında Altın Orda hükümdarı Berke'nin yanına gitmek üzere Bizans topraklarından geçen Memlûk elçileri Bizans İmparatoru tarafından tutuklanmış ve malları müsadere edilmiştir. Berke, Bizans'ta esir edilen Memlûk Sultanı'nın elçilerini ve İzzeddin Keykâvus'u kurtarmak için sefer düzenlemiştir. Böylece Hülâgû'nün etkisi ile Altın Orda ile Selçuklulara karşı düşmanca bir siyaset izlemeye başlayan Bizans'a gözdağı vermek istemiştir. Bizans topraklarına giren Altın Orda ordusu birçok yeri yağmalamış ve İzzeddin Keykavus ile yakınlarının tutuklu bulunduğu Ainos kalesini kuşatmıştır. Kaleyi savunanlar İzzeddin Keykavus'u ve yakınlarını Altın Ordalılara teslim ederek canlarını kurtarmışlardır. Altın Ordalılar İzzeddin Keykavus ve yakınlarını da alıp Kırım'a götürmüşlerdir.⁸⁷⁷

II. İzzeddin Keykâvus, Bizans esaretinden kurtuluşundan vefatına kadar Kırım'da Altın Orda himayesinde yaşadı. Berke Han, kızı Orbay Hatun'u İzzeddin Keykâvus ile evlendirdi. Kırım'da bulunduğu süre içinde ülkesine dönüp Selçuklu tahtını tekrar ele geçirme umudunu hiç kaybetmeyen II. İzzeddin Keykâvus bu hedefine ulaşamamış ve Altın Orda topraklarında, Kefe'de H. 677 / M.1278-1279 yılında vefat etmiştir.⁸⁷⁸

Berke Han'dan sonra Altın Orda tahtına Müslüman olmayan Mengü Temir çıkmıştır. Mengü Temir Han, eski Selçuklu sultanının oğlu Gıyâseddin Mes'ud'u üvey annesi Orbay Hatun ile evlendirmek istemiştir. Moğollarda normal olan bu evliliğe Mes'ud, şeriat kurallarına aykırı olduğu gerekçesi ile karşı çıkmıştır. Rükneddin Baybars'a göre Mes'ud, Kırım topraklarından bu nedenle kaçmak zorunda kalmıştır.⁸⁷⁹

1280'de Gıyâseddin Mes'ud Kırım'dan Anadolu'ya geçmiş ve İlhanlı hükümdarının onayını aldıktan sonra 1282 yılında Türkiye Selçuklu sultanı olmuştur. Bu tarihten sonra artık Selçukluların Altın Orda ile siyasî bağlarının tamamen koptuğu

⁸⁷⁷ Mufaddal, s. 123-125.

⁸⁷⁸ İbn Bîbî, s. 244

⁸⁷⁹ Rükneddin Baybars, s. s. 168.

anlaşılmaktadır. Anadolu topraklarında son Selçuklu sultanı olarak II. Mes'ud'un saltanatı 1308 yılına kadar devam etmiş ve sonrasında Selçuklu Devleti tamamen çökmüştür.

Sonuç olarak, Moğol istilasının Anadolu coğrafyasında yaşayan halklar üzerinde siyasi, ekonomik ve dini bakımdan büyük sonuçlar doğurduğu bellidir. Batıdaki istila edilen topraklarda Moğol Hanı'nın temsilcisi Batu idi. Batu döneminde Moğollar tarafından Anadolu Selçuklu Devleti'ne ağır siyasi ve ekonomik baskı uygulanmamış ve ılımlı din politikası yürütülmüştür. Anadolu'daki siyasi ve dini durum, İlhanlıların bölgeyi tam tahakküm altına almasından sonra değişmiştir.

Altın Orda Devleti'nin, Anadolu üzerinden Memlûk Devleti ile ekonomik, siyasi ve dini münasebetleri olmuştur ve Altın Orda'nın siyasi düşmanları olan İlhanlılar bu münasebetleri engellemiştir. İlhanlılara karşı Selçuklular, Müslüman yöneticilerle özellikle Altın Orda hükümdarı Berke ve Memlûk Sultanı Baybars ile ortak hareket etmiştir. Dolayısıyla burada din faktörü önemli rol oynamıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde siyasi otorite bunalımı yaşanırken siyasete dini zümreler karışmıştır. İlhanlı yanlısı dini zümreler, Anadolu'daki İlhanlı tahakkümüne her türlü dini, siyasi ve askeri desteği verirken, onlara karşı olanlar ise İlhanlı otoritesine muhalefet ederek Altın Orda'yı desteklemiştir. İlhanlılar, kendilerine muhalif olan zümrelere baskı politikası uygulamış; bu baskılar sonucunda muhalif dini zümreler Anadolu'dan göç etmek zorunda kalmıştır. Anadolu'dan göçerek Altın Orda topraklarından Kırım ve Deşt-i Kıpçak'a yerleşenler, o bölgelerin İslamlaşmasında büyük rol oynamışlardır.

C- Altın Orda-Timurlu Devletleri Münasebetlerinde Din

14. yüzyılın 50'li yıllarının sonlarında Çağatay Ulusu, merkezi iktidar çöküş dönemini yaşadı ve Çağatay Devleti'nin sınırlarında sürekli olarak birbirleriyle savaşan

gruplar vardı. Siyasi parçalanmanın, aynı zamanda kaçınılmaz olarak ekonominin önemli bir şekilde yıkımına yol açtığı açıktır. Bu sorun, Çağatay Ulusu'ndaki iktidarı ele geçirmek için Timur tarafından ustaca kullanılmıştır.

14. yüzyılın 70'li yıllarında Emir Timur, hem göçebe Moğol soylularını hem de Maverâünnehir'in yerleşik soylu çevrelerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Aslında, bu, onun gelecek başarılarının başlangıcı ve en önemli nedenlerinden biriydi. Emir Timur'un döneminde Çağatay Devleti'nde siyasi istikrar sağlam bir şekilde kurulmuş, dış tehdit ortadan kaldırılmış ve ticaret yollarının güvenliği sağlanmıştır. Maddi varlıkların büyük akışı, insan kitlelerinin akını, iç savaşların sona ermesi, bunların hepsi ülkenin gelişiminde katkıda bulunmuştur. Moğolların hâkimiyeti boyunca ilk kez Maverâünnehir, birleşik ve nispeten merkezi bir devlet haline gelmiştir.⁸⁸⁰

Çağatay Ulusunu güçlendiren Emir Timur, eskiden Çağatay Ulusu'na ait toprakları yeniden birleştirmeyi hayal ediyordu. Öte yandan Orda ilgili aynı hayalleri, tahta çıkışına yardım ettiği Toktamış Han da taşıyordu. Dolayısıyla daha sonra iki hükümdar arasındaki rekabet, husumete dönüşmeye başlamıştır.

İbn Hacer el-Askalânî, eserinde Hicri 773 (1374) olaylarından bahsederken Toktamış Han ve Emir Timur askerlerinin Semerkand ve Hocend şehirleri arasında bir yerde savaştıklarını, Emir Timur savaşı kaybedecekken ordusunda bulunan Bereke adlı velinin kerametiyle kurtulduğunu şu şekilde anlatmıştır: “*Leng (Timur-T.A.) yenilgiyi görünce onu tuttu ve o Toktamış Han'ın ordusuna bağırды ve onlar yenildiler.*”⁸⁸¹ Aynı olay İbn Arabşah'ın eserinde daha ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatılmaktadır:

⁸⁸⁰ Alsu Arslanova, “Vzaimootnoşenia Cuçidov s Çingizidami v Sredney Azii”, *İstoria Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah*, ed. M. Usmanov, R. Hakimov, Kazan, 2009, C. III, s. 534.

⁸⁸¹ İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-Umr*, I, s. 19.

“Timur askerleri kaybetmeye başlayınca Seyyid Bereke’ye onu kabul etti. Timur ona: “Ya, seyyidim. Ordum yenildi.” dedi. Seyyid ona “korkma” dedi. Sonra Seyyid atından indi, çakıl taşları aldı, atına geri oturdu ve düşmanlarına doğru üfledi ve “Yağı kaçdı” diye bağırdı. Timur da Necdli şeyhin ardından bağırdı... Askerler ineğin buzağına döndüğü gibi geri döndüler ve tekrar savaşımaya başladılar.”⁸⁸²

1383 yılında Toktamış Han, Çağatay Ulusu’yla her zaman tartışmalı olan Harezm’i Altın Orda’ya tekrar dâhil etmeyi başarmıştır. Nitekim 1361 yılından sonra Sufi sülalesinden olan Harezm valileri, Altın Orda hanlarının hâkimiyetini tanımamışlar kendilerini bağımsız yöneticiler ilan etmişlerdi. 1379 yılında ise Timur, bölgeyi işgal ederek Çağatay Ulusunu topraklarına katmıştı.⁸⁸³ Harezm, tekrar Altın Orda’ya dâhil edilirken Moğolistan’da savaşan Timur, Toktamış’ın bu hamlesine karşı o zaman bir şey yapamamıştır.

1385 kışında ise Toktamış Han, Altın Orda ordusuyla Güney Kafkasya’ya girmiştir. Emir Timur’un resmi tarihçisi Yezdî, Tebriz’i kuşatan Toktamış Han askerlerinin çoğunun kâfir olduğunu ve buna kaygılanan Timur’un, Müslümanları kurtarmak için savaşa hazırlandığını anlatmıştır.⁸⁸⁴ Aynı zamanda Timur’a karşı nefretiyle meşhur İbn Arabşah, Emir Timur ordusunun adeta putperestlerden, Mecusilerden, sihirbaz ve kâhinlerden oluştuğunu belirtmiştir.⁸⁸⁵

1387-1388 yıllarında Toktamış ve Timur askerleri arasında sık sık çatışmalar olmuştur. Toktamış Han ile Emir Timur arasındaki büyük savaş, 1391 yılının yaz aylarında gerçekleşmiştir. Yezdî’ye göre, kalabalık ordusuyla Toktamış Han’a karşı sefere çıkan Emir Timur, 6 Nisan 1391 yılında Uludağ (Kazakça Ulutau) denilen yere

⁸⁸² İbn Arabşah, s. 15.

⁸⁸³ Yezdî, s. 90.

⁸⁸⁴ Yezdî, s. 111.

⁸⁸⁵ İbn Arabşah, s. 237.

ulaşmıştır. Emir Timur orada bir anıt taş diktirmiştir.⁸⁸⁶ Bu anıt taş, 1935 yılında Kazakistanlı bilim adamı Kanış Satpaev tarafından bulunmuştur. Daha sonra onu, Rusya'nın Leningrad (şimdiki Sankt-Peterburg) şehrindeki Ermitaj Müzesi'ne araştırma için göndermişlerdir. Anıt taşta Emir Timur'un Toktamış Han'a karşı seferinin nedeni sadece "İslam için" olduğu zikredilmektedir.⁸⁸⁷ Ancak Timur gibi Toktamış Han da bir Müslümandı. Demek ki İslamiyet burada Timur tarafından Altın Orda'ya karşı seferi meşrulaştırmak amacıyla kullanılmıştır.

Emir Toktamış ile Timur askerleri Kunduzca nehri boyunda karşılaştılar.⁸⁸⁸ Emir Timur Toktamış Han ordusunun kalabalık olduğunu gördüğünde atından inerek dua etmiş ve Allah'tan zafer isteyerek yalvarmıştır. Aynı zamanda ulemadan Seyyid Bereke el-Necdî, Hoca Nizamüddin Yusuf ve Şeyh İsmail dizlerinin üzerine çökerek ve ellerini kaldırıp Emir Timur'un zaferi için dua etmişlerdir. Sonra Seyyid Bereke, Timur'un harekete geçmesini söyleyerek: "*İstediğin yere git, gerçekten kazanan sensin*" demiştir. Ordusu bozguna uğrayan Toktamış Han, İtil Nehri'ne kadar çekilmiş ve Emir Timur, askerleriyle onu takip ederek yol boyunca yerleşik yerleri tahrip etmiştir. Emir Timur'un ordusu yaptığı tahribattan sonra birçok ganimet elde ederek geri dönmüştür.⁸⁸⁹

Toktamış, muharebede yenilse de Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetini koruyabildi ve yeni bir savaş için hazırlandı. 1394 yılında ise Toktamış orduları Güney Kafkasya'da Şirvan bölgesini ele geçirdiler. Emir Timur, büyük bir ordu toplayarak Toktamış Han'a

⁸⁸⁶ Yezdî, s. 141.

⁸⁸⁷ Grigorev A.P., N.N. Telitsin, Frolova O.B, "Nadpis Timura 1391 g.", *Tyurkologičeskiy sbornik (TURCOLOGICA)*, Moskova, 2011, s.s. 109-129, S. 112, 127.

⁸⁸⁸ Yezdî, s. 147.

⁸⁸⁹ Yezdî, s. 148-149; Remzî, I, s. 572-573.

karşı sefere çıktı.⁸⁹⁰ Nisan 1395 yılında iki ordu Terek nehri boyunca karşılaştı ve üç gün boyunca savaştı.⁸⁹¹ Savaşın ilk iki günü Toktamış'ın ordusu büyük başarılar elde ediyordu ve neredeyse Timur, esir düşecekti. Savaşın üçüncü gününde Toktamış ordusunun sağ kanadının komutanı savaş alanını terk etti ve böylece savaşın kaybedilmesine yol açtı.⁸⁹² Savaşı kaybeden Toktamış, “Bulgar tarafındaki ormanlık bölgeye çekildi.”⁸⁹³ Ondan sonra Timur, Altın Orda şehirlerini sistematik bir şekilde yok etmeye başladı. Bunun hakkında Rus kronikleri, Timur'un “Tatar topraklarının tümünü” yakıp yıktığından bahsetmektedir.⁸⁹⁴ Saray, Macar, Hacı Tarhan, Azak, Ukek gibi diğer birçok şehir yerle yeksan edildi.⁸⁹⁵ 1 yıldan fazla bir sürede Timur ordusu Altın Orda şehirlerini yağmaladı ve halkını kılıçtan geçirdi. Buna rağmen Timur'a karşı direniş devam etti ve bundan dolayı Timur'un ordusu yoruldu ve zayıfladı. 1396 yılının baharında Timur, Altın Orda topraklarından çekildi ve Kafkasya üzerinden İran'a geçti.⁸⁹⁶

İbn Arabşah, Altın Ordalı Hafızuddin Muhammed el-Bezzâzî ve Alâeddin el-Buharî gibi birçok âlimin, “Timur'u, Cengiz kanunlarını İslâm şeriatından üstün tuttuğu

⁸⁹⁰ PSRL, VIII, s. 65; PSRL, XXV, s. 222.

⁸⁹¹ PSRL, *Patriarşaya ili nikonovskaya letopis*, Nauka, Moskova, 1965, C. XI-XII, s. 159; İbn Arabşah, s. 63, İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-Umr*, I, s. 495.

⁸⁹² İbn Arabşah, s. 63-64.

⁸⁹³ Yezdî, s. 199.

⁸⁹⁴ PSRL, *Pskovskiya i sofiyskiya letopisi*, Tip. Pratsa, Sankt-Peterburg, 1851, C. V, s. 247-248.

⁸⁹⁵ Yezdî, s. 204-205.

⁸⁹⁶ Yezdî, s. 208.

için tekfir ettiklerini” ifade etmiştir.⁸⁹⁷ Emir Timur’un tahribatı, halk hafızasında derin izler bırakmış, gönlünde derin yaralar açmıştır ki Deşt-i Kıpçak Türklerinin Emir Timur’un kişiliğine karşı menfi tutumu sonraki yüzyıllara kadar devam etmiştir. Hatta 19. yüzyılda yaşayan Tatar âlimi Şihabüddin Mercanî’nin eserlerinde bile bunu net bir şekilde görmek mümkündür.⁸⁹⁸

Emir Timur, Altın Orda topraklarından çekildiğinde yönetimi Emir Edige ve Timur Kutluğ Han’a bırakmıştır. 1400 yılına kadar, Edige, Timur’a bağlı olarak hareket etmiştir. Daha sonra Edige güçlendiğinde Timur ile arası bozulmuştur. Hatta Emir Timur, tekrar Toktamış ile bir ilişki kurarak Edige’ye karşı hareket etmek üzere anlaşmışlardır. 1405 yılında gerçekleşen Timur’un ölümü buna engel olmuştur. Timur’un varisleriyle Emir Edige, 1405’ten 1413’e kadar savaşmıştır.⁸⁹⁹ Anlaşmazlığın sebebi bir zamanlar Timur’un savaşarak aldığı Harezm topraklarıydı. Timurlular Harezm üzerindeki kontrolü, 1405-1406 yıllarında Emir Edige’nin yaptığı seferler sonucunda kaybetmiştir. Bu dönemde Edige, Timurlular arasında ortaya çıkan siyasi mücadelelerden yararlanmıştır. Timurlular bölgeyi, iç savaştan kurtulup dedelerinin mülklerinin bölünmesi konusunda anlaştıktan sonra 1412 yılında geri alabilmişlerdir.⁹⁰⁰ 1416 yılında Timurlular Emir Edige’ye karşı sefere hazırlanmışlardır. Bu dönemde Emir Edige, Toktamış oğullarına karşı mücadele ediyordu ve Altın Orda eski gücünü kaybediyordu. 1419 yılında Emir Edige ölünce ve Harezm geri alındıktan sonra Altın Orda’daki taht savaşları Timurluları ilgilendirmemiştir. Nitekim İran’da ve

⁸⁹⁷ İbn Arabşah, s. 220.

⁸⁹⁸ Mercanî, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr*, I, s. 115.

⁸⁹⁹ Yaroslav Pilipçuk, “Otnoşenia İdegeya s Timurom i Timurıdamı (Po Dannım Pismennıh İstoçnikov)”, *Zolotoordınskaya Tsivilizatsia*, Sayı 10, 2017, S. 298, s.s. 296-303.

⁹⁰⁰ Pilipçuk, “Otnoşenia İdegeya s Timurom” s. 301.

Moğolistan’da ortaya çıkan Timurlulara karşı isyanları bastırmak, onlar için daha önemli olmuştur.

D- Altın Orda-Osmanlı Devleti Münasebetlerinde Dinin Rolü

Osmanlı Devleti Anadolu’da kurulup Balkanlara kadar genişlemeye başladığında Altın Orda Devleti artık çöküş dönemini yaşıyordu. Bu dönemde Osmanlı dünya siyasetinde Altın Orda’nın yerini almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, kurulmadan önce Altın Orda, Bizans ve Balkanlar üzerine seferler yapar ve o coğrafyadaki devletlere hâkimiyetlerini kabul ettirirdi. Altın Orda’nın çöküş döneminde bu rolü artık Osmanlı Devleti üstlenmiştir.

Altın Orda Hanlarının mektuplarından, onların Osmanlı sultanlarına saygılı davrandığını ve onlarla iyi ilişkiler içinde olduğunu görüyoruz.⁹⁰¹ Bu dönemde her iki ülke de İslam ülkesiydi. Osmanlı’nın devlet ideolojisinin temelinde İslam tebliği ve gaza anlayışı yatmaktaydı. Siyasi rakipleri olan İlhanlılar’ın hâkimiyetindeki eski topraklarda Müslüman bir devlet olan Osmanlı’nın kurulması, Altın Orda’nın Osmanlılarla dostça ilişkiler kurmasına neden olmalıdır.

Osmanlı Devleti Anadolu’nun hâkimi haline geldiği bir dönemde (14. yüzyılın sonlarında) Altın Orda ile Osmanlı Devleti için ortak düşmanlar ortaya çıkmıştır. Gittikçe yaklaşan Timur tehlikesine karşı her iki devlet ortak hareket etmeleri gerektiğini anlamıştır.⁹⁰² O dönem Timur’a karşı cephe alanlar arasında Altın Orda Hanı Toktamış, Osmanlı Sultanı Bayezid, Memlûk Sultanı Berkuk, Sivas Emiri Ahmet

⁹⁰¹ Özyetgin, Kemaloğlu, 2017: 21-35

⁹⁰² Akdes Nimet Kurat, *IV–XVIII yüzyıllarında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi yayınları, Ankara, 1992, s. 51–57; İlnur Mirgaleev, *Politiçeskaya istoriya Zolotoy Ordı perioda pravleniya Toktamış-hana*, Alma-Lit., Kazan, 2003, s. 139

Burhaneddin, Kara Koyunlu Hükümdarı Kara Yusuf, Celayırlılar ve bazı Türkmen beyleri vardı.⁹⁰³ Bu cephede 1394 yılında anlaşmaların başladığı görülmektedir. Bu dönemde İlhanlılarla olan mücadelede olduğu gibi dini farklılık söz konusu değildi. Hatta Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile Timur, mektuplaşmalarında hangisinin daha iyi Müslüman olduğu hakkında münakaşa etmişlerdir.⁹⁰⁴

Timur, bu ittifak cephesinin oluşmasını engellemek için ilk önce Altın Orda'ya saldırmıştır. Çünkü bu cephenin kurulması için ilk çabayı Altın Orda Hanı Toktamış göstermiştir. 1395-1396 yıllarında yapılan Timur seferleri sonunda Toktamış ordusu mağlup olunca Timur'a karşı koalisyon da dağılmıştır. İbn Arabşah, bu dönemde Deşt-i Kıpçak'taki iç savaştan kaçan “*divana veya bir deftere kaydedilemeyecek kadar*” kalabalık bir grubun “Rum'a” sığındığını yani Anadolu topraklarına göç ettiklerini kaydetmiştir.⁹⁰⁵ Demek ki eskiden İlhanlı baskısından kaçanlar, Altın Orda topraklarına sığındıysa da bu dönemde olay tam tersine cereyan etmiştir. Altın Orda'dan sonra Timur, siyasi rakiplerini teker teker mağlup etmiştir. 1402 yılında Çubuk ovasında Osmanlı ordusu Timur'a karşı savaşı kaybetmiş ve neticede Anadolu'da taht kavgasıyla başlayan iç karışıklık 11 yıl devam etmiştir. İç savaşlar ve kaos zamanında eskiden müttefik olan iki devletin arasında ilişkiler bir dönem kesilmiştir.

1428 yılında Altın Orda'nın son hanlarından olan Uluğ Muhammed, Osmanlı Sultanı II. Murad'a elçilik heyetini göndermiştir. Uluğ Muhammed Han, Osmanlı Sultanı'na yazdığı mektubunda: “*Evvelki han ağalarımız ile sizin Rum vilâyeti yöneten atalarınız, ağalarınız ile karşılıklı elçi sözcü gönderip hediye selam alıp, ortak tüccarlar*

⁹⁰³ Mirgaleev, *Politiçeskaya istoriya*, s. 128-129

⁹⁰⁴ Abdurrahman Daş, “Ankara Savaşı Öncesi Timur İle Yıldırım Bayezid'in Mektuplaşmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, S. 145-147, s.s. 141-167.

⁹⁰⁵ İbn Arabşah, s. 65.

yürüyüp (seyahat edip) iyi gidiş gelişler yapar idik”⁹⁰⁶ diyerek geçmişteki Altın Orda-Osmanlı arasındaki iyi ilişkilerden bahsetmiştir.

Altın Orda ve Akdeniz ülkelerinde, Cenevizliler ve Venediklilerin ticari ilişkileri vardı. Bu ilişkilerin sağlandığı yol, 15. yüzyılda Osmanlıların Boğaz’ı ele geçirmeleriyle kapandı. Osmanlılara kadar Boğaz’ı kontrolü altında tutan Bizans, Altın Orda hanları için hiç bir zaman tehlike arz etmiyordu ve Akdeniz’e doğru kolayca geçit sağlanabiliyordu. Yeni sorunu, hanlar çözmeye çalışmıştır. Ancak siyasi istikrarsızlık bu durumu çözmek için bir strateji oluşturmaya engel olmuştur. Osmanlı Devleti bu dönemde sınırlarını genişleterek daha da ileri gitmiş ve Balkanlar’ı ele geçirmiştir. Nihai olarak Altın Orda’nın İtalyan cumhuriyetleriyle olan ticari bağları kesilmiş ve bu, ekonomik durumu daha da kötüleştirmiştir. Bu nedenle, Macar Kralı Sigismund, Celaladdin Han’a Osmanlılara karşı Bizans ile ittifak kurmayı önerdiğinde Celaleddin Han, bunu olumlu bir şekilde karşılamıştır.⁹⁰⁷ Altın Orda Hanı, Avrupa ülkelerinin bu tekliflerini kabul etse de Osmanlı Devleti’ne karşı mezkûr ittifakı hayata geçirdiğine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

15. yüzyıl, Altın Orda hanlığının bölünüş ve çöküşünü hazırlayan iç savaşlar, salgın hastalıklarla kıtlıkların ortaya çıktığı dönem olmuştur. Dolayısıyla Deşt-i Kıpçak’ta yetişen bazı ilim ve fikir adamları bu sebeplerden dolayı Kırım üzerinden Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Deşt-i Kıpçak’ın farklı ilim merkezlerinde tahsil gören âlimlerin, Osmanlı’da ilmin yüksek bir seviyeye ulaşmasında önemli etkileri olduğunu söyleyebiliriz. Onlardan birisi de Hafizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab b. Yusuf el-Harezmi el-Kerderî el-Bezzazî’dir (ö. H. 827/M. 1424). Bu Hanefi

⁹⁰⁶ Özyetgin, Kemaloğlu, s. 23

⁹⁰⁷ İlnur Mirgaleev, İlyas Kamalov, “K voprosu o vzaimootnoşeniyah Zolotoy Ordı s Osmanskoy imperiey”, *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, Sayı 1, Kazan, Mercani Enstitüsü, 2008, s. 91

âlimi ilk tahsilini Altın Orda'nın başkenti Saray'da yapmış, sonra Kırım ve Anadolu'ya gitmiştir. Anadolu'da Osmanlı'nın ilk Şeyhülislam'ı olan Molla Fenari ile tartışmaları olmuştur. Kaynaklarda Bezzazî'nin furu'da, Fenarî'nin usulde üstün olduğu kaydedilmiştir. Osmanlı ulemasından Muhyiddin el-Kafyeci ve Saduddin ibnu'l-Deyri ile görüşmeleri olmuştur. İbn Arabşah'ın eserinde Bezzazî'nin, Timur'un küfrüne fetva verdiği geçmektedir.⁹⁰⁸ Hayatının son günlerinde hacca gitmiş ve Mekke'de vefat etmiştir. Bize ulaşan eserlerinden biri *el-Fetava'l-Bezzaziye* (Asıl adı el-Camiu'l-veciz) dir. Bu eserinde İbnü'l-Bezzazî geçmiş Hanefî ulemanın verdiği fetvaları, muteber kaynaklardan muhtasar olarak derlemiş, aynı zamanda fetvalarla ilgili görüşlerini ifade etmiştir. Bezzazî'nin Seyyid Ahmed Kırımî ve Şerefüddin b. Kemal el-Kırımî adlı öğrenciler, Osmanlı'da meşhur âlimlerden olmuşlardır. Böylece Bezzazî, Orta Asya Hanefî geleneğinin Anadolu'ya taşınmasında ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Şeyhulislam Ebussuud Efendi'ye niçin önemli meseleleri ihtiva eden bir eser telif etmediği sorulduğunda “*Bezzazi varken böyle bir şeyden hayâ ederim*” diye yanıt vermiştir. Eserin telifi Hicri 812 (1409-1410) yılında bitmiştir.⁹⁰⁹

Altın Orda'daki siyasi istikrarsızlık beraberinde kültürel gelişimde sorunlar meydana getirmiştir. Neticesinde ülkede bir nevi facia yaşanmış ki Osmanlı Sultanı II. Mehmet (1451-1481) ile ünlü fakih, dil bilimcisi ve şair Seyyid Ahmed b. Abdullah Kırımî (ö. 1474) arasında yer alan diyalogun içeriği bu açıdan dikkat çekicidir. Kırımî, Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında Anadolu'ya gelmiş ve Merzifon medresesinde müderris olmuştur. İstanbul fethedildikten sonra Fatih Sultan Mehmet ile tanıştırılmıştır. Sultan, görüşmelerin birinde Seyyid Ahmed Kırımî'ye; “*Molla, Kırım mamur bir yer imiş. Orada pek çok âlim yetiştirmiş. Hatta şu sıralar altı yüz musannif varmış ve hep telifle meşgul olurlarmış. Bu gerçek midir?*” diye sormuştur. Molla Kırımî ise “*Evet*

⁹⁰⁸ İbn Arabşah, s. 220.

⁹⁰⁹ Özel, 1990:92

sultanım, doğrudur. Ben o devrin sonlarına yetiştim. Şimdi ne o mamurluktan ne de musanniflerden eser var.” şeklinde cevap verince Fatih bunun sebebini öğrenmek istemiştir. Kırımî bunun sebebini şöyle açıklamıştır: “Bir hain vezir ortaya çıktı. Ulemaya düşmanca davrandı, eziyet etti ve aralarına nifak düşürdü. Ulema arasında zamanla ihtilaf çıktı, dağılıp gittiler. Bu sebepten Kırım da harap oldu. Siz de bilirsiniz ki ilim ve marifet, mülkü mamur eder.”⁹¹⁰ Kırımî’den Osmanlı âlimi Yusuf b. Cüneyd et-Tokadi (Ahizade) ders almıştır. Kırımî İstanbul’da vefat etmiş ve mezarı da Fatih civarında Molla Kestel Mescidi yanındadır.⁹¹¹

Sonuç olarak, 15. yüzyılda Altın Orda Devleti çöküş dönemlerini yaşarken Osmanlı Devleti, Balkanları ve Bizans şehirlerini fethetmiştir. Dolayısıyla eskiden bu coğrafyaya seferler düzenleyen Altın Orda Devleti’nin yerini bu dönemde Osmanlı Devleti almıştır. Osmanlı Devleti’nin başarılarının nedeni ise her türlü etnik grubu bir araya toplayarak dinin birleştirici gücünden faydalandığı olmalıdır. Timur tehlikesi her iki devleti tehdit ettiğinde yöneticiler tarafından askeri ittifaklar kurulmaya çabalanmışsa da onun olumlu bir neticesi olmamıştır. Altın Orda’nın, son dönemlerinde Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerden daha çok sosyokültürel ilişkileri olmuştur.

III- ALTIN ORDA’NIN HİRİSTİYAN DÜNYASI İLE MÜNASEBETLERİNDE DİN

A- Katolik Avrupa ile Münasebetlerinde Din

Moğol istilasından kaynaklanan korku, Batı Avrupa’nın ıraklardaki devletlerine kadar yayılmış ve Avrupalı tarihçiler o dönemlerde eserlerinde Moğol işgaliyle ilgili

⁹¹⁰ İsmâmeddin Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *eş-Şakā’iku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâ’i’d-Devleti’l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yay. İstanbul, 2007, s. 94

⁹¹¹ Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Alimleri*, TDV yayınları, Ankara, 1990, s.100

bilgileri çeşitli şekillerde kaleme almışlardır. Orta Çağ İngiliz kronik yazarı Parisli Matthew, eserinde 1237 yılında Batu'nun Avrupa seferleri sırasında, , uzaktaki İngiltere kıyısında her sene yapılan ringa balığı ticaretinin, korku sebebiyle kesilip, Gothland ve Friesland tüccarlarının Yarmouth'a Moğolların saldırısından korktukları için gelmediklerini yazmıştır.⁹¹²

Hatta Batı Avrupa'nın bazı kralları, Moğol askerlerinin saldırılarını Tanrı'nın onlara gönderdiği bir ceza olarak algılamışlardır. Parisli Matthew, yazılarında şöyle demiştir:

*“Tanrı'nın gazabına uğradığında, kraliçe Blanche (Fransa kralının annesi-T.A.) bu haberi aldıktan sonra “Kral Louis, oğlum neredesin” diye bağırdı. Kral onun yanına yaklaşıp: “Anne, size ne oldu?” diye sordu. Kraliçe iç çekerek, gözünden akan yaşı silip, şöyle dedi: “Oğlum, şimdi ne yapacağız? Hepimiz, kutsal kilisede Tartarların elinden ölecek miyiz?”. Bu soruya kral canı sıkkın bir şekilde şöyle cevap verdi: “Tanrı bizi destekler. Yine de halkın söylemekte olduğu Tartarlar bize de ulaşırlarsa, bizim Tanrı'nın gazabına uğrayacağımız kesin. Onları yener miyiz, yenilir miyiz bilmiyorum ama yaşayan insanın eninde sonunda öleceği gerçektir” diyerek herkese ölümü hatırlatmıştır. Onun bu sözleri sadece Fransız soylularının değil sıradan halkın da korkusunu hafifletmeye yardımcı olmuştur”.*⁹¹³

Moğolların 1241 yılında Legnica ve Şayo Nehri kıyısında yaptıkları amansız savaşlardan sonra Avrupa'da korkunun hâkim olması çok normaldir. Moğolların saldırılarıyla ilgili bilgiler Batı Avrupa devletlerine erken ulaşsa da onların Moğollara karşı durabilecek hazırlıkları yoktu. Bu konuda fikir beyan eden Batı Avrupalı tarihçi Igor de Rachewiltz'in dediği gibi, 13. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilasına Avrupa'ya büyük bir tehlike yaratmıştır. Avrupa'da onlara karşı durabilecek, askerî olarak

⁹¹² Matthew Paris, I, s. 131.

⁹¹³ Matthew Paris, I, s. 340-341.

donanımlı ve yeterli bir kuvvete sahip ve konargöçer halkın ordusuna karşı savaşılabilecek bir kilise ya da herhangi bir Avrupalı millet yoktu.⁹¹⁴

Lev Gumilev'e göre, Kutsal Roma İmparatoru II. Friedrich, Batu ile gizli olarak ilişki kurmuştur. Batu, II. Friedrich'e o dönemdeki geleneğe uygun olarak kendisine tabi olması yönünde bir mektup göndermiş ve bunu yerine getirmesi halinde birbirlerine savaş açmayacakları konusunda anlaşmışlardır. Gizli anlaşmalar neticesinde Moğollar Macaristan'ı işgal ettiğinde, II. Friedrich, Lombardiya'ya sahip olmuştur. Bu durum Papa IV. Innocentius'ın Lyon'a kaçıp, imparatoru lanetlemesine yol açmıştır. Böylece Batı Avrupa'nın Katolik yöneticileri, Moğollara karşı koalisyon oluşturmak şöyle dursun, aralarında birliği dahi sağlayamamışlardır.⁹¹⁵

Batu'nun yönettiği Moğol ordusu, 1242 yılında Adriyatik Denizi'ne kadar ulaşmış Ögedey Han'ın ölüm haberini aldıktan sonra Merkezi Avrupa'yı bırakıp doğuya dönmelerine rağmen Avrupa devletlerinde Moğol yayılmasının tehlikesi azalmamıştır. Papa ile Avrupa krallarının korkularının sebebi de vardı. Zira yeni Moğol Hanı Güyük 11 Kasım 1246 yılında Papa IV. Innocentius'e tehditlerle dolu mektup göndermiştir.⁹¹⁶ Plano Carpini, eğer Güyük Han'ın emrini Papa ve Batı'daki Katolik krallar yerine getirmezse, Moğolların onlara karşı sefere çıkma niyetinde olduklarını belirtmiştir.⁹¹⁷

13. yüzyılın 40'lı yıllarında Katolik Kilisesi ile Batı Avrupa kralları, Doğu'ya özel amaçla elçiler göndermeye başlamışlardır. Moğollarla diplomatik ilişkiler kurmada Papa IV. Innocentius ile Fransız kralı IX. Luis çok çaba sarf etmişlerdir. İlk gönderilen elçilerin amacı Moğolların tekrar saldırıp saldırmayacağını öğrenmek ve Moğol

⁹¹⁴ Igor de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford University Press, Stanford, 1971, s. 14.

⁹¹⁵ Lev Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Yeksno, Moskova, 2007, s. 538.

⁹¹⁶ Carpini, s. 22.

⁹¹⁷ Carpini, s. 94.

İmparatorluğu'nun askerî potansiyeli, siyasi ve ekonomik durumu ile ilgili bilgiler toplamak olmuştur. Elçi gönderiminin bundan başka amaçları arasında Hristiyan dinini yaymak, Moğolları, siyasi açıdan Müslümanlara karşı planlarında kullanmak da yer almıştır.

1245 yılında Papa IV. İnnocentius'un Moğollara gönderdiği başlarında rahip Plano Carpini'nin bulunduğu ilk elçiler 16 Nisan 1245 tarihinde başlayan seyahatlerini 1247 yılının sonbaharına kadarki iki buçuk yıl içerisinde tamamlamışlardır. Bu gönderilen elçilerin yukarıda bahsedildiği gibi iki görevi olmuştur: istihbaratçılık ve misyonerlik. İkinci görevden dolayı elçilerin tamamı Fransisken tarikatının propaganda işinde öne çıkan rahiplerinden oluşmuştur. Bu misyonun başkanı Plano Carpini, Fransisken tarikatının kurucusu Aziz Assisili Francesco'nun arkadaşıydı. Papa IV. İnnocentius'un Moğol Hanı'na gönderdiği mühürlü belgesini taşıyan elçiler arasında Fransisken tarikatının rahiplerinden Polonyalı Benedict ve Bohemyalı Stefan da olmuştur. Plano Carpini önce Batu'nun sarayına varmıştır. Batu'ya elçilerin ziyaretinin amacını açıklamış ve Batu'nun sarayı ile ilgili önemli bilgiler kaydetmiştir.⁹¹⁸ Batu Papa IV. İnnocentius'un gönderdiği mektubu almayıp Plano Carpini'yi Karakurum'a göndermiştir. Oraya gittiğinde ise Güyük'ün tahta çıkış merasimine denk gelmiştir. Güyük Han'ın sarayında dört ay kaldıktan sonra Plano Carpini önce Kiev'e, sonra Lion'a geri dönmüştür. O, burada Papa IV. İnnocentius'e Güyük Han'ın cevabını ve seyahatle ilgili raporunu sunmuştur. Plano Carpini, elçilik ziyaretiyle, ona verilen görevlerin sadece birincisini yerine getirmiştir. O, Moğolların siyasi ve ekonomik durumu, askerî potansiyelleri ile savunması ve savaş taktiği hakkında bilgiler getirmiştir.

Fransiskenler tarikatının elçilerinin Asya'dan getirdikleri bilgilerini çağdaşları tarihi vesika olarak kabul etmişlerdir. 1247 yılındaki Fransiskenlerin misyonuna

⁹¹⁸ Carpini, s. 110-111.

katılanların getirdikleri bilgiler, dinin üstünlük kurduğu Batı dünyasının o zamana kadar tanımadığı bir halk olan Moğollarla ilgili sorularını cevaplayan tarihi malumatlar olmuştur. Onların getirdikleri bilgiler, Parisli Matthew'ın Asya halklarını anlatan eserinde kaydettiklerinden oldukça farklıdır. Fransiskanlar, ilk defa Avrupa'da Moğollarla ilgili yeni bilgiler aktarmış ve onları farklı bir şekilde anlatmışlardır.

Plano Carpini'nin başında bulunduğu elçilik ziyaretinden birkaç yıl sonra Moğollara, Fransız kralı IX. Luis'in görevlendirmesiyle özel bir diplomatik amaçla Altıncı Haçlı Seferlerine katılan, yüksek eğitilmiş rahip Ruysbroeckli Willem gitmiştir. Bu ziyaretin daha önceki elçilik ziyaretinden farkı o zamanki amaçlara ek olarak Moğollarla Haçlıların Müslümanlara karşı birlik kurma olanağını öğrenme görevinin verilmiş olmasıdır.⁹¹⁹ Muhtemelen 1248 yılında Fransa Kralı IX. Luis'in önderliğindeki haçlı ordusunun Müslümanlara yenilmesi, Müslüman devletlerinin sebatla savaşmaları ve başkaca nedenler Kral IX. Luis'i savaşta kazanabilmek için yeni olanaklar aramaya ve Moğollarla işbirliği yapmaya mecbur bırakmıştır.

1253 yılının Mayıs ayında Konstantinopolis'ten Kırım'a doğru yola çıkan Ruysbroeckli Willem önce Sartak'ın, sonra Batu'nun sarayında bulunmuştur. Batu bu sefer de elçileri, misyonlarından dolayı Mengü Han'a göndermiştir. Ruysbroeckli Willem, Mengü Han'ın yönettiği Karakurum'a doğru yola çıkmıştır. Bu elçiler de Moğol Devleti'nin Hanıyla görüşüp, değerli bilgiler toplamışlardır. Ruysbroeckli Willem, Plano Carpini'ye nazaran oldukça fazla bilgi aktarmış ve eserinde Moğollarla ilgili pek çok şey anlatmıştır. Plano Carpini'nin başında bulunduğu elçiler, Avrupa'ya 1247 yılında, Ruysbroeckli Willem'in öncülüğündeki elçilerin ikinci heyeti ise 1254 yılında Avrupa'ya dönmüşlerdir. Plano Carpini ile Ruysbroeckli Willem'in Doğu seyahatleri Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırmıştır. Bununla birlikte onların seyahatleriyle ilgili raporları, Batı Avrupalıların acı gerçeği görmelerini sağlamıştır. İki

⁹¹⁹ Ruysbroeckli, s. 181-182.

gezginin de vardıkları sonuç aynı olmuştur: Moğollar Hristiyan değil, Katolik Avrupa için dost da kardeş de değil, aksine kâfirdirler ve düşmandırlar. İşte, bu sonuç Papa'nın bundan sonraki yüzyıllardaki Doğu Hristiyanlarıyla ilgili davranışlarına yön vermiştir.

Plano Carpini ile Ruysbroeckli Willem'in Doğu seyahatleri çeşitli yasal statüye sahip olmuştur. Plano Caprini resmî diplomat olarak giderek “Tatar kralı ile halkına” Papa IV. İnnocentius'un mektubunu götürmüştür. Ruysbroeckli Willem kendisini ise Kral IX. Luis'in elçisi olarak görmemiştir. Kral'ın Sartak'a yazdığı mektubunu götürmekle birlikte kendisini sadece misyoner olarak göstermeye çalışmıştır.⁹²⁰ Bu tür farklılıklarına rağmen iki heyet de ortak özelliklere sahip olmuştur: birincisi istihbaratçılık, ikincisi diplomatik ve üçüncüsü ise dinî boyutudur. Her iki heyet de öncelikli görevlerini yerine getirmişlerdir.

Plano Carpini'nin, Güyük Han'ın Avrupa'ya sefer düzenleme ihtimalinin olduğunu belirttiği mektup, ilk başlarda Katolik Dünyasını korkutmuşsa da, Ruysbroeckli Willem'in, Moğolların Müslümanlarla savaşmaya hazırlanmakta olduğu yönünde verdiği bilgi onları epey sevindirmiştir. Batılı araştırmacılara göre, hem Plano Carpini hem de Ruysbroeckli Willem diplomatik olarak Doğu hükümdarlarıyla eşit seviyede devletlerarası bir ilişki kurmayı başaramamışlardır. Buna rağmen iki heyet de Batı Avrupa ile Asya arasında siyasi, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkilerin oluşmaya başlamasına ve gelişmesine öncülük etmiştir.⁹²¹

XIII. yüzyılın 50'li yıllarının sonlarına doğru Moğolların Avrupa'ya yeni seferleri başlamıştır. 1241 yılında Avrupa'ya düzenlenen bu saldırının özelliği, bu kez savaşı gerçekleştirenin Moğol Hanı değil, Altın Orda'nın dış siyasetini bağımsız olarak yürütenin Berke olmasıdır. Burada Berke, Mengü Han'ın vefatından yararlanarak Avrupa'daki etkisini güçlendirmeye çalışmışa benziyor. 1259 yılında Berke Han

⁹²⁰ Ruysbroeckli, s. 236.

⁹²¹ De Rachewiltz, s. 40.

Macaristan Kralı IV. Bela'ya kendisiyle müttefik olmasını söyleyen bir mektup göndermiştir. Aksi takdirde onu, krallığına savaş açacağını söyleyerek uyarmıştır. Kral IV. Bela 13. yüzyılın 50-60'lı yıllarında Çek kralı II. Ottokar'la savaşp birkaç defa büyük yenilgiye uğramıştır. Böylesine zor bir durumda bulunan kral, Berke'nin teklifini kabul etmeye hazırdı. Ancak Papa IV. Alexander'in siyasi alandaki etkisi ve Doğu'daki düşmanlarına karşı yardım edeceği sözünden dolayı Macar Kralı IV. Bela, Berke ile işbirliği yapmaktan vazgeçmiştir. Fakat Berke Han Macaristan'a ordusunu gönderme işini Moğollar arasındaki iç savaşların başlamasından dolayı gerçekleştirememiştir.⁹²²

İngiliz tarihçisi Peter Jackson eserinde Berke'nin Fransa Kralı IX. Luis'e kendisine tabi olması için mektup gönderdiğinden bahsetmiştir. Jackson, IX. Luis'in, 1261 yılının Mayıs ayında vefat eden Papa IV. Alexander'a gönderdiği elçilerine verdiği mektubun ayrıntılı bilgilerine dayanarak, Berke'nin, Kral IX. Luis'e “eğer Moğolların hâkimiyetini kabul etmezse Fransa'yı istila edeceğini söyleyerek kendisine tabi olmasını talep ettiğini” anlatmıştır. Ayrıca araştırmacı bu mektubun Berke'den geldiğini kesin olarak belirtmiştir.⁹²³

Böylece XIII. yüzyılın 50'li yıllarının sonlarına doğru Avrupa'nın içlerine doğru büyük seferler düzenlemek için hazırlıklar başlamış olsa da Berke'nin hedeflediği bu plan gerçekleşmemiştir. Moğol İmparatorluğundaki Kubilay ve Arık Boğa arasındaki mücadele neticesinde Berke-Arık Boğa ve Kubilay-Hülâgû koalisyonunun oluşması ve Altın Orda'nın güneyde İlhanlı yönetimindeki Azerbaycan ve Kafkaslarda sürekli savaşması, Avrupa seferinin gerçekleşmesini engellemiştir.

1262 yılında Macar Kralı IV. Bela'nın oğlu ve onunla eşit yönetici olan V. İstvan Berke ile barış anlaşması yapmayı başarmıştır. Berke bu dönemde ordusunun büyük bir kısmını İlhanlılarla savaşa yönlendirdiği için Batı sınırlarında herhangi bir sorunun

⁹²² Jackson, s. 123-124; Poçekaev, *Tsari ordinskie*, s. 31;

⁹²³ Jackson, s. 123.

çıkmasını istememiştir. 1264 yılında Hülâgû ile aralarındaki savaşlar biraz durulduğu zaman Berke tekrar IV. Bela'ya yönelmiştir. Fakat IV. Bela yine Papa'nın etkisiyle Altın Orda hükümdarının teklifini yerine getirmekten vazgeçmiştir.⁹²⁴ Bunun neticesinde Macaristan, bir süre Altın Orda askeri saldırılarının hedefine dönüşmüştür.

Katolik Dünyası, 13. yüzyılın 60'lı yıllarının başlarına doğru Altın Orda'nın güney sınırlarındaki Kafkas toprakları için Hülâgû sülalesiyle savaşmasından dolayı biraz huzur bulmuş gibiydi. Altın Orda'nın Moğol İmparatorluğundan bağımsız hareket etmesi ve Batu Han'ın Büyük Han'dan bağımsız olarak dış siyaset yürütmesi, İlhanlı Devletiyle savaşmakta olmalarına rağmen Altın Orda'nın dış siyasetinde Avrupa devletleri hedefte olmaya devam etmiştir. Macaristan gibi diğer Avrupa devletleri de, özellikle Polonya ile Litvanya Devletleri, Berke'den Özbek Han'a kadar Altın Orda askerlerinin saldırılarının hedefi olmuştur. Bununla birlikte Papa IV. İnnocentius, Doğu Avrupa halklarına ve Moğol-Tatarlara karşı haçlı seferlerine çıkma çağrısında bulunmuştur. Katolik Kilisesi Moğollara karşı sefere çıkmayı istese de, genel olarak bu konuda Avrupa devletlerinden herhangi bir destek görmemiştir ve bundan dolayı Papa'nın bu bölgelerle ilgili siyaseti gerçekleşmemiştir.

Altın Orda'nın Katolik Avrupa'ya seferlerinin ikinci dalgası Nogay'ın hâkimiyeti dönemine (XIII. yüzyılın 80'li yılları) denk gelmektedir. O, Moğolların etki alanını batıya doğru yaymaya ve genişletmeye karar vermiştir. Bu askeri yayılım Töle Boğa Han ile birlikte gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Altın Orda ordusu, tarihte iki defa Avrupa'ya büyük sefer düzenlemiştir. Birincisi 1241 yılında Batu'nun düzenlediği seferler, ikincisi ise 1285-1287 yılları arasındaki Nogay ile Töle Boğa'nın seferleridir.

Altın Orda'nın iki meşhur devlet adamı Beklerbek Nogay ile Altın Orda'nın gelecekteki hanı Töle Boğa (Latince kaynaklarda - Teleboga) Avrupa devletlerine karşı

⁹²⁴ Roman Hautala, "Ot Batu do Canibeka: Voennie konfliktı Ulusa Cuçi s Polşey i Vengriey", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, 2016, Sayı 2, S. 298, s.s 272-313.

büyük seferler düzenlemişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak Rükneddin Baybars şunları nakletmiştir:

“O yıl (Hicri 686/M. 1287-88- T. A.) Töle Boğa, amcası Tuda Mengü ile birlikte ülkeyi yönetmeye başladı ve bu dönemde sefere hazırlanıp, kralın ülkesini bozguna uğratıp, yağmalamak amacıyla askerleriyle birlikte akınlar düzenledi. O, Nogay’ı da gönderip, ona, askerleriyle birlikte krala beraber saldırma emri verdi. Nogay, idaresindeki tümenleriyle (on binlerce asker-T.A.) yola çıktı. Onlar anlaştıkları yerde buluşup saldırılarını başlattılar ve o civarın hepsini yağmaladılar...”⁹²⁵

Nogay ile Töle Boğa’nın Macaristan ve Polonya seferleri Rus kroniklerinde de kaydedilmiştir. İpatiev kroniğinin sunduğu bilgilere göre, 1282 yılının yazında Nogay ile Töle Boğa, kalabalık bir orduyla Macaristan’a sefer düzenleyip, birlikte Rus knezlerinin de bu sefere katılmalarını emretmiştir. Böylece bu sefere Rus knezleri Mstislav, Volodimer ve Yuri Lvoviç katılmıştır.⁹²⁶ İpatiev kroniğinde 1283 yılında Töle Boğa ile Nogay’ın Polonya’ya düzenledikleri bir sonraki seferleri de anlatılmıştır. Bu bilgilerde, onların Krakov ve Sandomir seferleri kaydedilmiş, seferden sonra Nogay’ın kendi yoluyla, Töle Boğa’nın da kendi yoluyla geri döndükleri aktarılmıştır.⁹²⁷

Töle Boğa ile Nogay’ın, yani Tatarların ordusu ve onlarla sefere katılan Ruslar, Lyublin ve Mazoviya’ya, daha sonra Sandomir’e varırlar. Ardından Krakov’a doğru hareket edip yol üzerindeki pek çok Katolik tapınağı, manastırı ve kaleyi yağmalamışlardır. 1287 yılının yazında Altın Orda ordusu, büyük ganimetler elde edip geri dönmüştür. Moğollar, dönüşte Rus topraklarından geçmelerine rağmen, Ruslar kendilerine yardım ettikleri için topraklarına dokunmamışlardır.⁹²⁸

⁹²⁵ Rükneddin Baybars, s. 260.

⁹²⁶ PSRL, II, st. 888.

⁹²⁷ PSRL, II, st. 891-895.

⁹²⁸ PSRL, II, st. 897-898.

Töle Boğa Han ile Nogay'ın Macaristan ve Polonya seferleriyle ilgili olarak kaleme alınan Arapça kaynaklarla Rus kroniklerinde geçen bilgiler karşılaştırıldığında, Arapça kaynaklarda olayların sadece bir tarihte, yani aynı yıl içinde yapıldığı söylenmiştir. Rus kroniklerinde ise olaylar farklı anlatılmaktadır. Yani ilk yıl Macaristan'a, sonraki yıl ise Polonya'ya sefer düzenlendiği aktarılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Rus şarkiyatçısı Nikolay Veselovskiy (1848-1918), Nogay ile Töle Boğa'nın seferlerinin Arap kaynaklarında gösterilen tarihinin Macaristan ve Polonya kroniklerinde gösterilen tarihle örtüştüğünü söylemiştir. Veselovskiy, Altın Orda ordusunun Macaristan ve Polonya'ya düzenlediği akınların, aynı yıl içerisinde ve aynı sefer sırasında yapıldığını ileri sürmüştür.⁹²⁹ Polonya kaynaklarında anlatıldığı gibi, Töle Boğa ile Nogay Macaristan ve Polonya seferleri sırasında birçok bölgeyi yağmalamışlar, Avrupa'nın içlerine doğru girmişler, büyük ganimet elde etseler de seferin sonunda başarısızlığa uğramışlardır. Töle Boğa'nın başında bulunduğu askerî birlik dönüş yolunda fırtınaya yakalanmıştır. Nogay'ın öncülüğündeki askerler güvenli bir yere sığınabilmişlerdir. Töle-Buğa'nın başını çektiği ordu ise dışarıda kalıp yağışa ve soğuk ayaza yakalanmıştır. Hatta hayatta kalabilmek için atlarını, köpeklerini ve ölen arkadaşlarının etlerini yemeye mecbur olmuşlardır. Böylece Karpatları geçtikleri zaman Töle Boğa ordusunun sadece küçük birlikleri hayatta kalmıştır.⁹³⁰ Bu olayı, Mısırlı müellif en-Nüveyri'nin verdiği bilgiler de doğrulamaktadır. Onun kaydettiklerine göre, Nogay ile Töle Boğa, planladıkları gibi Krakov'a yağmacılık baskınları düzenleyip geri dönmüşlerdir. Dönüş yolunda kalın kar yağıp soğuk ayazın şiddeti artmıştır. Nogay idaresindeki askerlerle birlikte Töle Boğa'dan ayrılıp, kışlağına sağ salim ulaşmıştır. Töle Boğa ise dönüşte yolu kaybetmiş ve askerlerinin çoğu ayaza yakalanmıştır.

⁹²⁹ Nikolay Veselovskiy, *Han iz temnikov Zolotoy Ordı. Nogay i ego vremya*, Rossiyskaya Gosudarstvennaya Akademiçeskaya tipografiya, Petrograd, 1922, s. 37.

⁹³⁰ Rükneddin Baybars, s. 260; Jackson, s. 207.

Durumları o kadar kötüleşmiştir ki, yük taşıyan hayvanları, avcı köpekleri ve hatta açlıktan ölen insanların etlerini yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardır. Töle Boğa, bunları, Nogay'ın planladığından şüphelenmiş ve hepsini onun yaptığını düşünmüştür.⁹³¹

Altın Orda içindeki iç savaşlar döneminde Töle Boğa ile Nogay (1290-91) ya da Nogay ile Tokta (1298-99) arasındaki çekişmeler sırasında Katolik Dünyası bir süre Altın Orda'nın saldırılarından kurtulmuştur. Bununla birlikte Altın Orda'nın iç sorunlarının çözüldüğü zamanlarda Avrupa'ya sürekli olarak seferler düzenlenmeye devam edilmiştir. Genellikle kış mevsimlerinde, Altın Orda askeri birlikleri Macar topraklarına güneyden saldırırlardı.⁹³² Güneyden yapılan bu saldırılar, Nogay'ın Bulgaristan'ı ya da Sırbistan'ı Macaristan'a karşı askerî üs olarak kullandığını gösterir.

Altın Orda askerleri, 1293 yılında Polonya'ya yine bir sefer düzenlemiş ve Polonya kralının Bohemya ile savaşını lehlerine kullanarak Sandomir şehrini yakıp yıkmışlardır. 1305 yılında ise Altın Ordalılar tarafından Leles ilçesine (günümüzde Slovakya toprakları) saldırılar yapılmıştır. Bu anlatılanlardan sonra tarihî kaynaklarda Moğolların Katoliklere karşı seferleriyle ilgili bilgiye rastlanmamaktadır.⁹³³

Batı Avrupa ile Altın Orda arasındaki barışçıl diplomatik ilişkiler Özbek Han (1313-1341) döneminde gerçekleşmiştir. Özbek Han'ın, İslamiyet'i devlet dini olarak ilan etmesi Katolik Avrupa ile ilişkilerini etkilememiştir. 13 Temmuz 1338 yılında Papa XXII. İoann, Özbek Han'a yazdığı mektubunda Katolik misyonunu saygıyla karşıladığı için ona minnettarlığını bildirmiştir. 1339 yılında ise Özbek Han, Papa XII. Benoit'in elçisi Fransisken Jean de Marignolli'yi kabul etmiştir. O, Çağatay Ulusu'na ve Pekin yolculuğuna çıkmadan önce özel olarak uğrayıp, Özbek Han'a çok güzel bir savaş atı

⁹³¹ Nüveyrî, XXVII, s. 248.

⁹³² Jackson, s. 205.

⁹³³ Jackson, s. 206.

hediye etmiştir.⁹³⁴ Özbek Han, Cenevizli ve Venedikli tüccarların Kefe'nin surlarını ve ambarlarını yeniden inşa etmelerine ve oraya yerleşmelerine müsaade etmiştir. Daha sonra İtalyanlar burada kendi ticaret kolonilerini kurmuştur.⁹³⁵

Özbek Han'dan sonra yerine oğlu Canıbek geçtiğinde (1340-1357) eskiden İtalyan cumhuriyetlerine verilen imtiyazları devam ettirmiştir. Ancak 1343 yılında Tana'da İtalyanlar ile yerli halk arasında bir kavga çıkmış ve bu sebeple İtalyanlar Tana'dan çıkarılmıştır. Daha sonra Canıbek Han, ordusuyla 1343 ve 1345 yıllarında Kefe Şehrini iki defa kuşatmıştır. Ceneviz kolonisi çok direniş gösterdiğinden han, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Neticede 1347 yılında Canıbek, Tana'da İtalyan kolonisinin yeniden kurulmasına izin vermiştir.⁹³⁶

1356 yılında Polonya Kralı III. Kazimir Tatarlarla anlaşmıştır. Kral Tatar, yöneticilerine ordularıyla gelmeleri için para ödemiştir. Bu haber Teutonik şövalyelerini çok korkutmuş ve hemen Papa'ya, Tatarların Polonya kralının askeri seferlerine olası katılımı hakkında bilgi vermişlerdir. Papa, Polonya kralının bu eyleminin kabul edilemeyeceğini söyleyerek uyarmıştır.⁹³⁷

1358 yılında Litvanyalı knezler, Kutsal Roma İmparatoru IV. Karl'ın elçilerine, Almanlar tarafından işgal edilen Litvanya topraklarını geri vermelerini ve Litvanya sınırlarını Tatarlardan korumak için Podolya'ya Teutonik şövalyelerini yeniden yerleştirmelerini önermiştir. Karşılığında Litvanyalıların Katolikliği kabul edeceklerini söylemiştir. Teutonik şövalyeleri, 1399 yılında Litvanyalılarla Polonyalılara yardım

⁹³⁴ Grousset, s. 382.

⁹³⁵ Grousset, s. 382.

⁹³⁶ Grousset, s. 383.

⁹³⁷ Yaroslav Pilipçuk, "Otnoşeniya Svyaşennoy Rimskoy İmperii i Papskoy Oblasti s Zolotoy Ordoy", *Zolotaya Orda: istoriya i kulturnoe nasledie: sbornik nauçnih materialov*, Ed. A. K. Kuşkumbaev, BG-PRINT, Astana, 2015, s. 32.

etmek için gelseler de az sayıda olan Altın Orda birliklerine yenilmişlerdir. Ancak, Papa, Polonyalıları desteklemeyi bırakmamıştır. Nitekim Papa IX. Bonifacius, Breslav piskoposunu, Tatarlarla mücadele etmek için Polonyalıları finansal destek vermekle görevlendirmiştir. 1401 yılında ise Papa, Teutonic tarikatına da yardım sözü vermiştir.

938

15. yüzyılın 50'li yıllarında Papa, Osmanlı Devleti'ne karşı koalisyon kurmaya başlamıştır. Koalisyonda sadece Katolik ülkeleri değil, Trabzon İmparatorluğu ve Ak Koyunlu Devleti de vardı. Papa bunların arasına Altın Orda'yı da dâhil etme girişiminde bulunmuştur. İlk başta Altın Orda yöneticileri buna ilgi gösterse de Osmanlı'ya karşı ittifak gerçekleşmemiştir.⁹³⁹

Özetleyecek olursak, Katolik dünyası, Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda ile ilişkilerin başlangıcında Moğollara Roma kilisesinin siyasi ve dini üstünlüğünü kabul ettirmeyi arzulamıştır. Aynı zamanda Moğollar, Katolik dünyasında siyasi hâkimiyetlerini kurmak istemiş ve Orta Avrupa'ya birçok defa saldırı düzenlemişlerdir. Katolik kilisesinin, Moğolları 13. yüzyılın 40-50'li yıllarında Hristiyanlaştırma politikaları başarısız olmuştur. Daha sonra Katolik kilisesinin yöneticileri, Moğol istilasından korkan Avrupa krallarıyla Tatar karşıtı bir koalisyon kurmaya çalışmışlar ve birkaç defa Tatarlara karşı Haçlı Seferleri ilan edilmiştir. 13. yüzyılın sonunda Moğol İmparatorluğu uluslara bölündüğünde Katolik Dünyası'nın Altın Orda ile ilişkileri değişmiştir. Zaman zaman Altın Orda askerleri Orta Avrupa'ya saldırılar düzenlemişlerdir, fakat diplomatik ilişkilerde gerginliğin yumuşatıldığı dönemler olmuştur. Altın Orda hanları, Katolik misyonerlerin, devlet topraklarında dinlerini anlatmalarına izin vermişlerdir. Son olarak 15. yüzyılın ortalarında Papa'nın

⁹³⁸ Pilipçuk, "Otnoşeniya Svyaşennoy Rimskoy İmperii", s. 32-33.

⁹³⁹ Pilipçuk, "Otnoşeniya Svyaşennoy Rimskoy İmperii", s. 33.

Osmanlı'ya karşı ittifak kurma teklifi, Altın Orda hanlarının bu konudaki isteksizliği nedeniyle başarısız olmuştur.

B- Ortodoks Bizans ile Münasebetlerinde Din

Avrupa ile Asya'nın kesiştiği noktaya yerleşen Bizans İmparatorluğu, yedi yüzyıla yakın (6– 13. yy. başına kadar) bir süre, güçlü bir imparatorluk olarak Orta Çağ Avrupası ile Yakın Doğu'nun pek çok halkının siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir role sahip olmuştur. Bu tarihî süreçte imparatorluğun benimsemiş olduğu yön, onun zaferleri veya yenilgileri, yakın ve uzak komşuları olan pek çok devletin siyasi hayatını da etkilemiştir. Birçok Hristiyan ve Müslüman hükümdarı, Bizans imparatorlarıyla ittifak kurmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Bizans imparatorluğu, Ortodoks Dünyası'nın merkezi olarak manevi alandaki etkileri Baltık Denizi'nden Kızıldeniz'e kadar, Suriye ve Ermenistan'dan Atlantik'e kadar uzanan güçlü bir devlet olmuştur. Ancak 13. yüzyılın başına doğru Bizans İmparatorluğu, gücünü kaybetmiştir. 1204 yılında Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis işgal edilip Latin İmparatorluğu kurulduktan sonra İznik, Trabzon İmparatorlukları ve Epir Despotluğu, Bizans Devleti'nin varisleri olarak kalmıştır. İznik İmparatorluğu'nun hükümdarları cesaretli davranarak VIII. Mihail Paleologos (1261-1282), hükümdarlığı döneminde Konstantinopolis'ten Latinleri kovduktan sonra Bizans İmparatorluğu'nu tekrar kurmuştur.⁹⁴⁰

Konstantinopolis şehrini başkent yapan VIII. Mihail Paleologos, İmparatorluğun eski sınırları içerisindeki toprakların tamamını geri alamasa da, Bizans İmparatorluğu tekrar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak devletin o dönemdeki siyasi ve ekonomik durumu çok istikrarsız olmuştur. Hülâgû'nun başında bulunduğu Moğol ordusunun askeri hamleleri ile Memlûk ve Altın Orda gibi devletlerin, daha yeni yeni

⁹⁴⁰ Zakirov, s. 26.

eski gücünü toplamaya çalışan Bizans İmparatorluğu üzerindeki siyasi etkisi imparatoru çok endişelendirmiştir. VIII. Mihail Paleologos'un, o dönemde böylesine tehlikeli hükümdarlarla mücadele edecek gücü de yoktu. Bundan dolayı XIII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans İmparatorluğu'nun siyasi hayatında İlhanlıların, Altın Orda ve Memlûklerin etkisi büyük olmuştur. VIII. Mihail Paleologos, Moğol faktörünün, Yakın ve Orta Doğu'da önemli role sahip olacağını anladığını için birkaç defa bu durumu dış siyasetinde kendi yararına kullanmayı düşünmüştür.

Bizans İmparatorluğu'nun tekrar kurulmasıyla birlikte Doğu Akdeniz'deki siyasi ve ticari süreçler, genel olarak tekrar oluşmaya ve canlanmaya başlamıştır. Latin İmparatorluğu döneminde ticaret, Venedikliler tarafından yapılırken VIII. Mihail Paleologos, Cenevizli tüccarlara birtakım ayrıcalık tanımış ve onların Venediklilere karşı daha üstün olmalarına imkân sağlamıştır. Bizans, bu dönemde İlhanlı Devleti ile dostluk ilişkileri kurmuştur. Bununla birlikte İmparatorluğun başkentinin tekrar Konstantinopolis olarak değiştirilmesi, VIII. Mihail Paleologos'un önemli ticaret ve ulaşım yollarını kontrolü altında tutmasına imkân sağlamıştır. Boğazdaki siyasi ve ticari devrim, Altın Orda ile Mısır arasındaki deniz yolu ulaşımının açılmasına ve iki devletin elçiler göndermek suretiyle ilişkiler kurmasına olanak sağlamıştır.⁹⁴¹

Mısır ile Altın Orda arasındaki karayolu ulaşımının sağlandığı güzergâh, Hülâgû'nun hâkimiyetindeki topraklardan geçmiştir. Bundan dolayı bu karayolu pek de güvenli sayılmazdı. İki devlet arasındaki denizyolu ulaşımı, Karadeniz'e sadece Çanakkale ve İstanbul boğazları üzerinden yapılabilmiştir. Bu iki boğaz da Bizans İmparatorluğu'nun kontrolünde olduğundan Memlûklerin bu deniz yolunu kullanmak için VIII. Mihail Paleologos ile özel bir anlaşma yapması gerekmiştir. Dolayısıyla Memlûk Sultanı, Altın Orda ile Mısır arasındaki ulaşımın sağlanması ve tüccarlarının

⁹⁴¹ Vernadskiy, *Mongol i Rusy*, s. 169

boğazlardan rahatça geçebilmeleri için Bizans’a elçi göndermiştir.⁹⁴² 1261 yılında aralarında Melkit patriği olan birçok piskopos ve bir emirden oluşan sefirler heyeti Kahire’den yola çıkmıştır. Boğazlara geldiklerinde Mısırlılar, gemilerinin Altın Orda Devleti’nin topraklarına serbestçe geçebilmeleri için Bizanslılarla antlaşma imzalamışlardır. Böylece, Memlûklerle Altın Orda arasında gelip giden elçilik heyetleri, Bizans sınırlarından hiç engel olmadan geçebilmiştir.

Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos, İlhanlılarla diplomatik ilişkiler kurmasına rağmen onun düşmanları olan Memlûk Devleti ile Altın Orda gemilerinin boğazlardan rahatça geçebilmesine imkân sağlıyordu. Bir yandan, Mihail Paleologos’un dış siyasetinde ani dönüşlerin olduğu görülmektedir. Diğer yandan, imparatorun o dönemdeki durumu tahlil edilince onun bu yaptıklarının en doğru siyasi hamle olduğu kabul edilebilir. Böylece Altın Orda, Bizans tarihinde önemli bir role sahip olmuştur. Bizans tarihçisi Pahimeris’in verdiği bilgilere göre, Sultan Baybars, Mısır’da hükümdar olduktan sonra, kendisi de Kıpçak olduğundan dolayı, akrabalarıyla ilişkisini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bundan dolayı iki devlet arasındaki ulaşımı sağlayacak olan deniz yolunu kullanabilmek için Bizans hükümdarıyla özel bir amaçla dostluk ilişkisi kurmayı hedeflemiştir.⁹⁴³

Pahimeris, Bizans hükümdarının bu siyasetini şöyle açıklamıştır:

“Etiyopyalıların (Mısırlıların-T.A.) gemilerini geçirmek barış için faydalıydı ama öte yandan bu karar büyük zararlar verdi. Kuzey’den Etiyopyalıların ordusuna gençlerin devamlı bir şekilde getirilmesi Etiyopyalıların gücünü artırmış ve bununla birlikte

⁹⁴² İgor Grekov, *Vostochnaya Evropa i upadok Zolotoy Ordı*, Nauka, Moskova, 1975, s. 467.

⁹⁴³ Pahimeris, I, s. 53.

*cesaretleri de artarak komşu halklara akınlar düzenlemiş, Hristiyanları büyük zarara uğratmıştır.*⁹⁴⁴

Böylece, Pahimeris, Altın Orda ile Memlûk sultanlarının birbiriyle deniz yolu üzerinden ilişki kurmalarına Bizans İmparatorunun müsaade etmesinin Hristiyan dünyasına düşman olan Memlûk Devleti'nin güçlenmesine sebep olduğunu ve kendilerine zarar verdiğini kaydetmiştir.

1261 yılının sonunda ya da 1262 yılının başına doğru Sultan Baybars'ın özel görevi ile Memlûk elçileri, İmparator VIII. Mihail Paleologos ile görüşüp, Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki ulaşımın sağlanması için Konstantinopolis üzerinden geçen deniz yolunun kullanılması ve onun güvenliğinin temin edilmesi için ikili anlaşma yapmışlardır. 1263 yılının Mayıs ayında Mısır'a varan Berke'nin elçileri de bu yeni deniz yolunu kullanmışlardır. Aynı yıl yazın VIII. Mihail, muhtemelen, Hülâgû'nun baskısıyla bu anlaşmayı bozup, Altın Orda ile Memlûk elçilerini esir almıştır.⁹⁴⁵ Bu olay, Altın Orda ile Bizans arasındaki ilişkinin karmaşık hal almasına yol açmıştır.

Sultan Baybars, Mısır'dan H. 17 Ramazan 661/ M. 27 Temmuz 1263 yılında çıkan elçilerinin Bizans İmparatorluğu'nda tutsak olduklarını Hicri 662 yılının Ramazan ayında (M. 24 Haziran – 26 Temmuz 1264) öğrenmiştir. Baybars bu haberi aldıktan sonra patrik ile piskoposu çağırıp Bizans imparatorunun Memlûk Devleti ile arasındaki dostluk anlaşmasının metnini gösterip, onlara Bizans imparatorunun bu davranışı ile ilgili görüşlerini sormuştur. Onlar, imparatorun bu davranışı yüzünden kiliseden uzaklaştırılması gerektiğini söylemişlerdir.⁹⁴⁶ İbn Abdüzzahir'in verdiği bilgiye göre, Memlûk Sultanı, onlardan Bizans imparatorunun davranışıyla ilgili görüşlerini yazılı

⁹⁴⁴ Pahimeris, I, s. 54.

⁹⁴⁵ İbn Abdüzzahir, s. 174.

⁹⁴⁶ İbn Abdüzzahir, s. 202.

olarak da alıp, onu imparatora yazdığı mektupla birlikte göndermiştir. Bununla birlikte, sultan, aynı zamanda Altın Orda Hanı Berke'ye de durumla ilgili özel bir mektup göndermiştir.⁹⁴⁷ İbn Abdüzzahir bunun dışında söz konusu olayla ilgili başka bir bilgi vermemiştir. Bir başka müellif olan Mufaddal, kaydettiği bilgilerde İbn Abdüzzahir'in söylediklerinden yararlansa da bu olayla ilgili birtakım yeni bilgiler eklemiştir. Onun verdiği bilgiye göre, Mihail Paleologos, sarayında, Memlûk Sultanı'nın elçileri ile Altın Orda'ya geri dönmekte olan Berke Han elçileri bulundukları zaman Hülâgû'nun elçileri de gelmiştir. Dolayısıyla Hülâgû, elçilerinin gözü önünde Memlûk Sultanı'nın elçilerini kendi toprakları üzerinden Altın Orda'ya geçiremeyeceğini söylemek zorunda kalmıştır. Zira İlhanlı Devleti, ülkesiyle sınırdaş olduğu için Mihail Paleologos'un, intikam almak amacıyla sınırdaki bölgelere akınlar düzenlemesi mümkündü. İmparator, Memlûk Sultanına bunu anlatarak kendisini aklamaya çalışmıştır. Yaşanan bu durumdan Berke de haberdar olduğu için Konstantinopolis'i kuşatması için Nogay'ın önderliğindeki Altın Orda ordusunu göndermiştir.⁹⁴⁸

Nogay'ın başında bulunduğu Altın Orda askerleri, Konstantinopolis'e yaklaştığında İmparator, şehirden kaçmış ve Altın Orda askerlerinin komutanıyla anlaşma yapmak amacıyla ellerinde tutsak olan, Sultan Baybars'ın elçisi Emir Fariseddin Akkuş el-Mesudî'yi ona göndermiştir. Mihail Paleologos'un ricası üzerine Konstantinopolis'te bir süredir kendi istekleriyle kaldıklarını söylemesi gerekiyordu. Altın Orda askerlerinin komutanı, onun bu söylediklerini yazılı olarak da doğrulamasını isteyince Memlûk Sultanı'nın elçisi, Nogay'ın bu isteğini yerine getirmiştir. Bizans İmparatoru, Altın Orda komutanına kendilerinin Memlûk Sultanı ile dostluk ilişkisinde olduklarını hatırlatarak, kendilerinin her sene gönderdikleri vergilere 300 atlas giysi ekleyeceklerini, böylece, onunla (Berke ile) ittifak kuracağını belirtmiş ve onun kendi

⁹⁴⁷ İbn Abdüzzahir, s. 203.

⁹⁴⁸ Mufaddal, s. 123.

topraklarına girmemesini istemiştir. Altın Orda askerleri geri dönünce, Memlûklü ve Altın Ordalı elçiler hemen serbest bırakılmıştır. Elçiler, başlarına herhangi bir şey gelmeden, Kırım'a kadar ulaşmışlar, sonra da aşağı İdil kıyısı ile Berke'nin göçüp konmakta olduğu yere varmışlardır.⁹⁴⁹

Emir Fariseddin Akkuş el-Mesudî, Altın Orda hanına, Bizans imparatorunun kendisini esir almasından dolayı bu kadar geciktiğini söylemiştir. Berke ona Konstantinopolis'te kendi isteğiyle kaldığını beyan eden ve onun tarafından Altın Orda komutanına verilen yazılı belgeyi göstermiştir. Berke, bu duruma çok kızmıştır. Berke kızmakta haklıdır. Berke sadece Memlûk sultanının gönderdiği hediyelerin bir kısmının elçinin Bizans'ta kaldıkları süre içerisinde kaybolmasına değil, elçiye verilen diplomatik göreve ciddiyetsizlikle bakmasına ve onun ikiyüzlülüğüne kızmıştır. Ama elçinin dokunulmazlığı kuralı ve Sultan Baybars ile aralarındaki dostluk ilişkisine olan saygısından Berke, onu elleriyle cezalandırmayıp bu işi sultana bırakmıştır.⁹⁵⁰

Eğer Mısırlı müelliflerin verdiği bilgilere inanılırsa, Konstantinopolis şehri, Akkuş el-Mesudî'nin arabuluculuğu sayesinde saldırıdan kurtulmuştur. VIII. Mihail Paleologos'un ricasıyla elçi, Altın Orda komutanını Bizans, Mısır ve Altın Orda arasında ittifak anlaşmasının olduğuna inandırabilmiştir. Bizans İmparatoruna askeri gücünü gösterip, Altın Orda'nın çıkarlarına karşı davranacak olursa bunun sonunun iyi olmayacağını anlatmıştır. Meydana gelen bu son olay Bizans, İlhanlı ve Altın Orda Devletleri arasındaki ilişkinin yönünü belirlemiştir. Bizans İmparatoru barışı sağlamak için vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bu durumda onun barıştan yana olan tarafsız bir politika yürüttüğü görülmektedir. Zira onun başka türlü bir diplomatik ya da askerî savunmaya geçecek gücü olmamıştır.

⁹⁴⁹ Mufadddal, s. 124-125.

⁹⁵⁰ Mufadddal, s. 124.

Bizans, dış politikasının başarısı sayesinde Altın Orda ve onun rakibi İlhanlı Devleti tarafından yapılabilecek olan askeri baskıyı bir süreliğine durdurabilmiştir. Bizans, İlhanlılarla ittifakını akrabalık kurmak yoluyla daha da sağlamlaştırılmaya çalışmıştır. İmparator Mihael kızı Maria'yı zengin hediyeler ile birlikte İlhanlı topraklarına göndermiştir. Gelin, Kayseri'ye geldiği zaman Hülagû ölmüşse de yoluna devam etmiş ve Hülagû'nün oğlu Abaka ile evlendirilmiştir.⁹⁵¹ İlhanlılarla dostluk ilişkisi kurmuş ve bu ortaya çıkabilecek savaşları önlemede etkili olmuştur. Bu şekilde, evlilik yoluyla yapılan anlaşmalar, o dönem için Ortodoks Dünyası'nın, Moğol kılıcından kurtulmanın tek yolu olmuştur.

Mısır ile Altın Orda arasındaki ulaşım yolunda Bizans imparatorunun, elçileri esir aldığı 1263 yılındaki olaydan sonra siyasi durumlar aniden değişmiştir. Fakat tarihi kaynaklarda, İlhanlıların müttefiki olan Bizans'ın, Memlûklu – Altın Orda ittifakına karşı davranışta bulunduğu açıkça bahsedilmemektedir. Bazı Orta Çağ müelliflerinin eserlerinde Mengü Timur Han'ın 1269-1270 yılları arasında ya da 1271-1272 yıllarında Konstantinopolis'e askerî seferler düzenlediğiyle ilgili bilgiler vardır. Vadim Egorov'a göre, bu olay Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki uzun mücadelenin bir göstergesidir ve Konstantinopolis'in, Altın Orda-Memlûklu ittifakına karşı olan sistemli siyasetini doğrulamaktadır.⁹⁵²

Mengü Timur ordusunun Konstantinopolis'e seferleri, en-Nüveyri, İbn Haldûn, el-Makrizî ve el-Aynî'nin eserlerinde de yer almaktadır. Müelliflerin hepsi bu seferleri aynı şekilde anlatmışlardır. Mengü Timur, ordusunu Konstantinopolis'e karşı sefere Bizans İmparatorunun davranışlarına karşı olduğu için göndermiştir. Memlûk sultanının elçisi Fariseddin Akkuş el-Mesudî, Altın Orda askerlerinin komutanı Nogay'a başvurup onu Altın Orda, Mısır ve Bizans arasında ittifak anlaşmasının olduğuna inandırmıştır.

⁹⁵¹ Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), II, s. 585

⁹⁵² Egorov, s. 194.

Mengü Timur ordusu, Konstantinopolis'in çevresindeki yerleri yağmalayıp, yanlarında eski Selçuklu Sultan İzzeddin'i de alıp dönerler. Mısır elçisi Fariseddin Akkuş el-Mesudi, Mısır'a (Sultan Baybars'a) gittikten sonra, vazifesini ve yetkilerini aşırı derecede kullandığı için sert bir şekilde cezalandırılmıştır.⁹⁵³ Bu bilgilerin, Rükneddin Baybars, Mufaddal ve İbn Kesir'in kitaplarında yazılan Berke Han ordusunun 1265 yılındaki Bizans'a düzenlediği seferle ilgili bilgilerle benzer olduğunu fark etmek zor değildir.⁹⁵⁴ Sadece bazı bilgiler değil, olaylarda yer alan insanların adları da uymaktadır. Bu ve önceki olayda da elçi Fariseddin Akkuş el-Mesudî ile Sultan İzzeddin Keykavus'un adlarından bahsedilmektedir. Yani müelliflerin verdiği bilgilere göre, o iki defa esir alınmıştır ama böyle bir şeyin olması pek mümkün değildir. Öyleyse, elde edilen bilgilere göre seferlerle ilgili olarak anlatılanlar neredeyse aynıdır, sadece tarihler yanlış gösterilmiştir. Yukarıda verilen bilgiler tahlil edilince şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: en-Nüveyri, İbn Haldûn ve el-Makrizî eserlerinde Konstantinopolis'e yapılan sefer, Mengü Timur hükümdarlığı dönemine aittir. Berke'nin hâkimiyeti dönemiyle ilgili bölümlerde ise Altın Orda askerlerinin Bizans'a seferiyle ilgili hiçbir şey söylenmemiştir. Rükneddin Baybars, Mufaddal ve İbn Kesir eserlerinde ise bunun aksine seferin Berke hükümdarlığı döneminde düzenlendiği belirtilmiş, Mengü Timur'un hükümdarlığı dönemiyle ilgili bölümünde ise onun Konstantinopolis'e seferiyle ilgili bilgi verilmemiştir. Sadece el-Aynî'nin eserinde Berke'nin seferi de Mengü Timur ordusunun seferi de kaydedilmiştir.⁹⁵⁵ Göz önünde bulundurulması gereken durum, el-Aynî, eserini XV. yüzyılın başında, yani Altın Orda askerlerinin Konstantinopolis'i kuşatmasından 150 yıl sonra yazmış olmasıdır. Herhalde, o

⁹⁵³ Nüveyrî, XXVII, s. 246; İbn Haldun, V, 604; Makrizî, Sülûk, II, s. 66; Aynî, II, s. 63.

⁹⁵⁴ Rükneddin Baybars, s. 168; Mufaddal, s. 123; İbn Kesir, XIII, s. 239.

⁹⁵⁵ Aynî, I, s. 363; Aynî, II, s. 63.

kendisinden önceki pek çok yazarın eserlerinden yararlanarak bazılarında 1265 yılındaki seferle ilgili bilgileri, diğerlerinden ise 1269-1272 yılındaki savaşın bilgilerini almış olmalıdır. Berke ordusunun Bizans’a düzenlediği seferi en iyi şekilde ve ayrıntılı olarak anlatan bilgiler Mufaddal eserinde yer almaktadır. Onun eserinde bu seferin ana hatları genel olarak mantıklı bir şekilde yazılmış ve bu yazılanlar daha sonraki olaylarla da örtüşmektedir. En-Nüveyri, el-Makrizi ve İbn Haldûn’un kaydettiği bilgilerde ise sadece Mengü Timur’un Bizans İmparatoruna “itirazı” anlatılmıştır. Bu “itirazın” sebebi nedir ve ondan sonra ne olmuştur orası pek anlaşılmamaktadır. Konstantinopolis seferinin Mengü Timur döneminde değil, Berke döneminde düzenlendiği yönündeki bilgileri destekleyen ve doğrulayan başka belgeler de vardır. Öncelikle, Mengü Timur döneminde Altın Orda ile Bizans arasındaki ilişkiler, işbirliği ya da düşmanlık seviyesinde olmamıştır. Bundan dolayı Konstantinopolis seferinin 1265 yılında Berke Han’ın emriyle düzenlendiği söylenebilir. 1269-1272 yılları arasındaki olaylardan bahseden en-Nüveyri, İbn Haldûn, el-Makrizi ve el-Aynî eserlerindeki bilgilere gelince, onların tarihleri ve onlarla ilgili bazı bilgilerin yanlış ve kesin olmadığını kabul etmek gerekir. Mengü Timur ordusunun Bizans seferi ile ilgili bilgiler ise anakronizm olarak değerlendirilmelidir.

Bu arada Beklerbek Nogay’ın Bizans ile ilişkileri dikkat çekicidir. Nitekim 1265 yılında Nogay, Bulgar Çarı I. Konstantin Teş ile ittifak kurarak Bizans’a saldırmıştı. Ordu, birtakım yerleşim birimlerini yıkıma uğramış, VIII. Mihail Papeologos’u dahi esir almaya az kalmıştı. İmparatorun başkente dönüşünde kara yolunu değil (orada Altın Orda-Bulgar askerleri pusu kurmuşlardır), deniz yolunu kullanması onu esir düşmekten kurtarmıştı. Nogay’ın bu seferinin amacı eski Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus’u Bizans esaretinden kurtarmak olmuştur.⁹⁵⁶

⁹⁵⁶ Grousset, s. 378.

1271 yılında Nogay, Mısır ile Altın Orda arasındaki elçilik ilişkilerinin İstanbul boğazı üzerinden geçen deniz yolu ile rahat bir şekilde yürütülebilmesini tekrar sağlamak için Konstantinopolis’e sefer düzenler. İmparator, yenilgiye uğramayı göze almadan direk barış anlaşması yapmak amacıyla Altın Orda ile dostluk ilişkisi kurmak istediğini bildirmiştir. 1273 yılında İmparator Mihail nikâhsız doğan kızı Efrosiniya’yı Nogay’a eş olarak verir. Böylece Paleologoslar hanedanı (siyasi evlilikler sayesinde) İlhallılarla da, Kıpçak bozkırının hükümdarlarıyla da akrabalık ilişkiler kurar.⁹⁵⁷ Bu olaydan sonra iki tarafında dostluk ilişkileri tekrar canlanmaya başlar.

Mengü Timur Han, Ortodoks din adamları aracılığıyla iki ülke arasındaki münasebetleri normalleştirmeyi düşünerek Rus Mitropoliti Kirill ile Saray piskoposu Theognostos’u elçi olarak Bizans İmparatorunun yanına Konstantinopolis’e göndermiştir. Saray Piskoposu, Konstantinopolis’e 1273-1279 yılları arasında birkaç defa elçi olarak gelmiştir.⁹⁵⁸

Mengü Timur, hükümdarlığının son yıllarında Nogay ile Bizans arasındaki ilişki “Bulgar meselesi” yüzünden karmaşık hâl almıştır. Fakat İmparator VIII. Mihail Paleologos’un Mengü Timur ile doğrudan iletişim kurması sayesinde bu mesele olumlu bir şekilde çözüm bulmuştur. Mengü Timur vefat ettikten sonra, Nogay, Bizans İmparatoruyla arasındaki dostluk ilişkisini sürdürmeye devam etmiştir. Bizans imparatoru VIII. Mihail Paleologos da Nogay’ın gönlünü hoş etmek için ona büyük miktarda hediyeler, kıyafetler, çeşitli ürünler göndermeye devam etmiştir. Nogay, imparatorun gönderdiği hediyeleri memnuniyetle kabul etmiştir.⁹⁵⁹ Nogay’ın imparatorun kızıyla evlenmesi ve ondan değerli hediyeler alması onun Bizans’ın

⁹⁵⁷ Pahimeris, s. 68; Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 183

⁹⁵⁸ Grousset, s. 379.

⁹⁵⁹ Evgeniy Mıskov, *Politiçeskaya istoriya Zolotoy Ordı (1236–1313 gg.)*, İzdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, Volgograd, 2003, s.120.

siyasetindeki etkisinin büyük olduğunu gösterir. Bununla birlikte Nogay'ın kontrolündeki topraklar, doğrudan Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına yakın yerde olmuştur ve bundan dolayı da imparator tarafından ona büyük bir ilgi gösterilmiştir.

Mengü Timur Han öldükten sonra Nogay, Bizans İmparatoruyla ilişkilerini daha da artırmıştır. Nogay, VIII. Mihail'e isyan eden Tesalya yöneticisini bastırmak için 4000 Altın Orda askerini yardıma göndermiştir. İmparator bunun için çok minnettar olduğunu belirtmiştir. Bu sefer, VIII. Mihail'in (1282) aniden vefat etmesinden dolayı gerçekleşmemiştir.⁹⁶⁰

Altın Orda tahtına Tokta Han geldikten sonra o da Bizans İmparatorlarıyla dostluk ilişkisi kurmuştur. Bu dostluk ilişkisinde de Nogay dönemindeki gibi evlilik ile akrabalık bağları kurulmuş, imparator II. Andronik'in nikâhsız evliliğinden doğan kızı Maria, Tokta Han'ın eşlerinden biri olmuştur.⁹⁶¹

Özbek Han döneminde ise onun Bizans ile ilgili siyaseti Tokta Han'a nazaran daha soğuk olmuştur. Özbek Han 1324 yılında Bizans'taki iç mücadeleler sırasında Bulgar-Bizans arasındaki savaşta Bulgar Çarı II. Grigoriy Terteriy'i desteklemiştir. Altın Ordalıların desteklemesine rağmen Bulgar ordusu Edirne'deki savaşta Bizanslılara yenilmiştir. Daha sonra Bizans imparatoru III. Andronik, (1328 yılında kendisinin tahttan indirdiği II. Andronik'in torunu) Özbek Han'a kızını eş olarak vermesiyle iki devlet arasında dostluk ilişkisi kurulmuştur. İbn Battuta, Bizans imparatorunun kızının ismini Bayalun olarak kaydetmiştir. Yaklaşık 1333 yılında Özbek Han, Bayalun Hatun'a Konstantinopolis'e gidip babasını görmeye izin vermiştir. Onu Konstantinopolis'e kadar İbn Battûta götürmüştür.⁹⁶² Böylece siyasi durumu istikrarsız olan Bizans, dış siyasetinde Altın Orda'nın önemini anlayıp, onların askerî

⁹⁶⁰ Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 193.

⁹⁶¹ Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s. 208.

⁹⁶² İbn Battuta, s. 342, 350.

baskılarından korkup, akrabalık ilişkiler kurarak ve çeşitli hediyeler göndererek dostluk ilişkisi kurmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak, Altın Orda ve Bizans arasındaki münasebetler daha çok Karadeniz ve Akdeniz arasındaki Boğazlar yolu üzerinden gerçekleşmiştir. Çünkü bu yol, Altın Orda Devleti'nin Memlûklerle olan diplomatik ve ticari ilişkileri açısından çok önemliydi. Bu yolların güvenliği için bazen Altın Orda ve Bizans arasında askeri çatışmalar da olmuştur. Buna rağmen savaşın her iki tarafa da yararlı olmayacağını anladıkları için hem Altın Orda hem Bizans karşılıklı ticaret anlaşmalarıyla, hediyelerle, evliliklerle münasebetleri iyileştirmeye çalışmışlardır. Bunun için Ortodoks din adamları da arabuluculuk yapmışlardır.

SONUÇ

Altın Orda Devleti'ne bağı geniş coğrafyada farklı dinlere ve inançlara sahip halklar yaşamışlardır. Bunlardan biri olan Müslümanlar, bulundukları bölgenin sosyo-politik hayatına aktif şekilde katılarak dinlerini yaymışlar ve kendilerine özgü kültürlerini oluşturmuşlardır. İslamiyet'in Altın Orda göçebeleri arasında yayılması, bazı araştırmacıların savunduğu gibi uzun zaman almamış; arkeolojik kazılar neticesinde anlaşıyor ki 14. yüzyılın ortalarından itibaren çoğunluğun dini olmaya başlamıştır. Altın Orda Müslümanlarının çoğunluğu Hanefi mezhebine mensup olmuştur. Hanefiliğin bu denli yayılmasında, mezhebin Türk bozkır geleneklerine hoşgörölü yaklaşımı neden olmuştur. Hanefi fakihleri, bu dönemin özelliklerinden biri olarak, genellikle eski eserlere şerh ve haşiyeler yazmışlar, notlar eklemişler ve böylece fıkhi konular üzerinde derinleşmişlerdir. Hanefilerin yanı sıra Şafii mezhebine mensup Müslümanlar da varlık göstermişlerdir. Ayrıca Altın Orda'da Ehl-i Sünnet itikadındaki fıkhi mezheplerin uzlaşması konusunda ilk adımı Şafii âlimleri atmışlardır. Hanların desteğiyle bazı âlimler ülkedeki Müslüman mezheplerini uzlaştırmaya çabalamışlardır. İlk defa bu dönemde Maturidilik İslam dünyasında Eşarilikle birlikte Ehl-i Sünnet'in iki ana kolundan birisi olarak takdim edilmeye başlanmıştır. Ehl-i Sünnet mezhepleri dışında Mu'tezile mensupları genellikle Harezm bölgesinde yaşadıkları için lokal bir mezhep olarak kalmış ve geniş Altın Orda coğrafyasını etkileyememiştir.

Altın Orda topraklarında hem Orta Asya hem de Anadolu kökenli tasavvufi zümreler İslamiyet'in yayılmasında önemli rol oynamıştır. Berke ve Özbek Hanların Kübrevî ve Yesevî şeyhlerinin ellerinde İslamiyeti kabul etmeleri, Tuda Mengü Han'ın tasavvufi öğretilere merak salması gibi durumlar bunun açık göstergesidir. Çeşitli nedenlerle Anadolu'dan Altın Orda topraklarına gelen Kalenderîlik, Rifaîlik ve Ahîlik gibi tasavvufi zümrelerin de Altın Orda'nın İslamlaşmasında büyük katkıları olmuştur.

Tasavvufî zümrelerin İslamî tebliğe yönelik yöntemleri özellikle konar göçer halk arasında büyük ilgi çekmiştir.

Altın Orda kurulmadan önce Harezmi, İdil-Volga ve Kırım gibi bölgelerde yerleşmiş olan İslam kültürü, Berke döneminde (1257-1267) ivme kazanmış ve İslam dünyasının muhtelif bölgelerinden gelen âlimlerle ilmi ortamın temelleri atılmıştır. Altın Orda'da cami ve medreselerin yapımı da Berke döneminden itibaren devlet tarafından desteklenmiş, en meşhur medreseler Saray, Bulgar, Kırım, Hacitarhan ve Harezmi şehirlerinde bulunmuştur. Ancak siyasi, sosyal ve coğrafi sebeplerden dolayı Altın Orda camileri ile medreselerinin çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır.

14. yüzyılın 30'lu yıllarında Altın Orda'da ekonomik gelişmeler devletin yeniden canlanmasına, kültürün ve ilmin inkişafına yol açmıştır. Altın Orda'nın başkenti Saray'a özellikle Özbek ve Canıbek gibi hanların davetiyle büyük alimler gelmişler ve orada yaşamışlardır. Aynı zamanda Sarayî, Harezmî, Bulgarî gibi Altın Ordalılara ait nisbelere Orta Çağ tarih eserlerinde, tabakat kitaplarında çokça rastlanması da Altın Orda kentlerinin ilmi hayatın yerel halkın büyük katkısı olduğunu göstermektedir. Nitekim onların bazıları sadece ülkelerinde değil İslam dünyasının diğer beldelerinde de tanınmışlardır. Orta Çağ'da edebi eserler dini yaymak için kullanılan araçlardan biriydi ve bu açıdan Altın Orda topraklarında da birçok edebi eser kaleme alınmıştır. Ayrıca bu devirde Türkçe genellikle edebiyat dili olarak kullanılmıştır.

İslamiyet dışındaki dinlerin durumuna gelirsek, geleneksel Türk-Moğol dini 14. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş önemini kaybetmiş; sonraki dönemlerde halk arasında küçük izler bırakmıştır. Budizm bir dönem siyasi güce sahip olduğu halde çoğunluğunu dini olamamış; Yahudilik ise etnik bir din olsa da daha çok Kırım bölgesinde yaşayan Kıpçak kültürünün etkisinde kalmıştır. Hristiyanlar arasında Nesturiler ve Ermenî Gregoryanlar 13. yüzyılın ortasına kadar Altın Orda'da devlet aristokrasisinin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Ermenî Gregoryanlar daha çok Kırım

ve çevresinde yaşamışlar; Yahudiler gibi Kıpçak kültüründen etkilenecek dini eserlerinde ve ibadetlerinde Kıpçak Türkçesi'ni kullanmışlardır. Ermenî harfleriyle yazılan bu Kıpçakça eserlerin bazıları günümüze kadar ulaşmıştır.

13. yüzyılın 40'lı yıllarında gerçekleşen Moğolların Katolik Dünyasına seferlerinden itibaren Katolik Kilisesi, Moğol tehdidinden korktuğundan Moğolları Hristiyanlığa davet ederek kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Fakat Katolik Kilisesi, Altın Orda'nın göçebe halkının yerleşik hayata geçmesi gerekliliği konusunda ısrarlı olmuş ve muhtemelen hayat tarzlarını değiştirmeye pek eğilimli olmayan göçebeler arasında ciddi sayıda taraftar bulamamıştır. Katoliklerin şehir halkı arasında dini yayma politikası da başarılı olmamıştır. Çünkü bu dönemde sadece göçebeler, aristokrasinin desteğini alarak daha iyi sonuçlar elde edilebilirdi. Son olarak Timur seferleri sırasında (14. yüzyılın sonu) Altın Orda'daki Katolik Hristiyanlığına büyük darbe vurulmuştur. Doğu Avrupa, Kuzey Kavkasya ve Kırım bölgelerinde yaşayan bazı etnik gruplar ise Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensuplardı. Ancak Ortodokslar etkili bir şekilde misyonerlik faaliyetlerinde bulunmamışlar ve Altın Orda genelinde yayılmamışlardır.

Altın Orda'da dini topluluklar, inançlarını hiçbir engel olmaksızın yaşama ve ifade etme özgürlüğüne sahip olmuşlardır. Nitekim Moğol hanları dinlere ve din adamlarına karşı hoşgörüyle davranmışlardır. Bunun temelinde ise geleneksel Türk-Moğol inancı ve Cengiz Yasası yatmaktadır. Moğol gelenekleri ile Cengiz Yasasına bağlılık ilk hanların meşruiyet kaynağı olmuş ve dini inançları ne olursa olsun ona göre hareket etmek zorunda kalmışlardır. Berke döneminde Altın Orda'nın Güney Kafkasya'daki toprak haklarını savunması, Hülâgû'nun Müslüman ülkelerine karşı saldırgan politikası ve Altın Orda'nın o dönem İslam Dünyasının son kalesi olan Memlüklerle iyi ilişkiler kurması Altın Orda'nın uzun yıllar boyunca dış politikasını belirlemiştir. Aynı zamanda bu durum Altın Orda toplumunun İslamlaşma sürecini de etkilemiştir. Berke Han'ın haleflerinden bazıları Müslüman olmasa da onun döneminde

Altın Orda'nın dış politikasını eskisi gibi devam ettirmek durumunda kalmışlardır. Kısa bir dönem Tokta Han'ın, Budizm'i kabul ederek devletin resmi dini yapan Yuan Hanedanıyla yakın ilişkiler kurması Altın Orda sarayında Budistlerin siyasi nüfuzunun artmasına neden olsa da Müslümanların devletin en yüksek siyasi mevkilerine girmelerine engel olmamıştır. Böylece İslam'ın gelecekte devletin resmi dini oluşunun siyasi zemini hazırlanmıştır. Tokta Han'dan sonra siyasi rakipleri ortadan kaldırarak Altın Orda tahtına oturan Özbek Han, İslam'ı kabul ettikten sonra dini-siyasi alanda reformlar yapmış ve Altın Orda'nın Müslüman devleti olarak oluşumunun temellerini atmıştır. Özbek'ten sonraki hanlar İslamlaştırma politikasını devam ettirmişler ve İslamiyetin yayılması için her türlü gayreti göstermişlerdir. Aynı zamanda diğer dinlere mensup olan tebaa karşısında da son derece hoşgörülü olmuşlardır. Dolayısıyla Altın Orda'nın İslamlaşma sürecini etkileyen bazı faktörleri şu şekilde sıralayabiliriz: 1. Moğol hanlarının dini hoşgörü politikası. Bu politika ilk yıllarda Altın Orda topraklarında İslam'ın hiçbir engel olmadan yayılmasını sağlamıştır. 2. Altın Orda hanlarının İslamiyet'i tercih etmeleri. 3. Jeopolitik konumu. Hristiyan ve İslam medeniyetlerinin temas ettiği bölgede kurulan Altın Orda'nın diğer Moğol Hanedanlarıyla rekabeti, Hristiyan dünyasıyla soğuk münasebetleri ve İslam dünyasıyla müttefik olması İslamiyeti tercih etmesinde önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Algar, Hamid, “Kübreviyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. XXXII, s.s. 500-506.

Ankori, Zvi, *Karaites in Byzantium*, AMS Press, New York, 1959.

Anninskiy , Sergey, “İzvestiya vengerskih missionerov XIII–XIV vv. o tatarah i vostoçnoy Evrope”, Sayı 3, *İstoriçeskiy arhiv*, AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1940, s.s. 71-112.

Arhimandrit Antonin, “Drevnie aktı Konstantinopolskogo patriarhata otnosyaşiesya k Novorossiyskomu krayu”, *Zapiski Odesskogo Obşestva istorii i drevnostey*, C. VI, Odessa, 1867, s.s. 445-473.

Arhimandrit Palladiy (Kafarov), *Puteşestvie na Zapad daosskogo monaha Çan Çunya*, Direkt-Media, Moskova-Berlin, 2020.

Arık, Durmuş, “Türk Yahudiler: Kırım Karâîleri”, *Dini Araştırmalar*, Sayı 21, Ankara, 2005, C. VII, s.s. 27-49.

Aybabina, Elena, Boçarov, Sergey, “Novie materialı po istorii srednevekovoy armyanskoy kolonii Kaffı”, *Vizantiyskiy vremennik*, C. LVII, 1997, s.s. 211-233.

Aynî, Bedrüddin Mahmud, *İkdu'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Mahmud Rizk Mahmud, Daru'l-Kütüp ve Vesaîku'l-Kavmiye, Kahire, C.I-IV, 2010.

Babiy, Aleksandr, *Pravoslavie v Moldavii: istoriya i sovremennost*, Kartya Moldovenyaske, Kişinev, 1988.

Barbaro, Josafa, Contarini, Ambrogio, *Travels to Tana and Persia*, İngilizceye çev. William Thomas, S.A. Roy, London, 1873.

Bartold, Vasiliy, *Soçineniya, Rabotı po otdelnım problemam istorii Sredney Azii*, Nauka, Moskova, C.II (2), 1964.

Bartold, Vasiliy, *Soçineniya, Obçie Rabotı Po İstorii Srednye Azii. Rabotı Po İstorii Kavkaza i Vostaçnoy Evropı*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, C. II (1). 1963.

Bartold, Vasiliy, *Soçineniya, Rabotı Po İstorii i Flologii Turkskih i Mongolskih Narodov*, Nauka, Moskova, C. V, 1968.

Basilov, Vladimir, *Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Nauka, Moskova, 1992.

Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya, 1991.

Bayram, Mikail, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya, 2003.

Beliç, İgor, “Vsemirnaya skazka” v folklöre sibirskih tatar (opıt istoriko-etnografiçeskogo analiza)”, *Etnografo-arheologiçeskie kompleksı. Problemy kultury i sotsiuma*, Ed. M.A. Korusenko, Nauka, Omsk, C. VIII, 2004, s.s. 63–96.

Berezin, İlya, *Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Cuçieva*, Tipografya Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1863.

Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed, *el-Fetâva el-Bezzâziye*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. I, 1971.

Birzalî, El-Kasım b. Muhammed b. Yusuf, *el-Muktefa âla kitabi'r-Ravzateyn*, thk. Prof. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, el-Metebetü'l-Asriye, Beyrut, C. II, IV, 2002, 2006.

Bliev, Mark, Bzarov, Ruslan, *İstoriya Osetii s drevneyşih vremen do kontsa XIX v.*, İR, Vladikavkaz, 2000.

Brun, Filipp, “Puteşestvie İoganna Şiltbergera po Evrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 g.”, *Zapiski imp. Novorossiyskogo universiteta*, Odessa, 1867, C. I, s.s. 1-156.

Carpini, Johann Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon, 2000; *Historia Mongalorum - viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari 1245-1247*, haz. Giorgio Pullè, Tipografia G. Carnesecchi e figli, Firenze, 1913.

Cemal Karşî, *el-Mülkahat bi's-Surah (İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah)*, Rusçaya çev. Vohidova, Aminova, Dayk-press, Almatı, C. I, 2005.

Cüveynî, Alâüddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihan Güşay*, nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb-i Kazvînî, Brill, Leiden, C. I, III, 1911, 1937.

Cüzçânî, Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn, *Tabakat-ı Nasiri*, thk. W. Nassau Lees, Hadim Hüseyin, Abdülhay Sahban, College Press, Calcutta, C.I-II, 1864.

Çvır, Liudmila, *Obryad i verovaniya uygurov v XIX–XX vv.: Oçerki narodnogo islama v Turkestane*, Vostoçnaya literatura RAN, Moskova, 2006.

Daniel, Emmett Randolph, *The Franciscan Concept of Mission in the High Middle Ages*, University Press of Kentucky, Lexington, 1975.

Daş, Abdurrahman, “Ankara Savaşı Öncesi Timur İle Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2004, s.s. 141-167.

Davletşin, Gamirzan, “Voprosı duhovnoy kulturi Zolotoy Ordı v trudah G.S. Sablukova”, *İzvestiya Samarskogo nauçnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, Sayı 2, 2009, s. 211-214.

Davletşin, Gamirzan, *Oçerki po istorii duhovnoy kulturi predkov tatarskogo naroda: istoki, stanovlenie i razvitie*, Tatarskoe knижnoe izdatelstvo, Kazan, 2004.

Dâvûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakatü'l-Müfessirin*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C.II, 1983.

De Rachewiltz, İgor, "Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Century", *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th - 14th centuries*, Ed. M. Rossabi, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; London 1983, s.s. 281-310.

De Rachewiltz, İgor, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford University Press, Stanford, 1971.

DeWeese, Devin, "Baba Kamal Jandi and the Kubravi Tradition among the Turks of Central Asia", *Der Islam*, 71 (1), 1994, s.s. 58-94.

DeWeese, Devin, "The Influence of the Mongols on the Religious Consciousness of Thirteenth Century Europe", *Mongolian Studies*, 1978-1979, V, s.s. 41-78.

DeWeese, Devin, *Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1994.

Dimnik, Martin, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev (1224-1246)*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1981.

Dubiński, Aleksander, *Batı Karaim dilinde bazı leksik farkları*, TTK Basımevi, Ankara, 1968.

Ebü'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, tıpkıbasım, Akademiye-i İmparatoriye Basmahanesi, Sankt-Peterburg, 1871.

Eflakî, Şemseddin Ahmed, *Menakibü'l-Arifin*, haz. Tahsin Yazıcı, TTK Basımevi, Ankara, C. II, 1980.

Egorov, Vadim, *İstoričeskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XVI v.v.*, KRASAND, Moskova, 2010.

Ekzempliarskiy, Andrey, *Velikie i udelnie knyazya Severnoy Rusi v tatarskiy period, s 1238 po 1505 g.*, Tipografiya İAN, Sankt-Peterburg, C. II, 1891.

Eubel, Conrad, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series (1198 -1431)*, Sumptibus et Typis Librariae Regensbergianae, Monasterii, Regensburg, 1913.

Eugen, Nikolae, “Dve moneti finalnoy stadii zolotoordınskogo gospodstva k zapadu ot Dnestra”, *Stratum Plus*, C. VI, 1999, s.s. 142-146.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. kitap, haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, C. I, 1999.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova*, C. II, 7. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011.

Favero, Mari, “Venetsianskie istočniki po istorii Zolotoy Ordı: novie perspektivi izučeniya”, *Zolotoordınskoe Obozrenie*, 2016, Sayı 1, s. 39-54.

Fedorov-Davıdov, German, “Nahodki Cuçidskih monet”, *Numizmatika i epigrafika*, IV. Nauka, Moskova, 1963, s.s. 165–221.

Fedorov-Davıdov, German, *Denejnoe delo Zolotoy Ordı*, Paleograf, Moskova, 2003.

Fedorov-Davidov, German, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod vlastiyu zolotoordinskih hanov*, Moskova, 1966.

Fedorov-Davidov, German, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod vlastyu zolotoordinskih hanov*, Moskova, 1966.

Fedorov-Davidov, German, *Obşestvenniy stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskova, 1973.

Fennel, John, *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*, Longman Press, London-New York, 1990.

Gandzaketsi, Kirakos, *İstoriya Armenii*, Rusçaya çev. L. Hanlaryan, “Nauka”, Moskova, 1976.

Gekenyan, Hansgerd, “Zapadnie soobşeniya po istorii Zolotoy Ordı v Povoljie”, *İstoçnikovedenie istorii Ulusa Cuçi*, Kazan, 2001.

Gertsen, Aleksandr, “Rasskaz o gorode Feodoro. Topografiçeskie i arheologiçeskie realii v poeme yeromonaha Matfeya”, *Antiçnaya drevnosti srednie veka*, Sayı32, İzd.vo Uralskogo universiteta, Ekaterinburg, 2001, s.s. 257-282.

Gökbulut, Süleyman, *Necmeddîn-i Kübrâ*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.

Golubinskiy, Evgeniy, *İstoriya russkoy tserkvi*, Universitetskyay Tipografya, Moskova, C.II, 1900.

Golubovich, Giralamo, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, Collegio di S. Bonaventura, Firenze, C. II, 1913.

Gorskiy, Anton, “Povest ob ubienii Batiya” i russkaya literatura 70-h godov XV veka, *Srednevekovaya Rus*, B. III. Moskova, 2001, s.s. 191-221.

Gorskiy, Anton, *Moskva i Orda*, “Lomonosov”, Moskova, 2016.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, C.II, 1950.

Grekov, Boris, Yakubovskiy, Aleksandr, *Zolotaya Orda i ee padenie*, Moskova-Leningrad, 1950.

Grekov, İgor, *Vostochnaya Evropa i upadok Zolotoy Ordı*, Nauka, Moskova, 1975.

Grigor Aknerli, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.

Grigorev A.P., N.N. Telitsin, Frolova O.B, “Nadpis Timura 1391 g.”, *Tyurkologicheskiy sbornik (TURCOLOGICA)*, Moskova, 2011, s.s. 109-129.

Grigoryev, Arkadiy, “Yevolyutsiya formı adresanta v zolotoordınskih yarlıkah XIII-XV vv.”, *Vostokovedenie*, Sayı 3, 1977, s.s.132-156.

Grigoryev, Arkadiy, Grigoryev, Vadim, *Kollektsiya zolotoordınskih dokumentov XIV veka iz Venetsii: İstočnikovedcheskoe issledovanie*, İzdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, Sankt-Peterburg, 2002.

Grigoryev, Arkadiy, *Sbornik hanskıh yarlıkov russkim mitropolitam: İstočnikovedcheskiy analiz zolotoordınskih dokumentov*, İzdatelstvo Sankt-Peteburgskogo universiteta, Sankt-Peterburg, 2004.

Grigoryev, Vasiliy, “O dostovernosti yarlıkov dannıh hanami Zolotoy Ordı Russkomu duhovenstvu”, *Rossiya i Aziya. Sbornik issledovaniy i statey po istorii, etnografii i geografii, napisannıh v raznoe vremya V. V. Grigorevim*, Sankt-Peterburg, 1876, s.s. 170-258.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu. Attila / Cengiz Han / Timur*, çev. M.R. Uzmen, Ötüken, İstanbul, 1980.

Guillelmus Ade (William of Adam), *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* (*How to Defeat the Saracens*), ed. ve İngilizceye çev. Giles Constable, Ranabir Chakravarti, Olivia Remie Constable, Tia Kolbaba, Janet M. Martin. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2012.

Gumilev, Lev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Yeksmo, Moskova, 2007.

Halbertsma, Tjalling, *Early Christian remains of Inner Mongolia: discovery, reconstruction and appropriation*, Brill, Leiden, Boston, 2008.

Hautala, Roman, “Ot Batu do Canibeka: Voennie konfliktı Ulusa Cuçi s Polşey i Vengriey”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı2, 2016, s.s. 272-313.

Hautala, Roman,, “Pismo Ladislava, Fransiskanskogo Kustodiya Gazarii (Kaffa, 10 aprelia 1287 goda)”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı1, 2017, s. 193-199.

Horezmî, *Muhabbet-name*, haz. ve Rusçaya çev. E, N. Necib, Vosyochnaya Literatura, Moskova, 1961.

Hudyakov, Mihail, *Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva*, “İnsan”, Moskova, 1991.

İbn Abdizzâhir, Abdullah, *Er-Ravzü 'z-zâhir fî sîreti 'l-Meliki 'z-Zâhir*, thk. Abdülaziz el-Hüveytr, Riyad, 1986.

İbn Arabşah, Şihâbüddin, *Acaibü 'l-Makdur Fi Ahbari Timur*, Vâdiü'n-Nil, Kahire, H. 1285.

İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta (Tuhfatü 'n-Nüzzar fî Gara'ibi 'l-Emsar ve 'l-'Acâ'ibi 'l-Esfar)*, thk. Muhammed Abdülmünim el-Uryan, Daru'l-İhiya el-Ulum, Beyrut, 1987.

İbn Bîbî, El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali el-Ca'feri er-Rugadî, *El-Evamirü 'l-Ala'iyye fî 'l Umuri 'l-Ala'iyye (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser, Ankara, 1996.

İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Dairetu'l-Maarifi'l-Osmaniye, Haydarabad, C.IV, H.1349.

İbn Hacer el-Askalanî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-Umr*, thk. Hasan Habeşi, Kahire, C.I, 1969.

İbn Haldun, Abdürrahman, *Divanü'l-mübtede ve'l-haber fî tarihi'l-Arab ve'l-Berber men asarahum min zevi's-şeni'l-ekber*, Darü'l-Kutübü'l-İlmiye, Beyrut, C. V, 2000.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mektebtü'l-Maarif, Beyrut, C. XIII-XIV, 1988.

İbn Tağrıberdi, Yûsuf, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, C. IX, 1963.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh, *Zübdetü'l-haleb min tarihi Haleb*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Esir, İzzeddîn, *el-Kâmil fî t-târih*, tsh. Dr. Muahmmmed Yusuf ed-Dekkak, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, C.X, 2003.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaûtî, Dârü'l-Kesîr, Beyrut, C.IX, 1992.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah, *Tercîhu esâlîbi'l-Kur'ân'alâ esâlîbi'l-Yûnân*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1984.

İstoriya mongolov inoka Magakii XIII veka, Rusçaya çev. K. P. Patkanov, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1871.

İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, Rusçaya çev. K.P. Patkanov, Sankt-Peterburg, Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1873.

İvanov, A. “Nadpisi iz Yeski-yurta”, *Severnoe Priçernomor'e i Povolj'e vo vzaimootnoşeniyah Vostoka i Zapada v XII-XIV vekah*, ed. German Fedorov-Davidov, Rostov-na-Donu, 1989, s.s. 24-31.

Jackson, Peter, *The Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge, London-New York, 2005.

Kadırbayev, Aleksandr, *Oçerki istorii uygurov, djalairov, naymanov i kireitov*, Almatı, 1993.

Kafalı, Mustafa, “Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 24, 1970, s.s. 59-68.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan, Ankara, 2005.

Kalender Rumî, Ebu Bekir, *Kalender-name*, Rusçaya çev. İ.R. Gibadullina, M.R. Şamsimuhametova, İnstitut istorii im. Ş.Mardjani AN RT, Kazan, 2017.

Kalkaşendî, Şihabüddin Ahmed b. Ali, *Kitabu subhu'l-a'şâ*, el-Emiriyye, Kahire, C. IV, 1914.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

Karamzin, Nikolay, *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo*, Nauka, Moskova, C. IV-V, 1992-1993.

Kardaş, Sedat, *Ali Nihanî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Dizin)*, Grafiker yay., Ankara, 2018.

Karpov, Sergey, “Ot Tanı v Urganç: eti trudnie dorogi srednevekov'ya”, *Srednie veka*, Moskova, Sayı 61, 2000, s.s. 217-224.

Karpov, Sergey, *İtalyanskıe morskıe respublıkı i Yujnoe Priçernomorie v XIII–XV vv.: problemı torgovli*, İzdatelstvo MGU, Moskova, 1990.

Kâşânî, Cemalüddin Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebi Tahir, *Tarih-i Olcâytû:İnceleme ve Çeviri*, çev. Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi) Ankara, 1992.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara, C. III, 1986.

Katip Çelebî, *Keşfü'z-Zunun An Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Trc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, C. II, 2016.

Kıçanov, Evgeniy, Boris Melniçenko, *İstoriya Tibeta s drevneyşih vremen do naşih dney*, Vostochnaya literatura, Moskova, 2005.

Kırımî, Abdülgaıffar, *Ümdetü't-Tevarih*, Matba'a-i 'amire, İstanbul, H. 1343.

Kitapçı, Zekerya, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2005.

Kızilov, Mihail, *Krımskaya Yudeya: Oçerki istorii evreev, karaimov i krımçakov v Krımu s antiçnih vremen do naşih dnei*, Dolya, Simferopol, 2011.

Klyaştorıy, Sergey, Sultanov, Tursun, *Gosudarstva i narodi evraziyskih stepey. Drevnost i srednevekove*, Peterburgskoe Vostokovedenie, Sankt-Petersburg, 2004.

Kogan, Vladimir, *İstoriya Doma Ryurikoviçey*, Sankt-Peterburg, Belveder, 1993.

Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 1980.

Korhmazyan, Emma, *Armyanskaya miniatyura Krıma (XIV–XVII vv.)*, Erevan, 1978.

Kostyukov, Vladimir, “Buddizm v kulture Zolotoy Ordı”, *Tyurkologičeskiy sbornik. 2007–2008. İstoriya i kultura tyurkskih narodov Rossii i sopredelnih stran*, Vostočnaya literatura, Moskova, 2009, s.s. 189–236.

Kramarovskiy, Mark, “Krim i Rum v XIII-XIV stoletiyah (Anatoliiyskaya Diaspora i Gorodskaya Kultura Solhata)”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı 1, 2016, s.s. 55-88.

Kramarovskiy, Mark, “İbn Battuta o Tyurkskom İslame”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı 1(3), 2014, s.s. 64-74.

Kramarovskiy, Mark, “Pogrebenie beklyaribeka Mamaya (?): arheologičeskie nablyudeniya i istoričeskiy kontekst”, *Ermitajnie čteniya pamyati B.B. Piotrovskogo*, Sankt-Petersburg, 1996, s.s. 38–41.

Kramarovskiy, Mark, *Çelovek srednevekovoy ulitsı. Zolotaya Orda. Vizantiya. İtaliya*, Sankt-Peterburg, 2012.

Kulakovskiy, Yuri, “Hristianstvo u Alan”, *Vizantiyskiy Vremennik*, C. V, Sankt-Peterburg, 1898, s.s. 1-18.

Kulakovskiy, Yuri, *Proşloe Tavridı*, Tipolitografiya Tovarişestva İ.N. Kuşnerev, Kiev, 1906.

Kurat, Akdes Nimet, *IV–XVIII yuzyıllarında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi yayınları, Ankara, 1992.

Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993.

Kuznetsov, Vladimir, *Alanya v X - XIII vv.*, İR, Ordjonikidze, 1971.

Kuznetsov, Vladimir, *Oçerki istorii alan*, Vladikavkaz, 1992.

Lane, George, *Daily life in the Mongol empire*, Greenwood Press, Westport, 2006.

Leknevî, Ebu'l-Hasanat Muhammed Abdülhay, *Fevâidü'l behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. M. Bedreddin Ebû Firâs, es-Sa'adet, Kahire, H. 1324.

Lubsan Danzan, *Altan tobçi*, Rusçaya çev. N.P. Şastina, Moskova, 1973; *Ertnii Hasdiin Ündeslesen Tör Yosnii Zohioliig Tovçlon Huraasan Altan Tovç Hemeesh Orşvoy*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Ulaanbaatar, Soyombo Printing, 2006.

Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Dürerü'l- 'uķūdi'l-Ferîde fî terâcimi'l-a 'yâni'l-müfide*, thk. Mahmud el-Celili, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut, C. III, 2002.

Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *es-Sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Âta, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C.III, 1997.

Malahov, Sergey, “K voprosu o lokalizatsii eparhialnogo tsentra Alanii v XII - XIV vv.”, *Alanı: Zapadnaya Evropa i Vizantiya*, ed. V. Tmenov, Vladikavkaz, 1992, s.s. 149-179.

Malışev, Aleksey, “Soobşenie anonimnogo minorita o missionerskih punktah frantsiskantsev v Zolotoy Orde v XIV v””, *Arheologiya Vostočno-Evropeyskoy Stepi*, Sayı 4, Nauçnaya kniga, Saratov, 2006.

Malışev, Aleksey, *Hristianstvo v Zolotoy Orde*, Yayınlanmamış doktora tezi, N. G. Çernışevskiy Saratov Devlet Üniversitesi, Saratov, 2000.

Marino Sanudo Torsello, *Book of the Secrets of the Faithful of the Cross = Liber secretorum fidelium crucis*, VT, Burlington, 2011.

Markov, Aleksey, *Monety Cuçidov: Zolotaya Orda, tatarskie hanstva*, AN RT, Kazan, 2008.

Matthew Paris, *English History, From the year 1235 to 1273*, İngilizceye çev. J. A. Giles, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London, C. I-II, 1853.

Mayorov, Aleksandr, “Pismo rimskogo papı İnnokentiya IV zolotoordinskomu hanu Sartaku (tekst, perevod, kommentariy)”, *Mongolica*, Peterburgskoe vostokovedenie, Sankt-Peterburg, 2013, C. X, s. 74-81.

Mehmed Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh, Cüz-ü Evvel: Medhal*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1333.

Mehovskiy, Matvey, *Traktat o dvuh Sarmatiyah*, AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1936.

Mercanî, Şihabüddin, *Kitabu hazemeti'l-avaşi li izahati'l-gavaşi*, Çirkov, Kazan, 1889.

Mercanî, Şihabüddin, *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan, C.I, 1897.

Merçil, Erdoğan, “Bizans’da Selçuklu Hanedan Mensupları”, *XI Türk Tarih Kongresi (Bildiriler) (5-9 Eylül 1990)*, TTK, Ankara, 1994, s.s. 713-720.

Mesûdî, Ali b. el-Hüseyin, *Murucu'z-Zeheb ve Ma'dinü'l-Cevher*, Es-Sa'adat, Kahire, C.I, 1964.

Meyendorff, John, *Byzantium and the Rise of Russia, A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

Mikulskiy, Dmitriy, *Arabo-musulmanskaya kultura v soçinenii al-Masudi “Zolotie kopi i rossipi samotsvetov” (“Murudj az-zahab va ma'adin al-jauhar”): X vek, Vostochnaya literatura*, Moskova, 2006.

Mirgaleev, İlnur, Kamalov, İlyas, “K voprosu o vzaimootnoşeniyah Zolotoy Ordı s Osmanskoy imperiey”, *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, Sayı 1, Kazan, 2008, s.s. 87-94.

Mirgaleev, İlnur, *Politiçeskaya istoriya Zolotoy Ordı perioda pravleniya Toktamış-hana*, Alma-Lit, Kazan, 2003.

Mirzo Uluğbek, *Tûrt Ulus Tarihi*, Özbekçeye çev. B. Ahmedov, N. Norkulov, M. Hasani, Çulpon Neşriyatı, Taşkent, 1994.

Mıskov, Evgeniy, *Politiçeskaya istoriya Zolotoy Ordı (1236–1313 gg.)*, İzdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, Volgograd, 2003.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara, 1986; *Mongoliin Nuuts Tovçoo*, Haz. A. Tsanjid, Ş. Çoymaa, Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 2006.

Mu'iz el-Ensab, İstoriya Kazahstana v persidskih istočnikah, Dayk Press, Almatı, C. III, 2006.

Mufaddal b. Ebü'l-Fezâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürri'l-ferîd fîmâ ba'de târîhi İbni'l-Amîd*, thk. Dr. Muhammed Kemalüddin İzzeddin Ali es-Seyyid, Darü Sa'düddin, Dimaşk, 2017.

Muhamadiev, Azgar, *Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv.*, Nauka, Moskova, 1983.

Muhamadiev, Azgar, *Drevnie moneti Kazani*, Tatarskoe knijnoe izdatelstvo, Kazan, 2005.

Muhametşin, Camil, Hakimzyanov, Farid, *Yepigrafiçeskie pamyatniki goroda Bolgara*, Tatknigoizdat, Kazan, 1987.

Muldoon, James, *Popes, Lawyers, and Infidels*, Liverpool University Press, Liverpool, 1979.

Muminov, Aşirbek, *Hanafitskiy mazhab v istorii Tsenralnoy Azii*, Kazak Entsiklopediyası, Almatı, 2015.

Nasonov, Arseniy, *Mongoli i Rus (İstoriya tatarskoy politiki na Rusi)*, Akademia Nauk SSSR, Moskova, 1940.

- Necmeddin-i Dâye, *Tasavvuf Yolu. Mirsâdü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Meâd*, çev. Halil Baltacı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2013.
- Nehcü'l-Feradis*: Tıpkıbasım. I, Önsözü yazan János Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi 35, Ankara, 1956.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn Menkubertî*, thk. Hafiz Ahmed Hamdi, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1953.
- Netanzî, Muinüddin, *Müntehabü't-Tevârih-i Muinî*, nşr. J. Aubin, Heydarî, Tahran, H. 1336.
- Nikitin, Afansiy, *Hojdenie za tri morya*, Tverskaya oblastnaya tipografiya (TOT), Tver, 2003.
- Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihayetü'l-ereb fî fununi'l-Edeb*, thk. Dr. Necib Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. XXVII, 2004.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, TTK Basımevi, Ankara, 2002.
- Ömerî, Ahmed b. Yahya, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-emsâr*, thk. Kamil Selman el-Caburî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. III, 1971.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, haz. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), TTK, Ankara, 2014.
- Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Alimleri*, TDV yayınları, Ankara, 1990.
- Özen, Şükrü, “Sadruşşerîa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul, TDV Yay., 2008, s.s. 427-431.

Özyetgin, A. Melek, Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda Hanlığına ait resmi yazışmalar*, TTK, Ankara, 2017.

Pahimeris, Georyos, *İstoriya o Mihaile i Andronike Paleologah*, Rusçaya çev. V. N. Karpov, Tipografiya Departamenta udelov, Sankt-Peterburg, C. I, 1862.

Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi: XIII vek, der. L.A. Dmitriev, D.S. Lihaçev, Hudojestvennaya literatura, Moskova, 1981.

Pegolotti, Francesco, *La Pratica della Mercatura*, nşr. Allan Evans, Mediaeval Academy of America, Cambridge, 1936.

Pilipçuk, Yaroslav, “Otnoşenia İdegeya s Timurom i Timurıdamı (Po Dannım Pismennıh İstoçnıkov)”, *Zolotoordinskaya Tsivilizatsia*, Sayı 10, 2017, s.s. 296-303.

Pilipçuk, Yaroslav, “Otnoşeniya Svyaşennoy Rimskoy İmperii i Papskoy Oblasti s Zolotoy Ordoy”, *Zolotaya Orda: istoriya i kulturnoe nasledie: sbornik nauçnih materialov*, Ed. A. K. Kuşkumbaev, BG-PRINT, Astana, 2015.

Poçekaev, Roman, “Kitayskie vladeniya Zolotoy Ordı: administrativno-pravovoe polojenie”, *Zolotoordinskoe nasledie*, Sayı 2, Kazan, 2011.

Poçekaev, Roman, *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan, 2009.

Poçekaev, Roman, *Tsari Ordınskiye. Biografya hanov i praviteley Zolotoy Ordı*, Evraziya, Sankt-Peterburg, 2012.

Poçekaev, Roman, *Zolotaya Orda. İstoria v imperskom kontekste*, Nauka, Sankt-Peterburg, 2017.

Polo, Marco, *Dünyanın Hikaya Edilişi/Harikalar Kitabı*, çev. I. Ergüden, Z. İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Poluboyarinova, Marina, *Russkie lyudi v Zolotoy Orde*, Nauka, Moskova, 1978.

Priselkov, Mihail, *Hanskiye yarlıki russkim mitropolitam*, Petrograd, 1916.

Priselkov, Mihail, *İstoriya russkogo letopisaniya XI-XV vv.*, Dmitriy Bulanin, Sankt-Peterburg, 1996.

PSRL, *İpatyevsaya letopis*, Tipografiya M. A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, C. II, 1908.

PSRL, *Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodoslovia*, Tipografiya M.A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, C. XXI (1), 1908.

PSRL, *Lavrentevskaya letopis*, Akademia Nauk SSSR, Leningrad, C.I (3), 1928.

PSRL, *Lavrentevskaya letopis*, Akademii Nauk SSSR, Leningrad, C.I (2), 1927.

PSRL, *Letopis po Voskresenskomu Spisku*, Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg, C.VII, 1856.

PSRL, *Letopisnyy Spornik, imenuemyy Patrairşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu*, Tipografiya MVD, Sankt-Peterburg, C. X, 1885.

PSRL, *Moskovskiy letopisnyy Svod Kontsa XV veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, C. XXV, 1949.

PSRL, *Patriarşaya ili nikonovskaya letopis*, Nauka, Moskova, C. XI-XII, 1965.

PSRL, *Prodoljeniyе Letopisi Po Voskresenskomu Spisku*, Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg, C. VIII, 1859.

PSRL, *Pskovskiya i sofiyskiya letopisi*, Tipografiya Pratsa, Sankt-Peterburg, C. V, 1851.

PSRL, *Rogojskiy Letopisets. Tverskoy Sbornik*, Yazıki Russkoy Kulturi, Moskova, C. XV, 2000.

PSRL, *Simeonovskaya Letopis*, Tipografiya M. A. Aleksandrova, Sankt-Peterburg, C. XVIII, 1913.

Rabguzî, *Kısasü'l-enbiyâ*, nşr. Aysu Ata, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Remzî, Murad, *Telfiku'l-Ahbar ve telkihi'l-Asar fî veka'i'i Kazan ve Bulgar ve müluki't-Tatar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. I, 2002.

Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiü't-tevârîh*, nşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahran, C. I-II, H. 1373.

RİB, *Pamyatniki Drevnerusskogo kanoniçeskogo prava (Pamyatniki XI-XV v.)*, Tipografya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1880, C. VI, s.s. 130-140.

Rizaeddin b. Fahreddin, *İbn Arabi*, Vakıf, Orenburg, 1912.

Roger Bacon, *Opus Majus*, İngilizceye çev. By Robert Belle Burke, II. Russell & Russell Inc, New York, C. II, 1962.

Rossabi, Morris, *Khubilai Khan. His Life and Times*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2009.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil, A. Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1994.

Rükneddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, thk. Donald S. Richards, Beyrut, 1998.

Rûmî, Ebu'l-Hayr, *Saltık-nâme*, Haz. Necati Demir, Dursun Erdem, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 2013.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Narrative of the Embassy of Ruy González de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand, A.D. 1403–6*, İngilizceye çev. Clements R. Markham, Cambridge University Press, New York, 2009.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, çev. Z. Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Sablukov, Gordiy, “Ostatki drevnosti v s. Ust-Naberejnom Uveke Saratovskoy gubernii”, *İzvestiya Obşestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete*, C. III, Kazan, 1884, s.s. 298-322.

Sablukov, Gordiy, *Oçerk vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskogo tsarstva*, Universitetskaya tipografiya, Kazan, 1895.

Safedî, Halîl b. İzziddîn Aybeg, *A 'yânü'l- 'asr ve a 'vânü'n-nasr*, Daru'l-Fikr, Dımaşk, C. II, 1998.

Samaşev, Z., Burnaşeva, R., Bazılhan N., Plahov V., *Moneti Sarayçika*, Almaty, 2006.

Sargryan, Tatevik, Petrosyan, Merucan, *Krım. Monastır Surb Haç*, Simferopol, GAUK RK “Mediatsentr im. I. Gasprinskogo”, 2017.

Schamiloglu, Uli, *Tribal politics and social organization in the Golden Horde*, Doktora Tezi, Columbia University, 1986, s. 144-145.

Schiltberger, Johannes, *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa Asia und Afrika von 1394 bis 1427*, ed. Karl Friedrich Neumann, Auf Kosten des herausgebers, München, 1859.

Seleznev, Yuri, *Elita Zolotoy Ordı: nauçno-spravoçnoe izdanie*, Fen, Kazan, 2009.

Serebryanskiy, Nikolay, *Drevne-russkiya knyajeskie jitiya*, Samizdat, Moskova, 1915.

Şeyh İslâm, *Mu‘înü’l-Mürîd*, haz. Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, TDK Yayınları, Ankara, 2008.

Sinor, Denis, “Nekotorie latinskie istočniki po hanstvu Uzbeka”, Rusçaya çev. M.R. İsmagilov, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, Sayı 3, 2015, s. 23-33.

Smirnov , Aleksey, “Armyanskaya koloniya goroda Bolgara”, *Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, Sayı 61, Izdatel`stvo AN SSSR, Moskova, 1958, S. 343-344.

Smirnov, Alsu, “Vzaimootnoşenia Cuçidov s Çingizidami v Sredney Azii”, *İstoria Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah*, ed. M. Usmanov, R. Hakimov, Kazan, 2009.

Solomonik, Ella, “Drevneyşie evreyskie poseleniya i obşını v Kırımu”, *Evrei Kırıma: istoričeskie oçerki*, Simferopol-Kudüs, 1997, s.s. 9-22.

Spasskiy, Anatoliy, “Siro-haldeyskie nestoriane i prisoedinenie ih k pravoslavnoy tserkvi”, *Bogoslovskiy Vestnik*, Sergiev Posad, C.II, Sayı 5, 1898, s.s. 202-243.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara, 1987.

Spuler, Bertold, *Zolotaya Orda. Mongolı v Rossii. 1223–1502 gg.*, Rusçaya çev., M. Gatin, Kazan, 2016.

Şücâi, Şemseddin, *Tarihü’l-Meliki’n-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Sâlihi ve evlâdih*, tkh. Barbara Scafer, Franz Steiner, Wiesbaden, 1977-1985.

Svod armyanskikh pamyatnih zapisey, otnosyaşihşya k Kırımu i sopredelnım territoriyam (XIV–XV vv.), Haz. ve Rusaya çev. Tatevik Sargsyan, Simferopol, 2010.

Tang, Li, “Sorkaktani Beki: A Prominent Nestorian Woman at the Mongol Court”, *Jingjiao: the Church of the East in China and Central Asia*, Ed. Roman Malek, Peter Hofrichter, Sankt Augustin, Institut Monumenta Serica, 2006.

Taşköprülüzâde, İsmâmeddin Ahmed Efendi, *eş-Şakā'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul, 2007.

Teftazânî, Sa'düddîn Mesûd b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. S. M. Şeref, Beyrut, 1998.

Temîmî, Takıyyüddin, *Tabakatü's-Seniyye fî Teracimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, Dârü'r-Rifai, Riyad, C.II, 1983.

The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars, İngilizceye çev. Col Miles, Londra, 1838.

Trepavlov, Vadim, *Gosudarstvennyy stroy Mongolskoy imperii XIII veka, Problema istoričeskoy preemstvennosti*, Vostochnaya literatura, Moskova, 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

Uludağ, Süleyman, “Cendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, C. VII, 1993, s. 361-362.

Vasilev, Dmitriy, *İslam v Zolotoy Orde: İstorikoarheologičeskoe issledovanie*, Astrahanskiy universitet, Astrahan, 2007.

Vernadskiy, Grigory, “Mongolskoe igo v russkoy istorii”, *Evrasiyskiy Vremennik*, 5. kit., Paris, 1927, s.s. 153-164.

Vernadskiy, Grigory, *Mongoli i Rus*, “Lomonosov”, Moskova, 2013.

Veselovskiy, Nikolay, “O religii tatar po russkim letopisyam”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, B. LXIX, Sayı 7, Sankt-Peterburg, 1916, s.s. 81-101.

Veselovskiy, Nikolay, *Han iz temnikov Zolotoy Ordi. Nogay i ego vremya*, Rossiyskaya Gosudarstvennaya Akademiçeskaya tipografiya, Petrograd, 1922.

Vihnoviç, Vsevolod, *Karaim Avraam Firkoviç: Evreiskiye Rukopisi. İstoriya. Puteşestviye*, Akademia İssledovaniya kulturi, Sankt-Peterburg, 2012.

Vladimirtsov, Boris, *Raboti po istorii i etnografii mongolskih narodov*, Vostoçnaya literatura, Moskova, 2002.

Volotsky, Yosif, *Prosvetitel, ili obliçenie eresi jidovstvuyuşih*, Tipo-litografiya Imperatorskago Universiteta, Kazan, 1896.

Weatherford, Jack, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York, Crown, 2004.

Yakobson, Anatoliy, "Armyanskaya srednevekovaya arhitektura v Krımu", *Vizantiyskiy Vremennik*, C. VIII, 1956, s.s. 166-191.

Yakobson, Anatoliy, *Krım v Srednie veka*, Nauka, Moskova, 1973.

Yakobson, Anatoliy, *Srednevekoviy Krım: Oçerki istorii i istorii material'noy kul'turi*, Moskova-Leningrad, 1964.

Yezdî, Şerefüddin Ali, *Zafer-nâme*, Rusçaya çev. A. Ahmedov, San'at, Taşkent, 2008.

Yurçenko, Aleksandr, *Han Uzbek: mecdu imperii i islamom (strukturi povsednevnosti)*, Evraziya, Sankt-Peterburg, 2012.

Zahidî, Muhtar b. Mahmud, *Kunyetü'l-Münye li-tetmimi'l-Gunye*, Mehanand, Kalküta, 1830.

Zâhidî, Muhtar b. Mahmud, *Rislatu'n-Nasiriyye*, thk. Muhammed el-Mırsî, Merkezü'l-Mahtutat ve't-Turasi ve'l-Vesaik, el-Küveyt, 1994.

Zajaczkowski, Ananiasz, *Karaims in Poland*. Warsaw; Le Haye; Paris, 1961.

Zakirov, Salih, *Diplomaticheskie otnoşenia Zolotoy Ordı s Egiptom*, Nauka, Moskova, 1966.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Düvelü'l-İslam*, thk. Hasan İsmail Merva, Mahmud el-Arnaut, Daru's-Sadr, Beyrut, C. III, 1999.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fî haberi men gaber*, nşr. Ebu Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zeğlûl, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut, C. XV, 1971.

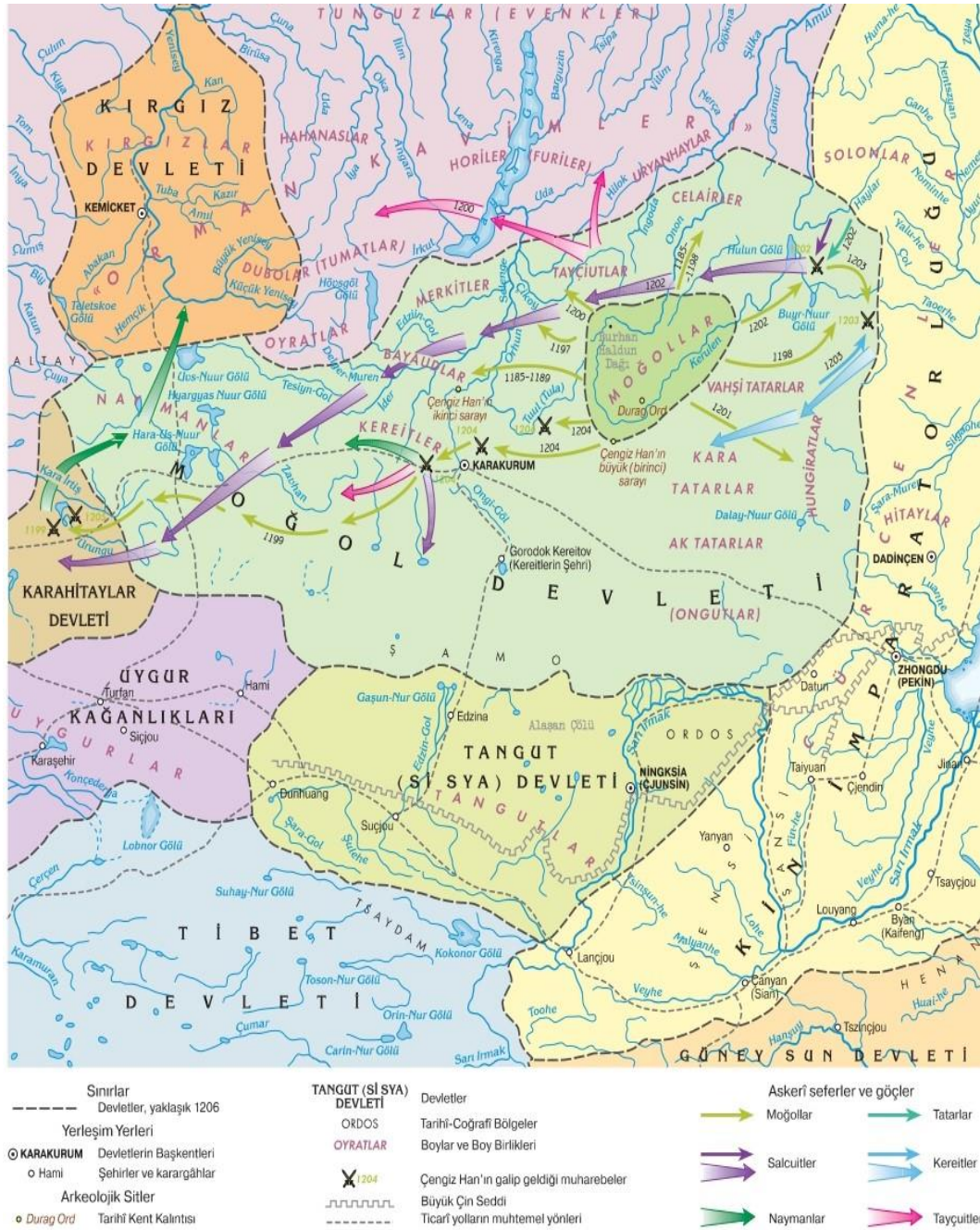
Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, C. XLIX, 1999.

Zevakin, Evgeniy, Pençko, Nina, "Oçerki po istorii genuezskih koloniy na Zapadnom Kavkaze v XIII - XV vv." *İstoriçerkiye Zapiski*, Moskova, C. III, 1938, s.s.72-129.

EKLER

EK 1: HARİTALAR

Harita 1: Moğol Devleti'nin Kuruluş Süreci. 1185-1206⁹⁶³



⁹⁶³ *Atlas Tartarica*, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2017, s. 191

**Harita 2: Moğol İmparatorluğu'nun Paçralanmasından Sonra Ortaya Çıkan Devletler
(13. yüzyılın ikinci yarısı)**



Harita 3: Altın Orda Devleti'nin Sınırları



EK 2: RESİMLER

Resim 1: Özbek Han Camii ve Medresesinin Kalıntıları (Solhat Şehri)⁹⁶⁴



⁹⁶⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbek-han-camii> Ulaşım Tarihi: 08.08.2021

Resim 2: Kırım'da Bulunan Altın Orda Hanların Sikkelerinden Bazı Örnekler⁹⁶⁵

Berke Dönemi Gümüş Sikke



بادشاه
اسلام نصره
الدنيا و الدين

Tuda Mengü Han Döneminin Gümüş Sikkeleri



аверс:
بادشاه اسلام تودا منكوبن توكن

реверс: لله الحمد
وله الملك
سنه ٦٨٣
ضرب قريم



аверс:
بادشاه اسلام تودا منكوبن

реверс: لله الحمد
وله الملك
ضرب قريم

Özbek Han Döneminin Gümüş Sikkesi



الله
لاله الا محمد
رسول الله

⁹⁶⁵ Hromov K.K. “Monetı zapadnoy çasti Ulusa Cuçi”, *Vostochnaya Numizmatika v Ukraine*, II, Kiev, 2007, s. 11.

ÖZET

Bu çalışma giriş dışında üç bölümden oluşmuştur. Tezin giriş bölümünde; konunun önemi, amacı, araştırma nedeni, konu sınırları, kullanılan metotlar ve kaynaklar anlatılmıştır. Ayrıca Altın Orda Devleti'nin kısaca tarihi, idari yapısı ve ekonomik sistemi ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Altın Orda Hanlarının din politikalarını anlayabilmek için bu devlette yaşayan farklı dinlere mensup toplulukların dini hayatları ve genel dini durumları ele alınmıştır. Büyük dinlerinin Avrasya steplerine nüfuzu, yayılış imkanları ve koşulları değerlendirilmiştir. Özellikle bu bölümde Altın Orda'da çoğunluğun dini olmayı başaran İslamiyet'e geniş yer ayrılarak, onun amelî, itikadî, tasavvufi ve kültürel boyutları incelenmiştir.

İkinci bölümde ilk olarak Altın Orda Hanlarının din politikalarının temelleri ele alınmıştır. Daha sonra devletin kuruluşundan çöküşüne kadar Hanların her birinin siyasi hayatı, dini inancı, dinlere bakışı, çeşitli dinlere mensup olan tebaasına uyguladıkları politikaları tek tek incelenerek ortaya konulmuştur. Her bir Han'ın dinlere ve dini zümrelere yaklaşımları, onlarla ilişkileri İslamlaşmadan önce ve sonraki dönemde uyguladıkları politikaları kronolojik olarak zikredilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde ise Altın Orda Hanlarının dış politikasında din faktörü ele alınmıştır. Öncelikle diğer Moğol Hanedanlarıyla münasebetlerinde dinin etkisi üzerinde durulmuş, daha sonra İslam dünyasıyla ilişkilerinde din faktörü ve ittifak arayışlarında dinin önemi değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Hanların Katolik ve Ortodoks Hristiyan dünyasıyla münasebetlerindeki dini

unsurlar ve Hristiyanların bu ilişkilerdeki etkileri ortaya konulmuştur. Tezin sonuç kısmında Altın Orda'daki dini hayat ve hanların din politikasına dair tespitlere yer verilmiştir.

ANAHTAR KALİMELEER: Altın Orda, Dini Hayat, Dini Politika, İslamlaşma, Moğollar, Kıpçaklar.



ABSTRACT

The study is divided into three separate chapters each devoted to a specific purpose. The introductory section which includes the importance of the research, the objective of the study followed by problem statements, limitation of the study, as well as, methodology of the study and resources of the study are discussed and it's finalized by the history, administrative structure, and economic system of the Golden Horde State.

The first chapter provides a comprehensive study of the religious policies of the Golden Horde Khans by discussing the religious status, life and ground situations of the respected communities which belongs to the Golden Horde Khans. Furthermore, the study examines the possibilities, conditions, and state of affairs of spreading the major religious influences in the Eurasian steppes. Moreover, this chapter reviews the real success of Islam by the majority of the Golden Horde, by examining their practices, creed, mystical and cultural dimensions.

The second chapter discusses the foundations of the religious policies of the Golden Horde Khans. Followed by the political life of each of the Khans, their religious beliefs, their views on religions, and the policies they applied to their subjects belonging to various religions, from the establishment of the state to its collapse are analyzed. As well as the chronological approaches of each Khan to religions and religious groups and their relations, notably the policies they implemented in the period before and after Islamization are mentioned accordingly.

The third chapter offers the religious factors in the foreign policy employed by the Golden Horde Khans. Firstly, the effects of religions in its relations with other Mongolian Dynasties were emphasized, then the religious factors in its relationship with the Islamic world and the importance of religion in the search for alliances were evaluated. Likewise, the religious elements in the relations of the Khans with the Catholic and Orthodox Christian world and the effects of the Christians in these relations were revealed. The study concludes with the religious life in the Golden Horde and the religious policy of the khans.

KEY WORDS: Golden Horde, Religious Life, Religious Policy, Islamization, Mongols, Kipchaks.